

DAMAGE BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192767

UNIVERSAL
LIBRARY

192767

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M83 K34P**

Accession No. **M1016**

Author कदक

Title परागदा

This book should be returned on or before the date last marked below.

(परागंदा.)

भारतीय समाजाची सरहद्द.

[विद्यासेवक मासिकांत प्रसिद्ध झालेली कादंबरी.]

जीवने शासने भेदाः
परजातिसमागमः
विधिषा भौतिका बाबाः
उपसंस्कृतिकारकाः ॥

लेखक

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर एम. ए. पीएच. डी.
गोंडवनांतील प्रियंवदा या कादंबरीचे कर्ते.
संपादक महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

मुद्रक व प्रकाशक—डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर, ज्ञानकोश छापखाना^०

८४१ सदाशिव,

पुणे शहर.

१९२६

CHECKED 1958

विद्यासेवक—महाराष्ट्रीय उच्च दर्जाच्या मासिकांत या मासिकाचें अप्रेसरत्व कोणी नाकारील असें वाटत नाहीं. *Checker 1960*

या मासिकांत राजकारण, वाङ्मय, व्यापार, इतिहास इत्यादि क्षेत्रांतील विषयांवर जे लेख येतात त्यांत दिसून येणाऱ्या नवीनतेमुळे हें मासिक लोकांस विशेष आदरणीय झालें आहे. तिसऱ्या वर्षाची वर्गणी ट. ख. सह४४.

वार्षिक पृष्ठसंख्या ७६८ वर (गोंडवनांतील प्रियंवदा व परागंदा या कादंबऱ्या या मासिकांतूनच बाहेर पडल्या.)

महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचि—(किंमत रुपये १५) प्रती फारच थोड्या उरल्या आहे. या पुस्तकांत १८१० पासून १९१७ पर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या १० हजार मराठी पुस्तकांची ५०० नियतकालिकांची आणि सुमारे ४०००० लेखांची यादी आली आहे. त्या यादीत वर्गीकरण विषयवार केले आहे म्हणजे सर्व मराठी वाङ्मय १२०० विषयांत विभागलेलें यांत सांपडेल. तसंच सुमारे ४५०० लेखांचीं नावें यांत दिलीं आहेत व त्या लेखांनीं लिहिलेलें वाङ्मय दाखविलें आहे.

या सूचीस डॉ. केतकर यांच्या हातची एक प्रस्तावना जोडली आहे त्या प्रस्तावनेत वाङ्मयाचा विकास अगर संकोच कशांन होत आहे हें दाखविलें आहे.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश—(भाग १-२०) याच्या प्रती थोड्याच उरल्या आहेत किंमतीसाठीं चौकशी करावी.

पत्ता-ज्ञानकोश कचेरा, पुणे.

प्रस्तावना.

गोंडवनांतील प्रियंवदेचें महाराष्ट्रानें जें स्वागत केले तें प्रस्तुत कथा लिहिण्यास कांहीं अंशी कारण झाले असे ठ, परंतु ज्याप्रमाणें एखादे कार्य अनेक कारणांचा परिणाम असू शकतें त्याप्रमाणे प्रस्तुत कथाप्रसिद्धीचीहि गोष्ट आहे. कथा लवकर तयार होऊन बाहेर पडली याचे श्रेय बऱ्याच अंशी खिले जुळविणाऱ्या कंठाटदाराकडे आहे. असल्या कंठाटदाराने “कौपी पाहिजे” म्हणून मागे नेट लावला म्हणजे लेखकाच्या लेखणीला स्फूर्ति मिळून वाङ्मय कसे बाहेर पडतें याची कल्पना पुष्कळ लेखकांस असेल. तथापि आपण लिहिलेले तें छापखानदारानें नेट लावला म्हणून नव्हे तर स्फूर्तीमुळेच होय, असे सांगण्याचा कविसंप्रदाय असल्यामुळे, पुष्कळशा वाङ्मयाच्या प्रसिद्धीचे श्रेय कंठाटदारांच्या सघास न देतां सामाजिक प्रश्नांस देण्यांत येते. लेखकाने लिहिलें कां तर अमुक सामाजिक प्रश्नाकडे त्याचे लक्ष लागले होतें म्हणून असे सांगणे हे पुष्कळ चांगलें दिसतें. पुष्कळ अवलोकन झाले आहे अशा प्रत्येक व्यक्तीच्या मनांत हजारों विचार येतात, पण ते बहुधा मनांतल्या मनांतच राहातात, आणि छापखानदाराने म्हणजे त्याच्या पाठीमागे असलेल्या खिले जुळणीच्या ठेकेदाराने नेट लावला म्हणजेच ते विचार कागदावर उठतात, तर ग्रंथरचनेचें श्रेय त्यांस घावपास काय हरकत आहे.

लेखक लिहू लागला म्हणजे त्यास परिचित अशा विषयांची स्मृति जागृत होऊन अनेक देखावे दिसू लागतात, आणि ते स्वाभाविकपणे कथानकात उतरतात. जगांत जे व्यक्तींचे संबंध लेखक पहातो ते संबंध कथानकाचे अंश होत. त्यांची एकमेकांशी जुळणी झाली म्हणजे कथानक तयार होते या साध्या नियमानें प्रस्तुत गोष्ट तयार झाली आहे. एखाद्या प्रामाचा किंवा मनुष्यसमूहाचा आयुष्यक्रम सांगणाऱ्या यूरोपीय वाङ्मयात ज्या कादंबऱ्या आहेत त्यांमध्ये कथानकाची गुंतागुंत बरीच कमी असते. एक मोठा वृक्ष व त्याची अनेक बांडगुळे व त्यांम वेष्टिणाऱ्या पण एकमेकांत गुंतलेल्या अशा अनेक वेळी, अशा वनस्पतीसमुच्चयांशी त्या कादंबऱ्या तुल्य नसून एकमेकांशी ज्यांच्या फांद्या अडकल्या आहेत अशा स्वतंत्र बुधांच्या वृक्षराजीशी त्या तुल्य असतात. या प्रकारच्या कादंबऱ्यांशी ज्यांस परिचय नाही त्यांस प्रियंवदा ही कादंबरी “शास्त्रीय नियमांनी” तयार झालेली नाही असे वाटले. तथापि ती कादंबरी कांहीं निराळ्या प्रकारचीच आहे हें कांहीं मार्मिक लेखकांनी ओळखलेच. या एका गाष्टात प्रियंवदा आणि परागंदा या दोन्ही कादंबऱ्यांत साम्य आहे. दोहोंमध्ये स्त्रीपुरुषांच्या तान जोड्या आलेल्या आहेत व त्यांपैकी एक जोडी विवाहित आहे तर दोन जोड्यांचे विवाह कथाप्रसंगास कारण झालेले आहेत.

प्रस्तुत कादंबरीत अमेरिकेंतील भारतीयांच्या परिस्थितीचे वर्णन आले आहे पण तें पूर्णांशानें आले नाही. अधिक धडपड करणारा अमेरिकेंतील भारतीय समाज आणि त्यांच्या मनांत येणारे विचार यांचें दिग्दर्शन यांत आहे. येथें अमेरिकेतील ईशान्य भाग हें जरी कथाप्रसंगाचे त्रीडास्थान आहे, तरी तेथील सृष्टिवर्णनहि फारसे आले नाही, किंवा कांहीं काळ्या वर्गाच्या भारतीयांस जे अपमानाचे प्रसंग मधून मधून येतात त्यांचेहि वर्णन आले नाही, तसेंच जे लोक अमेरिकेंत येऊन केवळ भटके बनतात त्यांच्याहि आयुष्यक्रमाचे वर्णन नाही. व त्याचप्रमाणें एशियांतून आलेल्या लोकांविरुद्ध चाललेल्या मजूर वर्गाच्या चळवळींचेहि वर्णन यांत नाही. भारतीयांच्या अमेरिकेंतील अनुभवांचें हें पूर्ण चित्र नाही. तथापि अमेरिकेत गेलेला व तेथें कायम झालेला किंवा कायम होऊ पाहणारा जो सुशिक्षित भारतीयांचा वर्ग आहे त्याच्या विचारांघाची निदर्शक ही कादंबरी आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

परागंदा.

आणि

भारतीय समाजाची सरहद्द.

(सामाजिक कार्दंबरी).

अनुक्रमणिका.

पृष्ठ

प्रकरण १ लें.	हिंदीअमेरिकन कुटुंब.	१
प्रकरण २ रें.	रुक्मिणी.	१९
प्रकरण ३ रें.	फेरी बोटींतील संवाद.	२८
प्रकरण ४ थें.	मत्तमयूरीच्या सहवासांत.	३५
प्रकरण ५ वें.	रुक्मिणीचें अंतःकरण.	४८
प्रकरण ६ वें.	लाला गजपतराय.	५४
प्रकरण ७ वें.	रघुनंदन आणि लीला.	६५
प्रकरण ८ वें.	दोन संस्थांचीं भांडणें.	७४
प्रकरण ९ वें.	शंकरराव गोगटे.	७८
प्रकरण १० वें.	रामतीर्थाचा शिष्य.	८३
प्रकरण ११ वें.	गदर चळवळीचें गंगाधरी स्पष्टीकरण.	९०
प्रकरण १२ वें.	इंग्लंडांतील दिवस.	९४
प्रकरण १३ वें.	मिश्रकुटुंबाची मनोवृत्ति.	९६
प्रकरण १४ वें.	भेट.	१०२
प्रकरण १५ वें.	लीलेच्या परिवर्तनास प्रारंभ.	१०६
प्रकरण १६ वें.	पुढील बेट.	१०९
प्रकरण १७ वें.	वयोमान आणि विचार.	११५
प्रकरण १८ वें.	गजपतरायांची अमेरिकेंतील हिंदी मंडळीशीं ओळख.	१२३
प्रकरण १९ वें.	कामत यांच्या घरीं.	१२८
प्रकरण २० वें.	रघुनंदनाचें पत्र.	१३१
प्रकरण २१ वें.	गजपतरायांचें सार्वजनिक स्वागत.	१३४
प्रकरण २२ वें.	लग्नानंतर.	१४८
प्रकरण २३ वें.	परागंदा व तत्त्वज्ञान.	१५२
प्रकरण २४ वें.	लीला व विष्णुपंत.	१६०
प्रकरण २५ वें.	रघुनंदनाचें स्थित्यंतर.	१६४
प्रकरण २६ वें.	उपसंहार.	१६६

परागंदा.

आणि

भारतीय सणाची सरहद्द.

(सामाजिक कादंबरी).

प्रकरण १ ले

हिंदी अमेरिकन कुटुंब.

“तुमची जन्मभूमि हिंदुस्थान असेल, पण आमची जन्मभूमि अमेरिका आहे.”

“पण हिंदुस्थानाला तुम्ही विसरता कामा नये.”

“आम्ही कां विसरू नये—आम्ही अमेरिकन लोकांनी इप्रजाना चोप दिला आणि इप्रज लोकांनी तुम्हाला चोप दिला.”

वरील संभाषण कोणी अमेरिकन गृहस्थ व कोणी हिंदुस्थानी गृहस्थ यांमध्ये चालले असेल असे कोणास वाटेद, आणि ते काही अशी खरोह आहे. पण अमेरिकेचा अभिमान धरणारे हे अमेरिकन गृहस्थ कोण, आणि हिंदुस्थानी गृहस्थ कोण, आणि त्या दोघांमध्ये संबध काय होता, हे कदाचित् पुढल्याच्या लक्षांत चटकन येणार नाही; म्हणून प्रथमच सांगितले पाहिजे कीं, हें संभाषण बापलेकांत चालले होते.

अमेरिकेत जुलैच्या चौथ्या तारखेस स्वातंत्र्याचा दिवस म्हणून सण पाळता जातो. त्या दिवशी, स्वदेशाभिमानोत्तेजक व्याख्यान होतात, लहान मुलांच्या शर्यती लागतात, लहान मुलांना फटाके उडवायला मिळतात. अशा एका दिवशी सुदरने आपल्या बापापाशी फटाक्यांसाठी पैसे मागितल. मुलांने पैसे मागितले ते रितीप्रमाणे देणे अव-

श्यच होतें, पण ते देतांना आज सण कसला आहे त्याची आणि त्या सणाच्या मुळाशीं देशाचा अभिमान ही गोष्ट आहे याची जाणीव सुदरला आहे किंवा नाही, असल्यास कितपत आहे, हें पाहण्यासाठी मि. कामत यांनी आपल्या लहानग्या सुदरला प्रश्न केले. त्याची उत्तरे लहानग्या सुदरकडून बरोबर मिळाली. जे इप्रज देशावर दादागिरी करीत होते त्या इप्रज लोकांना हुबहुब अमेरिकन मुलांप्रमाणे शिव्या सुदरने दिल्या त्या सर्व ऐकून खूष झाल्यानंतर त्यांच्या मनांत हिंदुस्थानावर प्रेम करण्याचे कर्तव्य आपल्या मुलाच्या मनावर बिंबविण्यासाठी व्याख्यान द्यावयाचे होतें व ते त्यांनी देण्यास प्रारंभहि केला, व ज्याप्रमाणे अमेरिकन लोकांत स्वातंत्र्यप्रेम आहे त्याप्रमाणे हिंदूमध्ये देखील स्वातंत्र्यप्रेम पाहिजे, व आपणां हिंदूना हिंदुस्थानवर प्रेमहि ठेवले पाहिजे, शक्य झाल्यास देशास स्वातंत्र्य मिळवून देणे आपलें कर्तव्य आहे इत्यादि कल्पना लहानग्या सुदरच्या मनांत भरवून देण्याचा मि. कामत प्रयत्न करीत होते. अशा प्रसंगी ओघाने झालेले संभाषण वर दिलें आहे.

पीटर हार्वे आणि कंपनीचे नांभ मुंबईत सुमारे तीस वर्षापूर्वी सर्वविश्रुत होते, या कंपनीने अमेरिकेतील भाळ हिंदुस्थानांत पाठवून हिंदुस्थानी

माल-विशेषकरून कातडीं-अमेरिकेंत खपवि-
प्याचा व्यापार चालविला होता. गोविंदराव
कामत या कंपनीत प्रथम कारकून होते, आणि
या कंपनीचा मालक पीटर हार्वे हा जेव्हां अमे-
रिकेंस परत गेला तेव्हां तो आपल्याबरोबर एक
कारकून अमेरिकेंस घेऊन गेला, तेच गोविंदराव
कामत होत. गोविंदराव कामत अमेरिकेंस गेले
आणि त्यांनीं तेथेच कायमची वस्ती केली. ते गेले
ते सहकुटुंब गेले. हिदुस्थानांत ते परत एकदांच
आले होते. त्या वेळेस देखील ते एकटे आले
होते आणि त्यांचा मुक्काम एक महिन्यापेक्षां
कमीच होता. त्यांनां मुलें : : : : : , आणि
त्यांचे सर्व शिक्षणहि अमेरिकेंतच झालें होतें.

गोविंदराव कामत हे अमेरिकेंत गेल्यानंतर
कांहीं वर्षांनीं पीटर हार्वे मृत्यु पावला, आणि
त्याच्यामागून त्याचे दोघे मुलगे त्या व्यापारी कंप-
नीचे मालक झाले. त्यांनीं गोविंदराव कामत यांस
काढून टाकले आणि दुसरी मंडळी नेमली. गोवि-
ंदराव कामत यांनीं नंतर कांहीं काळ दुसऱ्या
एका व्यापारी कंपनीत नोकरी पत्करली, पण
पुढें तीहि नोकरी सोडून ते स्वतंत्रपणे धंदा करूं
लागले. या धंद्यांत त्यांनां बऱ्या प्रकारचे यश आले
आणि सुमारे दीड लाख डालर किंमतीची त्यांनीं
स्थावर इस्टेट व बाँड्स ही खरेदी करून ठेवली
होती. त्यांचे वार्षिक उत्पन्न दहा हजार डालर
होतें, म्हणजे न्यूनार्कमध्ये साधारण मध्यम
प्रतीच्या लोकांत त्यांची गणना होण्याजोगी
होती व भोवतालच्या कांहीं अर्थकृत्यांस ते मद-
तहि करीत व त्यामुळें ते कांहीं वर्गांमध्ये लोक-
प्रिय झाले होते.

त्यांची बायको, शांताबाई ही मुंबईच्या बार-
घच्या शेणव्यांपैकी होती. मुंबईच्या बारघच्या
शेणव्यांस आपल्या लहानशा पोटजातीच्या पोट-
विभागाबद्दल जो अभिमान घाटतो तो अभिमान
तिच्यांत उतरला होता. ती स्वतःला मोठ्या घरा-

प्यांतील समजे. ती लहान असतां छानछोकीची
आवड असलेली म्हणून शेणव्यांच्या कांदेबाडींत
प्रसिद्ध होती. ही तिची प्रसिद्धि, जेव्हां ती सोळा-
सतरा वर्षांची होती आणि सौंदर्य जाणि
तारुण्य तिच्या अंगांत मुसमुसत होते तेव्हां
झाली. तिला शिक्षण फारसें असणें शक्यच नव्हतें.
कां कां, तिचे लग्न अकराव्या वर्षी झालें होतें.
तिची छानछोकीची आवड पाहून लोकांस नेहमी
असें वाटे कां, इतक्या छानछोकीची आवड अस-
लेली ही मुलगी, व नवऱ्याला पगार इतका थोडा,
सारा २५ च रुपये, तेव्हां ही आपल्या नवऱ्याच्या
बरी कशी नांदेल! नवऱ्याला ही बऱ्या पुष्कळ
नाचवील. रोजची वेणी नवीन पाहिजे, नव्या
नव्या तऱ्हेचीं पोलकी पाहिजेत, घरांत भारी
किमतीचे फर्निचर पाहिजे, नाटकाला वारंवार
जायला पाहिजे. या सर्व गोष्टी तिला आवडत
असत, आणि नवऱ्याजवळ पैसा नसे, तेव्हां
अनेक प्रकारच्या हौशी ती माहेरच्या पैशानें पुर-
वून घेई. माहेरच्या मंडळीपाशीं पैसा होता,
माहेरची मंडळी व्यापारांत श्रीमंत झालेली होती.
या श्रीमंत सासऱ्याचा गरीब जावई पाहून
पुष्कळ लोकांनां प्रश्न असा पडे कां असल्या
श्रीमंत कुटुंबानें गोविंद कामतासारख्या गरीब
घरच्या मुलाला आपली मुलगी दिली तरी कशी?
पण या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठीं फार खोल
जावयास नको होते. शांतीला मंगळ होता. तेव्हां
मंगळाची मुलगी कोण करतो, म्हणून मंगळाचाच
नवरा पाहून देणें अगदी अवश्य होते. तो श्रीमंतांत
मिळाला नाही. मुंबईतल्या एका शाळाभास्तराच्या
भांग्यालाहि मंगळ होता. त्यामुळे हा लग्नाचा
योग घडून आला. आणि ज्याअर्थी गोविंदरावांची
कारकीर्द यशस्वी झाली, आणि त्यांचे उभयतांचे
आयुष्य सुखांत गेलें त्याअर्थी मंगळ पाहून लग्न ठर-
विण्याच्या पद्धतीचे किंबहुना संपूर्ण फलज्योतिषाचे
गोविंदरावांच्या दृष्टीनें समर्थन झालें. आपल्याकडे

लग्नाच्या बाबतीत जात तर पाहायाचीच, पण आणखी दुसऱ्या गोष्टीकडे पाहण्याचीहि पद्धत आहे. ज्याप्रमाणे सर्व देशांत आणि लोकांत सांपत्तिक स्थिति आणि शिक्षण यामुळे जे वर्ग उत्पन्न होतात तसले निरानिराळे वर्ग प्रत्येक जातींत पडतात. आणि लग्नासाठी स्थळ शोधतांना जात तर बघायचीच पण त्याबरोबर द्रव्यमूलक भेदहि बघायचाच. असें होतां होतां लग्नाचे क्षेत्र अगदी लहान होत जाते. “बरोबरीचे स्थळ,” “तोलाचे स्थळ” इत्यादि कल्पनांनी जी कधी पैसेवाल्याविषयी घाण श्रीमंतांस उत्पन्न होते, त्यावेळेस मगळबुधाच्या कल्पनांनी श्रीमंतांस गरिबाकडेहि वळावे लागून त्यांच्या गरीबीची घाण श्रीमंतांस कमी येऊं लागते. अशा प्रसंगी पृथ्वीप्रहावरचे श्रीमंत व गरीब यांस संयोजक जो आकाशस्थ मंगल त्या प्रहाचे आभार आमच्यांतील समतेच्या भोक्त्यांनी मानायला नकोत काय? फलज्योतिषाच्या अनुपयुक्ततेविषयी जर कोणी बोलायला लागेल तर आमचे गोविंदराव कामत त्याला खडखडीत विरुद्ध पुरावा देऊन चुप करतील. त्यांना मंगळ होता, त्यांच्या बायकोला मंगळ होता, म्हणून तर दोघांचे लग्न झाले ना. आणि हे लग्न किती तरी सुखाचे झाले. दुसरी कुटुंबे आमच्याइतकी सुखी आहेत काय? नाहीत. मग फलज्योतिषावर विश्वास वाईट तो काय म्हणून म्हणतां, असे गोविंदराव म्हणत. गोविंदराव हे फलज्योतिषाची तरफदारी केवळ विनोदाने करित होते अशांतला भाग नाही. सामान्य शिक्षणाच्या व्यापाऱ्यामध्ये जो प्रहांवर विश्वास दिसून येतो तो गोविंदरावांच्याहि मनांत असे, व फलज्योतिषाची पुस्तके त्यांच्या लायबरीत पुष्कळ होती. जेव्हां आज माल घ्यावा की, घेऊं नये अशा तऱ्हेचा प्रश्न साधकबाधक प्रमाणांनी सुटत नसे व कांहीं तरी कार्यनिश्चय करावा लागे, तेव्हां ते आपला निश्चय प्रह पाहून

करीत. येणेंप्रमाणे प्रह पाहून आपल्या विक्षिनेस पालेसीचा निकाल करण्याची त्यांना संवय झाली होती, आणि त्यामुळे ते फलज्योतिषाचे वारंवार समर्थनहि करीत. ज्या लोकांना त्यांचे हे मनो-दौर्बल्य ठाऊक झाले होते त्या लोकांना गोविंदरावांना खुष करून त्यांच्याकडून कांही काम करून घ्यावयाचे झाले म्हणजे ते प्रथम त्यांचा ज्योतिषविषयक सल्ला म्हणून विचारावयास येत, आणि या युक्तीने त्या कामाविषयी कळकळ उत्पन्न करीत. तेथील इंडोअमेरिकन असोसिएशनने संस्था कोणच्या वेळेस स्थापावी याविषयी त्यांस मुहूर्त विचारून नंतर त्यांस संस्थेचे अध्यक्ष केले होते, व एक हजार डालर वर्गणी मिळविली होती.

शांताबाईला छानछोकीची आवड होती आणि ती आवड माहेरच्या मंडळीच्या प्रेमा-मुळे बरीच पूर्ण होई. शांता ही सदानंदराव दळव्यांच्या मुलींतली तिसरी, म्हणजे सर्वांत धाकटी. तिच्या आईबापांना असे वाटे की, आपण आपल्या इतर मुलींना श्रीमंतांची स्थळे पाहून दिली आहेत. हिला एकटीला मात्र गरीबांचे स्थळ पाहून दिले. हिची हौस जर आपण नुरी करूं नये तर करावी तरी कोणी. हिच्या बहिणी चांगली लुगडी घेतात, हिच्या नवव्याला तसली लुगडी घेण्याची ऐपत नाही आणि त्यामुळे सणावाराच्या प्रसंगी ही अगदी “लंकेची पार्वती” दिसली तर लोक कांहीं तिला दोष देणार नाहीत. तिच्या आईबापांनाच देतील. या प्रकारच्या भावनेमुळे तिला तिच्या आईकडून बरीच मदत पोचत असे. दागिने तर तिला दिलेच होते. कारण कन्यादानच सालंकृत केले होते. शांतीचे लग्न झाले त्यावेळेस नवरा १५ वर्षांचा होता. पुढे तो १८।१९ वर्षांचा झाला, तेव्हां त्याला नोकरी लागली. इतकी वर्षे तो मामाकडेच होता. त्याचे आईबाप वारले होते. आणि मामा देखील गरीबच होता. त्यामुळे

त्यास शिक्षणक्रम अल्पवयांतच सोडून देऊन नोकरी करणे प्राप्त झाले. नोकरी लागल्यानंतर गोविंदराव स्वतंत्रपणे राहू लागला. तथापि लग्नानंतर सासूचा आग्रह फार होता की त्याने सासूबाडीसच येऊन रहावे. पण ते मामा व भाचा या दोघांपैकी कोणासच पटले नाही, त्यामुळे मुलीच्या आईस जरी थोडे वाईट वाटले तरी जांबई बाणेदार आहे म्हणून तिला आनंदच झाला. सदानदराव दुर्लक्षी म्हणत “आहे, पोरामध्ये पाणी आहे.” आणि शांतेच्या बहिणीसहि प्रथम तसेच वाटले.

शांताबाईला आपल्या माहेराकडून पोचणारी मदत फार दिवस टिकली नाही, व ती न टिकण्यास तिचे सौंदर्य कारण झाले. शांता तारुण्यात येऊन जसजशी खुळून दिसू लागली तसतशी ती मत्सराचे स्थान होऊ लागली. शांतेच्या बहिणीस, आईचे आपल्यापेक्षा आपल्या धाकट्या बहिणीवर प्रेम विशेष आहे असे वाटे. केवळ मातृ-ह्महामुळे सर्वांत गरीब मुलीवर ती जास्त प्रेम करते अशी भावना त्यांच्या मनांत न येतां आईचे आपल्या पेक्षा या बहिणीवर प्रेम अधिक ने ती अधिक स्वरूपवान म्हणून आहे अशी समजूत होऊन धाकट्या बहिणीचा तीव्र मत्सर होऊ लागला; व तो मत्सर जास्त वाटण्याचे आणि शांतेला राग येण्याचे मुख्य कारण असे की शांतेला माहेरून मिळालेल्या कपड्यांत शांता प्रसंगी आपल्या बहिणीपेक्षा अधिक खुळून दिसत असे. मत्सर जागृत झाल्याबरोबर त्या काय बोलत असतील याची कल्पना आमच्या स्त्रीवाचकानां. सहज असेल. टोचून बोलण्याची कला आमच्या महाराष्ट्रीय मुलींना कोठे शिकावी. लागली आहे काय? प्रथमतः “आईबापाची लाडकी” म्हणूनच टीका होऊ लागली. पुढे, लाडक्या मुलीला आणि जांबयाला देऊन जे उरले ते तुम्हांला मिळणार म्हणून त्यांच्या भावाना चिथावणी होऊ लागली. पुढे नव-

न्यावर त्यांच्या कारकुनीपणाच्या भीतभीत बागणीवर व कपड्यांवर टीका होऊ लागली. त्या म्हणत, “नवऱ्याच्या पाणीदारपणाविषयी लौकिक गावयाचा कां तर नवरा घरी येऊन रहात नाही म्हणून. नवरा कशाला येऊन राहील? दूर राहिले म्हणजे स्वतंत्रतेने रहातां येते व सासूसासऱ्यांकडून जे मिळायचे तें तर मिळतेंच आहे.” अशी टीका होई. रमा रेगे व सावित्री खोटे, या दोघी बहिणीनी एकमेकीशींच असे बोटायला लागवे की, ते बोलणे शांतीस झोवावे. एक दुसरीला म्हणते “पहा बरे तुझ्या नवऱ्याने पैसे मिळवीत एकसारखे राहिलेच पाहिजे, तुझ्या नवऱ्याला जर गरिबी आली तर मात्र तू अगदी बुडालीस असे समज, तू कांहीं आईबापांची लाडकी नाहीस, आणि तुझा नवरा कांहीं लाडका जांबई नाही.” या रमा रेगेच्या बोलण्याला सावित्री खोटे उत्तर करते, “वा, ग, वा! तुला कांहीच समजत नाही. मुलगी गरीब असली किवा झाली म्हणजे तिचा हक्क माहेरच्या माणसांवर लागू झालाच. जांबई मिळवता असला तर त्याची किंमत कमी होईल पण तो भिकेला लागला म्हणजे तोहि बाणेदार ठरलाच.” असे शांतेकडे पहात पहात बोलून दोघीनी मोठ्याने हंसावे. या तऱ्हेची टीका पुष्कळां आईस ऐकावी लागे, एवढेच नव्हे तर प्रत्यक्ष शांतेस ऐकावी लागे. हे दोघी बहिणींचे आपापसांतले बोलणे, शांतीला ऐकू जाईलसे करीत आणि ती मध्ये बोलावयाला आली म्हणजे तू मध्ये तोड कां घालतोस असे म्हणून तिला गप्प करीत. अशा प्रसंगी शांतेस आईकडे तक्रार न्यावी लागे, त्यामुळे पुष्कळां आईस असे वाटे आणि ती म्हणूनहि दाखवी की, “या कारकटनां सणावाराच्या प्रसंगी न बोलवावे हेच उत्तम.” या दोघी वडील बहिणीनां आई आपल्या धाकट्या गरीब बहिणीस मदत करते याबद्दल आनंद न वाटतां बाईटच कां वाटते याचे पुष्कळशा शेजाऱ्यांना

कोडे पडे. पण ते कोडे सोडवणे फारसे कठिण नव्हते. शांता इतर दोघोपेक्षां अधिक देखणी होती, नीटनेटकेपणाने वागणारी होती, सुंदर पोषाख तिच्या अंगावर जितका चांगला खुले तितका तिच्या बहिणीच्या अंगावर खुलत नसे, त्यामुळे ती जशी थोरामोठ्याची सून किवा बायको दिसे तिनक्या तिच्या बहिणी दिसत नसत. बहिणींना दुःख होण्याचें कारण एवढेच नव्हते तर त्या बहिणीचे नवरेहि तिची तारीफ करीत असत. दोघांचेहि नवरे सणावाराच्या दिवशी मुद्दाम सासुरवाडीला येऊन शांतीशी बोलण्याचा प्रयत्न करीत. दळव्यांचे दुसरे दोघे जांबई रेगे आणि खोटे यांचा आपल्या धाकट्या मेहुणीशी आणि साडूशी वागणूक जराशी भिन्न होती. धाकटी मेहुणी देखणी असल्यामुळे दोघेहि तिच कौतुक करीत, आणि तिची खुशामतहि करीत, तिला आपण आवडते व्हावे यासाठी प्रयत्न करीत, आणि तिच्या नवऱ्याचा उघडपणे अपमान करीत नसत, तरी खालच्या पदवीच्या मनुष्याबरोबर जसे लोक वागतात त्याप्रमाणे ते गोविंदरावांशी वागत असत. तिच्या हितासंबंधाने कळवळ दाखवत, आणि तिला असे भासाविण्याचा प्रयत्न करीत की, तिच्या नवऱ्यापेक्षां तिच्या सुखाची कळकळ मेहुण्यांसच अधिक आहे. तिला दिवाळीच्या प्रसंगी किवा भाऊबिजेच्या निमित्ताने अशा मोठ्या किमतीच्या भेटी पाठवीत की तिच्या नवऱ्याला तसल्या किमतवान वस्तू परतेभट म्हणून देण्याची ऐपतहि नसावी. या तऱ्हेच्या वागणुकीच्या योगाने दोन तऱ्हेचे परिणाम होत; शांतीच्या बहिणींच्या मनांत धाकट्या बहिणींबद्दल मत्सर वाटे, व शांतीच्या नवऱ्यालाहि राग येई. पण नवऱ्याला त्याबद्दल राग कसा व्यक्त करावा हे समजत नसे; कां की, त्यांच्या देणग्या “धाकट्या” मेहुणीस येत असल्यामुळे त्या स्वाभाविक दिसत; आणि जर राग व्यक्त केला तर आपल्या बाय-

कोस त्या रागाचे कारण काय सांगावे हे त्यास समजत नसे. त्यामुळे त्याला आपला राग गिळून बसावें लागे. यामुळे गोविंदरावास आपणांस श्रीमंत घराण्यांतील मुलगां मिळाली हे बरे झाले नाही असेहि वाटू लागले होते, व कांहीं तरी निमित्तानें मुलीचा माहेरशी संबंध तुटला आणि आपणांस दोघां साडूपासून अगदी दूर कोठे तरी रहातां येईल तर बरे होईल असे वाटू लागले.

गोविंदरावास जे पाहिजे होते ते प्रसंगानुरूप उत्पन्न झालेच. आणि ते बायकोविषयी तिच्या दोघी बहिणींना जो मत्सर उत्पन्न होई त्यामुळे उत्पन्न झाले. शांता देखील भांडणे भांडण्यांत अगदीच कमी होत अशांतला भाग नाही. तिचे दोघे श्रीमंत मेहुणे आपल्या बायकावर संतुष्ट नसून त्यांची प्रेमपात्रे गांवांत आहेत असा तिला सुगावा लागला होता, व कांहीं दिवसांनी, या गोष्टी तिच्या बहिणींच्या तोडूनच निघाल्या. कां की, तिची बहिणी नेहेमी भांडतच असत असे नाही. कधी कधी प्रेमांतहि येत असत. आणि आपल्या नवऱ्याविषयी गाऱ्हाणी एकमेकांना सांगत असत. अशाच एका प्रसंगी रमा, व सावित्री या दोघींनी सर्व बहिणीं माहेरीं कांही कार्यपरत्वे जमल्या असता आपले नवरे कसे आहेत ते त्यांवेळच्या अघळपघळ बोलण्यांत बोलून टाकले. त्यानंतर दुसऱ्या एका प्रसंगीं दोघी बहिणी शांती-धिरुद्ध बोलायला लागल्या आणि तिच्या नवऱ्याच्या गरीबीचा उपहास करायला लागल्या, त्यावेळेस मात्र शांता म्हणाली कीं नवरा गरीब असलेलाच बरा. तो इकडे तिकडे भटकण्याचें भयच नाही. शांता आणखी म्हणाली की, नवरा श्रीमंत असला तरी बायकोला त्याचा काय उपयोग. तो आपल्या ठेवलेल्या बाईचीं लुगडी आपल्या बायकोला धुवावयास लावील, आणि घरांतले दागिने ठेवलेलीला नेऊन देईल. शांता असे बोलल्यानंतर जो कडकडट झाला त्याची बातमी शेणव्यांच्या

कादेवाडीत प्रत्येक घरांत पसरली. शांतेला जरी आपण भांडणांत विजयी झाले असे वाटले तरी या दोन बहिणींच्या मत्सरामुळे आपण फारसे माहेरी येऊ नये असेच तिला वाटू लागले. तरी कायमची फारकत अजून झाली नव्हती; पण ती देखील पुढच्या तीन चार महिन्यांत झाली. एके दिवशी कांहीं कारणामुळे जेव्हां तिची बहिणी एकत्र आल्या तेव्हां शांतेस राग येण्यासाठी रेगी व खोटी या दोघीजणी एकमेकांच्या नवऱ्याची तारीफ करू लागल्या आणि मुख्य तारीफ करण्याचा विषय काय तर ते सासऱ्याच्या कृपेवर अवलंबून नाहीत, आपल्या बायकोस लुगडेचोळी घेण्यास पूर्णपणे समर्थ आहेत. शांतेने तेव्हां अशी प्रतिज्ञा केली की, तुमचा श्रीमंतीचा डौल इतका कशाला पाहिजे, तुमच्या नवऱ्यांना वडिलांची दौलत मिळाली आहे. त्यांना स्वतःला दमडी भिडवायची अकल आहे काय? तुम्हीं नवऱ्यांच्या गुणामुळे भिकेला लागून आमच्याकडे तुकडा मागायला येण्याचा दिवस तुमच्यावर न येवो म्हणजे झाले. याच वेळेस शांतीने आईला सांगितले की, मी इतःपर माहेरच्या एका सुतळीच्या तोड्याला देखील हात लावणार नाही. माझा नवरा मला पाहिजे तें घावयाला समर्थ आहे.

हे सर्व शांतेच्या तोडूनच निघावयास त्या दोघी बहिणींना पाहिजे होते आपल्या नवऱ्या-विषयी तिरस्काराचे शब्द शांतेच्या तोडातून काढवून ते आपल्या नवऱ्याच्या कार्नी परस्पर जातील हे त्यांस पाहिजे होते अर्थात् त्यांचे काम झाले.

शांताबाईच्या नवऱ्याची स्थिति येणेप्रमाणे होती- १८।१९ व्या वर्षी नोकरी लागला १९ रुपयांची: पुढे शांती जशी १६।१७ वर्षांची झाली आणि गोविंदराव कामत २२।२३ वर्षांचे झाले तेव्हां त्यांच्या पगाराची वाढ २९ रुपयांपर्यंत झाली. शांतेचे बहिणीशी भांडण याच सुमारास झाले.

तसेच आतां आपण माहेरच्या दमडीची अपेक्षा न करतां संसार चालविला पाहिजे असा तिचा निश्चय झाला, तो इतक्या अल्पवयांतच झाला, आणि त्या निश्चयाबद्दल गोविंदरावांस मोठे कौतुक वाटले व आनंदहि झाला. या निश्चयाचा एक परिणाम असा झाला की, दोघा नवरात्रायाकेंचा एकमेकांशीं एकत्वाचा भाव दृष्टिगत होऊं लागला. दोघांच्याहि मनांत अशी ईर्ष्या उत्पन्न झाली कीं, आपण श्रीमंत झालेच पाहिजे आणि आपणांस चांगले डौलानें रहातां येऊन दुसऱ्या दोघी बहिणींनां आणि साडूंनां आपल्याविषयीं हेवा वाटेल अशा स्थितीला आपण पोचले पाहिजे. व या तऱ्हेची महास्वाकांक्षा दोघांमध्ये उत्पन्न झाल्यामुळे दोघेहि दोन पैसे अधिक मिळविण्यासाठीं काय करावें याचा विचार करू लागलीं, व त्यांनां उपायहि सुचू लागले. गोविंदराव ज्या कंपनींत नोकरी करीत होते त्या कंपनीचे मुख्य काम कातडी विकत घेऊन अमेरिकेत पाठविण्याचे होते. कातडी दररोज बाजारभावाने खरेदी केली जात आणि तीं कातडीं पुढें रवाना केली जात. कातडी कंपनीस बाजारभावाप्रमाणें पुरविण्याचे काम कित्येक मुसलमान व्यापारीहि करीत. गोविंदरावांनां असेहि दिसून आले कीं, या व्यापारी मंडळीपैकीं कांहीं जणांस ऑफिसांतले जे कारकून तुच्छतेने वागवीत तेच कारकून त्यांच्या दोन तीन वर्षांनंतरच मोठया अदबीनें वागवू लागले. गोविंदराव जेव्हां या धंद्यासंबंधानें अधिक तपास करू लागले तेव्हां त्यांस असे आढळून आले कीं, हीं कातडीं पुरविणारी मंडळी त्यांच्या कातडीं पुरविण्यावरच श्रीमंत झाली आहे. त्यांच्यापाशीं देखील प्रारंभी फारसे भांडवल नव्हतें. जेव्हां ही व्यापारी मंडळी कातडीं खरेदी करतात तेव्हां त्यांनां जे रुपये लागतात ते महिन्या दीड महिन्यांतच त्यांनां तो माल कंपनीला विकितां यऊन परत मिळतात, आणि ज्याअर्थी ते

पैसे कंपनीकडून पुन्हां परत मिळणार हें ठरल्या-सारखेच होतें त्या अर्थी त्यांना कातडी विकत घेण्यास दुसऱ्याकडून पैसेहि मिळत; हें जेव्हां त्यास दिसून आलें तेव्हां तसल्या गोष्टी आपणहि कां करूं नयेत असें त्यांस वाटूं लागलें. आणि त्यांनीं आपली ही इच्छा आपल्या वरिष्ठास कळविली. तेव्हां वरिष्ठ त्यांना म्हणाला कीं तूं स्वतःच्या पैशानें जर कातडी विकत घेऊन आम्हाला विकत जाशील तर आम्ही तुझ्यापासूनहि ती विकत घेऊं. तूं दोन पैसे मिळवावे याच्या विरुद्ध आम्ही मुळीच नाहीं. अरे, व्यापारांत मनुष्य पडणार तो पैसे मिळवण्यासाठीच ना पडणार आणि आज जो मनुष्य व्यापारी नोकर आहे, तो उद्यां मुख्य व्यापारीच व्हायचा. शिवाय जो स्वतः व्यापार करून दोन पैसे मिळवितो तोच कंपनीचा अधिक मोलाचा नोकर होतो. तूं माल स्वतः करतां खरेदी करूं लागशील तरच तुला मालाची पारख बरोबर करतां येईल, आणि तो कोणत्या भावानें खरेदी करावा हें तुला समजेल. पण हेंहि लक्षांत ठेव कीं तूं आमच्याकडचा मनुष्य म्हणून तुझा माल आम्ही पसंत करणार नाहीं. याप्रमाणें वरिष्ठाकडून उत्तेजन मिळतांच कांहीं माल स्वतःच्या जबाबदारीवर खरेदी करून तो पुढें आपल्या किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी कंपनीला विकण्याला गोविंदरावानें सुरवात केली. तीं करतां करतां माल मुंबई बाजारांत येण्यापूर्वी कितीकांच्या हातांतून जातो वगैरे गोष्टी त्यास दिसून येऊन तो माल जास्त किफायतीनें कसा खरेदी करीत जावा इत्यादि गोष्टींमध्ये त्याचें डोकें चाटूं लागलें; आणि याप्रमाणें त्याला व्यापाराची सर्व प्रकारची माहिती जेव्हां अधिकाधिक होऊं लागली तेव्हां त्याची त्या कंपनीच्या आफिसामध्ये देखील किंमत वाटूं लागली आणि पुढें, एक जबाबदार पण तरुण कारकून अशा तऱ्हेनें त्याचे वरिष्ठ त्याच्याकडे पाहूं लागले. पुष्कळ दिवस त्याचा पगार ६० रुपयांच्या

खालीच होता, पण त्याची माल विकत घेऊन कंपनीस पुरविण्याच्या क्रियेंतील प्रगति बरीच मोठी होती. तथापि त्या वेळेस दोघांनीहि फा.सा खर्च करावयाचा नाहीं, काटकसरीनेंच रहावयाचें आणि ज्या दिवशीं मोठ्या चांगल्या बंगल्यांत रहाण्याची ऐपत येईल त्यादिवशीं घर बदलावयाचें; तोंपर्यंत चाळींतच रहावयाचें, इत्यादि गोष्टी त्यांनीं योजल्या होत्या. पण त्यांना मोठ्या बंगल्यांत रहावयाचे दिवसच आले नाहीत. मध्येच त्या कुटुंबानें अमेरिकेस प्रयाण केलें. १९१२० हजार रुपये जमले; पण ते खर्चासाठीं लावण्याची सोय नव्हती. ते सर्व व्यापाराला हवे होते, आणि त्यामुळें आपल्या श्रीमंतीनें आपल्या बहिणींचा नक्ष्य उतरविण्याची शांताबाईची इच्छा पुरी झाली नाहीं.

कांहीं दिवसांनीं पीटर हार्वे हा परत जावयाच्या निघाला तेव्हां त्यानें गोविंदरावाला माझ्याबरोबर अमेरिकेस येतोस का? म्हणून विचारलें. गोविंदरावांनींही कांहीं पुंजी जमविली होती, व अमेरिकेस आपण गेलों तर तेथेहि आपण चांगला व्यापार करूं, व्यापाराची तिकडची बाजूहि आपणांस समजेल असें मनांत धरून गोविंदरावांनीं तिकडे जावयाचे ठरविलें आणि शांताबाईचीहि त्या विचाराला पूर्ण संमति मिळाली. ही संमति देण्यांत त्यांचे त्यांत अनेक हेतू होते. शांताबाईच्या बऱ्याचशा श्रीमंत आसांत कांहीं लोक इंग्लंडला वगैरे गेले होते, व जे जाऊन आले ते अशा तोऱ्यानें वागत कीं, हिंदुस्थानांतले लोक म्हणजे काम अगदीं जंगली; तेव्हां शांतेला असें वाटे कीं, विलायतेअमेरिकेला आपणहि जावें आणि परत आल्या नंतर आपल्या दोघी बहिणींना त्यांच्या जंगलीपणाबद्दल खिजवायला सांपडावें.

प्रस्तुत बापलेकांच्या संभाषणाचा काल म्हटला म्हणजे १९२० साल होय. या सालीं गोविंदराव कामत यांस पंचावनावें वर्ष पुरें झालें होतें. ते आपल्या वयाच्या ३०व्या वर्षीं म्हणजे १८९५च्या

सुमारास अमेरिकेंत आले होते, आणि अमेरिकें-
तील अत्यंत जुन्या हिंदी रहिवाशांमध्ये हे
मोडत असल्यामुळे तेथील हिंदी मंडळींचे ते एका
दृष्टीने सामाजिक पुढारी झाले होते. पश्चिम हिंदु-
स्थानांतून आलेली अनेक मंडळी एक दोन दिवस
तरी याच्याकडे उतरली होती, आणि कोणी अमे-
रिकेस आलेला तरुण मनुष्य एलिस बेटांन इमि-
ग्रेशनखात्याच्या नियमामुळे अडकला आहे असे
कळतांच त्यांनी त्यास सोडवून आणले होते.
असे त्यांचे अनेक हिंदुस्थानी मंडळींवर उपकार
झाले होते. मि. कामत यांना मात्र आपण कोणा-
वर “उपकार” करीत आहों असे वाटत नव्हते.
हिंदुस्थानांत कांहीं माल पाठवावयाचा, किंवा
हिंदुस्थानी मालाला आर्डर द्यावयाची हे जसे
नित्य व्यवहाराचें काम त्याप्रमाणें कोणी हिंदी
मनुष्य एलिस आयलंडमध्ये अडकला आहे असें
कळले म्हणजे त्याला मदत करावयाची हेहि नित्य
व्यवहाराचें काम. त्यांत उपकार कसले व कसले
काय ? पुष्कळदां तर त्यांनी ज्यांस सोडविलें
त्यांचीं नांवे देखील ते विसरून जात. आणि
जेव्हां वर्षांच्या शवटी जमाखर्चाचा खर्चा
तयार करतांना “बॅंड डेट्स” ची यादी तयार
होई तेव्हां मात्र त्यांची आठवण येई. हिशो-
बाच्या वहीचे पान उलटपर्यंत ती आठवण त्यांस
राही. कधी कधी त्या “बॅंड डेट्स” पैकीं रक्कम
कोणीं आणून दिली म्हणजे मात्र त्यांस आह्लाद
होई. ते म्हणत पैसे कोणाला नको आहेत असें
नाहीं; पैसे परत मिळाले म्हणून आनंद होणे
स्वाभाविकच आहे, तथापि, हिंदी मनुष्य पैसे परत
करण्याची आठवण ठेवतो ही विशेषच आनंदाची
गोष्ट आहे. पैसे परत करणाऱ्या मनुष्यास घरीं
जेवायला बोलवायला ते कधीच विसरत नसत.

मि. कामत जरी अमेरिकेस गेले होते, आणि
आपला व्यापार कसा वाढवावा इत्यादि गोष्टींत
त्यांचें एकसारखें मन असे, तरी आयुष्यभर त्यांच्या

महत्वाकांक्षा हिंदुस्थानीच राहिल्या होत्या. मगें-
शच्या किंवा शांतादुर्गेच्या देवळाच्या सुधारणे-
साठीं कांहीं रक्कम द्यावी, तेथें आपल्या नांवाचा
संगमरवरी दगडाचा फलक कोठें तरी बसावा,
तेथील लोकांस आपल्या सुस्थितीची माहिती
व्हावी इत्यादि गोष्टी त्यांच्या मनांत नेहेमी असत.
शांताबाईंच्या मनांत तर ज्या कित्येक महत्वाकांक्षा
होत्या त्यांत आपल्या वंशजांना आपल्या सुस्थिती-
बद्दल हेवा वाटावा, त्यांनीच आपली मदत मागावी,
व आपण ती करावी, व त्यांनी आपल्या लहानपणीं
आपल्या नवऱ्याच्या गरीबीबद्दल जे आपल्या मनाला
लागेल असें केले त्याबद्दल त्यांनी पूर्णपणे खजील
व्हावें व आपण उलट आपणाला जणूं काय त्यांनीं
श्रीमंतीच्या तोऱ्यांत केलेल्या अपमानाची आठ-
वणच नाही असें दाखवावे असे वाटत असे. पण
ही त्यांची इच्छा पूर्ण झाली नाही. त्या अमेरिकेला
आल्या त्यावेळेस पचवीस एक वर्षांच्या होत्या,
आणि त्यांना त्यांच्या वयाच्या चाळीसाव्या वर्षी-
पर्यंत फारशी श्रीमंती उपभोगावयास सांपडलीच
नाहीं, आणि त्यांची श्रीमंती चांगली स्थापित
होईपर्यंत त्यांचे नटण्यामुरडण्याचे दिवस संपत
आले, एवढेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांत त्यांच्या दोघीहि
बहिणींचे नवरे मरून गेले होते व बहिणी विधवा
झाल्या होत्या. हे वर्तमान समजल्यानंतर त्यांना
लाजवावयाची इच्छाहि शांताबाईंच्या मनांत जिरून
गेली, आणि साधारणपणे जगाचा अनुभव अधिक
आल्यामुळे व गरीबांस जगांत कठोरपणाने कसें
वागविले जाते याविषयींचा अनेकांचा अनुभव त्यांस
कळल्यामुळे त्यांना आपल्यावर जे जे अपमानकारक
दुःखाचे प्रसंग आले त्यांचेहि वाईट वाटेनासें झाले
होतें. त्यांनी स्वतःसाठीं एक घर जरी अमेरि-
केत विकत घेतलें होतें, तरी त्यांच्या डोक्यासभे-
र मलबार हिलवरील एखाद्या बंगल्यांत आपण रहात
आहोंत आणि मोठमोठ्या शेणवीं, गुजराथी व
पारशी मंडळींकडे भेटायला जात आहोंत किंवा

त्यांना आपल्याकडे चहाला बोलावले आहे, व आपण आपल्या अमेरिकेतल्या अनुभवाच्या गोष्टी त्यांना सांगत आहोत या प्रकारचे चित्रच त्यांच्या मनांत नेहमीं असे. या प्रकारचे कल्पनाचित्र मनांत ठेवतां ठेवतां बरींच वर्षे निघून गेलीं. त्यांची एकामागून एक आत्ममंडळी कालवश झाली तेव्हां आपले कायमचे निवासस्थान हिंदुस्थान कीं अमेरिका याचा त्यांना संदेह पडू लागला. आणि त्यांचे एक कारण त्यांच्या अपत्यांची वृत्ति होय, ती वृत्ति त्यांस सर्वतोपरी इष्ट वाटत नव्हती.

गोविंदराव कामत अमेरिकेला गेले, अमेरिकेत त्यांनीं पैसा मिळविला, तथापि त्यांना जन्मभर आपण कांहीं तरी अनिष्ट स्थितींत आहोत असेच वाटे. त्यांना पैसा मिळविणें हें सोपें होतें पण कुटुंब वाढविणें हें कठिण वाटत होतें. अमेरिकेसारख्या देशांत मुले वाढणार, तरी त्यांनीं भाषेने अमेरिकन व्हावें हें त्यांना आवडत नव्हतें. शांताबाई मुद्दाम बाहेर जाण्याच्या प्रसंगीं हिंदुस्थानी तऱ्हेचे उंची कपडे वापरीत, व हिंदुस्थानीपणा पुसूं न देण्याचा प्रयत्न करीत. घरांत मुद्दाम मराठी बोलत, पण मुलांना लहानपणापासून आपण इतरापेक्षां निराळे कां हे समजाविणें कठिण होते. आणि पुष्कळ प्रसंगीं त्यांना निराळेपणा राखतां हि आला नाही. नाताळाच्या दिवशी गोविंदरावांच्या मनांत नाताळाचा सण मुळींच पाळावयाचा नव्हता. धंदाच्या कारणाने ज्या ओळखी होत त्या ओळखीच्या गृहस्थांच्या मुलांना देणग्या पाठविणें हें योग्य आहे, तो धंदाचा भाग आहं असें ते धरीत, व देणग्याहि पाठवीत, पण घरीं हा सण पाळण्याचें कारण नाही असेंहि समजत. पण तीहि वृत्ति फार दिवस टिकली नाही. शांताबाईंच्या ओळखीच्या ज्या बायका होत्या त्यांच्या मुलांना देणगी दिल्याशिवाय शांताबाईंनाहि गत्यंतर नव्हतें, आणि पुढे त्यांना मुले झालीं तेव्हां

शेजारी व खेही त्यांच्या मुलांनाहि देणग्या पाठवीत त्याहि नाकारणें शक्य नव्हतें. आपल्या घरांत नाताळाचा सण पाळावयाचा नाही असें त्यांनीं योजिलें होतें पण तोहि तुटकपणा किंवा भोंवताळ्याच्या समाजापासून निराळेपणा त्यांस ठेवतां आला नाही. अमेरिकेतील मुलांना “सांटाक्लास” म्हणजे “फादर ख्रिस्तमस्” ठाऊक आहे. तो मुलांनीं निजायला जातांना म्हटलेल्या इच्छा ऐकतो आणि त्यांनीं मागितलेल्या जिन्नसा तो पैदा करतो आणि मुलें निजलीं असतां चिमणींतून उतरून किंवा खिडकीतून उडी मारून मुलांना पसंत केलेली देणगी आणून देतो, कोणाला खेळाचे जिन्नस देतो, तर कोणाला खाऊचा पुडा आणून देतो, या “सांटाक्लास”वर मुलांचा दृढ विश्वास असतो. खरी गोष्ट म्हणजे आईबाप मुलांस देणग्या देतात. त्या देणग्या मुलांच्या बिछान्याच्या खांबाला बांधून ठेवतात किंवा “ख्रिस्तमस्चे झाड” जें घरांत आणावयाचें त्याला बांधून ठेवतात. व या देणग्या सांटाक्लासनेच आणल्या अशी मुलांची समजूत करून देतात. नंतर मुले आपणांस सांटाक्लासनें काय आणून दिलें तें एकमेकांस दाखवितात. गोविंदरावांनीं घरीं नाताळाचें झाड एक वर्ष आणले नाही, किंवा सांटाक्लासला आकाशांतून येऊन आपल्या घराच्या चिमणींतून उतरून मुलासाठीं देणग्या ठेवूं दिल्या नाहीत, तेव्हां दुसऱ्या दिवशीं मुलगा आईला विचारू लागला कीं, आपल्या घरी तेवढा “सांटाक्लास” कसा आला नाही, दुसऱ्यांच्या घरीं कां येतो! मुलगा लहान, त्याला ख्रिस्ती किंवा हिंदु हें काय कळतें? त्याला एवढेंच कळे कीं आपल्याकडे सांटाक्लास कांहीं आला नाही. आईला त्यास असे सांगवें लागलें कीं तूं कांहीं तरी खोडी केली असशील म्हणून सांटाक्लास कांहीं आला नाही. एक दोन दिवसांनीं गोविंदरावांनीं आपल्या यहुदी मित्रांस विचारलें आणि त्याच सुमाराला इंग्लंड येथें रहात असलेले पारशी कुटुंब अमेरिका बघण्यास आले होते

त्यानाहि त्यांनीं विचारलें. दोघांनींहि उत्तर दिलें कीं आम्ही खिस्तमस देशाचार म्हणून पाळतो पण त्याला धार्मिक महत्त्व देत नाही. मुलांना देणग्या देतो, खिस्तमसचे पुडिंग खातो, त्या दिवशी इतर लोकांप्रमाणे टर्की झोडतो पण खिस्त्यांप्रमाणे प्रार्थनेला जात नाही. तेव्हां गोविंदरावांनीं आपल्या घरीं खिस्तमस पुडिंग खावयास आणि मुलांसाठीं देणग्या आणावयास सुरवात केली, व हा त्यांच्या क्रम अव्याहत चालू राहिला.

गोविंदराव कामत यांच्या दिनचर्येत हिंदुस्थानीपणा थोडाच राहिला होता. पोषाख अमेरिकन, घरांतलें जेवण अमेरिकन पद्धतीचेंच, व मुलांची निगा ठेवण्याची पद्धतहि अमेरिकन, आठवड्यांतून एखाद्या वेळेस वरणभात करीत, आणि कधीं प्रसंगविशेषीं सामाजिक प्रसंगास जातांना शांताबाई हिंदुस्थानी पोशाख करीत असे, तेवढ्यावरून त्या कुटुंबाचा हिंदुस्थानीपणा लोकांस स्पष्ट करून दाखवितां येई. नेहेमीं बाजारहाट करण्यासाठीं जातांना, घरांत वावरतांना शांताबाईस अमेरिकन पोषाखच केलेला आवडे, कां कीं, तोच सोडस्कर होत असे; शेजारणीकडे जाऊन बसायचे झालें तर ते अमेरिकन पोषाखांतच जाणे होई.

जसा देश तसा वेश या न्यायाने हे सवे ठीक झाले. पण गोविंदरावांस कालजी माठी पडली होती ती ही कीं, आपलीं मुलें अमेरिकन म्हणूनच वाढतील काय? अमेरिकन भाषा, अमेरिकन पोषाख आणि अमेरिकन जेवण आणि अमेरिकन नागरिकता यांनीं बध्द झालेली मुले हिंदुस्थानशी संबध्द करीं रहाणार, आणि त्यांना हिंदुस्थानविषयीं आपलेपणा कसा वाटणार, त्यांच्या ठायीं हिंदुत्व कसे राहिल, इत्यादि प्रश्न त्यांच्या मनांत डांचत होते. आपलीं मुलें धर्माशिवाय वाढतील अशी भीति त्यांच्या मनांत येई. मुलांनीं खिस्ती होऊं नये म्हणून दोघांची इच्छा, पण हिंदुत्व अमेरिकेंत राखावयाचे कसे? गोविंदरावांच्या

मनांत मुलांच्या ठायीं हिंदुत्व रहावें एवढेंच नव्हे तर महाराष्ट्रीयत्वहि रहावें असे होत. आपल्याला जे संस्कार झाले ते सर्व मुलाला व्हावेत, या तऱ्हेचे मोह त्यांना होते. ते ईश्वरवादी होते किवा निरीश्वरवादी होते हें सांगता येत नाही, पण निरीश्वरवादी जरी असले तरी त्यांना राम हवा होता, कृष्ण हवा होता, गणपतीची आरती हवी होती आणि मंडळींनां जमवून “यज्ञेन यज्ञमयजंत देवाः” असें मोठ्याने मंत्रपुष्प गायलाहि हवे होते. त्यांनां धार्मिक नित्यकर्म नको होतें पण नैमित्तिक हवे होतें. निदान आपल्या मुलाला हिंदुत्वाची जाणीव उत्पन्न व्हावी इतपत तरी हवे होतें.

गोविंदराव आपल्या घरांत होतांहीईतो मराठींत बोलत. आणि त्यांनीं आपल्या मुलांनां मराठी लिहावयास आणि वाचावयास थोडेसें शिकविले होते. त्यांनां ती भोंवतालची भाषा नसल्याने आईचाप आपणांवर कांही निराळीच भाषा विनाकारण लादीत आहेत असेंच वाटे आणि आम्ही मराठींत बोलणार नाही असाहि हट्ट मुले धरीत व व तो हट्ट व्यक्त करतांना मराठी भाषेस कांही शेलक्या शिव्याहि ती मुले देत. या शिव्या ऐकून आईबापांनां राग येई व त्याबद्दल मुलांनां थोडा मारहि खावा लागे. गणपत्युत्सव एकदोनदां गोविंदरावांनीं केला. पण तो मुलांनां पूज्य भावनेचा प्रकार मुळीच न होतां हास्याचा प्रकार होई. नथुरामशेटकडे शिमग्यांत मारवाडी ज्या भावनेने पहात त्याच भावनेने मुले गणपतीकडे पाहूं लागली; गणपती हा पूज्यबुद्धीचा विषय न रहातां आपल्या नैमित्तिक विनोदोत्सवाचा एक अवश्य भाग या दृष्टीनें मुलें त्यांकडे पहात. “गौड बिलिकीन” ज्याप्रमाणें लोकप्रिय झाला त्याप्रमाणेंच गणराज गोविंदरावांच्या गृहांत प्रिय झाले! शांताबाईस हें बरे वाटेना! ती म्हणे, जर गणपतीवर मलांची श्रद्धा जडत नाहीं

गणपती जर थडेचा विषय होता -तर गणपती घरी आणावा तरी कशाला. गणपती अनेक महिने अगोदर मुंबईला मागणी देऊन करवावयाचा, त्याला काळजीपूर्वक तो करायला सांगायचे आणि नंतर अमेरिकेंत यायचा, आणि मुलांना तो आदराचा विषय न होतां थडेचा विषय होतो. हा दैवताचा उलटा अपमान नव्हे काय ? ती विघ्नदेवता आहे; तिचा अपमान झाला तर देवता विघ्न आपल्या घरांत आणाल. गोविंदराव म्हणत वेडी आहेस तू, पूज्य देवता या नात्याने जरी आपल्या मुलांस गणपतीची ओळख राहिली नाही तरी विनोदाचें आश्रयस्थान या नात्याने तरी गणपतीची ओळख राहूं दे. गणपतीचा अपमान झाला असला तर गणपती आपली अडचण ओळखून आपल्या क्षमाच करील. मुलांना शंकराविषयी भक्ति नसली तर नसा, त्यांना भोळ्या शंकराच्या कांही आख्यायिका पुरत, इत्यादि गोष्टी ते बोलत. त्यांच्या या प्रकारच्या अजब धार्मिक वृत्तीचे कारण शांताबाईस नेहमी कळे की नाहीं कोण जाणे !

गोविरारावांम तीन अपत्ये होती. सर्वांत थोरले अपत्य म्हटले म्हणजे मुलगा होता. त्याचे नांव रघुनंदन. तथापि हे लांबलचक नांव वापरण्यांत क्वचितच येत असे, आणि ल्योएवर्जा रघु असे संक्षिप्तरूप वापरण्यांत येई, व या “रघु” चेहि पुढे “रागी” किंवा “रोगी” असे अपभ्रंश झाले होते. रघुनाथ हा गोविंदराव अमेरिकेंत आले त्यानंतर वर्षांच्या आंतच झाला. दुसरे अपत्य मुलगी; तिचे नांव त्यांना असे ठेवायचे होतें की, जें इप्रजी नांवहि दिसेल किंवा हिंदी नांवहि वाटेल; निदान अमेरिकन लोकांस तें नांव सहज उच्चारतां येईल. याप्रकारचे अनेक वादविवाद होऊन शेवटी “लीला” हे नांव निश्चित करण्यांत आले. लीला ही रघूपक्षां दोनच वर्षांनीं लहान होती, सर्वांत धाकटें अपत्य “सुंदर” नांवाच

मुलगा होता. लीला आणि सुंदर यांमध्ये दहा वर्षांचें अंतर होते. कथानकाच्या वर्षी रघुनाथ २४ वर्षांचा होता, आणि तो कोलंबिया युनिव्हर्सिटीच्या ‘पोष्ट ग्राज्युएट स्कूल’ मध्ये अभ्यास करित होता. मुलगी देखील नुकतीच बी. ए. झाली होती आणि सुंदर हा प्राथमिक शाळेतच होता. रघु हा पोषाखांत व उच्चारांत आणि हाव-भावांत पक्का अमेरिकन झाला होता, एवढंच नव्हे तर तो “हसलर” बनला होता. “हसलर” म्हणजे जो काम झटपट करतो असा मनुष्य; जो, काम अमुक करावयाचे ठरलें म्हणजे पुन्हां काल्पनिक संदेहांनीं ते पार पाडणे दूर टाकीत नाहीं, ज्याच्या हालचाली झपाट्याच्या असतात, जो कामांत रेगाळत नाहीं, पावलें भराभर उचलतो, प्रत्येक काम झटपट करतो, आणि ज्याच्या एका दिवसाच्या हिशोबाला बरेचसे काम मांडतां येईल असा मनुष्य.

रघूचा एकंदर स्वभाव पाहिला म्हणजे तो हिंदु मुलगा नसून अमेरिकन मुलगा आहे असेंच वाटे. त्याला हिंदुस्थानाबद्दल जिज्ञासा होती पण त्याचे सर्व लक्ष, आपण अमेरिकेंतच आपले आयुष्य घालवावे, अमेरिकन मुलीशींच लग्न करावे, अमेरिकेतच प्रसिद्धीस यावे आणि आपले लहानपणापासून जे अमेरिकन मित्र झाले त्यांचीच मान्यता मिळवावी या गोष्टींकडे होते. हिंदुस्थानांतून आपल्या आत्तांच्या आलेल्या फोटोमधील पोशाख पाहून चांगल्या मनुष्यांनीं रंगभूमीवर येण्यासाठी हा वेडा वांकडा पोषाख मुद्दाम गेला आहे काय अशी त्याची भावना होई. सामान्य पोषाख म्हणजे अमेरिकन पोषाख, खरी सार्धी भाषा म्हणजे इप्रजी भाषा; अशी त्याची भावना अल्प-वयांतच झाली. तो मराठीत बोलूं शके, आणि तो जेव्हां आईबापाबरोबर सार्वजनिक ठिकाणी जाई आणि दुसऱ्या कोणास समजू नये असें जेव्हां आपआपमानांने भाषण बोलवें लागे तेव्हां

मात्र तें मराठीत बोले. तेव्हां जणू काय मराठी ही एखाद्या गुप्त राजकीय मडळाचीच भाषा आहे काय अशी भावना त्यास वारवार होई, सुसंस्कृत अमेरिका देश आपला होय हे त्यास इतके वाटत होते कीं, जेव्हां कधी कधी त्यास हिंदुस्थानाबद्दल प्रेमाचे उमाले येत व आपण हिंदुस्थानांत जाऊन कांहीं तरी करावे असे वाटे तेव्हां देखील त्याची कर्तव्यभावना अमेरिकन होती. आपण अमेरिकन मित्रांच्या लोकमतास जबाबदार आहो, आणि आपल्या हिंदुस्थानांतील पराक्रमांची वर्णने अमेरिकन मित्रांच्या कानी पडून आपला गौरव अमेरिकन लोकांनीं करावा ही भावना त्याच्या मनांत प्रदीप्त होई. काम हिंदुस्थानांत करावे पण त्याबद्दल जी प्रशंसा मिळवावयाची ती हिंदू लोकांची मिळविण्याच्या ऐवजी अमेरिकन लोकांची मिळवावी या तऱ्हेच्या भावनेमुळे त्याच्या राजकीय विचारासहि निराळी गति लागली होती. व जेव्हां अमेरिकेतल्या, हिंदुस्थानास स्वातंत्र्यासाठीं स्थापन झालेल्या संघाची व्याख्याने होत असत, तेव्हां त्याचे विचार इतर हिंदुस्थानी मंडळीपक्षां व त्याप्रमाणेच उदारमतवादी अमेरिकन लोकांपेक्षां निराळ्या तऱ्हेचे आहेत असे दिसून येई. आणि ते विचार अनेक अमेरिकन मुत्सदी पत्रकर्ते आणि व्यापारी यांच्या दृष्टीस आल्याशिवाय राहिले नाहींत. तो म्हणे:-युद्धोत्तर जग आतां केवळ अमेरिकेचे ऋणको आहे. आजच्या युरोपास आपले स्थानिक कारभार करण्यासाठीं देखील अमेरिकेच्या मदतीची अपेक्षा आहे. आज युरोपांतल्या कित्येक हावण्या राष्ट्रांनीं मोठमोठाले भूभाग आपल्या हातांत ठेवले आहेत आणि त्या भूभागांचा विकास करण्यासाठीं मात्र त्यांच्यापाशी पैसा नाहीं ! याशिवाय जिकलेल्या लोकांस आपल्या बरोबरीचे करून आपण त्यांच्याशीं व्यवहार ठेवावा आणि दोघांचें हित साधावें ही अमेरिकन भावना जगोपांतिल प्रथमवर्गांस अत्यंत पटली नाहीं.

पटली तरी परिणाम असा होईल कीं, जर इंग्लंड, फ्रान्स सारखीं जेतीं राष्ट्रे—जी अगोदरच आपली देणेंदार झाली आहेत तीं राष्ट्रे जर कमी प्रगत प्रदेशांचा विकास करण्यासाठीं तेथे पैसा ओतून लागतील तर त्यांस स्थानिक विकासालाच पैसा कमी पडेल जर ते विकास करूं इच्छिणार नाहींत तर त्यांच्या हातीं अप्रगत राष्ट्र ठेवण्याचे समर्थन होत नाहीं.

ज्याप्रमाणें एखादा ऋणको गैर फायदेशीर धंदा करून बुडावयाच्या पथास लागला तर त्यास सल्ला देण्याचा सावकारास अधिकार आहे त्याचप्रमाणे आपले ऋणको जीं युरोपीयन राष्ट्रे त्यांनीं विनाकारण मोठया प्रदेशाची जबाबदारी आपल्यावर घ्यावी हे योग्य नाहीं. त्यांत त्यांचेच नुकसान आहे, वगैरे गोष्टी सांगण्याचा अमेरिकेस अधिकार आहे. तुर्कस्तानसारख्या कमी श्रीमंत राष्ट्रपामून अरबस्तान स्वतंत्र झाल्यामुळे त्यावर खर्च करावयाच्या जबाबदारीतून अंगोरा सरकार मोकळे झाल्यामुळे त्याचा फायदाच होणार आहे. त्याप्रमाणेंच ज्या युरोपीयन राष्ट्रांपाशी पैसा नाहीं त्यांच्या ताब्यांत मोठाले मुख्य ठेवणे हें जिकलेल्या व जिकणाऱ्या अशा दोन्ही राष्ट्रांच्या दृष्टीनें गैरहिताचे आहे. हिंदुस्थानाच्या विकासासाठीं पैसा खर्च करणें, लोकांनां शिक्षण देणें व त्यांची खर्च करण्याची शक्ति वाढविणें या सर्व क्रिया करून मागासलेल्या राष्ट्रांची उन्नति करण्यास इंग्लंडपेक्षां अमेरिकाच अधिक समर्थ आहे, व यासाठीं अमेरिकेने हिंदुस्थानाच्या प्रश्नाकडे लक्ष देणे अधिक अवश्य आहे. सर्व राष्ट्रांच्या लोकांनां उद्योगास उत्तेजन देणें, आणि अत्यंत कठिण व मोठया भांडवलाल्या लोकांसच शक्य असले उत्पादन आपण करणें आणि सर्व जगाची याप्रमाणें प्रगति करणें येणेंप्रमाणे इतर जग आणि अमेरिका यांतील उद्योगविषयक संबंधाची पुनर्घटना करणें हा अमेरिकेचा पटला कार्यक्रम आहे.

संपत्तीचे उत्पादन मनुष्यपरिश्रमाने होतें आणि जमीन आणि इतर प्रकारचे भांडवल हे केवळ सहाय्यक होतें, हें जें तत्त्व सोशलिस्टांनी पुढें मांडलें आहे त्यांतील सत्य आपण ओळखलें पाहिजे. नवीन खाणी शोधण्याचा प्रयत्न जसा भांडवलवाल्यांकडून होतो त्याचप्रमाणे मोठ्या भांडवलाच्या राष्ट्रांकडून मागसलेल्या मनुष्यसमूहांस उत्पादनदृष्ट्या महत्त्वाचे स्थान मिळावे यासाठी खटपट झाली पाहिजे. कमी प्रगत लोकांची खर्च करण्याची आणि काम करण्याची शक्ति वाढविण्यासाठी त्यांस शिक्षण देणे ही नवी खाण किंवा यांत्रिक युक्तिशोधण्या इतकीच महत्त्वाची गोष्ट आहे हें तत्त्व प्रगमनशील राष्ट्रांतील लोकांनी ओळखलें पाहिजे. जगांतील मुख्य मनुष्यविभाग म्हणजे हिंदुस्थान व चीन ही राष्ट्रें होत. ज्यामाने या राष्ट्रांचा विकास झाला नाही त्यामाने अधिक सुधारलेल्या राष्ट्रांची उत्पादनशक्ति खुंटली आहे असें समजावे. हिंदुस्थान देश आतां जागा झाला आहे. त्यास आपला विकास झाला पाहिजे हें तत्त्व पटले आहे. शिक्षणासाठी लोकांचाच प्रयत्न अधिक आहे, पण सत्ता हातांत पकडून रहाणारे सरकार लोकांचा विकास फारसा होऊं देत नाही. अशा स्थितीत अमेरिकेची सहानुभूति प्रगतीच्या आग्रही वर्गाकडे राहिली पाहिजे. आणि जर आपल्या साम्राज्यातील महत्त्वाच्या प्रदेशाचा योग्य विकास होऊं देण्यासाठी इंग्लंड पराकाष्ठा करित नसेल तर इंग्लंडला, धनको अमेरिकेनें तसें करण्यास भाग पाडिले पाहिजे. इत्यादि.

रघुनंदनची या प्रकारची मते पाहून पुष्कळ हिंदुस्थानी मंडळीस मजा वाटली, व कांही मोठमोठ्या देशभक्तांस रागहि आला. राग कां आला, ते अमेरिकेतील निरनिराळ्या हिंदी समूहांचीं राजकीय मते काय होती हें समजलें असतांच समजेल. याविषयी सविस्तर माहिती पुढें होईलच.

गोविंदरावांची मुलगी लीला ही अमेरिकन या भावनेनें च वाढत होती. सामान्य मध्यम घराण्यांतील अमेरिकन मुलीचे गुण तिच्या अंगी चांगलेच वृद्धिगत होऊं लागले होते. अमेरिकन मुलीचे चापल्य, जगांत चाळलेल्या सर्व प्रकारच्या चळवळीविषयी जिज्ञासा, निर्भयवृत्ति या सर्व गोष्टींमुळे तिच्या आईस जरी तिची सर्व प्रकारची वाढ पाहून आनंद होई तरी तिच्याबद्दल तिच्या आईस फारच काळजी वाटत होती. एखाद्या अमेरिकन तरुणाबरोबर लग्न करून तिनें अमेरिकेतच रहावे हे शांताबाईस नको होतें, उलट तिला असें वाटे की, लीलेचे लग्न तिच्या आतांपैकी कोणाशीं तरी व्हावें आपणांस आपलें द्रव्यार्जन संपवून वृद्धापकाळाचे दिवस काढाव यास हिंदुस्थानांत जावयाचे आहे हेंच चित्र तिच्या डोळ्यासमोर असल्यामुळे इतक्या स्वतंत्र तेने वाढलेली मुलगी हिंदुस्थानात वाढलेल्या मुलाबरोबर कशी नांदेल इत्यादि विचार तिच्या मनात उत्पन्न होत असत, आणि यामुळे लीलेच्या अंगांतले गुण ते दुर्गुण आहेत अशा तऱ्हेच्या भावनाहि तिच्या मनांत उत्पन्न होत. एकदां एक हिंदुस्थानांतून नवीन आलेला विद्यार्थी कामतांच्या कडे जेवणास आला होता; तेव्हां त्याच्या वेड्यावांकड्या इंग्रजी उच्चाराने, आणि व्याकरण आणि भाषापद्धतिदृष्टींनी चुकांचे, आणि त्याबरोबरच भाषणांत आलेल्या जाड्या शब्दांचे परिहासयुक्त अनुकरण, तो विद्यार्थी गेल्यानंतर दोनचार दिवस लीला करीत होती. लीलेला इंग्रजी भाषा स्वभाषेसारखी झालेली आणि अमेरिकेस आलेल्या हिंदुस्थानी विद्यार्थ्यांस इंग्रजी ही परकी भाषा, यामुळे दोघांच्या भाषेत अंतर रहाणारच, आणि हिंदुस्थानांतल्या हिंदु मंडळीत मनुष्याची किंमत त्याच्या इंग्रजी भाषा बोलण्याच्या पटुत्वावर होते ही गोष्ट शांताबाईच्या मनांत पक्की राहिलेली. शांताबाईस वाटे की, नुसत्या इंग्रजी भाषेत

अधिक नैपुण्यामुळे लीलेस नवऱ्याच्या इंप्रजाचे जर कधी हसू आले तर हिदुस्थानी नवरा नार-
रिंह रूप धारण करील. लीलेसहि आपला नवरा
आपल्यापेक्षा कमी योग्यतेचा वाटेल वगैरे गोष्टी
तिच्या मनांत येत. शिवाय हिदुस्थानांतल्या
रीतिरिवाजाकडे सामान्य अमेरिकन ज्याप्रमाणे
परक्याचे मनोरंजक रिवाज म्हणून पाही त्याप्रमाणे
लीला व तिचा थोरला भाऊ ही दोघेहि पाहात,
हे शांताब्राईस दिसतच होणे व यामुळे लीलेच्या
भवितव्याविषयी तिला फारच काळजी वाटे.

धार्मिक वावनीत मुलांची मने कशी बनली होती
हे पाहूंगे असातां देखावा निराळाच दिसेल. गोवि-
दराव कामत यांनी कांही भक्तिपर अभंग मुलांकडून
मुद्दाम पाठ करून घेतले होते व स्वतः ते म्हणत
त्यावेळेस त्यांची मुलेहि त्यास साथ देत. पण त्या
अभंगांपासून त्याच्या ठायी कोणत्या धार्मिक
भावना जागृत होत हें सांगतां येत नसे. पण
धार्मिक भावना नसतांहि आनंदाने धार्मिक पदे
म्हणण्याच्या बाबतीत ही अमेरिकन मुले तेथल्या
इतर हिंदूंमध्ये अपवाद दिसत नसत. तेथली बहु-
तेक हिदु मंडळी ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी सशय
वाळगणारी होती. ती मंडळी म्हणत की ईश्वर
म्हणजे जर सर्व विश्व चालविणारी शक्ति असे
म्हटले तर जड द्रव्यापासून ती निराळी व त्यावर
राज्य चालविणारी वस्तु आहे असे होईल. व जड
द्रव्यावर हुकमत चालविणारी शक्ति द्रव्यरूप नाही
अभेग्यने कसे म्हणता येईल? ती द्रव्यरूप असो
अगर नसो तिची खुशामत करण्याचे कारण काय?
असे तात्त्विक वाद करणारी होती. पण ही सर्व
मंडळी गोविंदराव जेव्हां गणपती नमस्कार करीत तेव्हां
आनंदाने जमत. कां की, गणपती खरा असो अगर
नसो पण मोदक तर खरे आहेत की नाहीत अशी
पृच्छा ते करीत. भक्तीची पदे देखील ते म्हणत, कां
की, पदे म्हणण्यास कांही तरी निमित्त हवे लागते.
गणपतीचा उत्सव हा जर लोक जमण्याला, मराठी,

हिदुस्थानी पदे गाण्याला कारण झाला तर त्यांत
त्रिघडले कोणते? गणपतीच्या नांवाने लाडू खाल्ले
तर ते कडू थोडेच लागतात! असे ते म्हणत.
प्रथमतः हा गणपत्युभव गोविंदराव घरी करीत
असत. पण पुढे मंडळी जेव्हां बरीच जमू लागली
आणि गाण्याचा शेजारच्या मंडळीस त्रास होतो
अशी तक्रार जेव्हां आली तेव्हां ते एका हॉटेल-
मध्ये उत्सव करू लागले. मोदक तेवढे करविण्या-
साठी शांताब्राई त्या दिवशी दुपारी (कां की,
गणपतीच्या उत्सवाचे जेवण रात्रीच होई) हाटेलात
जाऊन झाकनिश करीत असे.

रघुनंदन आणि लीला या धार्मिक प्रसंगाना
मंडळीनां गाण्यास व गोड खाण्यास
सधि या दृष्टीनेच मान देत असत.

अमेरिकेत त्यांना युरोपांतल निरनिराळीं राष्ट्रे
दिसत, आणि ती बऱ्याच अंशी आपापसांतच
दळण वळण ठेवून कशीं रहातात हेहि त्यास
दिसे आणि त्यामुळे निरनिराळ्या जातींनी व्याप-
लेला हिदुस्थान कसा असेल याची त्यांस कल्पना
येई. हिदुमुसलमानांच्या दुहीचा प्रश्न म्हणजे
त्यांम फारच गूढ पडे; त्यांम असे वाटे कीं, हिदी
लोकांमध्ये आपण अन्न कोणते खावे, ईश्वर पूजन
कसे करावे आणि कोणती भाषा पवित्र समजावी
याविषयी भिन्न कल्पना धारण करणारे आहेत
आणि ते भिन्न कल्पना धारण करतात म्हणून
एकमेकांपासून निराळे राहून एकमेकांचा द्वेष
करतात. हा प्रकार त्यांस फार विचित्र वाटे.

हिदुस्थानचा इतिहास त्यांनी वाचला होता.
तो इतिहास वाचल्यानंतर त्यांनीं मुद्दाम हिदुनीं
लिहिलेले इतिहास वाचले तेव्हा त्यांना कळून आले
कीं कांही विशिष्ट पुरुषांबद्दल आणि त्यांच्या
कृतीबद्दल हिदु लोक फार अभिमान बाळगतात.
तेव्हा त्यांस असा प्रश्न उद्भवे कीं शिवाजीचीच
थोरवी का गात्री ? शिवाजी इंडियन, औरंगजेब

इंडियन; शिवाजीनें औरंगजेबाचें राज्य नष्ट कर-
ण्याचा जो प्रयत्न केलो त्याच्या ऐवजी ते राज्य
वाढविलें असतें तर अधिक चांगले झाले नसतें
काय? तसे झालें असतं तर हिंदुस्थान एकसत्ते-
खाली येऊन यूरोपीयांच्या ताबडीत गेलें नसतें.
आणि अशांनै फरक काय झाला असता तर
एवढाच कीं, लोक एकेश्वरी झाले असते. देवना-
गरीच्या ऐवजी फारसी लिपी वापरली गेली असती
आणि त्यांच्या खाण्याचा पदार्थांत फरक झाला
असता; आणि शिवाजीची कामगिरी काय तर त्याने
दिल्लीच्या मुसलमानांची लिपि व उपासनापद्धति
सार्वत्रिक होण्याची आपत्ति टाळली.

एका जमीनीत वाढणाऱ्या झाडाचे बीं आपण
अगदीं भिन्न प्रकारच्या जमीनीत नेऊन लावले
तर ज्याप्रमाणे तेंच झाड पण अगदीं निराळ्या
प्रकारचे दिमू लागते त्याप्रमाणे गोविंदराव कामत
यांच्या मुलांची गोष्ट होती. स्वभाव, महत्वाका-
क्षांची दिशा, धार्मिक कल्पना या सर्व बाबतींत
त्यास निराळेपणा आला होता. मराठी भाषा मुलांची
कायम रहावी म्हणून जो अटोकाट प्रयत्न आई-
वापाकडून झाला त्यामुळे मराठी भाषा कशीबशी
राहिली खरी पण मुलांची त्या भाषेकडे दृष्टि ती
आपली भाषा म्हणून मुळींच नव्हती. त्यांनां इंजनी
ही आपली भाषा म्हणून वाटे आणि मराठी ही केवळ
आपल्या घराण्यांतल्या मंडळींनां दुसऱ्यास न
समजेल असें आपापसांत बोलवयास उपयोगी
पडणारी भाषा वाटे. एखाद्या गुन्हेगार टोळीस
आपले रहस्याचे बोलणे बोलण्यासाठीं जशी मित-
क्षरीसारखी भाषा उपयोगी आहे तशीच ती
कोणाची तरी चेष्टा करण्यास उपयोगी म्हणून ते
मराठी भाषेकडे पहात. या गोष्टी मागे सांगित-
ल्याच आहेत. एखादा दुसरा महाराष्ट्रीय जेव्हां
त्यास न्यूयार्कमध्ये भेटे तेव्हां त्यांस हा कोणा
आपल्या रक्ताचा मनुष्य आला किंवा “आपली”
भाषा बोलणारा मनुष्य आला असें न वाटतां

“आपली गुप्त भाषा समजणारा मनुष्य” आला
जतं त्यास वाटे.

मुलांच्या बाबतींत पोषाखाची अडचणच
नव्हती. सामान्य अमेरिकन पोषाख तोच त्याचा
पोषाख झाला होता. कधी कधी बापांनै मुलास
आपल्या बरोबर पटका बांधून नेले होतें एवढेच.
पण मुलांच्या पोषाखाच्या बाबतींत “राष्ट्रीयत्व”
ठेवण्याचा आईबापांचा आग्रह असे. आणि त्याब-
द्दल मुलांस राग येत असे. तिला साधा पोषाख
किंवा खरा पोषाख म्हणजे अमेरिकन पोषाख
वाटे, आणि हिंदी पोषाख म्हणजे नाटकी धुंगट
वाटे. रस्त्यावरून तर साडी नेसून लीला कधीच
गेली नाही. साडी नेसून बाहेर पडण्याचा प्रसंग
आला म्हणजे साडी ओव्हरकोटाखालीं लपविली
गेलीच. टोपी चढविलेली असावयाचीच; कुंकु
लावण्याचा आईनें आग्रह केलाच तर तिला
फार राग येई. ‘मी १६।१७ वर्षांची होईपर्यंत
अमेरिकन मुलीचा पोषाख मला चालत असे व
आताशांच माझ्यावर जगाविरुद्ध पोषाख करण्याचा
जुद्धम कां’ असे ती म्हणे.

शांताबाई आणि गोविंदराव यांचे घरांत
फारसे भांडण होत नव्हते, पण कित्येकदां कडा-
कडीचे भांडण झालें होतेंहि आणि तें लीलेमुळेच
झाले होतें, आणि त्या भांडणांत शांताबाईंच्या
म्हणण्याची सत्यता गोविंदरावांस अधिकाधिक
पट्टें लागली होती. मुले कशीं वाढवावीं यासंब-
धाने आपण बायकोच्या म्हणण्याप्रमाणे चाललों
असतो तर किती तरी बरे झालें असते! आपल्या
मुलांनीं हिंदुस्थानला गेले पाहिजे हे गोविंद-
रावांस मान्य होते पण त्यांनीं केव्हां जावें याविषयीं
शांताबाईं आणि गोविंदराव यांत मतभेद उत्पन्न
झाला होता. मुले दहाबारा वर्षांची असतांच
त्यांनीं मुंबईला जावें असें शांताबाईं म्हणे तर
मुलांचे शिक्षण चांगलें झाल्यानंतर त्यांनीं
मुंबईस जावे असे गोविंदराव म्हणत. गोविंदराव

मध्येच एकदा हिंदुस्थानांत गेले तेव्हां ते यूरोपीयन लोकांमध्ये न राहतां हिंदु मंडळीमध्ये रहात होते आणि, तेथे असताना त्यांना हिंदुस्थानांतील आयुष्यक्रमाविषयी बराचसा कटाळा उत्पन्न झाला. तेथील प्लेग, मलेरिया इत्यादि गोष्टींच्या भीतीत नेहमी रहावयाचे त्यांस दुःखप्रद वाटे, रक्तपिती झालेलीं माणसें रस्त्यांत भीक मागत खुशाल हिडतात आणि भिक्षा मागायला अगदी जवळ येतात, हे पाहून त्यांना रस्त्यांतून हिडण्याची भीति वाटू लागली होती. आपल्या आसांच्या घरी त्यांना असे दिसून आले की, आसांच्या बायकांना आणि मुलांना हातरुमाल वापरण्याची संवय नाही, बायका पदरांना नाकें पुसतात आणि कुंकवाचीं बोटें दारांना किंवा भिंतीला पुसतात, मुलांना धाडशीपणाचे शिक्षणच नाही, त्यांच्या महत्त्वाकांक्षा अगदी लहान, त्यांचे मत्सर देखील अत्यंत क्षुद्र गोष्टींबद्दल आणि आईबापांची प्रवृत्ति देखील मुलांना धाडसास प्रवृत्त करील अशी मुळीच नाही. सुशिक्षित वर्गाशी त्यांचा संबंध आला तेव्हां तर त्यांस सुशिक्षित कसे म्हणावे हाच गोविंदरावांस प्रश्न वाटू लागला. जगांत चाललेल्या मोठमोठ्या व्यवहारांची त्यांस कांहींच माहिती नाही. बऱ्याच सुशिक्षित वर्गास चेक म्हणजे काय चीज आहे हे ठाऊकच नाही असें ते म्हणत. हे पाहिल्यानंतर त्यांस प्रश्न पडू लागला की, आपलीं मुलें येथे जर शिकावयास पाठविलीं तर तीं येथल्या मुलांचेच किंवा त्यांच्या आईबापांचेच अनुकरण करू लागतील. मुलांची महत्त्वाकांक्षा लहान होणे म्हणजे कुटुंबवृक्षाची वाढ खुंटविणें होय. सामान्य सुशिक्षितांचीहि भावना अशी झालेली की, यूरोपीयन लोक म्हणजे आपल्यापेक्षां किती तरी उच्च दर्जाचे. यूरोपीयन लोकांना राहण्यास चांगली जागा अवश्य आहे पण हिंदु मंडळींना तरी जागा अवश्य नाही. ते बाहेर ठिकाणीं गेले म्हणजे ते यूरोपीयन

हॉटेलांत उतरत तेव्हां त्यांचे आस म्हणत की, हे “साहेब बनले! यांना नेटिव्ह मंडळींची घाण येते.” साहेबाविषयी तुच्छतेची भाषा वापरणारी ही मंडळी साहेबाविषयी मनांत तुच्छतेचा भाव धरणारी होती असे मुळीच नाही. सर्वांत श्रेष्ठ हिंदी मंडळींना जो सन्मान मिळायवाचा त्यापेक्षां फाटक्या यूरोपीयनाला सन्मान आपल्या लोकांकडूनच अधिक मिळायवाचा. यूरोपीयननें वर असावे आणि त्याचा दुय्यमपणा हिंदूने पत्करावा अशा तऱ्हेची भोवतालची परिस्थिति असल्यामुळे या परिस्थितीत आपल्या मुलांनीं वाढावे हे त्यांस बरे वाटेना. त्यांच्या मनात रगूला हिंदुस्थानांत पाठवावयाचे होते पण रगूचे शिक्षण चांगलें झाल्यानंतर त्याला व्यवहारासाठीं पाठवावयाचे होते, त्यांच्या मनांत लीलेला इतक्यांतच पाठवावयाचे नव्हतें, कां की, लीलेची अमेरिकन हवेत तयार झालेली वागणूक तेथील मंडळींस भयप्रद वाटेल. मुलींनीं कसे असावे यासंबंधाने भोवतालच्या लोकांच्या ज्या कल्पना होत्या, त्या कल्पनांनीं ते लीलेविषयी मत बनविणार आणि लीला फिरावयाला गेली आणि ज्याच्या बरोबर ती फिरावयाला जाईल त्याचा तिने हात धरला म्हणजे तो मनुष्य बिचकणार, आणि भोवतालची जनता लीलेला अनीतीने वागणारी मुलगी समजणार.

लीलेसारख्या स्वतंत्र वृत्तीत वाढलेल्या मुलीस जग न पाहिलेल्या मुंबईतील आपल्या जातींतल्या लोकांनीं विनाकारण वाईट ठरवावें हें गोविंदरावांस इष्ट वाटत नसल्यामुळे पुढें त्यांस असे वाटू लागले की, चांगल्या संवयी, शिक्षण, धाडस व कर्तृत्व इत्यादि गुणांनी हिच्या योग्यतेचा जो तरुण असेल त्याबरोबर हिचे लग्न व्हावें, मग तो कोणत्याहि जातीचा कां असेना. शांताबाईस हा विचार मुळीच पसंत नव्हता. शांताबाईस असें वाटे की, शिक्षण, धाडस व कर्तृत्व इत्यादि गोष्टींचा मुख्य उपयोग काय, पैसा मिळविणें हाच ना? तो पैसा आपल्या

जवळ आहेच आणि मुंबईत आपल्या जातीची पैसेवाली मडळी पुष्कळच आहेत, तर आपल्याला कांहीं तरी खटपट करून आपल्या जातीतलाच जांबई मिळविला पाहिजे. याप्रमाणे दोघांचे निरनिराळे विचार होते. आणि त्यामुळे नवरात्राचोमध्यें जी घरांत भांडणें होत तीं मुलांच्या कानावर आल्याशिवाय राहिली नाहींत. एकदां असल्या प्रकारचा वाद-विवाद सुरू असतांच लीला म्हणाली कीं, मी लग्न कोणाशीं करावें हें तुम्हीं कोण ठरविणार. मला वाटेल तर मी निप्रोबरोबर लग्न करीन. मला तुमची जातच नको. मी हिंदुस्थानी नाहीं, मी अमेरिकन मुलगी आहे, आणि तुम्हीच माझ्या जातीचे नाहींत. तेव्हां माझ्या लग्नाच्या भानगडींत तुम्ही पडूं नका. तुम्हाला माझे लग्न ठरवायचा काय अखत्यार आहे ? तुम्ही मला धाक घालणार तो काय कीं मला तुम्ही कांहीं पैसे ठेवणार नाहीं एवढाच ना. मला तुमचा पैसाच नको आहे. मी स्टेनोटाइपिस्ट होईन किंवा वाटेल तो धदा करीन आणि वाटेल त्याच्याबरोबर लग्न करीन किंवा लग्नाशिवाय राहीन. या तऱ्हेचे बोलणे एकदां ऐकल्या वर आईबापांनीं आपलें यासंबंधाचें बोलणे एकीकडे असतानांच करावयाचे असें ठरविले. शांताबाईची आपली मुलगी आपल्या जातीतल्याच मुलाला द्यायची आकांक्षा कोणाकडे राच गेली आणि जात राहण्या एका बाजूला; मुलगी हिंदूबरोबर लग्न करी म्हणजे मिळविली, असें उभयतांस वाटूं लागलें. आईबापांनीं आतां एवढेच योजिलें कीं, आतां आपल्या मुलीला तरुण हिंदुस्थानी विद्यार्थ्यांची संगत लावावी. एवढ्यासाठींच जो प्रयत्न करावयाचा तो केला पाहिजे, आणि तो प्रयत्न करतांना हिंदूंची संगति आपण हिच्यावर लादतो अशी हिची कल्पना होतां कामा नये.

मि. कामत यांच्या या विचारामुळें त्यांचें घर हिंदुस्थानी मंडळीचें केंद्र होण्यास बरीच मदत

झाली, आणि तरुण मंडळीनां लीलेच्या सहवासात राहू देण्याची मि. कामत यांची प्रवृत्ति अधिक वाढली, आणि यामुळें लीला, तेथील हिंदुस्थानी मंडळीत ईश्या, असूया इत्यादि भावनांच्या जोपासनेस कारण झाली.

त्यांना महाराष्ट्रीयत्वाचा संस्कार थोडाबहुत होण्यास एकदोन व्यक्ती कारण झाल्या होत्या. गंगाधरपंत नांवाचे एक महाराष्ट्रीय मास्तर त्यांस मिळाले होते. गंगाधरपंत अमेरिकेत प्रथमतः गोविंदरावांकडे कांहीं काम मिळविण्यास मदत करा म्हणून विनंति करण्यास आले होते, आणि गोविंदरावांनीं, काम कसें मिळवावें यासंबंधाने कांहीं यशस्वी सूचना करून त्यांस मार्गस लाविलें होतें:-गोविंदरावांनी त्यांस आपल्या मुलांना मराठी शिकविण्याचे काम दिले होते. या गंगाधरपंतामुळें या हिंदी-अमेरिकन मुलांस हिंदुस्थानच्या वातावरणाची कल्पना आली. "इंग्रजांनीं १८१८ साली पेशव्यांचें राज्य घेतलें, आणि जर इंग्रज-आडवे आले नसते तर सर्व हिंदुस्थान पेशव्यांच्या अंमलाखालीं आले असते, मराठी भाषेस सर्व हिंदुस्थानभर महत्त्व आले असते, महाराष्ट्रीय मंडळी चोहोफुडे प्रमुख असती, वारिश्टनला हिंदुस्थानचे वकील आले असते व ते महाराष्ट्रीय असते, इंग्रजांनीं महाराष्ट्रीयानांचें राज्य घेतले तें त्यांनीं परत मिळविले पाहिजे. शिंदे, होळकर व गायकवाड हे तिघेहि आज निरुपयोगी झाले आहेत, होळकराने दगाबाजी केली नसती तर पानपत फसलें नसतें, पेशव्यांची सत्ता एकसारखी वाढत गेली असती, होळकरांना पेशव्यांचीं थोत्रे बडवावीं लागतील कीं काय अशी भीति वाटत होती पण त्यांस आतां इंग्रजांचे बूट पुसावे लागतील. हे राजे लोक इंग्रजांविरुद्ध बंड करण्याच्या उपयोगी पडणार नाहींत. तरुण हिंदुस्थानी लोकांनीं आतां एकत्र जमलें पाहिजे आणि हिंदुस्थान

इंप्रजांच्या ताव्यांतून सोडविला पाहिजे.” याप्रकार-
रचे गंगाधरपंताचे व्याख्यान चाळू लागले
म्हणजे रघु मध्येच बोलायचा “होय, दुसऱ्या
लोकांना आपल्या तावडीत ठेवण्याची संवय
इंप्रजास आहे खरी, इंप्रज या देशालाहि आपल्या
तावडीत ठेवून लुटीत होता, पण आम्ही अमेरिकन
लोकांनी इंप्रजी सत्तेस पार घालवून दिले.”

गंगाधररावाला धार्मिक बुद्धीचा मनुष्य म्हणतां
येईल किंवा नाही हे ज्या त्या धार्मिक मनुष्याच्या
व्याख्येप्रमाणे ज्याचे त्यास ठरवावे लागेल. त्याचा
देवाच्या अस्तित्वावर विश्वास होता किंवा नाही हे
सांगतां येणार नाही. तथापि जर कोणा मिशनऱ्यांनी
हिंदूंच्या देवासंबंधाने टीका केली तर त्यास संताप
येई. पण त्याबरोबर हिंदूंचा धर्म हिंदूस समजा-
वून देणाऱ्या कनवाळु परकीयांचा अधिकच संताप
येई. संभ्येतले अधमर्षण आणि मार्जन यांच्या
योगाने इलेक्ट्रिसिटी कोणीकडून कशी जाते हे
सांगून “हिंदु धर्म” सिद्ध करू पाहणाऱ्या थिऑ-
सफीच्या धंद्यांतल्या इंप्रज कुमारीविधवांचा तर त्यास
अधिकच संताप येत असे. पण त्याहूनहि संताप,
आनीविशांतचा आधार देऊन हिंदुधर्माचे महत्त्व
सिद्ध करू पाहणाऱ्या आपल्या “धार्मिक” भाव-
नांच्या मंडळीचा येत असे. त्यावेळेस “देव म्हणे
बद्ध आला वृद्धाह्नुनि जिष्णुचाच राग मला” हे
आर्यार्थ तो पुटपुटे. हिंदुस्थानाच्या इंप्रज कनवाळूचा
त्यास धार्मिक क्षेत्रांतच संताप येत असे असे नव्हे,
तर राजकीय क्षेत्रांत तर अधिकच येत असे.

गंगाधररावाचे मि. कामत यांच्या घरीं जाणें
येणें सुरू झाल्यामुळे आणि अस्सल महाराष्ट्री-
याच्या अस्सल भावना त्या कुटुंबातील
मुलांस दिसल्यामुळे आपल्याला अज्ञात असे
कांही जग आहे, त्या जगाशीं आपला कांहीं तरी
आपलेपणाचा संबंध आहे, इत्यादि कल्पना
त्यांच्या मनांत येऊ लागल्या. इंप्रजी भाषा

हिंदुस्थानांत येऊन देशी भाषांनां मारून टाकीत
आहे इत्यादि गोष्टी सांगतांना गंगाधररावांस जो
संताप येतांना दिसे त्याच्या योगानें रघुनंदन व
लीला यांनां प्रथम मौज वाटे, व पुढे जरी गंगाधर
रावांच्या या बाबतींतील त्वेषाच्या दृढतेमुळे आणि
गंगाधररावांविषयीं वाढत असलेल्या स्नेहभावामुळे
देशी भाषा मरत जाव्या ही गोष्ट दुःखास्पद आहे
असे त्यांस वाटूं लागले होते तरी त्यांनां गंगाधर-
रावांसारख्या व्यक्तीच्या मताविषयी व त्या मतामुळे
होणाऱ्या दुःखाविषयीं खरी सहानुभूति कधींच
उत्पन्न झाली नाही. लीलेनें कांही रेड इंडियन
लोकांसंबंधीच्या कादंबऱ्या वाचल्या होत्या त्या कादं-
बरींत इरेक्वा नांवाच्या एका इंडियन जातीच्या
नायकाचे चरित्र वर्णन केले होतें, त्या कादंबरी-
तल्या नायकाविषयीं लीलेस जी भावना उत्पन्न
होई तीच गंगाधररावांविषयीं उत्पन्न झाली होती
कीं, त्या भावनेस कांहीं निराळें स्वरूप आलें
होतें हे सांगतां येत नाही. त्या कादंबरीतला नायक
कांहीं अद्भुत गुणांचा व भावनांचा ठेवा आहे,
असे तिला वाटत होते; तसे गंगाधररावाकडे पाहून
वाटे. त्या कादंबरीतील इरेक्वा जात व त्या कादं-
बरीतला इरेक्वा नायक, आपल्या जातीचा पराभव
झाला, आपले लोक रानांवनांत ढकलले गेले,
व तेथें ते अनेक रोगांस बळी पडून नष्ट होत
आहेत, आपल्या जातीचे कांहीं लोक गोऱ्या
लोकांच्या वस्तीत जाऊन जाऊन राहूं लागले, ते
अगदी हलक्या प्रकारचीं कामे करून पोट भरीत
आहेत, ते निकृष्ट स्थितीत आहेत, त्यांच्या मुलांची
इरेक्वा भाषा नष्ट झाली आहे, त्यांनीं जुन्म
इंडियन रीतिरिवाज टाकला, इरेक्वा जातीच्या
अनेक बायका उदरपोषणासाठीं गोऱ्या लोकां-
मध्ये वेष्ट्यावृत्ति आचरूं लागल्या; या अनेक गोष्टी-
बद्दल संताप व खेद यांनीं व्याप्त झाला आहे असें
त्याचें स्वभावाचित्र वर्णिले होतें. लीलेला ती कादं-
बरी फारच आवडली होती, राष्ट्र नष्ट होत असतां

ल्या नष्ट होणाऱ्या राष्ट्रबद्दल त्या जातीच्या नायकास जो खेद वाटत असे तो तिलाहि वाटे. जेव्हां गंगाधरराव “पहातो देशाचा शिव शिव अतां नाश नयनी” असे म्हणत असत तेव्हां तिला त्या कादंबरीच्या नायकाबद्दल जी सहा-नुभूति वाटे तीच गंगाधररावांबद्दलहि वाटे व गंगाधररावांच्या एकंदर कार्यक्रमाविषयी तिला कौतुकहि वाटत असे.

रा. कामत यांच्या घरी येणारे दुसरे हिदु-स्थानी विद्यार्थी अनेक होते. त्यांत एक सरजामे म्हणून होता, तो देखील गंगाधररावांसारखाच देशाभिमानी पण त्याच्या आणि गंगाधररावांच्या वृत्तींत फरक होता. मि. कामत यांच्या मनांत सरजामे हा आपल्या घरी यावा आणि लीलेचे व त्याचे संघटन वाढले तर ते चांगलेच होईल असे होते. कामत यांच्याकडे प्रोफेसर गोगटे हेहि कधी कधी येत. प्रो. गोगटे यांच्याविषयी गोविंदरावांना आदर होता, आणि गोविंदरावांची बरीचशीं मते गोगटे यांच्या मताप्रमाणे बदलत असत. गोगट्यांना जर असे वाटले कीं, सुशिक्षित आणि पैसे मिळविणाऱ्या हिंदूनी हिदु-स्थानांतच गेले पाहिजे तर त्यांनाहि तसेंच वाटे. जर अमेरिकेंत आलेल्या मंडळीनी अमेरिकेंतच वस्ती करावी असे प्रोफेसर मजकुरांनी म्हणण्यास सुरवात केली तर मि. कामत यांचे तसे मत बने. असो. येथे आटपते घेतले पाहिजे. मि. कामत यांच्याकडे येणाऱ्या जाणाऱ्या सर्व मंडळीसंबंधाने आतांच सांगावयाचे म्हटले तर पुढील अनेक प्रकरणांना मजकूरच रहावयाचा नाही.

प्रकरण २ रे.

रुक्मिणी.

रुक्मिणी ज्या दुपारी मिस स्वीटलंडबरोबर मिशन-इस्पितळांत गेली होती त्याप्रसंगी तिकडे

जातांना आणि बाहेर पडतांना आपणांस कोणी चोरून पहात तर नाहीना असे तिला वाटत होते. तिला तसे वाटण्याचे कारण उघडच होते; ब्राह्मणाची मुलगी, नवरा कोठे तरी पळून गेलेला, आणि त्यांत ती रूपाने चांगल्यापैकी; तिच्यावर अनेक लोकांची अनेक कारणामुळे दृष्टि होती. हिला नवरा नाही, आपल्या जाळ्यांत ही आपल्याला ओढतां येईल कीं नाही असा विचार गावांतल कांही उनाड तरुण मंडळी करित होती, तर कित्येक लोक हिच्या वागणुकींत कांही बरे वाईट सांपडण्यामारखे असले तर ते शोधून काढून तिच्या नांवाचा बोभाटा गांभर करावा अशा प्रकारची होती, कित्येक तिचे हिताचितक बनून तिला दूषित करावी या विचारांत होते. रुक्मिणी गंगाबाईवरून धुणीं वगैरे धुवून परत येत असे तेव्हां, तिच्या पाठीमागून कोणी तरी बोलत जात जावे असा प्रकार प्रथम होऊं लागला. कोणी म्हणावे, तुम्ही नाटकांत येतां कां, पगार चाळीस रुपये मिळेल. आणि सर्व प्रकारची चंगळ होईल. कोणी असे म्हणे कीं, नवरा कांहीं आतां परत येत नाही, तो अमेरिकेत आहे, त्याला अमेरिकन बायको मिळाली आहे. आमच्या मित्रांना तसे पत्र आले आहे, बायकोची त्याला आठवणहि होत नाही, उगीच वेड्यासारखे कां करावे, खाण्यापिण्याचे इतके हाल कशासाठी? इत्यादि गोष्टी बोलत तरुण-मंडळी पाठीमागे चालत असत. गांवांतले एक सावकार म्हणाले कीं, तू मुंबईला चल; तुला मी स्कॉलरशिप देतो आणि तेथे नर्सचे काम शिक. नर्सला पैसे चांगले मिळतात. पण असे सांगणारे सावकार रस्त्यांतच बोलण्याचा प्रयत्न करित. घरीं जाऊन बोलण्याचे धैर्य करित नसत. तथापि त्या बोलण्याने आपण नर्सचे काम शिकण्याला हरकत काय आहे आणि तें काम शिकण्याची सोय वाईतच होणार नाही काय? इत्यादि

विचारहि रुक्मिणीच्या मनांत आले, व तसे विचार तिच्या मनांत येण्याला सांपत्तिक कारणहि होते. तिला असें वाटूं लागलें होतें कीं आपणांस आपल्या पोटापाण्याची सोय स्वतः लावली पाहिजे. गांवांत त्यावेळेस एक पोलीसचे अधिकारी होते, ते तर हिच्या वर्तनांत कोठे दोष आढळेल काय, आणि त्याचा आपणांस बोभाटा करतां येईल काय? आणि तो बोभाटा झाल्यावर आपणांस गांवांत एखादी चोरी झाली तर कांहींतरी निमित्तानें तिच्या घरीं जाऊन घराचा झाडा घेतां येईल काय या विचारांत होते. कां की, जर तिच्या वाईट वर्तनाचा अगोदर बोभाटा झाला तर तिच्याविषयी लोकांची सहानुभूति कमी होईल, आणि मग आपणांस आपली पोलिशी कारवाई करायला सोपें जाईल, इत्यादि कल्पना त्यांच्या मनांत येत होत्या.

रुक्मिणीनें मिशनइस्पितळांत नोकरी धरल्यामुळें त्या पोलिस अधिकाऱ्यांची बरीचशी निराशा झाली. कां की, मिशनच्या रेव्हरंडपाशी, डॉक्टरपाशी व मिस स्वीटलंडपाशी ओळख झालेल्या बाईवर खोटें किटाळ आणणे सोपे नाही, एवढेच नव्हे तर अशा संस्थेशीं संबंध असलेली बाई वाईट वागणुकीची असली तरी आपणांस त्याचा फायदा कांही घेतां येणार नाही अशी त्याची पक्की खात्री होती. तिच्यावर डोळा ठेवणारी परंतु आतां आपले हेतू जागच्या जागी जिरले म्हणून खंत करणारी मंडळी अगदीं स्वस्थ बसली असें मात्र नाही. ती आपल्या विषयवासनातृतीच्या बाबतीत झालेल्या निराशेचा सूड अन्य तऱ्हेने निदा करून घेत होती. रुक्मिणी जेव्हां मिस स्वीटलंड हिच्या दवाखान्यांत अर्धेमुर्धे कपाउंडरचे, अर्धेमुर्धे आयाचें आणि अर्धेमुर्धे नसेचें असें काम करूं लागली तेव्हां ती लवकरच ख्रिस्ताच्या कळपांत शिरणार आहे असा बोभाटा ती मंडळी करीत होती.

रुक्मिणीचा नवरा गंगाधर यास इंटरच्या परीक्षेला बसण्याची मनाई झाल्यानंतर त्यास आपण कोठें तरी जावें असें वाटलें, आणि त्यानें अमेरिकेस प्रयाण केलें. रुक्मिणीचें सासर इंदूरला होते, आणि तेथेंच तिचा नवरा शिकत होता. त्यावेळेस इंदूरचे महाराज सवाई तुकोजीराव हे अल्पवयी होते, आणि कारभार सर्व रीजन्सीच्या हातीं होता. त्यावेळेस इंदूरची राज्यव्यवस्था कशी होती, पैसेखाऊ लोकांचे प्राबल्य कसें झालें होते, आणि राजवाडा कसा जळाला, आणि कां जळाला या सर्व गोष्टी आज उकरून न काढलेल्या बऱ्या. त्यावेळेस कांही तरुण उत्साही मंडळी, हे राज्य रीजन्सीच्या ताबडीतून सोडविले पाहिजे, लोकांत स्वदेशाभिमान जागृत केला पाहिजे, नानकचंद हां बदमास मनुष्य आहे तर त्याला लंबा केला पाहिजे, तो सस्थानांतील कुटुंबांची नीति खराब करीत आहे, लोकांच्या बायका त्रिचडवून त्यांना नोकऱ्या देतो, त्यानें महाराष्ट्रीय माणसे काढून टाकलीं आहेत, यानेंच शिवाजीराव महाराजांशीं हारामखोरी केली, अशा कल्पनांची होती. याच काळांत, शिवाजीची आठवण करणें, त्याच्यासंबंधीं पदें गाणें, त्याचा उत्सव करणें या गोष्टी अध्यामुर्ध्या राजद्रोही ठरल्या होत्या, त्या सरकारने कठोरता वापरून बंद करण्याजोग्या आहेत, नाहीतर देशांत राजद्रोह पसरेल आणि ब्रिटिश राज्य जाईल अशा कल्पना इंग्रजी मुलखांतहि पसरल्या होत्या. महाराष्ट्रीय देशाभिमानास बद्दू ठरवून महाराष्ट्रियांस इंग्रज अधिकाऱ्यांमध्ये अप्रिय करणे यावेळेस अगदी सोपें झालें होतें. आणि त्याचा फायदा इंदूर येथील हिदी पक्षाच्या मुत्सद्द्यांनीं घेतला. दक्षिणी मंडळीचे जे जे स्वाभाविक उत्सव त्यांत राजद्रोह आहे, आणि त्यांशीं संबद्ध दक्षिणी मंडळी तर पक्की राजद्रोही आहे, फार कशाला, दक्षिणी म्हणजे इंग्रजद्रोही, म्हणजे राजद्रोही आहे अशा

कल्पना तेथील इंप्रज अधिकाऱ्यांच्या मनांत भर-
वून बरीचशी दाक्षिणी मंडळी राज्यांतून घालवून
देण्याचा प्रयत्न कसा केला, याचाहि वृत्तांत त्या-
वेळचे विदेशीं गेलेले तरुण मोठ्या त्रेषानें किंवा
खेदाने सांगत असत. गंगावर हा एक असाच
देशाभिमानी तरुण होता. तो घरचा अगदीं गरीब
पण त्यास कॉलेजचें शिक्षण घ्यायला थोडेसे सामर्थ्य
होतें; बापाला तीस पसतीस रुपये पगार होता,
आणि बाप कसें तरी करून मुलाला कॉलेजांत
पाठवी. तथापि बापाला ते सर्व जडच जात होते.
त्यावेळेस कांही तरी "राजद्रोही" म्हणजे देश-
भिमानी खेळामुळें, म्हणजे स्वाभाविक महाराष्ट्रीय
करमणुकीच्या खेळामुळे, म्हणजे शिवाजीउत्सवांत
गाणींविणीं म्हटल्याच्या आरोपावरून त्याला
कॉलेजमधून काढण्यांत आलें आणि त्याला पास-
पोर्टहि देण्याचे ए. जी. जी. नें नाकारले व तो
अमेरिकेत नवनीशियल गेलो. त्याने जातांना
आपल्या बायकोचे दागिने घेतले, ते विकले आणि
अमेरिकेस जाण्यासाठीं पैसे उभे केले.

रुक्मिणीनें नवऱ्याच्या पलायनास मदत केली,
ती भीतीमुळें, किंवा नवऱ्याच्या मनांत असलेल्या
कल्पनांशीं सहानुभूति असल्यामुळे मदत केली
हें नक्की सांगतां येत नाहीं. नवरा कां जात आहे
याची तिला स्पष्ट कल्पना नसावी. विलायतेला
किंवा अमेरिकेला गेलेली मंडळी मोठ्या पदाला
पोचतात, व त्यांच्या बायका नेहेमीं नवऱ्यांच्या
विलायतच्या अनुभवाच्या गोष्टी सांगतात व जम-
लेल्या बायकांत प्रतिष्ठा मिळवितात एवढें मात्र तीस
ठाऊक होतें. रुक्मिणीचे व तिच्या नवऱ्याचे संबंध
पूर्णपणें प्रेमाचे होते असें म्हणतां येणार नाहीं;
अगोदरच आईबापांनीं फसविलें म्हणून तिच्यावर
सासरच्या मंडळींचा आरोप, आणि त्यांचा त्याबद्दल
राग असतां मुलांनें तिला रागांनें वागविलें पाहिजे
तिच्यावर भाळून जातां कामा नये, जो बाय-
कोच्या हातांत जातो तो नवरा घरभेदी आहे, अशा

प्रकारची त्याच्या घरची शिकवण. नवऱ्यानें
नेहेमी कृत्रिम तरी रागावलेली मुद्रा दाखविली
पमहिजे. ती दाखविली म्हणजे तो राग काढून
टाकण्यासाठीं सासरा आणखी कांहीं तरी देईल
अशी नवऱ्याच्या घरची समजूत. सासऱ्यापाशीं
कांहीं नसले तरी त्याने कर्ज काढून दिलें पाहिजे.
कांकी, ते रीतीचेच आहे; जर नवरा बायकोशीं
हंसू खेळू लागला तर मुलगी डोक्यावर बसेल,
म्हणजे मुलगी काळजीत राहणार नाही आणि
जांवयास आणखी कांहीं देण्याची काळजी
सासऱ्यास पडणार नाही. या भावनेनें गंगाधररावास
वारंवार नवनीशियल गेली शिकवण मिळते. करार
करणारे पक्ष दोन सासरे आहेत अशा प्रसंगी
नवऱ्यामुलाचें कर्तव्य हेंच की, बाप जे
करार करील ते पाळले जाण्यासाठीं बाप जी परि-
स्थिति उत्पन्न करूं इच्छील तिला मदत करणे.
या प्रकारची जी नैतिक कल्पना परभणीकरांच्या
कौटुंबिक व्यवहारामध्ये वागत होती तीमुळे गंगा-
धरपंत पहिल्यापासून आपल्या बायकोस रागाची
मुद्रा दाखवीत, कपाळास आंठ्या चढवीत इत्यादि
बायकोस असमाधान उत्पन्न करणाऱ्या अनेक
गोष्टी करीत. बापाच्या पुरेसे पैसे न देण्याच्या
चुकीमुळे आपल्याला त्याच्या मुलीला म्हणजे
आपल्या बायकोला कठोरपणाने वागवावें लागतें
आणि हा अन्याय आहे असे पुष्कळां लक्षांत
मनास बोचतहि असे. तथापि त्या बोचण्याची
बाधा फार दिवस झाली नाहीं. आपल्या कठोर
वर्तनाचें आपल्याच मनानें समर्थन व्हावयास
बायकोच्या चुका किंवा दुर्गुण हे नजरेस पडावयास
पाहिजे होते. व ते पडल्याशिवाय राहिले नाहींत.
कधी तेल सांडलें, कधी पीठ सांडलें, कधी रातीं
दिवा मालविल्याशिवाय रुक्मिणी झोंपी गेली असले
दुर्गुण नवऱ्याच्या दृष्टीस आणण्यास घरांतल्या
इतर मंडळीने कमी केले नाही.

नवऱ्यास प्रथमतः आपण आणि आपली बायको सासऱ्यापासून पैसे काढण्यासाठी झालेल्या गुप्त कटास बळी पडलेल्या व्यक्ती आहोत याची कल्पना आली नाही. त्यास पुष्कळदां असे वाटे की आपण आपल्या बायकोस जी कुद्धता दाखवीत आहो ती आपण स्वेच्छेनेच दाखवीत आहो, आणि आपण जो रुसलेल्या अगुर रागावलेल्या मुद्रेचा देखावा आपल्या बायकोस दाखवीत आहो तो केवळ बापाच्या मसलतीत आपण आहो म्हणून दाखवीत आहो अशांतला भाग नसून आपल्या बायकोच्या दोषामुळेच दाखवीत आहो. अशी तो आपल्या मनाची समजूत करून घेई. पण मधून मधून आपण अन्याय करीत आहो याची जाणीव डोकावेच.

रुक्मिणीची नवऱ्याविषयी काय भावना होती बरे? ती निरनिराळ्या वेळी निरनिराळी होती. लहान मुलीला आपले लग्न झाले म्हणजे आनंद होतो तसा तिलाहि झाला. पुढे आपला नवरा लग्नांतल्या कांहीं भागणडीमुळे आपल्यावर रुसला आहे व आपल्याकडे पाहून कपाळाला आंठ्या घालतो, आपण कांहीं नवऱ्याला पसंत नाही याबद्दल तिला वाईट वाटे. आपण पसंत की नापसंत हे नवऱ्याला जशी शिकवण मिलेल त्यावर ठरते, आणि ही शिकवण आपल्या बापापासून पैसे जसे मिळतील त्यावर अवलंबून असते इतका दूरान्वय लहान मुलीच्या लक्षांत कोठून येणार! आपण नापसंत असणे हे नशीब, प्रह, रूप, किंवा आपलेच दुर्गुण यांवर किंवा आपण चांगल्या किंवा वाईट शकुनाची असणे यावर अवलंबून असते अशीच तिची समजूत झालेली; व आपल्याच कांही तरी कर्मापणामुळे आपण नवऱ्याच्या रागास कारण होतो असे तिला वाटे. त्यांतल्या त्यांत आपणास चांगले वागविण्यासंबंधी अटी आपले सासरे काय घालतात हे सासरेहि तिच्यापार्शी बोलत नसत. कां की, तिचे

दोष वारंवार काढण्यांत येत ते खरे आहेत असेच दाखविण्याची त्यांची इच्छा असे. सासऱ्याप्रमाणेच तिचे आईबापहि मुग्ध असत; कां की, तिच्या आईबापांच्या मनास असे वारंवार खाई की आपल्या मुलीस चांगली वागवणूक न मिळाल्यास आपलाच दोष आहे. आपलेच दारिद्र्य हे त्याचें खरें कारण आहे. आपल्या वरील अवकृपेचे खरे कारण तीस ठाऊक न झाल्यामुळे आपल्या हातून होणाऱ्या चुकांसच ती दोष देऊ लागली. व आपल्याच अंगी इतके दुर्गुण कां असावेत याचीच तिला कल्पना होईना.

सुनेसंबंधाने नवऱ्याचे वाईट मत व्हावे यासाठी जशी खटपट असे तशीच खटपट सुनेची आणि मुलाची ओळख होऊ नये याबद्दल असे. नवरा आणि बायको यांची मुलीच्या रजोदर्शनानंतर पद्धतशीर ओळख होण्यापूर्वी दोघांनां एकमेकांशीं बोद्धे धावयाचें नाही हे तर रीतीचेंच होते. पण रजोदर्शानंतर देखील दोन तीन वर्षे गर्भाधान लांबविण्यांत आले. आणि पुरुषांनी ओटीवर बसावयाचे व जेवण्यापुरतेच माजघरांत जायचे, आणि बायकांनीं स्वैपाघरांत बसावयाचे आणि वाढण्यापुरते माजघरांत जावयाचे हा नियम नवराबायकोसंबंधाने अधिक जोराने अमलांत येऊ लागला, व शिवाय नवरा व बायको यांची रजोदर्शन आणि गर्भाधान याच्या मधल्याकाळांत दृष्टादृष्ट झाली तर ती गोष्ट मोठी अशुभ होय. कोणी म्हणे असे झाले म्हणजे मुलीस वैधव्य येते, कोणी म्हणे की, त्याने गोहृत्येचे पाप लागते, म्हणजे ही गोष्ट पापमय तर आहेच पण अनिष्ट परिणाम उत्पन्न करणारी आहे. येणेप्रमाणे घरांतल्याघरांत नवराबायकोची ताटातट ठेवावयाचीच पण गर्भाधानहि लांबणीवर टाकावयाचें. पहिलें वर्ष मुलगी अगदीं लहान आहे म्हणून टळले; वर्ष संपल्यावर पुढे शुक्रास्त झाला, त्याच्या पुढे दुसरे कांहींतरी कारण झाले. या मधल्या

काळांत मुलीच्या बापास जीं पत्ने गेलीं होती त्यांत लग्नांत जें देऊं केले ते पुरे झाले नाही, लग्नानंतरच्या “दिवाळसणाची” देणगी मिळाली नाही. तर ती देणगी आल्यानंतर पुढे गर्भाधानाचा विचार हाईल. मागच्या दिवाळसणाचे देण्याची ऐपत आपणांस नाही तर आपण गर्भाधानाच्या वेळची देणगी तरी काय देणार इत्यादि गोष्टीची पत्रांत चर्चा सुरू होऊं लागली. पूर्वीचे घेणे पूर्णपणे बसूल झाल्याशिवाय मुलीचे गर्भाधान होऊं बावयाचे नाही, हा निश्चय तिच्या बापास कळविण्यांत आला.

गंगाधररावाची आपल्या बापावर श्रद्धा फार दिवस राहिली नाही. घराची इन्नत राखणे, मुलाने बापाच्यासमेर व्र न काढणे इत्यादि सदगुणांचें जे महत्त्व त्याच्या मनावर ठसविले होते त्यांविषयी त्यास संशय येऊं लागला. हुंड्याची जी रकम घेतली तीवर बापाचा हक्क कितपत आहे, वगैरे गोष्टीचा विचार तो करूं लागला व आसपासच्या घराच्या कर्मकथा त्यास जसजशा ऐकूं येऊं लागल्या तसतसा त्यास वडील मंडळी-संबंधाने बराच संशय येऊं लागला. त्यास पुष्कळ ठिकाणीं असे दिसें लागले की, वडील मंडळीच्या अपेक्षा अनेक प्रसंगी स्वार्थमूलक असतात, तो स्वार्थ गाधण्यासाठी ते पितृभक्ति, घराण्याची इन्नत, अशा गोष्टीची चर्चा करतात, आणि आपण पुष्कळ बाबतीत फसलों आहो. गंगाधर-पंत ज्या कॉलेजांत होते त्या कॉलेजांतील एका विद्यार्थ्याला फेलोशिप मिळाली तेव्हां त्या फेलो-शिपचे, खाणावळ वजा जातां सर्व पैसे घरांत यावे म्हणून त्याच्या बापानें त्यास आपणांस कशी अडचण आहे, दीडशें रुपये अमुक तार-खेस सान्यासाठीं भरावयाचे आहेत पण पैसे नाहीत इत्यादि मजकुराचीं पत्रे लिहिण्यास सुरवात केली, आणि पुढे मुल्याबापांचे भांडण-कसें झाले इत्यादि गोष्टी समजू लागल्यावर त्यास

बापाचें करण सवथा मुलाच्या कल्याणासाठी नसून कांही अंशीं केवळ स्वार्थाचे असतें हा गोष्ट समजू लागली.

रुक्मिणीचे गर्भाधान शास्त्रदृष्ट्या कर्चीच झालें नाहीं गंगाधरपंताने एकदां गर्भाधान आट-पून ध्यावे असा आग्रह धरला. त्यामुळें गंगाधर-पंतांस ‘ आजकाल मुलें फाजिल झाली ’ म्हणून जरी शिब्या मिळाल्या तरी मुलीला नवऱ्याकडे पाठविण्यांत येऊं लागले व दोघांमध्ये थोडथोड्या परस्पर प्रेमाच्या व विश्वासाच्या शब्दांची अदला-बदल झाली असावी. या बाबतींत गंगाधरपंतांच्या बापानें दौर्बल्य दाखविलें त्याचें कटु फळ त्यास मिळालें. कां कीं, गंगाधरपंताच्या पलायनाच्या गुप्त योजनेस या नवरात्रायाकोच्या ओळखीमुळें चालना मिळाली, गंगाधर गेला, तेव्हां न्यूयॉर्कहून त्याच्या बापाला पोचल्याचे पत्र आले होते तेवढेच. त्या-नंतर कांहींएक पत्र आले नाही. व बायकोला त्याने मुळीं पत्र लिहिलेच नाही. नवरा पळाला तो कांहीं दिवस मुंबईला गेला आणि मुंबईहून ज्या बोटीने जाणार होता ती बोट जाईपर्यंत त्याच्या बायकोने त्याच्या योजिलेल्या पलायनाची बातमी अगदीं गुप्त ठेवली होती. नवऱ्याच्या पळून जाण्याच्या वेतांत बायको सामील आहे हें सास-न्यास समजतांच सासऱ्याला राग आला. त्यांत तिने आपले दागिने नवऱ्यास घेऊं दिले या-बद्दल राग विशेषच आला. दागिने केले ते कर्ज काढून केले होते, आणि जर कर्जाची रकम मागावयास सावकार आलाच तर वेळेवर रकम दागिने माडून परत करूं अशी सासऱ्यास धमक होती. अर्थांत या सर्व गोष्टी सुनेस ठाऊक नव्हत्या. कां कीं, लग्न जुळविते वेळेस जेव्हां ८०० रु. हुंडा घेतला त्यावेळेस २००० रुपयांचे दागिने सुनेच्या अंगावर घालण्याची भाषा झाली होती, सासऱ्यास सुनेचा इतका राग आला कीं, सास-न्यानें तिला माहेरीं पाठविलें.

रुक्मिणी माहेरीं आली पण लग्न झालेल्या दिवसापासून तिच्या माहेरच्या स्थितीत बरेच अंतर पडले होते. तिचा बाप वारला होता. तिच्या बापाला जे काही तिच्या लग्नामुळे कर्ज झाले होते ते वारण्याकडे विम्याचे पैसे जाऊन तिच्या आईलाच आतां पुढे काय करावे याची भ्रांति पडली. एका दृष्टीने मुलीला सासऱ्याने पाठविले हे आईस बरेच वाटले.

रुक्मिणीचे माहेर वाईला होते. आई आणि मुलगी आतां एकत्र राहू लागली. कांहीं दिवसांनी घरांतले पैसे संपून जाण्याची वेळ आली. आतां काय करावे या विचंचनेत मायलेकी असतांना सुदैवाने डॉ. स्वीटलंड हिची व त्याची ओळख झाली. डॉ. स्वीटलंड ही अमेरिकन बाई असून वाईच्या अमेरिकन इस्पितळाशी संबद्ध होती. तिला असे कळले की, रुक्मिणीचा नवरा अमेरिकेला गेलेला आहे. मिस् स्वीटलंडला स्वाभाविकपणे तिजबद्दल सहानुभूति उत्पन्न झाली व तिने आपल्या दवाखान्यांत तिला एक जागा देऊ केली आणि ती रुक्मिणीने परकरीली.

गंगाधरपंत अमेरिकेला १९१० सालांत गेला. व १९११ साली रुक्मिणीची माहेरास रवानगी झाली. १९११ सालापासून १९सालापर्यंत रुक्मिणी केवळ नर्सचे काम वगैरे शिकत होती अशा प्रसंगी एक विशेष गोष्ट घडली आणि त्यामुळे मिस् स्वीटलंडची आणि तिची विशेष मैत्री जडली. त्या सालांत जीं पत्रे अमेरिकेतून येत असत ती सर्वे सेन्सार उघडित असे आणि याच सुमारास एक पत्र रुक्मिणीस आले आणि तेहि उघडले गेले, एवढेच नव्हे तर तिला वाईच्या मामलेदाराकडून पत्र आले की, अमुक तारखेस सातारचे कलेक्टरसाहेब वाईस येणार आहेत तर त्यांस त्या तारखेस सकाळीं ८ वाजतां येऊन भेटण्यास हुकूम करण्यांत येत आहे. इतक्या मोठ्या सरकारी अधिकाऱ्याने आपणांस भेटावयास बोला-

वले आहे म्हणून रुक्मिणी अधिकच घाबरली आणि आपणांस भेटावयास बोलावण्याचे काय कारण आहे, बायको मनुष्याने भेटावयास यावे असा कलेक्टरचा आग्रह कां इत्यादि गोष्टींवर तिचे आणि मिस् स्वीटलंडचे संभाषण झाले. आणि त्याबरोबर आपले नवऱ्याकडून आलेले पत्र सेन्सारने उघडले हेहि तिने मिस् स्वीटलंडला सांगितले. मिस् स्वीटलंडने नवऱ्याचे पत्र दाखविण्यास तुझी कांहीं हरकत आहे काय असे रुक्मिणीस विचारतांच ते मिस् स्वीटलंडला तिने दाखविले. त्या पत्रांत गंगाधरपंतांनी पुढील मजकूर लिहिला होता.

“मी हिंदुस्थानांत येणार होतो, पण आतां येतां येणे शक्य नाही; माझा एक मित्र लाहोर येथे फांशी गेला. मला आतां ब्रिटिश राज्य आहे तेथे येणे धोक्याचे आहे हे त् समज. तुला शक्य झाले तर तंच अमेरिकेस निघून ये, आणि सान-फ्रान्सिस्को येथील अमेरिकन एक्सप्रेस कंपनीच्या ऑफीसांत माझ्यासंबंधाने चौकशी कर, म्हणजे माझी भेट होईल. मी अमेरिकेस जाण्यापूर्वी तुझे दागिने घेतले होते ते दागिने स्वीधन आहे, आणि त्यांवर माझा हक्क नाही. व त्यासाठीं त्या दागिन्यांची किंमत मी तुजकडून उतनी घेतली आहे असे समजतो. एक्सप्रेस कंपनीच्या मुंबईच्या एजंटकडून तुला त्या दागिन्यांच्या किंमतीपैकी १००० रुपये परत मिळतील, आणि उरलेले हजार रुपये सवडीप्रमाणे पाठवीन. मी खुशाल आहे यापलीकडे कांहीं एक लिहितां येत नाही.”

मिस् स्वीटलंडने तिला सर्व गोष्टी स्पष्ट करून सांगितल्या. हिंदुस्थानांतून ब्रिटिशराज्य घालवून देण्यासाठीं अमेरिकेत कांहीं बंडाचा कट झाला होता. तो कट उघडकीस येऊन त्या कटांतील कांहीं माणसे हिंदुस्थानांत येऊन सरकारकडून पकडलीं जाऊन फांसावर लटकलीं. बंड कांहीं झालेच नाही पण तुझा नवरा त्या बंडांत सामील

झाला असला पाहिजे आणि त्यामुळे त्याला हिदुस्थानांत येण्याचें धोक्याचे झालें आहे. सातारच्या कलेक्टरने तुला यासाठीच बोलावले आहे.

“मग कलेक्टरसाहेब मला काय विचारतील ?” रुक्मिणीने विचारले.

“नवऱ्याचीं आणखीं कांहीं पत्रे तुला आली आहेत काय म्हणून विचारतील.”

“मला ते गेल्यापासून पत्र आले ते एवढेच. पण आलेलीं सर्व पत्रें दाखवावीं लागतील काय ?”

“नवऱ्याचीं बायकोला आलेलीं सर्व पत्रें सरकारने पहावयाचीं हे विलक्षणच होईल, पण त्याबरोबर तीं पाहूं नयेत असेंहि करून चालणार नाहीं.”

“तर मग मीं काय करावयाचे ?”

“तूं काय करावयाचे हे मी पूर्णपणें सांगू शकणार नाहीं. परंतु येतील तीं पत्रें दाखवावीं लागतील, आणि तूं जीं पत्रें पाठविशील त्यांवरहि कांहीं अडचण उत्पन्न होईल, तूं यासंबंधानें कोणा तरी वाकिलाचा सल्ला घे, पण अगोदर कलेक्टरकडे जाऊन तर ये.”

“तुम्हीं माझ्याबरोबर याल काय ?”

“कलेक्टरची हरकत नसेल तर येईन— पाहिजे तर मी बरोबर आलें तर चालेल किंवा नाहीं म्हणून कलेक्टरसाहेबांनां विचारारिन.”

संभाषणाप्रमाणे मिस स्वीटलंड यांनीं कलेक्टरला विचारले व कलेक्टर साहेबांचें ‘तुम्हीं मिसेस रुक्मिणी परभणीकर या मला ज्या वेळेस भेटावयास येतील तेव्हां बरोबर असण्यास हरकत नाहीं’ असे पत्र आलें. रुक्मिणी जेव्हां भेटावयाला गेली तेव्हां ‘नवऱ्याकडून आतांपर्यंत आलेलें पत्र एवढेच. गेल्यापासून गंगाधरपंतांनीं पत्र लिहिलें नाही किंवा पैसे पाठविले नाहीत. गंगाधरपंत गेले तेव्हां ते इंजनेरचें शिक्षण घेण्यासाठीं गेले. जाण्यासाठीं पैसा माझे दागिने विकून उभा केला, मला

ते कांही कटांत असल्याचें माहींत नाहीं. मला एकच पत्र आलें ते दाखविलेच आहे. त्यांत मला ब्रिटिश मुख्यांत येण्यांत धोका आहे एवढेच लिहिलें आहे. जरी गंगाधरपंतांचें ब्रिटिश राजसत्तेविरुद्ध कटांत अंग असलें तरी माझे अंग मुळींच नाहीं. राजसत्तेविरुद्ध कट म्हणजे काय हे मला समजत नाही. मी वर्तमानपत्रे फारशीं वाचीत नाही. अमेरिकेकडून परत आलेली कोणी मडळी मला भेटली नाहीत, किंवा त्यांनीं नवऱ्याचा निरोप कळविला नाही. माझ्या मनांत अमेरिकेस नवऱ्याकडे जावे असेच आहे, पण आई एकटी आहे आणि मला एकटीला इतका दूरचा प्रवास करण्याचें धैर्य होत नाही. ज्या अर्थी नवरा परतच येणार नाही त्या अर्थी मी गेलेच पाहिजे व जायचे तर जितकें लवकर जाता येईल तितकें चांगलें. मला जावें असे वाटतें पण थोडे इंग्रजी शिकणे झाल्यानंतर जावें असे वाटतें. मिशनमधल्या कोणी मेमसाहेब किंवा मिससाहेब अमेरिकेस जाणार असतील तर त्यांच्याबरोबर जाईन.’ असें तिने सांगितलें. कलेक्टरनें सांगितले कीं, ज्याअर्थी तुमचा नवरा कटांत आहे त्याअर्थी तुम्ही जरी आज कटांत नाहीं तरी तुमच्या वर्तनावर व तुमच्याकडे जातो येतो कोण यावर आम्हांस नजर ठेवली पाहिजे. आम्हांस हें पाहिजे आहे कीं, तुम्ही येथे ब्रिटिश राजसत्तेविरुद्ध जो कट होत आहे त्याच्या गुंतागुंतीत सांपडूं नये. तुमच्याकडे येणाऱ्या पत्रांवर आम्हांस नजर ठेवतां येईल पण तुमच्याकडून जाणाऱ्या पत्रांवर कांहीं नजर ठेवतां येणार नाहीं. पण मी तुम्हांस असे सांगून ठेवतो कीं, तुम्हीं आपल्या स्वतःसंबंधानें किंवा तुमच्या सासरच्या आणि माहेरच्या माणसांसंबंधानें कायतो मजकूर पत्रांत लिहा; जास्त लिहूं नका, आणि जर तुम्ही तसा लिहिला तर तुमच्यावर सरकारचा राग होईल. व त्याचे वाईट परिणाम तुम्हांस भोगावे लागतील.

रुक्मिणीचा नवरा अमेरिकेंत आहे एवढ्याच गोष्टीमुळे मिसू स्वीटलंडच्या मनात रुक्मिणी-विषयी थोडेसे कौतुक व नंतर सहानुभूति उत्पन्न झाली, ती पुढे रुक्मिणी स्वतः अमेरिकेला जाणार आहे हे समजल्यानंतर अधिकच वृद्धिंगत झाली. हिंदुस्थानांतल्या वरच्या जातींतल्या स्त्रियांना अमेरिकेंतील मजूरवर्गांतल्या स्त्रियांपेक्षाहि हलक्या प्रतीचे शिक्षण असते, आणि त्यामुळे जर ही बाई अमेरिकेस गेली तर तिची स्थिति चांगली राहणार नाही, तिच्या नवऱ्याने तिला तिकडे टाकून दिले, किंवा नवरा मृत्यु पावला तर तिचे हाल कुत्रा देखील खाणार नाही, इत्यादि विचार मिसू स्वीटलंडच्या मनांत आले. आणि जोंपर्यंत ही अमेरिकेला जाण्यास निघाली नाही तोपर्यंत हिला आपण बरेचसे शिकवून तरबेज करावी असे वाटू लागले. शिवाय तिला असेहि वाटले की, ही मुलगी तिकडे गेली म्हणजे हिच्या नवऱ्याला अशिक्षणामुळे आपली बायको कोणालाहि दिसू देऊं नये असे वाटेल, नवऱ्याच्या आयुष्यक्रमांत बायको भागीदार होणार नाही. आणि अशा प्रसंगांनी नवरा हिला टाकून दुसऱ्याच एखाद्या बाईपाशी रहाण्याचा संभव आहे, या प्रकारच्या कल्पना देखील तिच्या मनांत आल्या-शिवाय राहिल्या नाहीत. रुक्मिणीला जगांतील एकंदर चढाओढीची कल्पना तरी कशी येणार? अमेरिकेंत प्रत्येक व्यक्तीला काम कसे करावे लागते, एखादा मनुष्य अगर बाई काम करण्यांत जरा कमी योग्यतेची असली म्हणजे तिला नालायक ठरवून ती जागा आपल्याला पटक्याविण्यासाठी इतर व्यक्ती कशा टपून असतात, आणि हिंदुस्थानांत उलट एखाद्या ब्राह्मणस्त्रीस कामाला लावण्यासाठी काम देणाऱ्यालाच खटपट करावी लागते हा फरक तिच्या मनावर कसा ठसणार, आणि खऱ्या चढाओढीच्या जगांत प्रवेश होण्यास तिच्या अंगी लायली कशी उत्पन्न होणार, या सर्व

गोष्टी तिच्या मनांत येत. रुक्मिणीस स्वतःचे पोट भरण्याचा प्रसंग आला तर तिचे कसे होईल याची कल्पनाहि मिसू स्वीटलंडला भीतिप्रद वाटे. पण त्या सर्व गोष्टींचे चित्र रुक्मिणीपुढे काढावे किंवा काढूं नये यासंबंधाने देखील तिचा अनिश्चय होता. भावी अडचणी चांगल्या तऱ्हेने समजल्या नाहीत तर त्या अडचणीस तोंड देण्याची तयारी जी करावी लागायची ती कशी होणार? उलटपक्षीं अडचणीचे म्हणजे अमेरिकेंतील स्पर्धेचे जे भेसूर चित्र आहे ते काढले तर ती घाबरून तर जाणार नाहीना असे मिसू स्वीटलंडला वाटे. पण तिने शेवटी रुक्मिणीपुढे ते चित्र रेखाटलेच, तथापि रुक्मिणी पुढे अमेरिकेची नागरिक होणार म्हणजे ती खरोखर आपल्यांतलीच होणार तर तिला आपण चांगले तयार करावे या निश्चयाने मिसू स्वीटलंड रुक्मिणीचे शिक्षण विशेष काळजीपूर्वक आणि उत्साहाने करू लागली.

रुक्मिणी आणि मिसू स्वीटलंड यांची अनेकदां संभाषणे होत. त्या संभाषणांमुळे रुक्मिणीस जगाची एकंदर अधिकाधिक कल्पना येई. अशा प्रकारच्या अनेक संभाषणांपैकी एक संभाषण घरगुती कामावरून सुरू झाले.

“तुमच्या देशांत बायका सैपाक करतात की नाहीत कीं सगळे गोरे लोक आणि त्यांच्या बायका हांटेलांतून वगैरे जेवतात.” रुक्मिणीने विचारिले.

“प्रत्येक स्त्रीला घरांतला सैपाक करावा लागतो, आणि दुसरेहि काम पुष्कळ करावे लागते. ज्या स्त्रियांचे लग्न झाले नसेल आणि ज्या कोटे तरी नोकरी करीत असतात त्याच फक्त खाणावळीत जेवतात.” मिसू स्वीटलंड उद्गारली.

“तुमच्या देशांत गवंडी-सुताराच्या कामासारखीं हलकीं कामे कोण करतात, गोरे साहेब करतात काय?”

“गवंड्याचें काम किंवा सुताराचें काम हलकें कोणी समजत नाही. गवडी व सुतार यांचीं कामें नीट शिकार्वीं लागतात आणि या धंद्यांत प्राप्तीहि पुष्कळच असते, आणि ज्यांनां या कामाचे शिक्षण मिळालेलें असतें तेच लोक हीं कामें करतात.”

“झाडलोट कोण करतात, बूट साफ कोण करतात?”

“झाडलोट बायकाच करतात. बूट साफ करण्याचा धंदा जो पत्करील तोच तें काम करतो, घरोघर बूट साफ करण्याचे काम बायकाच करतात.”

“तुमच्यासारख्या चांगल्या बायका बूट साफ करतात?”

“आम्ही साफ करणार नाहीं तर दुसरें कोण करणार आहे! बायकांनीं लक्ष दिलें नाहीं तर पुरुष पोषाखाच्या बाबतींत दुर्लक्ष करतात. त्यामुळे बूट पुसण्याचे काम बायकांवरच पडते.”

दुसऱ्या एका प्रसंगीं त्यांचें धर्मावर बोलणें झालें. त्यावेळेस रुक्मिणीनें विचारले कीं, “मिश्र-नचे पुरुष आणि स्त्रिया हिंदुस्थानसारख्या दूरच्या देशांत येतात त्या कशासाठीं. आमच्या देशांतील लोकांनां खिस्ती करून तुम्हाला काय मिळणार आहे?”

“लोकांवर उपकार करावा, दुसऱ्याचे दुःख निवारण करावें असे आमच्या धर्मसंस्थापकाने सांगितलें आहे, आणि हा दयेचा आणि एकमेकांवर प्रीति करण्याचा सदेश आम्हाला जितक्या ठिकाणीं पसरवेल तितका पसरवावयाचा आहे. असे केल्यानें आपला उद्धार होतो असें आम्ही समजतो.”

“केवळ दुःखनिवारण करण्यासाठीं इतक्या दूर येतां! तुमच्या देशांत निवारण करण्यासारखीं दुःखें नाहीत काय?”

“दुःखनिवारण करण्याचें काम आमच्या

देशांत चालूच आहे. पण आमच्या देशांतलें दुःखनिवारण केलें म्हणजे आमचें कर्तव्य संपलें असें आम्ही समजत नाहीं.”

“मग एखादा मनुष्य खिस्ती झाला म्हणजे तो काय खिस्ताच्या म्हणण्याप्रमाणे दया आणि दुःखनिवारण यांकडे लक्ष देऊं लागला असे समजावयाचे. जगांत खिस्ती लोक तर पुष्कळ आहेत. इतक्या सगळ्या लोकांचे दुःखनिवारण करण्यास खिस्ती लोक तयार आहेत काय?”

“जगांत खिस्ती म्हणवित. त तितके सगळे लोक खिस्ती असते तर जगांत वाईटपणा फारच थोडा उरला असता. खिस्ती म्हणविणारांमध्ये खरे खिस्ती फारच थोडे आहेत?”

“तर मग खिस्ती म्हणविणारे लोक वाढविण्यासाठीं इतका प्रयत्न कां?”

“असला प्रयत्न करण्याचे कारण एवढेच कीं, जो आपणास खिस्ती म्हणवितो तो आपल्या अंगीं खिस्ती गुण येण्यासाठीं आज ना उद्यां खटपट करील. नांवाच्या अभिमानाने नांवाप्रमाणें कृति थोडीचढत करण्याची प्रवृत्ति होते. एवढ्यासाठीं नामधारी खिस्ती वाढविण्याची आमच्या लोकांची खटपट! एखादा महार खानसामा उद्यां खिस्ती झाला म्हणजे तो उद्यां दुधासाखरेची चोरी करणार नाही असे नाहीं. एद्याद्या खिस्त्याने वाईट गोष्ट केली तरी पण तूं खिस्ती आहेस, तुला अमुक करणें योग्य नाहीं असे म्हणावयास सांपडते.”

“ब्राह्मणास आपण ब्राह्मण आहो या भावनेने देखील फायदाच होतो त्याचें वर्तन ब्राह्मणासारखे नसले तर त्यास इतर लोक देखील तूं ब्राह्मण असून असें वाईट काम केलेंस असें बोलतील. तर तुम्ही आमच्या जातिभेदास वाईट कां म्हणतां!”

“प्रत्येक मनुष्यास ब्राह्मण होतां येत नाही म्हणून.”

“प्रत्येक मनुष्यानें ब्राह्मण व्हावचें मग शूद्र कर्म कोणी करावयाचें?”

“आज सर्व ब्राह्मण ब्राह्मणांचे धंदे करीत आहेत काय? ब्राह्मणांचे कर्म करणारे ब्राह्मण आज फारच थोडे असतील. वकील ब्राह्मण, शिपी ब्राह्मण, असे ब्राह्मणांतच वर्ग तर आहेतना. ब्राह्मण व्हायचें झाले म्हणजे धंदा अमुक करावा असें आज मुळीच नाही. निदान सर्व धंदे करणाऱ्या सर्व प्रकारच्या जातींनीं ब्राह्मणासारखा आचार ठेवावा ही गोष्ट तरी तुला आवडते काय?”

“होय आवडते.”

“तर मग आम्हें ‘संप्रदाय वाढवावा’ हें तत्त्व कबूल करतेम असे झाले.”

“चांगल्या तऱ्हेनें रहावें याची इच्छा लोकांत वाढावी हें मी कबूल करतें.”

प्रकरण ३ रे.

फेरीबोटींतील संवाद.

न्यूयॉर्क शहराच्या तेविसाव्या रस्त्यावर जी न्यूजर्सीकडे नेणारी एक फेरी बोटीचा सर्बिहस आहे त्या सर्बिहसच्या बोटीवरून प्रत्येकाला जावे लागतेच आणि या बोटीवर अनेक लोकांच्या अचानक भेटी होतात. न्यूयॉर्क हे शहर ज्या मानाथन बेटावर पसरले आहे त्या बेटावरून मुख्य भूभागावर जाण्याचा रस्ता म्हटला म्हणजे या प्रकारच्या फेरी बोटी. यांपैकी एका फेरी बोटीवर दोन हिंदी तरुण बोलत होते. या तरुणांविषयी फारसे सांगण्याचें कारण नाही; त्यांचे जे संभाषण चाललें होतें ते ऐकल्यास आपल्या कथासूत्रास अवश्य असणारी माहिती त्यांच्याच तोंडून बाहेर पडणार आहे.

“काय डॉ. सरंजामे, तुम्ही परत कधी जाणार?”

“माझे कांहीं ठरलें नाही. तुम्ही कधी परत जाणार?”

“माझ्या मनांत एका महिन्यानेच जावयाचे होते. पण लाल गजपतराय लवकरच येणार

आहेत म्हणून एक आठवडा उशीरानें जाईन म्हणतो.”

“भाग्यवान पोरगा आहेस!”

“मला तुमच्याविषयीं आश्चर्य वाटतें, तुम्ही डॉक्टोरेटची पदवी मिळविली. आतां खरोखर येथें रहाण्यांत काय फायदा आहे!”

“मलाहि हिंदुस्थानांत एकदां फेरी करून परत यावेसें वाटत आहे पण सध्यां प्रवासखर्चाला शिल्लक नाही म्हणून जात नाही.”

“तुम्ही परत येण्याची भाषा बोलतां हे पाहून फार आश्चर्य वाटते! या अमेरिकेतला आयुष्यक्रम अतिशय कठिण झाला आहे. मला अमेरिकेंत रहाण्याची त्रिलकुल आवड नाही. समाजांतील चांगले स्थान येथे मिळण्याची आशा नाही. शिक्षण संपादा, इतर अमेरिकन विद्यार्थ्यांपेक्षां जास्त लायकी दाखवा आणि शेवटीं काय? युनिव्हर्सिटीत एखादी इंस्ट्रक्टरची जागा असली तरी आपल्यासारख्या काळ्या कातडीच्या माणसाला मिळण्याची मारामारच पडणार” अशुतोष उद्गारला.

“असें जरी आहे तरी कांहीं हिंदी मंडळी गुणाधिक्यानें चांगल्या प्रतीच्या नोकऱ्या मिळवूं शकली आहेत की नाही? कोणी केमिस्ट झाला आहे तर कोणी युनिव्हर्सिटीत इंस्ट्रक्टर झाला आहे” डॉ. सरंजामे म्हणाले.

“आणि पुष्कळसे चांगलें शिक्षण असूनहि येथील आर्थिक परिस्थितीत झगडण्यास असमर्थ ठरून शेवटीं कोणी ठकवाठकवीच्या धंद्यांत शिरले आहेत; कोणास सदसद्विचक्रबुद्धि बाजूस ठेवून प्रसिद्ध हिंदु फलज्योतिषी म्हणून धंदा करावा लागत आहे. असल्या हालांत रहाण्यापेक्षां स्वदेशासच परत जा कसे.”

“स्वदेशांत जाऊन तरी काय करणार! तेथे, कमी शिक्षणाच्या इंद्रजापुढे तोंड वेंगाडून नोकरी मागावयाची. नोकरी देणार तो प्राविन्शिअल देणार, आणि प्राविन्शिअल पत्करली म्हणजे

आपले लोकच 'तुम्ही आपल्या शिक्षणाची किंमत कमी केली. जास्त शिक्षण असून तुम्ही खालची नोकरी पत्करली आणि राष्ट्राची अब्रू घालविली' म्हणून आपणांस टोचून बोलणार ! ”

“विपत्ति स्वदेशी आहे तरी येथेहि आहे ! तर मग आतां करावयाचे तरी काय ? ”

‘स्वदेशीं भोगी विपत्ति, सांगे वडिलांची कीर्ति, तो एक मूर्ख’ एवढें सतवचन मला परिचित आहे. आणि, जे राज्य माझा आणि माझ्या जातिबांधवांचा पदोपदी अपमान करते, आणि तो अपमान दूर करणे माझ्या शक्तीच्या बाहेर आहे, अशा स्थितींत मला हिदुस्थानांत परत देखील जावेसे वाटत नाही. एवढेच नव्हे तर हिंदुस्थानच्या परिस्थितीची आठवण झाल्याबरोबर मला सताप येतो. येथे जन्मभर जरी कप-बशा विसळण्याची नोकरी करावी लागली तरी करीन पण हिदुस्थानांत जाऊन आपल्या स्वदेश-बांधवांनां परके लोक बुटाखालीं कसे तुडवतात ते पहाणे नको ! ”

“तर मग तुम्हाला देशांत जाऊन देशसुधारणेचे प्रयत्न करावयाचे की, येथेच रडत दिवस काढावयाचे ? ”

“अरे बाबा, मी देशाभिमानी नाही. मला देशाचे दिवस सुधारण्याचा मार्ग मुळींच दिसत नाही. देशांत परत जाऊन इंग्रजांचे राज्य घालवून देण्याची मला ताकद नाही. तर मी देशास परत तरी कशास जाऊं. मी राजकाष्णी मनुष्य नाही, मी केमिस्ट आहे, आणि केमिस्टला हिदुस्थानांत क्षेत्र काय आहे ? ”

“मग येथे तरी तुला काय क्षेत्र मिळणार ? ”

“मला माझ्या शास्त्राचा अभिमान आहे, आपल्या शास्त्राच्या साहाय्यानें, जरी मी गोऱ्या कातडीचा नसलों तरी वर येईन असा मला विश्वास वाटत आहे. ”

“जर तूं स्वदेशास जाणार नसलास तर तुझा देशाला काय उपयोग ? ”

“अरे बाबा, मला तूं देशाभिमानी मंडळींत कां ओढतोस. मला देशाचा अभिमान नाही असे तुला मी अनेकदां सांगितलें नाही काय ? ”

“डॉ. सरंजामे, तू मला अगदीं विचित्र मनुष्य दिसतोस. येथे तुझे अनेक स्नेही इंग्रज आहेत. तुझ्या इंग्रज मित्रांस तूं अनेक प्रसंगीं मदतहि केली आहेस. तुजजवळ एक भाकरी असली तर त्यांतली अर्धी मोडून तूं इंग्रज किंवा अमेरिकन विद्यार्थ्यांस देखील देण्यास मागे पुढे पाहणार नाहीस म्हणून तुझी ख्याति आहे. असें असतां हिदुस्थानावर इंग्रजांचे राज्य आहे याबद्दल जर आम्हांपैकीं कोणी अधिक संतापानें भाषण करणारा असेल तर तो तूंच आहेस, आणि पुन्हां स्वदेशाभिमानीचा आरोप जर तुझ्यावर कोणी केलाच तर संतापतोस; तर तूं स्वदेशाभिमानी नाहीस हें तुझे म्हणणे आम्हीं खरे तरी मानावे कसे ! ”

“मी स्वदेशाभिमानी नाही ही माझी खात्री आहे.”

“आण यासाठीं तुझ्या एकंदर मनोवृत्ती-संबंधानें मला कोडे पडले आहे.”

“तसे कोडे असले तर तूं मानसशास्त्र-ज्ञाकडे जा. मला एवढेच सांगतां येईल कीं, माझ्या वर्तनांत किंवा विचारांत जर विसंगति असली तर ती विसंगति मी मुद्दाम उत्पन्न करीत नाही. मनुष्याच्या सर्व भावना परस्परंशी सुसंगत असतात असे कोणीं सांगितले आहे ? ”

“डॉ. सरंजामे, तुम्ही अशी उडवाउडवी करूं नका. मला तुम्हास हिदुस्थानविषयीं आलेल्या कंटाळ्याचें स्पष्टीकरण अगदी निराळें दिसत आहे. ”

“तें कसें काय ? ”

“मला वाटतें—काय सांगू—स्पष्ट बोलूं ? ”

“खुशाल !”

“मला वाटते कीं, हा प्रेमाचा खेळ आहे. स्त्रीप्रेम तुला येथे अडकवून ठेवत आहे.”

“स्त्रीप्रेम मनुष्याला स्वदेशीं परत जाण्यास अटकाव कसे करील?”

“कां, स्त्रीप्रेम अटकाव करणार नाही?”

“फार थोडा करील-नाहीं-तं म्हणतोस तें शक्यहि आहे. एखादा मनुष्य दुसऱ्याच्याच बायकोवर प्रेम करित असला आणि तीहि त्यावर प्रेम करित असली आणि दोघांचा प्रेमाचा व्यवहार फारसा पुढे गेला असला व तो चोरून चालला असला तर जेथे त्या बाईचा नवरा असेल तेथेच प्रेमांमुळे त्याच्या बायकोवर प्रेम करणाऱ्या परक्याला अडकून पडले पाहिजे. असल्या प्रकारची परिस्थिति असल्याखेरीज मला येथे अडकून पडण्याचे कारण नाही !! पण तूं मला येथे दुसऱ्यांच्या बायकांशी संधान लावणारी व्यक्ति समजतोस काय?”

“तुम्ही भवभलत्या कल्पना काढून चालू प्रश्नापासून संभाषण दूर नेत आहांत. तुमचें मिस्र कामतवर प्रेम जडलें आहे कीं नाही तें सांगा!”

“अरे बाबा, तूं मला आणखी पंचाइतीत पाडतोस. माझे प्रेम अनेक स्त्रियांवर जडले आहे. त्यातल्यात्यांत मिस्र कामतविषयीं माझ्यामध्ये प्रेमभावना आहे किवा नाही याचा मलाच पत्ता नाही. परंतु त्या प्रेमभावनेचा आणि हिंदुस्थानांत जाण्याचा संबंध काय ?”

“संबंध एवढाच कीं, मिस्र कामत आणि तूं जातींचीं आहांत. तुम्ही हिंदुस्थानांत गेलांत तर दोघांनाहि जातीकडून त्रास होईल म्हणून तुम्ही हिंदुस्थानांत जात नाहीं.”

“अरे बाबा, आजकाल जाती दुर्बल झाल्या आहेत. जातीची भीति निदान अमेरिकेस खेप घालणारास तरी अनवश्य आहे.”

“आणि ती कां ?”

“जातीचा पर्वा लोक कां बाळगतात ? तर याचें कारण हेच कीं, जात सोडली तर आपणांस ज्या समुच्चयांत रहातां येईल असा समुच्चय नाहीं म्हणून. हिंदुस्थानांत प्रत्येक मनुष्य कोणत्यानां कोणत्या तरी जातीचा आहे, आणि त्याला असे वाटते कीं, जात सोडली तर आपल्या मुला-बाळांचें कसें होईल. त्याला उत्तर एवढेच की, जातिक्षेत्राबाहेर लग्न लावणारे आज थोडेच आहेत, उद्यां जास्त निघतलि. तुम्हांस वावरावयास अनकूल असा समाज सांपडेलच. मला जातीबाहेर लग्न केल्याने हिंदुस्थानांत आपली स्थिति विशेष वाईट होईल असें मुळींच वाटत नाहीं. प्रत्येक गोष्टीची आपण विनाकारण भीति बाळगतो”

“तर मिस्र कामतचे आणि तुझे लग्न होणार एकूण”

“हे तुला कोणी सांगितले ?”

“त्याशिवाय जातीबाहेर लग्न करण्याने नुकसान होत नाहीं इतके सिद्ध करण्याची तुला आवश्यकता काय ?”

“तूं जातिविषयक प्रश्न उपास्थित केलास म्हणून त्यावर तात्त्विक दृष्ट्या उत्तर देणें अवश्य होतें.”

“मग तुमच्या लग्नाला अडचण काय आहे ?”

“अडचण मुळींच नाहीं, मला तिच्याशी लग्न करावेसें वाटलें पाहिजे, तिला माझ्याशी लग्न करावेसें वाटले पाहिजे आणि माझ्यापेक्षा अधिक लायख वर मिळावा अशी तिच्या बापाची इच्छा नसली पाहिजे एवढीच. बाकी अडचण कांही नाही.”

“तुला तिच्याशीं लग्न करावेसें वाटते कीं नाहीं ?”

“अरे, तूं तर फारच चौकशी करायला लागलास ? तूं मि. कामत यांच्या तर्फे चौकशी करतो आहेस काय ?”

“मुळीच नाहीं.”

“मग तुला इतकी जिज्ञासा कां ?”

“केवळ खेही म्हणून.”

“म्हणजे? माझी तिच्याबरोबर लग्न करण्याचा तयारी आहे असे तुला कळले म्हणजे तू माझा कोणता फायदा करून देणार आहेस ?”

“मी कोणता फायदा करून देणार.”

“तर मग तुझी जिज्ञासा खेहाची आहे हे मी कसे ओळखावे, आणि ती जिज्ञासा तृप्त कां करावी.”

“कां बरे, जिज्ञासा असावी काय ?”

“नसावी असे मी कसे म्हणू—जी भावना स्वभावतः मनुष्याच्या हृदयांत उत्पन्न होते ती भावना नसावी असे म्हणणे म्हणजे सृष्टीची एखादी होत असलेली क्रिया होऊं नये असे म्हणणे आहे.”

“जिज्ञासा असावी असे जर तुझे म्हणणे आहे तर तू उत्तर दे.”

“तेवढ्यावरून मी उत्तर दिले पाहिजे असे कोठे ठरते? तुझी जिज्ञासा स्वाभाविक आहे—आणि तिला मी उत्तर काहीच न देतां ती अतृप्त ठेवणे हे हि स्वाभाविकच आहे! सर्वच स्वाभाविक इच्छा परिपूर्ण होण्याजोग्या नसतात आणि दुसऱ्याच्या दृष्टीने योग्यहि नसतात.”

“तर मग हा प्रश्न विचारण्याचा अधिकार कोणालाच नाही काय ?”

“नाही असे कसे म्हणू—ज्यांच्या मनांत विशिष्ट एखादा लग्नसंबंध घडून येण्यासाठी, मदत करावयाची असेल त्यांची जिज्ञासा योग्यच होईल तरणास व तरुणीस एकत्र होऊन संसाराच्या प्रवाहांत पडण्याच्या निश्चय करतां येत नसेल, तर ते प्रकरण जास्त हातघाईवर आणण्यासाठी “जिज्ञासू” आणि “हितचितक” खेही वरेच उपयोगी पडतात.”

“आणखी ?”

“तसेच मी एखाद्या तरुणीवर फिदा होऊन गेलों आणि ती तरुणी मिळविण्यासाठी माझी

तारीफ तरुणीपारीं किंवा तिच्या आईबापापारीं करण्यास देखील “जिज्ञासू खेहा” उपयोगी पडतील.”

“बरे सांगितलेस, या बाबतीत जर तुला साहाय्य पाहिजे असेल तर ते मी मोठ्या आनंदाने करीन. मिस्तर आणि मिसू कामत यांच्यापारीं तुझी सपाटून स्तुति करीन.”

“पण आधी माझी तयारी पाहिजेना! मिसू कामत मला हवी असे माझे ठरले म्हणजे मग मला तुझ्या सारख्या स्नेह्याची मदत उपयोगी पडेल. तरी देखील प्रेमसंबंध जुळविण्याच्या बाबतीत तुझी मदत घ्यावी की नाही याचा मला विचारच करावया हवा!”

“तो कां ?”

“तुं देखणा आहेस म्हणून माझे जिव्यावर प्रेम जडले असेल अशा तरुणीकडे तुझ्यासारखा देखणा तरुण मध्यस्थीला पाठवणे भयप्रद होईल. ती मुलगी माझ्याऐवजी अर्थात तुलाच पसंत करणार! तू अधिक देखणा, आणि स्वतःविषयी विचार न करतां मित्र कार्याला उत्सुक झालेला, तेव्हां कोणाच्याहि दृष्टीने तू माझ्यापेक्षा उच्च ठरणार! माझे एखाद्या स्त्रीवर प्रेम जडले असते, आणि तू आहेस तितका देखणा नसतास तर तुझ्या या मदतीचा मी मोठ्या आनंदाने स्वीकार केला असता.”

“मी तुझ्यापेक्षां देखणा आहे काय—अरे माझी अशी तंगडी ओढू नको. पण डॉ. सरंजामे, मिसू कामतवर तू प्रेम करतोस की नाही ?”

“तुला माझ्या प्रेमसंबंधांत मदत करणे शक्य नाही हे तर तुला सांगितलेच. तर तुला हितचितक, जिज्ञासू या नात्याने प्रश्न विचारण्यास अधिकार नाही,—”

“तू नेहेमी अधिकाराच्या गोष्टी बोलतोस.”

“मी कायदेशीर अधिकाराच्या गोष्टी कोठे बोलतो. मी कायदेपंडित नाही, पण मी व्यावहारिक

उपयुक्ततेच्या दृष्टीने बोलतो. कोणत्या तऱ्हेच्या आणि कोणत्या हेतूने केलेल्या प्रेमविषयक चौकशीला खरी माहिती देणे योग्य आहे यासंबंधाने काहीं तरी नियम आहेत. तर माझे एवढेच पहाणे आहे की तुम्ही चौकशी कोणत्या श्लाघ्य कारणाच्या वर्गात घालतां येईल. ”

“ चौकशी कोणत्या कारणासाठी केली असतां ती श्लाघ्य चौकशी होईल ? ”

“ त्या कारणांची याद मला संपूर्ण कशी देतां येईल ? पण दोन चार उदाहरणे किंवा कारणे मी तुला देतो. त्यांपैकी एखाद्या कारणाखाली तुम्ही जिज्ञासा तुला घालतां येईल तर पहा. ”

“ सांग बरे, कांहीं तरी चेष्टेचे त् बोलणारच; मला ठाऊक आहे. ”

“ हे पहा, मी जी गोष्ट गंभीरपणाने सांगतो ती तुला चेष्टेची वाटत आहे. चौकशीच्या योग्या-योग्यतेविषयी मी जे नियम शोधून काढले ते तुला चेष्टेचे वाटतात. ”

“ अरे बाबा, मी माझे शब्द परत घेतो! काय सांगायानें ते सांग. ”

“ एखाद्या तरुणाने ज्या सावकाराचे पैसे घेतले असतील, त्या सावकारास तो तरुण, कोणत्या मुलीवर प्रेम करीत आहे, तो श्रीमंत मनुष्याच्याच मुलीवर प्रेम करीत आहे किंवा नाही, इत्यादि गोष्टींचे चौकशी करायला आणि प्रसंगी त्या तरुणाला “ योग्य सल्ला ” द्यावयाला पूर्ण अधिकार आहे. पण त् तर माझा सावकार नाहीस, तेव्हां तुझे विचारणे चौकशी या सदराखाली येऊं शकत नाही. ”

“ बरे, पुढे. ”

“ जर कोणी प्रेमाच्या मानसशास्त्राचें संशोधन करीत असला तर त्याला प्रत्येक व्यक्ति ही केवळ अभ्यासाचा वस्तु या नात्याने त्या व्यक्ती-संबंधानें चौकशी करण्यास अधिकार पोंचतो. ”

“ मी मानसशास्त्री नाहीं हें तुला ठाऊकच आहे. ”

“ जर तुलाच मिस्र कामत हिची प्रीति संपादन करावयाची असेल, जर त्च तिच्यावर प्रेम करूं लागला असशील, तर मात्र दुसरा कोण तिच्यावर प्रेम करीत आहे त्याची चौकशी करण्यास आणि आपल्या मार्गातील कांटा दूर करण्यास तुला अधिकार आहे-तुम्ही चौकशी वरच्या कारणांत पडली नाहीं तर निदान या कारणाखाली तरी पडेल. ”

“ नाही बरो, माझी चौकशी या कारणाखाली पडत नाही. मी मि. कामत यांचा जांवई होण्याची महत्त्वाकांक्षा धरीत नाही. ”

“ तर मग त् आपला चौकशीचा अधिकार स्वतःच कमी करून घेत आहेंस-अरे, त् लाजू नकोस, मिस्र कामतवर प्रेम करीत असलास तर त् खुशाल सांग, आणि मी तिच्यावर प्रेम करीत आहे किंवा नाहीं याचीहि चौकशी खुशाल कर, मीहि तुला उत्तर देईन. तुझ्यातर्फेची एक गोष्ट तुला सांगितली पाहिजे. ”

“ ती कोणती? ”

“ जातीच्या दृष्टीने माझ्यापेक्षां त् मि. कामत यांच्या जास्त जवळचा आहेस ही गोष्ट तुला दाखवितां येईल. ”

“ काय, मि. कामत यांनां मी तुझ्यापेक्षां जास्त जवळचा! ”

“ होय, पण ही गोष्ट तुला ठाऊक नाही. मि. कामत हे सारस्वत ब्राह्मण आहेत. तुम्हीहि गौड ब्राह्मण आहांत. सारस्वत आपणांस कधी कधी गौड सारस्वत म्हणवितात, ते आपला बंगाली ब्राह्मणांशी संबंध सांगतात, बंगालीब्राह्मण मच्छी खातात, सारस्वतहि मच्छी खातात, तर बंगाली तरुणास महाराष्ट्रीय सारस्वताच्या मुलीसाठीं मागणी घालावयाची असल्यास महाराष्ट्रीयपेक्षां तुम्हीच जवळचे आहांत अशी मांडणी तुला करतां येईल. ”

“तुझी छोकरी दुसऱ्या तरुणानें न्यावी असें तुला वाटते काय?”

“एखादी मुलगी “माझी छोकरी” ठरली म्हणजे मी जी धडपड करायची ती करीनच, पण तुला स्पर्धा करून तरुणीचे अंतःकरण जिंकून नेण्याची मी मोकळीक ठेवतो—ज्याचे नशीब अधिक बलवत्तर असेल तो जिंकील, पण एखाद्या मुलीची प्रेमयाचना करणारे जितके अधिक तितके त्या मुलीला हितावहच आहे, म्हणून मी मिस कामत यांच्या हिताच्या दृष्टीनेच बोलत आहे.”

“फार उदार आहेस बाबा तू !”

आशुतोष चौधरीने हे शब्द उच्चारले तोच बोट न्यू जर्सीच्या धक्क्याला लागली आणि दोघे तरुण हस्तांदोलन करून निरनिराळ्या दिशांना निघून गेले.

डॉ. सरजामे यांच्या पूर्ववृत्ताचा कांहीं भाग अमेरिकेस शिक्षणासाठी गेलेल्या बऱ्याच लोकांच्या स्थितीचा दर्शक होईल. यांचे वडील मुंबईस एका पोष्टांत नोकर होते, व ते अल्पवयी असतांच मृत्यु पावले. त्यानंतर त्यांचे शिक्षण पुण्यास चुलत्याकडे झाले, आणि त्यामुळे पुण्यांतील सर्व वातावरण त्यांच्या अंगांत पुरे भिनले होतें. पुण्यास झालेला प्लेग, त्यानंतर पुणे शहरांत सोल्जर लोकांनी केलेला धुमाकूळ, आणि त्यानंतर झालेले न्यांड आणि आयस्ट यांचे खून, त्यानंतर लोकमान्य टिळकावर झालेले खटले आणि चाफेकर बंधू यांची हकीकत या गोष्टी त्यांस अत्यंत लहानपणीं समजल्यामुळे त्यांच्या मनावर कांही विशिष्ट संस्कार अगदीं अल्पवयांत झाले होते, पुण्यास ते चुलत्याकडे आईसह कांहीं दिवस रहात होते तेव्हां त्यांस असें दिसून आलें कीं, आपल्या आईची पदवी घरांत बिनपगारी नोकरापलीकडे कांहीं नाही. आई जर स्वैपाकीण म्हणून स्वतंत्र असती तर आईस अधिक चांगली वागवणूक मिळाली असती, आणि पगारहि मिळाला असता,

आणि आपणहि अधिक बऱ्या स्थितीत असतो. पण सभ्य आणि कुलीन घराण्यांतील बाईनें स्वैपाकीण म्हणून नोकरी करावयास तरी कसे जावें याप्रकारच्या सामाजिक निर्बंधाचा त्यांच्या स्थितीवर परिणाम झाला होता. डॉक्टर सरजामे यांस आपल्या घराण्याचा अभिमान होना. त्यांच्या घराण्याचें पूर्वीचें आडनांव लेडे होतें, पण पेशवाईत पूर्वजांनी कांहीं थोर कृती केल्यामुळे पेशव्यांकडून सरजाम मिळाला होता. पण तो सरजाम पुढे इंग्रजांत राहिला नाही. फक्त सरजामे आडनांव तेवढे शिल्लक राहिले. आपल्या पूर्वजांनी मराठी राज्याच्या विस्तारासाठी काय कृति केली यासंबंधी माहिती त्यांस घरांतल्या बोलण्यावरून थोडीशी कळली होती, आणि त्याबरोबर त्यांस आपल्या काल्पनिक जबाबदारीचीहि जाणीव होऊ लागली होती. मराठी राज्य फसलें हें आपल्या पूर्वजांच्या दोषामुळे. तर झालेली चूक आपणांस दुरुस्त केली पाहिजे इत्यादि कल्पना त्यांच्या मनांत येत असत. पण या तऱ्हेच्या कल्पना पुस्तके वाचतांना येत आणि कृति काय करावी हे समजत नसे. आपल्या देशांतील कुणबी लोकांना मरेमरेतो काम करून पोटभर अन्न देखील मिळत नाही, आणि या तऱ्हेची स्थिति येण्यास जबाबदार सरकार आहे, आणि हे असें वाईट सरकार आपल्या लोकांच्या उरावर बसण्यास कारण आपण आहोंत इत्यादि कल्पना त्यांच्या मनांत येत असत, पण त्याबरोबर आपण स्वतः अत्यंत असहाय स्थितीत आहोंत असे त्यांस वाटे. त्यांचे कांही शिक्षण झाल्यानंतर, सरजामे यांस कांहीं अमेरिकन तरुण आपलें पोट भरून विद्याभ्यास करीत आहेत याची माहिती लागली, आणि इतरांस जे शक्य झाले तें आपणांस कां शक्य नाही, आपणहि परदेशीं जाऊन कांही तरी अधिक शिकावें इत्यादि विचार मनांत येऊन त्यांनीं अमेरिकेस जावयाचा

निश्चय केला. पण या गोष्टीस आईची संमति मिळाली नव्हती म्हणून तो निश्चय पुढील काळावर टकलला गेला. इतक्यांत कर्मधर्मसंयोगाने त्यांची आई वारली आणि त्यांस वाटेल तिकडे जावयास चारहि दिशा मोकळ्या झाल्या. पण बी. ए. ची परीक्षा लवकरच व्हावयाची होती तेव्हां ते ती परीक्षा उत्तीर्ण होऊन येथून बी.ए.ची पदवी प्राप्त करून घेऊन अमेरिकेस गेले.

विष्णू सरजामे अमेरिकेस आल्यानंतर थोडक्याच दिवसांत त्यास पोटाची पंचाईत पडू लागली. आणि तो अमेरिकेत आपल्या पोटाची सोय करी होईल हें पाहू लागला. प्रथम तो एका शेतांत जाऊन २॥ डॉलर रोज प्रमाणे काम करीत होता, आणि नंतर त्याने कोलंबिया युनिव्हर्सिटींत प्रवेश केला. पोस्ट ग्रॅज्युएट स्कूलमध्ये त्याने आपले नांव दाखल केले, आणि पुढे तो तीन वर्षे युनिव्हर्सिटींत अभ्यास करीत होता. तीन वर्षांत तो तेथील उच्च पदवी पीएच्. डी. प्राप्त करून घेता झाला. आणि पुढे त्याच युनिव्हर्सिटींत उपाध्यपकाचे काम करीत होता.

तो युनिव्हर्सिटींत अभ्यास करीत असतां गोविंदराव कामत यांच्याकडे वारंवार जात असे. गंगाधरपंत न्यूयॉर्क सोडून कोठे तरी निघून गेल्यानंतर बऱ्याच दिवसांनी या तरुण महाराष्ट्रीय्याची आणि गोविंदरावांची गांठ पडली. अस्सल पुण्याचा मराठी बोलणारा विद्यार्थी न्यूयॉर्कला आला आहे, त्यांतल्या त्यांत तो महत्त्वाकांक्षी आहे इत्यादि गोष्टी गोविंदरावाच्या नजरेस आल्यामुळे तो त्यांस आवडू लागला. गोविंदरावाला असे झाले होते की, मराठी बोलणारा काणी आला म्हणजे तो त्यांस आगाभेदांहि जवळचा आस वाटत असे. आणि आपल्या मुलाला त्याची संगत लागवी असेंहि वाटत असे. त्यांतल्या त्यांत विष्णूचे मराठी वाचन चांगले होते, वेदांतावरच्या

गोष्टींची त्याला चर्चा करतां येत होती, आणि आगरकर, विष्णुशास्त्री व टिळक यांच्या पुण्यांत विश्रुत असलेल्या दंतकथा त्याला परिचित होत्या, व त्याचे मराठी कवींच्या कवितांचे वाचन चांगले झाले होते. एकदां घरच्या गणपतीच्या उत्सवाच्या प्रसंगी त्याने हरदासी पोषाख करून कीर्तनहि चांगले केले होते, ते याचे कीर्तन ऐकून शांताबाईहि चांगल्याच खूष होऊन गेल्या, कां की, त्यांस आपण न्यूयॉर्क येथे नसून शोणव्यांच्या ठाकुरद्वारीं आहोत असेच वाटले. आपल्या मुलांना हिदुस्थानचे वातावरण चांगले समजून आपले राष्ट्रीयत्व कायम रहाण्यास हा चांगला उपयोगी पडेल असे गोविंदरावांस वाटले म्हणून त्याच्याकडे गोविंदरावांचे विशेष लक्ष राहिले. एके दिवशीं मि. कामत यांच्या घरीं सरजामे जेवावयास आला असतां जेवण झाल्यानंतर पत्ते खेळणे झाले व पत्ते खेळल्यानंतर रात्र फार झाली म्हणून मि. कामत यांनी रात्रीं सरजामे यास निजावयास ठेवून घेतले. त्या दिवशी गोविंदराव आणि विष्णु हे एकाच खोलीत निजले होते आणि सकाळीं दोघेहि जागे झाल्यानंतर तुम्हाला कांहीं भूपाळ्या येताहेत का हो? म्हणून गोविंदरावांनीं विचारले. तेव्हां “घनश्यामा सुंदरा श्रीधरा अरुणोदय झाला । उठि लवकर वनमाळी उदयाचळीं मित्र आला॥” ही भूपाळी विष्णूने पूर्णपणे चांगली म्हणून दाखविली. ती म्हणून दाखविल्यानंतर गोविंदरावांना ती इतकी गोड लागली की, अरेरे आपण या गोड भाषेला मुकणार तर नाहीं ना, आपली मुले मराठी जाणतात, पण त्यांस अशी भूपाळी रचतां थोडीच येणार आहे, लीला कविता करू लागली आहे पण ती कविता इंजनीतच करते इत्यादि गोष्टी मनांत जागृत झाल्या. विष्णुसरजामे हा त्यांच्या परिचयकक्षेत आल्यानंतर गोविंदरावांचे महाराष्ट्रीयत्व इतके जागृत झाले की, त्यांस नवीन जगास येऊन आपण मिळविलेली ही संपत्ति

आपलें महाराष्ट्रीयत्व जाईल तर निरुपयोगी आहे असें वाटूं लागलें.

गोविंदराव कामत यांच्या घरीं सरंजामे यांचें जाणें येणें अधिकाधिक होऊं लागलें आणि शांताबाईस तर डॉ. सरंजामे अत्यंत प्रिय झाले.

प्रकरण ४ थें.

मत्तमयूरीच्या सहवासांत.

डॉ. मत्तमयूरीची नवी परिचारिका या नात्याने रुक्मिणीची कारकीर्द बरीच सुखावह झाली. रुक्मिणीबाई इस्पितळांत मिस् स्वीटलंड यांच्या देखरेखीखालीं काम करीत असतां, शस्त्रविद्येतील कौशल्याबद्दल मुंबईस नुकतीच प्रसिद्ध होऊं लागलेली डॉक्टराण मत्तमयूरी हिनें मिस् स्वीटलंड यांस लिहून रुक्मिणीस आपल्याकडे रहाण्यास बोलाविलें. प्रथमतः मिस् मत्तमयूरी रायतुरकर इच्याकडे नोकरीस जावें किंवा नाही आणि त्यांतल्यात्यांत रहावयास जावें किंवा नाही याविषयीं रुक्मिणीस विचार पडला. मिस् मत्तमयूरी अमेरिकेहून शिकून आलेली; ती आपल्या नवऱ्याला कधीं तरी भेटली असेल, तर तिला आपण जरूर भेटावें अशी रुक्मिणीची इच्छा होतीच, पण तिच्या सहवासांत रहावें किंवा नाही, कारण मत्तमयूरी कांही ब्राह्मण नाही, अशा तिच्या मनांत शंका येत होत्या. पण आतां आपल्याला अमेरिकेला जावयाचे आहे, तिकडे जावयाचें तर बोटीवर पाय ठेवल्यापासून वाटेल त्याच्या हातचे आपणांस खावें लागणार; तर येथील एखाद्या ब्राह्मण नसलेल्या स्त्रीच्या घरीं जेवावयास काय हरकत आहे हे विचार देखील तिच्या मनांत आले. मनाची हरकत नाही पण जनाची हरकत किती होईल याचीहि कल्पना तिला आलीच. लोकांतली भावना अशी की, इंग्लंडमध्ये जातांना किंवा गेल्यानंतर ज्या गोष्टी कराव्या लागतात

त्या आपद्धर्म म्हणून केल्यास हरकत नाही, पण हिंदुस्थानांत इतर जातीच्या घरांत जाऊन रहाणें हे कांहीं चांगलें नाहीं. या शंकेचेहि तिनें पुढील उपाय काढून निराकरण केले! डॉ. मत्तमयूरीच्या घरीं जाऊन रहाण्यास हरकत नाही, आपण आपली जेवणाची निराळी सोय करावी म्हणजे झाले; एवंच मत्तमयूरीचे आमत्रण रुक्मिणीने मोठ्या आनंदानें स्वीकारलें.

डॉ. मत्तमयूरीकडे रुक्मिणीनें नोकरीला जाण्याचें जाहीर झाल्यानंतर वाईत (लोकचर्चा) जरा जास्त झाली. डॉ. मत्तमयूरीचा कौटुंबिक पूर्वतिहास महाराष्ट्रास बराच परिचित होता. डॉ. मत्तमयूरी ही मुंबईतील एका प्रसिद्ध डाक्टरची एकुलती एक मुलगी असून बऱ्याच मोठ्या इस्टेटीची मालकीण होती. हिच्या घराण्यांतला पैसा बऱ्याच लोकांच्या डोळ्यांत येत असे. आणि जसजसे हे कुटुंब संपत्तिमान होऊं लागले तसतसा त्या कुटुंबापाशीं पैसा कसा जमला याची वाटाघाट होऊ लागली. हिच्या वडलांनी लाखों रुपये आपल्या धंधांत मिळविले. पण त्यासंबंधानें लोक विशेष चर्चा न करतां डॉक्टरला आपल्या आईकडून पैसे कसे व किती मिळाले, मावशीकडून कसे मिळाले आणि सासूची संपत्ति त्याच्या घरांत कशी आली इत्यादि गोष्टीची मुंबईत उजळणी होत असे. आणि तीच उजळणी जेव्हां रुक्मिणीस डॉ. मत्तमयूरीकडे नोकरीसाठीं आमंत्रण आले तेव्हां वाईतहि होऊं लागली. डॉ. मत्तमयूरीने जेवणाखाणासह रुक्मिणीस ६० रुपये पगार देऊं केला होता. त्या मुद्यावरहि वाटाघाट झाली. अनेकांच्या कल्पना त्यांत मिसळल्या आणि त्यावरून तेथील मंडळींनीं त्या सर्वासि पटेल असें कारण शोधून काढलें. वाईच्या मंडळीने, केवळ ब्राह्मण स्त्री बाटविण्यासाठींच मुद्दाम ही लाघवी डॉक्टराण इतका पगार देत आहे असेच म्हणण्यास सुरवात केली. डॉ. मत्तमयूरीनें एक सूतिकागृह मुंबईत सुरू केलें होतें तेव्हां त्यावरची सर्व व्यवस्था

पहाण्याचें आणि प्रत्येक बाईस नीट काळजी-पूर्वक वागविण्याचें काम रुक्मिणीसाठीं योजिलें होतें आणि तिची जेवणाची सोय सूतिकागृहांत असलेल्या ब्राह्मण स्वयंपाक्याकडून करावयाचें योजिलें होते, आणि या सर्व गोष्टी रुक्मिणीस आणि तिच्या आईस कळल्यानंतर दोघींचीहि त्याला आडकाठी आली नाही. आणि आई व मुलगी या दोघीजणीं वाईतून निघून मुंबईस येऊन राहिल्या.

डॉ. मत्तमयूरीचा कौटुंबिक इतिहास पुढील-प्रमाणें होता:—हिची आर्जी—म्हणजे बापाची आई ही मुंबईतील एक प्रसिद्ध नायकीण होती. हिच्या गायनाची त्या काळांत फार प्रसिद्धि असे. हिराबाई ही नायकीण म्हणून प्रसिद्ध होती तशी धर्मकृत्याबद्दल देखील ती प्रसिद्ध होती. ही कोणत्याहि यजमानावर अवलंबून अशी नव्हतीच; कां कीं, हिनें गाण्यावर लाखों रुपये मिळविले होते. तसेंच हिची बहीण गोकुळ हिनेंहि मिळविले होते. या दोघी बहिणी गोवें प्रातांत रायतुर म्हणून गांव आहे तेथल्या रहाणाऱ्या आणि त्यामुळे यांनां हिराबाई रायतुरकरीण आणि गोकुळ रायतुरकरीण असें म्हणत. गोकुळला कांहीं मूलबाळ नव्हते, पण हिराबाईस एक मुलगा होता. हा मुलगा कोणातरी युरोपियन गृहस्थाचा असावा अशी चर्चा लोकांत होई; कां कीं, हा मुलगा अगदी गोरापान होता आणि त्याचे केंस तांबूस वर्णाचे होते. आपल्याला मुलीच्या ऐवजी मुलगा झाल्याबद्दल हिराबाईस दुःख झालें असेल, पण तिने तेवढ्यासाठीं मुलाची उपेक्षा केली नाही. मुलगा हुशार निघाला, डॉक्टर बनला, आणि डॉक्टर म्हणून तो प्रसिद्धीस आला. या मुलाचें नांव पांडुरंग. डॉ. पांडुरंग यास आपल्या आईचे आणि मावशीचे पैसे तर मिळालेच पण याची बायको देखील एका श्रीमंत नायकिणीची एकुलती एक मुलगी असल्यामुळे त्याच्या बायकोकडूनहि द्रव्य

घरांत आले आणि या सर्व इस्टेटीची मालक आज एकटी डॉ. मत्तमयूरी ही होती. डॉक्टर पांडुरंग यांची, इच्छा मुळीने डॉक्टरणी व्हावे आणि कोणत्यातरी योग्य पुरुषाबरोबर लग्न करावें ही होती. मुलगी डॉक्टरणी तर झालीच; आतां तिचें चांगल्या योग्य पुरुषाबरोबर लग्न करावयाचेंच काय तें राहिलें होतें. डॉ. मत्तमयूरी ही अमेरिकेला गेली त्यापूर्वी तिचा वाप वारला होता.

डॉ. मत्तमयूरी हिने एकाएकी रुक्मिणीस सलगी करूं दिली नाही. दहा पांच दिवस सेव्य-सेवक भावानेच ती वागली व तिलाहि वागविले. पण रुक्मिणी ही देखणी होती. तिच्या अंगीं उच्च घराण्यांतील स्त्रीस शोभेल अशी वागण्याची ढब होती, व राग आलेल्या व्यक्तीसहि आनंद उत्पन्न करील अशा तऱ्हेचे स्वाभाविक स्मित तिच्या मुखावर विलसत असे. डॉ. मत्तमयूरीची, रुक्मिणी जरी आपली नोकर आहे अशी भावना होती तरी रुक्मिणी उच्च जातीची आहे ही भावनाहि होती. डॉ. मत्तमयूरी श्रीमंत होती, देखणी होती, सुशिक्षित होती, अमेरिका, युरोप वगैरे प्रदेश पाहिलेली होती; तरी देखील तिच्या मनाच्या अगदी आंतल्या कोठींत कांहीं निराळ्या भावना होत्या, त्या कधीं कधीं उच्चंढ्या खात. आपण अकरमाशा आहोंत आणि त्यामुळे आपण अगदी गरीब पण कुलीन घराण्यांतील तरुण स्त्रीपेक्षां अधिक हतभागी आहोंत असेच तिला वाटे, आणि जगांतल्या या जन्म-विषयक भावनांमुळे होणाऱ्या उच्चनीचतेचा जरी राग येई तरी त्या भावनांमुळे उत्पन्न होणारी जी आत्मलघुत्वाची भावना ती मात्र तिची नष्ट झाली नाही. जेव्हां जेव्हां रुक्मिणी तिच्याकडे स्मित-पूर्वक पाही, तेव्हां ही सेविका केवळ सलगी करण्याचा प्रयत्न करीत आहे म्हणून तिला राग यावयाचा तो न येतां आपला हा सत्कारच झाला असें तीस वाटे. रुक्मिणीशीं तिची वागणूक अधिकाधिक सलगीची होऊं लागली व उलट रुक्मिणीची

वागणूक जेव्हां अधिक सलगीची होई तेव्हां तिला आनंदच वाटू लागे. या आनंदाचे कारण केवळ जातिविषयकच होतें, किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणामुळे रुक्मिणीशीं सलगीचा आनंद होई ते पुढे कळेलच.

डॉक्टर मत्तमयूरी रुक्मिणीस आपल्याबरोबर पुष्कळदां मोठारीतून फिरावयास नेई तेव्हां त्यांची अनेक गोष्टीवर बोलणी होत, तथापि सुमारे एक महिना उलटून जाईपर्यंत रुक्मिणीने “त्यांची व तुमची ओळख आहे काय” हा प्रश्न डॉक्टरांण-ब्राईस विचारला नव्हता. पहिल्या चौकशीच्या वेळेस डॉक्टरांणब्राईसींनी “आहे, ते अमेरिकेंत खुशाल आहेत, ते आपण केव्हां तिकडे जाणार म्हणून वाट पहात आहेत” एवढेंच सांगितले. पण पुढे कांहीं दिवसांनी त्यांचे या विषयावर अधिक बोलणें होऊन डॉ. मत्तमयूरीने आपला सर्व वृत्तांत रुक्मिणीस निवेदन केला.

“गंगाधरपंत यांची आणि माझी शिकागो येथें ओळख झाली. मी त्यावेळेस “युनिव्हर्सिटी ऑफ शिकागो”च्या मेडिकल कालेजांत होतें. मी त्यांनां पुष्कळ सार्वजनिक प्रसंगी पाहिले आणि नंतर आमचा परिचय बराच दृढ झाला. गंगाधरपंत व मी अशी दोघेजण बरोबर फिरावयास जातहि होतो.—तू घाबरून नको—आम्ही दोघे जरी फिरावयास बरोबर जात होतो तरी आमची प्रेमाची भाषा कधींच सुरू झाली नाही; व याचे मला फार गूढ वाटे. मी कधीं दुसऱ्या विद्यार्थ्यांबरोबर फिरावयास गेलें म्हणजे दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या फिरायला जाण्याच्या वेळींच त्या विद्यार्थ्यांकडून लगट किंवा मला वश करून घेण्यासाठी खटपट होई—”

“ती कशी काय ?”

“तू लग्न झालेली बाई आणि तू मला असा प्रश्न करावा काय ?”

“मी पुरुषांबरोबर फिरायला गेलेंच नाही.”

“तर मग तुला बऱ्याच गोष्टी समजल्याहि नसतील.”

“तुम्ही फिरायला गेला म्हणजे रस्त्यांत तुम्हाला वश करण्याची खटपट विद्यार्थी कसे करणार ?”

“त्या गोष्टी सांगावयाच्या कशा, सांगावया-लाहि संकोचच वाटायाचा, पण तुला कांहींच कल्पना नाही, आणि तू अविवाहित नसल्यामुळे तुला ते अनुभव यापुढें येतील हे संभवनीय नाही.”

“पण मला तें सांगाना.”

“सांगा म्हणून म्हणालीस म्हणून सांगते, आम्ही फिरायला गेलो म्हणजे पुरुषांचा दंड धरून स्त्रियांनी जावे ही तर रीतच आहे. त्यामुळे स्त्रियांचे हात पुरुषांच्या बाहुपाशांत तर गुंतलेले असायचेच. त्या बाहुपाशाने हातांला घट्ट दाबण्या-पासून तरुण पुरुष आपल्या मनांतील भाव व्यक्त करण्यास सुरवात करतो.”

“या एकल फिरायला जाण्याचे पर्यवसान पुढे कशांत होते ?”

“त्याचे पर्यवसान लग्नांत होतेच असे खालीने सांगतां येत नाही. पण पुष्कळदां प्रेमांत होतेच, आणि दुसरी कोणतीहि विधे नसली तर लग्नांतहि व्हावयास हरकत नाही.”

“प्रत्येक फिरायच्या सोबत्याशीं प्रेम जुळविलें जाते काय ?”

“जेव्हां एखादी स्त्री अनेक पुरुषांबरोबर जातां जातां एकावरच तिचें विशेष प्रेम जडून इतर पुरुषांची संगत ती कमी करूं लागते—”

“स्त्रीला एखाद्या पुरुषाची संगत विशेष आवडली म्हणजे त्या पुरुषाला त्या स्त्रीची संगत विशेष आवडेल ही काय खात्री आहे—”

“आपण त्या पुरुषास आवडत आहों किंवा नाही हें स्त्रीला सहज समजतें.”

“ते कसे ?”

“ते पुरुष अगोदर आपला भाव निरनि-राळ्या रीतीनी व्यक्त करूं लागतात. स्त्रीला घरीं

पोंचवून आपण आपल्या घरीं जातांना ते “गुड इव्हनिंग” चुंबन देऊन करा असे म्हणतात आणि ते चुंबन मिळाले तरी त्यांना लवकर निघून जावे असे वाटत नाही, निघतां निघतांच अर्धो पाऊण तास जातो-आणि कधी कधी तर घरी किवा घराच्या दारापुढे ते तास दोन तास बोलत बसतात. फिरायला जावयाचे ते एकांतात जावे, जेथे जनसंमर्द थोडका असेल अशा ठिकाणी जावे ही तर प्रवृत्ति असायचीच, पण गंगाधरपंतांनी अशा ठिकाणी मला नेले नाही. सिनेमा पहावयास जेव्हां कोणा तरी तरुणाला सोबत घेऊन मी जात होतें तेव्हां तर कांहीं विचारावयासच नको! तो तरुण विद्यार्थी आणि मी शेजारशेजारीच व आम्ही दोघेहि काळोखांत. आणि थंडीचे दिवस असले म्हणजे उबेसाठी एकमेकांला चिकटून बसण्याची तर आवश्यकता, निदान सप्रयोजकता. तरुणाचा वाम व स्त्रीचा सव्य बाहू एकमेकांशीं गुंतलेले व ते सिनेमांत उत्पन्न होणाऱ्या देखाव्यांप्रमाणे सैलघट्ट होणारे; मोटार कड्यावर आली किवा तारू फुटले आहे असा देखावा उत्पन्न झाला तर जणू काय आपण एकमेकांना सोडावयाचे नाही अशी भावना व्यक्त करण्यासाठी अगदीं घट्ट होत, किंवा चुंबनाचा देखावा आला म्हणजे घट्ट होत.”

“पण बाई, मला हे सांगा की, तुम्ही किती जणांच्या बरोबर फिरायला गेला?”

“मी पाळीपाळीनें शिकागो येथील सर्व हिंदु विद्यार्थ्यांबरोबर फिरायला गेलें.”

“सिनेमाचे देखावे चालू असतां किवा फिरायला गेला असतां तुम्ही सर्व हिंदु विद्यार्थ्यांना आपला हात धरू दिला!”

“न देऊन काय करूं, हा तर देशाचाच रिवाज आहे. हिंदु विद्यार्थी अमेरिकन तरुणांबरोबर फिरायला जातांना जसे वागत तसेच माझ्याबरोबर फिरायला गेले असतांना वागत, आणि त्यांस

तसें वागूं देणें अवश्य होतें, किंबहुना माझे कर्तव्य होते.”

“कर्तव्य तें का होतें.”

“ज्या देशांत आपण रहातों त्या देशाच्या कल्पना सर्व स्त्रीपुरुषांस अवलंबव्या लागतात तरुण स्त्रीनें कोठें बाहेर फिरावयास जातांना कोणातरी पुरुषास किंवा प्रौढ स्त्रीस बरोबर घेऊन जाणे हें योग्य समजतात. तर मला फिरावयाला जावयाचे किंवा नाटकाला जावयाचे झालें तर एकटीनें न जातां रस्त्यांत कोणी उद्दामपणानें बोद्धू नये किंवा चेष्टा करूं नये म्हणून कुणाच्या तरी बरोबर जावे हें तर योग्यच आहे. कोणातरी तरुण विद्यार्थ्यांबरोबर मी फिरावयाला गेले तर ज्याप्रमाणें अमेरिकन मुली बरोबरच्या तरुणाच्या बाहुपशांत आपला हात देऊन चालतात त्याप्रमाणे मी चालले नाही तर तें लोकरीतीहून निराळें दिसेल म्हणून तरुण पुरुषाचा हात धरूनच मलाहि चालले पाहिजे.”

“तुम्ही बहुतेक हिंदु विद्यार्थ्यांबरोबर फिरायला जात होतां.”

“शिकागोच्या सर्वच इंडियन विद्यार्थ्यांबरोबर फिरावयास मी गेलें होतें.”

“सर्वोंबरोबर कां, आणि सर्वच विद्यार्थी तुमच्याबरोबर फिरायला कसे आले?”

“तुला परदेशीं गेलेल्या एकंदर समाजाची कल्पना नाही. प्रत्येक ठिकाणी असे आहे कीं, हिंदु पुरुष पंचवीस तर विद्यार्थिनी एखादीच. तिचा सहवास आपल्याला व्हावा, आपण तिला आवडूं लागवें म्हणून सर्वच विद्यार्थी खटपट करीत असतात; आणि त्यामुळें आपल्या स्त्रियांनाच उलटा मान चढतो, सर्वच विद्यार्थिनी सर्व तरुणांबरोबर जावे ही समदृष्टि ठेवीत नाहीत, आणि ज्या तरुणांची स्त्रीविद्यार्थिनीशीं ओळख झाली असेल ते तरुण देखील तिची इतर हिंदु तरुणांशीं ओळख होऊं नये म्हणून धडपड करीत

असतात. ज्या मुलीस आपल्या देशांत कोणी विचारणार नाही असल्या मुलींच्या भोवती तरुण आणि देखण्या पुरुषांचा घोळका जमू लागतो—रुक्मिणीबाई, तुम्हाला त्या मधुर परिस्थितीचा अनुभव आतां येणें शक्य नाही. तथापि ज्या विद्यार्थिनी तिकडे जातील त्यांस हा गोड अनुभव येईल, आणि तो त्या कधीहि विसरणार नाहीत—”

“तुम्हीं तर पुष्कळ तरुणांबरोबर फिरावयास गेलां होता तर तुम्हीं चुंबनपूर्वक निरोप पुष्कळ पुरुषास दिला आहे काय?”

“तूं किती खोदखोदून विचारतेस, या गोष्टी सांगायची देखील लाज वाटते, कारण कीं तूं या अनुभवांतून नाही गेलीस आणि त्यामुळे तुला या गोष्टीचें आश्चर्य वाटत असेल किंवा तूं या गोष्टी वाईटहि म्हणत असशील. पण मी तुला खरें सांगायचें ठेवीत नाहीं. मीं दोघांतिघां तरुणांस चुंबनपूर्वक निरोप दिला आहे.”

“एका तरुणीने पुष्कळ तरुणांस चुंबन द्शेणें हें तुम्हांस गैर वाटत नाहीं काय—”

“माझ्या या बाबतींतल्या नीतिकल्पना अमेरिकन झाल्या आहेत. मला त्यांत गैर वाटत नाही.”

“अमेरिकन लोकांनां यांत गैर वाटत नाहीं—त्यांनां नीतिकल्पना कांहीं नाहीतच काय” रुक्मिणी म्हणाली.

“नीतिकल्पना नाहीत असे कसे होईल. नीतिकल्पना मनुष्यस्वभावामुळे उत्पन्न झाल्या आहेत. जें आपले म्हणून आपण समजतो त्यावर आघात जर कोणी करूं लागला तर तें कोण सहन करील? जें आपले असेल तें रक्षण करावें हा मनुष्य स्वभाव आहे आणि नीतिकल्पना त्यामुळेच उत्पन्न झाल्या आहेत. आपलें असेल तें रक्षण करण्याची भावना आपल्या पुरुषांइतकीच अमेरिकन लोकांत आहे. तर त्यांस नीतिकल्पना नाहीत असें कसें होईल.”

“तर मग तरुण मुलगी अनेकांनां चुंबन कशी देते, तिच्या नवऱ्याला ते आवडेल काय?”

“विवाहित स्त्री अनेक पुरुषांस चुंबन देत नाही. हें चुंबनविषयक स्वातंत्र्य लग्नापूर्वीचें असतें.”

“लग्नापूर्वी असें स्वातंत्र्य कां—आणि तें किती असतें?”

“लग्नापूर्वी हे स्वातंत्र्य असलेंच पाहिजे. त्या शिवाय एकमेकांची आकर्षणभावना एकमेकांस कशी कळावी!”

“आणि हे आकर्षणाची भावना व्यक्त करण्याचें स्वातंत्र्य कोठपर्यंत जातें?”

“चुंबन आणि आलिंगन इत्यादि बाह्योपचारांपलीकडे हे स्वातंत्र्य जातां कामा नये—लग्न ठरलें तरी देखील या मर्यादेचा अतिक्रम होतां कामा नये असा तिकडे नियम आहे.”

“तो पाळला जातो काय?”

“तो पाळला जातो कीं, जात नाही याचा अनुभव मला प्रत्यक्ष नाही. मला वाटतें कीं चांगल्या लोकांत तो पाळला जात असावा. तथापि एखाद्या बाईस लग्न झाल्यानंतर एका वर्षाच्या आंत मूल झाले म्हणजे लग्न झाल्यापासून नऊ महिने पुरे झाले कीं नाहीत याची मोजदाद आणि चर्चा होते हें मात्र मी पाहिलें आहे.”

“लग्न ठरल्यानंतर पुरुषांस जर आलिंगन-चुंबनापलीकडे जाऊं घावयाचें नाही, आणि लग्न ठरण्यापूर्वी देखील तें स्वातंत्र्य चाद्रच ठेवायचें तर लग्न ठरण्यापूर्वीच्या दिवसांत आणि ठरल्यानंतरच्या दिवसांत फरक तो काय?”

“फरक पुष्कळच आहे, एक तर ती स्त्री दुसऱ्या पुरुषाबरोबर फिरायला जाणें बंद करते, आणि आपल्या लग्न झाल्यानंतरच्या गोष्टींसंबंधाचा विचार करूं लागते. तिच्या प्रेमाचें आश्रयस्थान निश्चित झाल्यामुळे तिची त्या तरुणाची वागणूक अधिक आपलेपणाची होते—शिवाय लग्न ठरण्यापूर्वी स्त्रियांनी आलिंगन-चुंबनाच्या

बाबतीत अघळपघळ असावे हे तेथेहि चांगले मानीत नाहीत. स्त्रियांनी तरुणांबरोबर फिरावयास जावे आणि तरुणांची चुबन देण्याविषयी विनंति एकाएकी मान्य करावी असे मुळीच नाही. स्त्रीने तरुणास चुबन घेऊं देणे किंवा स्वतः त्याचें चुबन घेणे ही गोष्ट तिची पसंति व्यक्त करणारी आहे, आणि ही पसंति दाखवावयाची ती देखील विचारानेच दाखविली पाहिजे.”

“ आमच्या यजमनांबरोबर तुम्हीं फिरायला जात होतां तेव्हां तुमचे एकमेकांवर प्रेम जडले की नाही? ”

“ रुक्मिणीबाई या गोष्टी तुमच्यापाशी बोलायच्या म्हणजे कसेसेंच वाटते. पण त्या सर्व सांगून टाकून मोकळे झालेच पाहिजे असेहि वाटते. गंगाधरपंत आणि मी जेव्हां बरोबर फिरावयास जात होतो, तेव्हां त्यांची वृत्ति अत्यंत तटस्थपणाची होती. जणू काय मी कोणी त्यांच्या मित्राचीच बायको आहे. त्यांच्या या तटस्थ वागण्यामुळे त्यांच्यावर माझा विश्वास अधिक जडला. इतर तरुणांबरोबर फिरावयास गेले असतां त्यांची माझ्याबरोबर अति काधिक लगट करण्याची प्रवृत्ति होई आणि त्यामुळे माझ्या मनास अनेकदा अस्वस्थता उत्पन्न होई. त्यांना दूर सारावे तेव्हां त्यांचा अपमान झाला असे त्यांस वाटे. आणि त्यांची मला लगट सुखकर होई असे मुळीच नसे. मला तेथील बहुतेक हिंदु तरुणांपाशी सख्य पाहिजे होतें, मित्ता पाहिजे होती, पण परिचयाचे पर्यवसान केवळ सख्यांत होऊं देण्याऐवजी अनुनयांत होऊं लागे, आणि ते तर मला टाळावयाचे होतें तर सख्यवाढवील पण अनुनयपर होणार नाही अशा संयमी पुरुषाशी मला सहवास हवा होता. गंगाधरपंतांच्या आत्मसंयमनानें हे आपल्याबरोबर फिरावयास येण्यास योग्य पुरुष आहेत असेच मला वाटे आणि त्यामुळे त्यांच्याबरोबर फिरावयास जाणे मी अधिक पसंत करीं; आणि

त्याचा परिणाम असा झाला की, आम्हा दोघांचे परस्परावर प्रेम जडले आहे अशी शिकागोच्या हिंदुस्थानी मंडळींत एकदम चर्चा सुरू झाली.”

“ मग ती चर्चा खोटी होती काय? ”

“ ज्यावेळेस ती सुरू झाली त्यावेळेस तरी निदान ती अजीबात खोटी होती.”

“ म्हणजे काय? तुमचें दोघांचे एकमेकांवर प्रेम मागाहून जडले? ”

“ एकमेकांचे एकमेकांवर प्रेम जडले की नाही हे मलयच सांगतां येत नाहीं, माझे त्यांच्यावर प्रेम जडलें हे मात्र खास, आणि माझ्या मनःस्थितीची जाणीव मला फार लवकर झाली? ”

“ ती कशी? ”

“ माझ्याशी गंगाधरपंत अत्यंत सभ्यतेने, जणू काय ते एकाद्या विवाहित स्त्रीबरोबर फिरावयाला जात आहेत अशा रीतीने वागत. प्रथमतः त्यांच्या या सभ्यतेच्या वर्तणुकीने जरी मला आनंद झाला तरी तो आनंद फार दिवस टिकला नाही. ते प्रथम जितका दूरपणा ठेवीत तितका दूरपणा अनेक महिने झाले तरी त्यांनी कायम ठेवला होता. त्यांच्या भावी आयुष्यक्रमाविषयी अनेक विचार मला कळले, त्यांच्या आयुष्यक्रमांत आपण जणू काय प्रवेशच करीत आहोंत असें मला वाटे आणि आपल्या भावी योजना देशविषयक विचार इत्यादि गोष्टी सांगून जरी त्यांनी मला आपल्या सार्वजनिक आयुष्यांत एका अंशीं भागीदार केले तरी त्यांची माझ्याशी असलेल्या वागणुकींत तटस्थ वृत्ति ढळली नाही. त्यांनी आपल्या घरच्या गोष्टी किंवा वैयक्तिक सुखदुःखाच्या गोष्टी मला कधीच सांगितल्या नाहीत, फार काय त्यांचे लग्न झाले आहे हें मला तरी बराच काळपर्यंत माहीत नव्हतें—”

“ तुम्ही त्यांच्याबरोबर फिरायला जात होतां त्यावेळेस तुम्हांला त्यांचें लग्न झालें आहे हे माहीत नव्हतें? ”

“मुळींच नव्हते.”

“तर मग मी निदान तुम्हांस तरी दोष देणार नाहीं. तरी पण तुम्ही कधीं त्यांच्या घरची चौकशी केली नाहीं?”

“मला ती करण्याचें कधीं धैर्यच झालें नाहीं?”

“कां बरे?”

“अमेरिकेस आलेल्या पुष्कळ तरुणांचा इतिहासच असा असे कीं, त्यांस तो सांगण्यास आनंद वाटत नसे, बरेचसे हिंदु विद्यार्थी स्वतःच्या बळावर विद्याभ्यास करीत असत, त्यांच्या घरची माहिती विचारावयाची म्हणजे त्यांच्या घरची असलेली गरीबी बाहेर काढावयाची. आणि मी तेथें काम न करणाऱ्या आणि घरून पैसे आणण्याच्या आणि साधारणपणे सुखवस्तु समजल्या जाणाऱ्या व्यक्तीपैकीं असल्याकारणाने मला जरा ते आपल्या बाहेरची समजत. एवढेंच नव्हे तर तरुण मडळी, आपले दारिद्र्य किंवा दैन्य मजसारख्या स्त्रीला दिसून येऊं नये म्हणून जपत असत. व यामुळे मला कोणाच्याहि घरची चौकशी करण्यास धैर्यच होत नसे. गंगाधरपतांच्या घरची गरीबी असावी हे तर मला दिसतच होते, तथापि ते देखील आपले दैन्य माझ्या दृष्टीस पडूं नये म्हणून प्रयत्न करीत. त्यांचे लग्न झाले असेल अशी कल्पनाच मला आली नाहीं. कारण कीं, ते अमेरिकेस आले तेव्हां अल्पवयी होते.”

“तुम्हाला त्यांच्या घरची चौकशी न करण्याचें कारण एवढेच !”

“थोडेसे स्वतः संबंधींचेहि होतें, तुम्हाला तें सांगायला मला कांहीं हरकत नाहीं, मला मुख्य हें हवें होतें कीं माझ्या घरची चौकशी कोणी करूं नये. माझ्या घरच्या गोष्टी कोणी काढूं नयेत म्हणून मीच दुसऱ्यांस त्यांच्या घरची माहिती मुळींच विचारीत नसे. माझ्या मनांत असेंहि येत असें कीं, हिंदुस्थान सोडून जेथें कोणी जात

किंवा कुल याची चौकशी करणार नाहीं अशा ठिकाणी जाऊन रहावें.”

“तुम्हांला त्यांनीं घरच्या गोष्टी कांहीच सांगितल्या नाहीत तर मग त्यांचें व तुमचें बोलणे तरी इतकें कशावर होत असे !”

“त्यांनां नेहेमी असें वाटे की हिंदुस्थान देश वाईट स्थितींत आहे, याचें कारण परके राज्य होय. आणि हें परके राज्य कसें जाईल याच्या फिकिरींत ते होते.”

“ब्रिटिशराज्याविरुद्ध जो कट अमेरिकेंत झाला त्या कटांत तुम्हीं होता काय?”

“मी मुळींच नव्हते, व त्या कटाची बातमी देखील गंगाधरपतांनीं मला मुळींच सांगितली नाहीं. त्यांनां असें वाटे कीं, बंड करण्याचा जो कार्यक्रम त्यांना अंगीकारावा लागणार होता त्यांत स्त्रियांचा कांहीं एक भाग नसावा. त्या कटामुळे जर अनिष्ट दुःखपरंपरा उत्पन्न झाली तर त्या परिणामापासून स्त्रियांचें रक्षण व्हावें—व यासाठीं स्त्रियांचा त्या कार्यक्रमाशीं संबंधच नसावा—

“जे नित्य सुंदर सुगंधि शिरीं धरावें

ते पुष्प काय चतुरें चरणें चुरावें”

हें वाक्य ते पुष्कळदां आपल्याशीं पुटपुटत.”

“मला त्यांच्या या वागणुकीचा अर्थ कळत नाहीं. त्यांनी आपले लग्न झाले आहे ही गोष्ट तुमच्यापासून चोरून कां ठेवली ?”

“मुद्दाम ठेवली असे मला वाटत नाहीं. तथापि त्यांनीं ही गोष्ट मला अगोदर सांगितली असती किंवा मी त्या संबंधाने अगोदर चौकशी केली असती तर किती तरी बरे झाले असतें, माझें चित्त त्यांच्याकडे जे एकसारखें ओढले जात होतें त्याला प्रारंभीच अवरोध झाला असता—”

“तुम्ही त्यांचे प्रेम आपल्यावर बसावे म्हणून प्रयत्न केला काय?”

“अर्थात केला, एवढेंच नव्हे तर त्यांनीं मला माझ्याशीं दूरपणाने वागण्याचा उपक्रम चालू ठेवला

तरी तो उपक्रम चालू ठेवण्यास त्यांस बरेच प्रयत्न पडले असतील, आणि त्यांच्या मनाच्या गुहेमध्ये लपून बसून त्यांस तं जर ओढीत नसतील तर माझे प्रयत्न खास यशस्वी झाले असते. ”

“ तुम्ही काय प्रयत्न केले ? ”

“ प्रथमतः ते जेव्हां मजकडे भेटावयास आले ते शिकागो येथील तीन चार महाराष्ट्रीय मंडळीस मी जेवावयास बोलाविले त्या प्रसंगी आले. त्या वेळेस मी अगदी मराठी जेवणाचा बेत केला होता, वरणभात, दोन भाज्या, शिकरण व पोळी असे जेवण दिले. त्यावेळेस ते जेवण त्यांस फार आवडले. जेवतांना गप्पा सुरू झाल्या त्यांत आपण स्वस्त खरेदी कशी करतो हे त्यांनी सांगितले व त्यावेळेस “ सीअर्स रोबक आणि कंपनी ”च्या दुकानाचे त्यांनीं वर्णन केले आणि त्यावेळेस ते दुकान पहाण्याची मी इच्छा दर्शविली तेव्हां आम्ही दोघे प्रथमतः बरोबर गेलो; त्यानंतर शिकागो येथल्या दुसऱ्या कांही गोष्टी पहाण्याची मी गोष्ट काढली आणि तुम्ही बरोबर याल काय म्हणून विचारले आणि त्याला त्यांनीं संमति दिली. ”

“ तुम्हाला तरी निरनिराळ्या गोष्टी पहाण्यासाठी त्यांना बरोबर घेण्याची काय जरूर पडली होती ? ”

“ माझ्या परिचयाच्या ज्या कांहीं अमेरिकन मुली होत्या त्या त्यांचे आवडते “ छोक्रे ” असतील त्यांच्या बरोबर फिरावयास जात असत, कित्येक मुली आपण तरुणांमध्ये किती प्रिय आहेत हे मोठ्या अभिमानाने सांगत असत, किती तरुण त्यांच्याबरोबर फिरावयाला जायला उत्सुक असतात त्याचे वर्णन करीत, तेव्हां मलाहि असे वाटे की आपल्याबरोबर फिरावयास जायला तरुण कसे तयार आहेत याची जाणीव घ्यायला करून घ्यावी, व इतरांस करून द्यावी. अमेरिकेसारख्या देशांत ज्या मुलीस तरुण मंडळी फिरावयास घेऊन जातात, व जिच्या संगतीविषयी

उत्सुकता दाखवितात ती मुलगी भाग्यवान समजली जाते. तरुणांनी वगळल्यामुळे घरी बसून रहाणारी, घरचा रिकामपणाचा वेळ खरे प्रेम मिळत नसल्यामुळे प्रेमाचीं वर्णनेच वाचून समाधान करून घेणारी, आणि शेवटी त्यासहि कंटाळून धार्मिक बुद्धीची व ख्रिस्ताच्या जगावर असलेल्या प्रेमाविषयी गोष्टी करणारी आणि आपल्या ताण बसलेल्या मजातेंतस सिगारेट ओढून स्वास्थ्य देऊं पहाणारी मुलगी व्हावयाचे मला नको होते. ”

“ तर मग तुम्ही सिगारेट केव्हां पासून ओढायला लागला ? ”

“ गंगाधरपंतानी प्रेमाच्या बाबतीत निराशा केल्यापासून. ”

“ तुम्हाला मी जिवंत आहे याचा फार राग आला असेल ! ”

“ खरोखरच आला होता, एवढेंच नव्हे तर मी अमेरिका सोडण्यापूर्वी गंगाधरपंतानी तुमच्या मृत्यूची तार यावी अशी मी देवापाशीं प्रार्थना करीत होते. ”

“ मी मरावे असे तुम्हास आतां वाटतें काय ? ”

“ आतां तुझी ओळख झाली, आणि त्यामुळे तुम्हा दोघांची भेट व्हावी आणि तुम्ही सुखाने दिवस काढावेत असेच मला वाटते, तुझी प्रत्यक्ष ओळख होण्यापूर्वी तुमच्या मृत्यूचें जर मला दुःख झाले असतेंच तर तें एवढ्याकरतां की त्यामुळे गंगाधरपंत दुःखी होतील म्हणून. ”

“ त्याचे लग्न झाले आहे ही गोष्ट तुम्हांस कशी कळली ? ”

“ आम्ही दोघेहि फिरावयास बरोबर जात होतो. तरी ते माझ्याशीं आदरपूर्वक पण अत्यंत तुटक पणाने वागत—मला असे वाटे की, माझे सौंदर्य त्यांच्यावर परिणाम करीत नाही, मी अत्यंत मोहक कपडे करावे, गंगाधरपंतांच्या डोक्यांत भरेल असा पोषाख करण्याकरतां पोषाखांतच तासतास

खर्च करावा पण त्यांनी 'तुमचा पोषाख फार खुलतो' अशा तऱ्हेचेहि उद्गार कधी काढले नाहीत. मी इकडे अधिकाधिक सुंदर पोषाख करावा, अधिकाधिक मधुर भाषणाची पराकाष्ठा करावी तरी त्यांच्या मनावर परिणाम होईना. तेव्हां माझी अशी खात्री झाली की, यांचे प्रेम दुसऱ्या कोणातरी स्त्रीवर जडलें आहे. त्यांची "लीला" नांवाची पूर्वीची एक विद्यार्थिनी न्यूयार्क येथे होती. मला असे वाटले की, गंगाधरपंतांचे तिच्यावर प्रेम जडले असावे, तथापि त्याबरोबर मला असेहि वाटे की, लीला दूर आहे, मी जवळ आहे; गंगाधरपंतांच्या हृदयांतून लीलेस काढून टाकून ते स्थान पटक्याविषया मी निकराचा प्रयत्न केला तर मला ते खात्रीने मिळेल. आणि एकदां मला विजय मिळाल्यासारखेहि झालें, पण तो विजयानंद एक मिनिटभरहि टिकला नाही. दुसऱ्या मिनिटांत माझी स्थिति विजयगिरीच्या कड्यावरून खाली ढकलल्यासारखी झाली!"

"ती कशी काय ?

"एकदां आम्ही दोघे बरोबर सिनेमाला गेलो होतो. उन्हाळ्याचे दिवस होते आणि सिनेमाहून आल्यानंतर जवळच्या एका पार्कमध्ये थोडा वेळ बसलों, आणि नंतर लवकरच माझ्या विन्हाडीं परत आलो. त्या सिनेमामध्ये एक हिदुस्थानी कथावर्णन केली होती. तीवरून हिदुस्थानांतल्या नाटकांसंबंधानें बोलणें निघाले. त्यावेळेस मला कांहीं नाटकांतलीं पदें ठाऊक आहेत आणि तीं पदें मी पियानोवर वाजवूं शकतें हें गंगाधरपंतांनां कळले, तेव्हां त्यांनी ती वाजवावयास मला सांगितले. मी पियानो वाजवीत असे तेव्हां पुस्तक माझ्यासमोर असे आणि गंगाधरपंत माझ्या पाठीशीं असत व ते पुस्तकाचीं पाने उलटीत असत. या नेहमींच्या संवयीमुळे यावेळीं देखील ते माझ्या पाठीशीं होते. मी एखादें पद वाजवावे आणि त्यांनीं चाल ओळखून म्हणावयास लागावें असे

चाललें होतें. आम्ही त्यावेळेस 'पारलर' मध्ये होतो. आणि त्यावेळेस पारलरमध्ये दुसरें कोणीहि नव्हते, अशा वेळेस मी—

(पद—राग कालंगडा, ताल धुमाळी)

हा उत्सुक तव संगमा मग कां भीसी ॥

झिडकारिन तुजला असें मनीं कां आणिसी॥४०॥

दुर्लभ ती लक्ष्मी जना। जन का तिजसी॥चाल॥

आतां संशय न धरी मनीं । या परिजनीं ॥

विपरीत बघसी ॥ १ ॥ ॥ हा उत्सुक० ॥

हे शाकुंतलातील पद वाजविले व ते त्यांनीं चांगल्या गोड आवाजांत म्हटले याच वेळेस कर्मधर्मसंयोगाने इलेक्ट्रिसिटी "फेल" होऊन एक मिनिटभर काळोख पडला. पदाहि त्याचवेळेस संपलें. तेव्हां पद संपताक्षणीच गंगाधरपंतांनी माझे चुंबन घेतले."

"तुमच्या मनांत मला हेच सांगावयाचे आहे काय? मला या गोष्टी ऐकायला नको आहेत." रुक्मिणी म्हणाली. रुक्मिणीच्या बोलण्याकडे लक्ष न देता मत्तमयूरीने आपलें निवेदन पुढे चालविले.

"गंगाधरपंतांनी माझे चुंबन घेतल्यामुळे प्रथम मला असे वाटले की, ज्या वेळेची मी वाट पहात होतें ती वेळ ठेपली. मी गंगाधरपंतांचे हृदय जिकले—पुढे गंगाधरपंतांच्या तोंडून प्रेमाचे शब्द ऐकूं येतील अशा अपेक्षेने माझे कान ताठरले होते, आणि ते चुंबन त्यांनी घेतलें तेव्हां विशुद्धतेचा धक्का मिळून माझ्या शरीरांतल सर्व तंतू विलक्षण स्फुरण पावले. तथापि अत्यानंदामुळे म्हणा किंवा अत्यंत आश्चर्यामुळे म्हणा माझ्या शरीरास बधिरता उत्पन्न झाली."

"तर मग त्यांनी प्रेमाचे शब्द उच्चारले नाहीत काय?"

"नाहींत, 'मयूरी, मला क्षमा कर, मी तुझ्याशी इतकी "लिबर्टी ध्यावयास" म्हणजे स्वैर आचरण करावयास नको हें" असें ते म्हणाले."

“ म्हणजे लाथ मारून क्षमा मागण्यासारखेच आहे की, नाही !” रुक्मिणी म्हणाली.

“असेल कदाचित्, पण मी त्या दृष्टीने त्यांच्या वर्तनाकडे पाहिले नाही आणि पाहात नाही. मी त्यांच्या ऱर प्रेम करीत असें, आणि त्यांनीं माझ्याशी थोडीशी “ लिबर्टी” ध्यावी हें मला पाहिजे होतें, योग्यायोग्यतेच्या कल्पनांनीं गंगाधरपंत फारच बद्ध आहेत त्यांनी अधिक सैल झाले पाहिजे असे मला वाटे.”

“ मग त्यांनीं तुमची क्षमा मागितली त्यामुळे तुमचा हिरमोड झाला? ”

“मुळीच नाही.”

“कां?”

“त्यांनी माझे चुंबनहि ध्यावे, आणि त्याबद्दल माझी क्षमाहि मागावी हेंच मला पाहिजे होते; अमेरिकन किंवा इंग्रज तरुण जेव्हां प्रेममय होऊन जातो तेव्हां त्यास असे वाटू लागते कीं आपण जिच्यावर प्रेम करतो ती तरुणी उच्च कोटीतील आहे; आपण खरोखर तिच्या योग्यतेचे नाही, तथापि तिने आपला स्वीकार करावा व आपणांस कृतार्थ करावे अशी भाषा तो बोलू लागतो. तो तरुणीकडे आकर्षिला जातो व आपण आकर्षिले गेले आहोंत हें तोडाने कळविण्यापेक्षा कृतीने कळविणे त्यास सोपें वाटते, आणि स्त्रीला देखील कृतीनेच उत्तर देणे सोपें वाटतें. कधी कधी प्रेमदर्शक कृतीच्या योगाने स्त्रीला राग आला असेल अशा कल्पनेने तो प्रेमदर्शक कृती करून पुन्हां क्षमा मागावयास लागतो.”

“ मग तुम्ही काय केले? ”

“ थोडक्या वेळांत पुन्हां दिवे लागले तेव्हां ल्यांनां मी असे दाखविले कीं, मी आनंदयुक्त स्मित करून स्तब्ध राहिली आहे व या स्मितयुक्त स्तब्धतेने असे दर्शविले कीं, तें चुंबन मला अप्रिय मुळीच झाले नाही—पण माझे आनंदयुक्त स्मित पाडून अधिकाधिक चुंबने घेण्याऐवजीं गंगाधरपंत

एकदम दूरच्या खुर्चीवर जाऊन बसले आणि म्हणाले, मयूरी, मी चूकच केली, मी तुझा अपराधच केला आहे. मला तुझे चुंबन ध्यावयाचा अधिकार नाही, माझे लग्न झालें आहे, आणि माझे माझ्या बायकोवर प्रेमहि आहे. तुझ्यावर प्रेम करण्याचा मला अधिकारच नाही. माझे मन दुर्बल झालें असतां मी तुझे चुंबन घेतलें.”

“माझे माझ्या बायकोवर प्रेम आहे असें ते म्हणाले! तुम्ही काहीं तरी बोलतां, मला ते खरं वाटत नाही.”

“खरे वाटत नसेल तर नसो—मी गंगाधरपंतांस असत्यवादी कवीहि म्हणणार नाहीं. मला त्यांचे शब्द अत्यंत कटु वाटले, व जी दूर असलेली अदृश्य स्त्री माझा प्रियकर मला लाभू देत नाही तिचा रागहि आला, पण रागाची भावना तीव्र नव्हती. गंगाधरपंतांनीं, आपले लग्न झाले आहे हे अगोदर कां कळविले नाही असा विचार मनांत आला पण तोहि प्रमुख नव्हता. मला माझे आयुष्य निरर्थक दिसू लागले. घरी पैसा आहे पण त्या पैशाचा काय उपयोग? . . . आणि माझे लग्न होईल आणि आम्ही सुखाने राहूं अमे त्यावेळेस जे मी कल्पनेचे कोट बांधले होते ते सर्व एकदम टांसळून पडले. शिक्षण घेऊन तरी काय करावयाचे; पैसाच मिळवायचाना? पैसा कमावून तरी काय करावयाचा, आपल्या प्रियजनाशिवाय आयुष्य व्यर्थ होय, अशा तऱ्हेच्या विचारांनीं मला असें वाटलें कीं, आपल्याला आतां आयुष्यांत सुख लागणे शक्य नाही मी स्फुंस्त स्फुंदत रडूं लागलें तेव्हां गंगाधरपंतांचे हृदय कळवळले. त्यांनी मला म्हटले, मयूरी, माझ्यासंबधाची खरी हकीकत मी तुला सांगितली नाही याबद्दल मला क्षमा कर. तुला हेंहि सांगतों कीं, जरी मी अविवाहित असतो तरी देखील मी तुझ्याशी लग्न केलें नसतें. माझ्या नादाला लागून कोणत्याहि स्त्रीचें कल्याण होणार नाही. माझे भवितव्य ठरलेलें आहे. जोपर्यंत

हिंदुस्थानांत इंग्रजांचें राज्य आहे तोंपर्यंत देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी मला त्या राज्याच्याविरुद्ध काही तरी खटपट चालूच ठेवावी लागणार. माझा आयुष्यक्रम आंखला गेला आहे. माझे भवितव्य ठरलेलेच आहे. आतांपर्यंत माझे आयुष्य कष्टमय होते आणि पुढे तें तसेच रहाणार, माझे रुक्मिणीवर प्रेम आहे. तथापि आज जर रुक्मिणी विवाहबधापासून मोकळी होऊं इच्छील तर मी त्यासहि मोठ्या आनंदाने संमति देईन. राज्यक्रांतिकारक प्रयत्नाखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि रीतीनें माझे आयुष्य खर्च झाले तर मी माझे आयुष्य फुकट गेले असे समजेन. माझा मार्ग दुःखाचा आहे आणि अनेक लोकांच्या दृष्टीनें तो मूर्खपणाचा आहे. माझे आयुष्य दुःखांत जाणार आहे. त्याबरोबर रुक्मिणीचैहि का जावें असें वारंवार माझ्या मनांत येतें.” या गंगाधरपंतांच्या बोलण्यानें माझे समाधान झाले नाहीं. मी त्यास म्हटले “तुमच्या आयुष्यक्रमाशीं सहानुभूति बाळगणारी, तुमच्यावर जो दुःखाचा प्रसंग येईल तोहि आनंदानें पत्करणारी, तुमच्या आयुष्याच्या ध्येयांत स्वतःचें आयुष्य विलीन व्हावे म्हणून महत्वाकांक्षा धरणारी जर कोणी स्त्री असेल तर तुमचे आयुष्य सुखाने जाणार नाहीं काय ? तेव्हां मला त्यांनी उत्तर दिलें “मयूरी, कोणत्याहि स्त्रीच्या आयुष्याचा, माझ्या कार्याशी सहकारिता झाल्यामुळे नाश होऊं नये असे मला वाटते—रुक्मिणीची माझ्या आयुष्यक्रमांत सहकारिता होईल असे वाटत नाहीं. रुक्मिणी सुंदर आहे, आणि फार चांगली मुलगी आहे, आणि या-माठीच जर तिचे लग्न दुसऱ्या कोणाबरोबर झाले असते—” या त्यांच्या बोलण्याचा फायदा घेऊन मीहि उत्तर दिलें कीं “होय, मला तसेच वाटतें.” तेव्हां त्यांनी मला पुन्हां सांगितलें कीं “मयूरी, तूं माझ्यावर प्रेम करू नको. मी कोणाच्याच स्त्रीच्या प्रेमास लायख नाहीं. राष्ट्रास स्वातंत्र्य देण्याचा

प्रयत्न करणें म्हणजे सर्व परीनें संन्यासवृत्ति ग्रहण केली पाहिजे. तूं मला हृदयांतून काढून टाक. तूं रघूवर प्रेम कां करीत नाहींस. रघू तुला पत्रे लिहितो आणि तूं त्याला उत्तरहि देत नाहींस हे मला ठाऊक आहे, आणि—”

“रघू म्हणजे कोण ?”

“न्यूयार्कमध्ये कामत या आंडनांवाचे एक व्यापारी आहेत त्यांचा मुलगा—ज्या लीलेची पत्रे गंगाधरपंतास येत असत त्या लीलेचा भाऊ—मी अमेरिकेस गेलें तेव्हां कांहीं दिवस न्यूयार्क येथे रा. कामत यांच्या घरीं रहात होते. आणि त्यावेळेस त्यांचा थोरला मुलगा रघु हा न्यूयार्क शहर दाखविण्यासाठी मला इकडे तिकडे घेऊन जात होता—पण त्याचा मला कांहीं कारणाने राग आला आणि नंतर दोन चार दिवसांनीच मी न्यूयार्क सोडून दुसऱ्या गांवीं गेले.”

“तुम्हाला रघु कामत याजवर रागावण्याचे काय कारण ?”

“काय कारण आहे हे नक्की सांगतां येत नाहीं, कां कीं, त्याने ज्या “लिबर्टीज” माझ्यापाशी घेतल्या तशीच “लिबर्टी” दुसऱ्यांनी घेतली पण मी अमेरिकेस नवीनच गेलें होतें तेव्हां त्यानें माझे चुवन ध्यावे हे मला आवडलें नाहीं. त्यांतल्या त्यांत त्यानें अशी लबाडी केली की, मला तो “कोने आयलंड” दाखवावयाला घेऊन गेला. त्या ठिकाणी पुष्कळच तरुण गृहस्थ तरुण पोरीनां बरोबर घेऊन मजा मारायला येतात,—कोनें आयलंड म्हणजे फारच मजेदार ठिकाण आहे. तेथे अनेक सिनेमा, फराळाची दुकानें, कृत्रिम रेल्वे, आणि त्या रेल्वेस शोभा आणण्यासाठी कृत्रिम बोगदे या सर्व गोष्टी आहेत. आम्ही अशा कृत्रिम रेल्वेमध्ये बसलों आणि जेव्हां ती रेल्वे काळोखी बोगद्यांतून जाऊं लागली तेव्हां चोहोंकडे चुंबनाचे आंवाज ऐकूं येऊं लागले. या वेळेस रघूने जें वर्तन केलें, त्यावरून त्या लहानशा

आगगाडीतून नेण्याचे कारण मला समजले. रघूने त्याच प्रसंगी दुसऱ्याहि गोष्टी केल्या. कोने बेटांत फोटोग्राफरची दुकाने अनेक आहेत. त्या दुकानांनी रात्रीची विजेची रोपनाई केलेली असते. त्यांपैकी एका दुकानांत आम्ही आपला फोटो काढून घेतला; तेव्हां तो फोटो निघायच्या ऐन वेळस त्याने माझ्या कमरेला विळखा घातला. मी त्यामुळे त्याच्यावर रागावले, पण तो हसू लागला. तू हिदुस्थानी आहेस, अमेरिकन रीत अजून तुझ्या आगवळणी पडावयाची आहे इत्यादि गोष्टी तो उलट मलाच सांगायचा लागला. ”

“तुम्हाला त्याचा राग फार आला असेल. ”

“कां येणार नाही, तसला फोटो कोणाच्या दृष्टीस पडला तर. ”

“तुम्ही रघूला तसे नाहीका म्हटले. ”

“मी म्हटले आणि मी तसे म्हटल्याबद्दल दुसऱ्या दिवशी तो फोटो आपल्या बहिणीला व आईला दाखवून माझे शब्दहि पुन्हां उच्चारून उलट माझीच चेष्टा करायला लागला. ”

“तुमच्या चेष्टेचे काय कारण ! तुमचे रागावणे अगदी बरोबर होते. ”

“तो असे म्हणायला लागला कीं, “कमरेला विळखे उजेडांत घालण्याला आणि त्याचा फोटो काढून घ्यायला हरकत कां असावी. तसल्या गोष्टी जर आपण काळोखांत करूं तर त्याची चोरी.....मी तुमच्या कमरेला काळोखांत विळखे घातले आहेत काय ? ” असा त्याने पकडीचा प्रश्न केला. तेव्हां “ नाही वाटत घातले ” असे मी उत्तर दिले. तेव्हां त्या उत्तराने मुळीच अडून न जातां, “तर मग तरुणाला उजेडांतच कमरेला विळखे घालू देण्यास किंवा त्याचा फोटो काढून घेऊं देण्यास हरकत आहे!! काळोखांत विळखे घालायला हरकत नाही !! ” असे त्याने स्मितयुक्त उद्गार काढले. ”

“तुमचे आणि रघूचे भांडण झाले तें काम-मचेच काय: ”

“ त्याला आतां यापुढें काय स्वरूप येईल तें येवो—मी प्रथमतः तर त्याची संगत अगदी सोडून दिली आणि एक दोन दिवसांनी दुसऱ्या गांव गेलें, तेथें त्याचीं पत्रें येत असत. त्यांत “तुला राग आला असल्यास मी तुझी माफी मागतों” असे त लिही आणि तरी देखील मला, तूं वेडी मुलगा आहेस तू असल्या गोष्टीबद्दल राग मानू नये, मं तुझ्याबरोबर जसा वागलों, तसाच अमेरिकन मुलीबरोबर वागलो इत्यादि पत्रे लिही आणि गंगाधरपंतांशी झालेली गोष्ट झाल्यानंतर एक दिवस तो शिकागो युनिव्हर्सिटी पहाण्याच्या निमित्तानें शिकागोलाहि आला. ”

“ ते अमेरिकेंत जाण्यापूर्वीची घरची हकीगत त्यानी तुम्हाला कधी सांगितली होती काय? ”

“गंगाधरपंत घरच्या गोष्टी फारशा बोलत नसत, आणि आम्ही जरी एकल फिरावयास गेलों तरी त्यांच्या घरच्या स्थितीसंबंधाने चौकशी करण्याचें धैर्य मला झाले नाही. गंगाधरपंत जरी फिरायला जाण्यासाठी मला नेण्यासाठी मजकडे येत असत आणि मला आपल्या बिन्हाडीं पोंचवून मग ते घरी एकटे जात, तरी त्यांनी आपली खोली पहावयास मला बोलवले नाही, व याचें कारण त्यांची गरीबी होय. आपली गरीबी किंबहुना द्रव्यहीनता मजपासून ते लपवून ठेवण्यासंबंधाने फार तत्पर असत. आम्ही बरोबर फिरावयाला गेलो तेव्हां अनेक प्रसंगी किंबहुना वारंवार आईसक्रीम व सोडा घेण्यासाठी “ ड्रग-स्टोअर ” मध्ये जात होतो पण प्रत्येक प्रसंगी आईसक्रीम, सोडा यासाठी त्यांनीच खर्च केला आहे. ट्रामचें तिकीट त्यांनीच काढावें, येणेंप्रमाणे प्रत्येक फिरावयास जाण्याच्या प्रसंगी कमीत कमी दहा आप्याच्या खर्चांत मी त्यांस घालता असे. त्यांना हा खर्च देखील भासत असेल आणि माझ्यासाठी हा खर्च कमीत कमी २९० रुपये झाला असला पाहिजे. ” इतके बोलणे झाल्यावर

रुक्मिणी एकदम म्हणाली “तुम्ही या गोष्टी सांगितल्या त्या ऐकून मला राग येतो, तुमच्या-साठी त्यांनी २५० रुपये खर्च केला व मला दर-महा पै देखील पाठविली नाही एवढेच तर काय पण मला पत्र देखील आतांपर्यंत एकच पाठविले. एकदां १००० रु. पाठविले. मधून मधून खुशाल आहे एवढे सांगणारी व पत्ता न देणारी चित्रांची पोस्टकार्डे येत असत तेवढीच. वाई, तुम्ही मला या गोष्टी सांगू नका.”

“छे! छे! रुक्मिणी, तू गगाधरपंतांवर रागावू नकोस, मी त्यांच्यासारखा सद्बर्तनी आणि उच्च भावनांचा मनुष्य पहिला नाही—”

“तुमचे त्यांच्यावर प्रेम जडले आहे म्हणून तुम्ही कांही तरी बोलतां झालें.”

“तर मग तुला गंगाधरपंत नको आहेत काय?”

“नको असे कसे होईल, त्यांनीं आपले वर्तन सुधारवे एवढेच माझे म्हणणे असणार!”

“वर्तन सुधारवे म्हणतेस तर वाईट वर्तन तरी कोणते आहे.”

“त्यांनां माझी आठवण नाही, मला त्यांनीं पत्रे पाठविली ती केवळ निमित्तासाठी. त्यांनी मोहाशी निकराचा झगडा केला असेल, पण तुमच्याशी वागतांनां चुंबनापर्यंत तर मजल ठेपलीच. पुढे ते कसे वागतील कोण जाणे!!”

“मी स्वदेशी परत येतेवेळेस मला गगाधरपंत भेटावयास आले आणि त्यांनी तुम्हाला कळविण्यासाठी एक निरोप मजजवळ सांगितला.”

“तो काय?”

“गंगाधरपंतांनी प्रथम तुम्हांला एवढेंच सांगावयास सांगितलें कीं, तुमची ज्या दिवशीं त्यांनां आठवण झाली नाही असा एकहि दिवस गेला नाही. तुम्ही त्यांनां तिकडे जाण्यांत जी मदत केली ती ते विसरले नाहीत.”

“मी त्यांनां काय मदत केली?”

“ते तुमचें तुम्हाला ठाऊक. मला चौकशी करण्याचा अधिकार काय?”

“ते तुम्हाला ठाऊक नाहीं!”

“मुळीच नाहीं.”

“मी त्यांनां भाड्यासाठीं आपले दागिने विक्यावयास दिले होते.”

“असं काय ?”

“होय, पण मला एक दिवसहि ते विसरले नाहीत हे त्यांचे म्हणणे तुम्हाला खरे वाटते काय?”

“अगदी खरें वाटतें. तुमची रोज आठवण होत असल्याशिवाय त्यांचे १००० रुपये शिल्लक पडलेच नसते!”

“बरं, त्यांचा आणखी निरोप तरी काय ?”

“गगाधरपंतांचा तुम्हाला निरोप हाच कीं, तुम्ही होता होईतो लवकर अमेरिकेत जावे. तुम्हाला त्यांनीं विशेष मजकुराची पत्रे काहीच पाठविली नाहीत याचे मुख्य कारण हे कीं, ज्याअर्थी त्यांस इंग्रजी सत्तेविरुद्ध बंड करण्यासाठीं मोठा कट उभारण्याची खटपट करावयाची होती व ज्याअर्थी पुढे मागे तो कट इंग्रज सरकारच्या नजरेस येईल अशी त्यांनां भीति वाटत होती त्या अर्थी त्या कटाशीं तुमचा कोणत्याहि कारणाने संबंध नसावा अशी त्याची इच्छा होती. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या खुशाली पलीकडे तुम्हांस माहिती नसावी, त्यांच्या कार्या-संबंधाने कांहींहि ज्ञान नसावे. त्यांस असेहि वाटें कीं इंग्रज सरकार इतकें दुष्ट आहे कीं तें स्त्रियांचे हवे तसे हाल करील. तर यामुळें जोंपर्यंत तुम्ही ब्रिटिश लोकांच्या तावडींत आहांत तोपर्यंत या कटाचे ज्ञानहि तुम्हांस नसावे अशी त्यांची इच्छा होती. तुम्हांस जाणारें व तुमच्याविषयीं संशय उत्पन्न करणारें एक चिटोरे देखील पोलिसास किंवा घत्रे चोरणाऱ्या खात्यास सांपडूं नये या हेतुनें त्यांनीं तुम्हांस विशेष मजकुराचे पत्रच पाठविले नाही. त्यांनां सध्यां तुमच्याकडची स्थिती काय आहे ती देखील ठाऊक नाहीं.

प्रकरण ५ वें.

रुक्मिणीचें अंतःकरण.

रुक्मिणीचे अंतःकरण नवऱ्याविषयी कसे होतें असे विचारले तर ते निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या प्रकारचे होतें असें उत्तर द्यावे लागेल. प्रथमतः नवऱ्यास पळून जाण्यास सहायक रुक्मिणी असल्यामुळे तिला आपण आपल्या नवऱ्याच्या विश्वासांतील आणि मसलतीतील व्यक्ति आहो व आपण त्याच्या महत्वाकांक्षेच्या मार्गांत मदत करणाऱ्या आहोंत असे वाटे; व तिचें मन त्यामुळे स्वाभिमानयुक्त असे. नवऱ्यास पळून जाण्यामध्ये मदत केली म्हणून तिच्यावर जेव्हां सासऱ्याचा राग झाला, त्यावेळेस तो राग सोसतांनां सत्कार्यासाठीं दुःख सोसणारी व्याक्त आपण आहो म्हणून दुःख सोसतांनां देखील तिच्या मनास आत्मगौरवाची भावना होत होती. नवऱ्यास मदत करण्याबद्दल त्रास सोसण्याची संधि म्हणजे आपली कांहीं अपूर्व सत्त्वपरिक्षा होत आहे, आणि या परीक्षेत आपण उत्तीर्ण झाले पाहिजे असेंच तिला वाटे. आपण नवऱ्यासाठीं काय दुःख सोसले याबद्दल नवऱ्यास माहिती मिळून जेव्हां नवरा आपली पाठ थोपटील तेव्हां आपल्या सर्व दुःखाचें परिमार्जन होणारच आहे, त्यावेळेस आपणांस जें सुख होईल तें आपणापासून नेण्यास कोण समर्थ आहे असें तिला वाटे. पण पुढे ही भावना नवऱ्याच्या मौनामुळे कमी कमी होऊं लागली होती. जेव्हां वाईला मिशनची नोकरी मिळण्यापूर्वी तिने दुःखाचे दिवस काढले तेव्हां नवऱ्याकडून धाराचे आणि आश्वासनाचे निरोप येण्याची आवश्यकता होती पण त्यावेळेस तसले निरोप कांहीं आले नाहींत. म्हणून तिला दुःख होई, व नवऱ्याचा रागहि येई; परंतु आपणास नवऱ्यानें जेव्हां १००० रुपये आणि पत्र पाठविले तेव्हां नवरा आपणास विसरला नाहीं, आणि तो आपण

तेथे जावें अशी अपेक्षा करीत आहे, असे पाहून आपण नवऱ्याविषयी दुष्ट शंका मनांत विनाकारण येऊं दिल्या, असें तिला वाटे आणि आपल्या कुशंकेखोर मनाचाच खरोखर तिला राग आला.

मत्तमयूरीच्या तोडून जेव्हां आपल्या नवऱ्याची स्तुति ऐकिली तेव्हां रुक्मिणीस बरे तर वाटलेच पण तिच्या मनावर जे कांहीं पूर्वीचे संस्कार झाले होते त्यांमुळे दुःखाहि झाले. आपण नवऱ्याच्या मसलतींत नेहमी असणारी व्यक्ति होतो व आतां नवरा, आपल्या काय योजना आहेत याविषयी आपणास विश्वासांत देखील घेत नाहीं, मी स्त्री आणि त्यामुळे मी दुर्बलतेचा ठेवा आहे. असे नवरा मला समजतो, आणि त्याच्या भवितव्यामध्ये मला स्थान न देतां तो मला केवळ एक नाजूक वस्तु म्हणून दूर राखित आहे, जणू काय माझा नवरा राजद्रोहाबद्दल फांशी गेला आणि माझ्या केसालाहि धक्का लागला नाहीं अशी स्थिति असणे ही गोष्ट मोठी इष्ट आहे! नवरा फांशी गेला आणि बायको मात्र विनधोक जिवंत राहिली, तर त्या बायकोची त्याच्या योगानें कीर्ति वाढणार आहे काय? अर्थात नाहीं; तर मग माझ्याविषयीं इतकी जपणुकीची वृत्ति कां असावी. बायको म्हणजे पुरुषानें जिचे केवळ पालन करावे अशी व्यक्ति आहे की, ती सहधर्मचारिणी आहे? राज्यक्रांति करणें, एक राजा काढून त्याच्या जागी दुसरा राजा आणणे यासारखीं कामें बायकांचीं नसतील; पण या कार्यांत त्यांची मदत कांहींच कां नसावी? इत्यादि विचार मनांत येऊन आपल्या नवऱ्याने आपणांस कांचेच्या घरांतील फळझाडासारखे वागवावें हें तर तिला मुळींच पसंत नव्हते, आणि आपल्या नवऱ्याला तरी कां पसंत असावें असा तां आपल्या मनांत प्रश्न करी. राणी लक्ष्मीबाईची स्तुति नवऱ्यानें आपऱ्यासमक्ष अनेकदां केली आहे किंवा नाहीं, व शत्रूच्या हातीं सांपडण्यापेक्षां देहत्याग

करण्याच्या तयारीबद्दल तिची त्यांनीं फार वाहवा केली की नाही. असे असतां त्यांनीं असल्या कार्यामध्ये माझ्यावर कांहीं एक येऊं नये अशी भावना कां धरावी.

रुक्मिणीस आतां जे दुःख उत्पन्न होऊं लागलें तें आपण वाईस कष्टानें आयुष्य काढीत असतां नवऱ्याने आपल्या सुखाकडे जें दुर्लक्ष दाखविले त्यामुळे नव्हते. ते दुःख ती अजीवात विसरून गेली. तिला दुःख जें वाटलें तें एवढ्याकरतां कीं जो कष्टमय आयुष्यक्रम नवऱ्याने पत्करला त्या कष्टमय आयुष्यास भागीदार होण्यास आपण लायख नाहीं असे आपला नवरा समजतो. आपल्या-विषयी आपल्या नवऱ्याचे मत वाईट आहे. त्यास असे वाटतें की, ज्या साहसास मी प्रवृत्त झालों त्या साहसाचे महत्त्व समजून त्यांत सहकारिता करण्याची माझ्या बायकोची लायखी नाही. आणि ही लायखी तरी कां नाही, तर देशाचे दुःख हे आपले दुःख समजून जी साहसाची व त्यागाची तयारी करावयाची ती करण्यास आपले मन तयार झाले नाहीं एवढेंच नव्हे तर देशाचे दुःख ते आपले दुःख असे समजण्याइतपत मला शिक्षणहि नाहीं म्हणून. अर्थात् माझ्यांतलं व्यंगामुळेच नवरा मला आपल्या कार्यक्षेत्रापासून जितके दूर ठेवतां येईल तितकें ठेवीत आहे. म्हणून हे जे माझे व्यंग आहे ते मला काढून टाकले पाहिजे.

रुक्मिणीच्या मनांत नवऱ्याविषयी ज्या अनेक शंका-कुशका उत्पन्न होत त्यांपैकी एक अशी की, मयूरी सांगते तितपतच खरोखर तिचे आणि आपल्या नवऱ्याचे संबध राहिले कीं ते बरेच पुढें गेले असून आपणापासून ती कांहीं चोरून ठेवीत आहे. मी माझ्या बायकोवर प्रेम करतो असें नवऱ्यानें मयूरीस सांगितलें, आणि माझ्या मदतीचीहि गोष्ट सांगितली त्यावरून माझ्याविषयीं दोघांचें बोलणें झालें होतें खास. आणि मी पाठीमागें आहे या गोष्टीची

नवऱ्यानें आणि मयूरीनें जाणीव ठेवली यांत मला समाधान आहे. मयूरी देखील जरी थड्याविनोद करणारी स्त्री दिसली तरी ती अनीतिमान स्त्री असावी असे वाटत नाहीं. दुसऱ्या बाईचा नवरा आपण घेऊन बसावें आणि त्या बाईला ओरडत बसवावें अशी देखील तिची वृत्ति नाही.

रुक्मिणीच्या मनांत दुसऱ्या अनेक गोष्टी येत. आपल्या नवऱ्याच्या आणि मयूरीच्या अनेक गोष्टी होत, आपल्या नवऱ्याने आपल्याला अनेक चावट चावट अशा फार गोष्टी सांगितल्या होत्या, आपण जितक्या वेळा नवऱ्यापाशीं बोलत बसलों असूं तितक्या वेळ मयूरीहि बोलत बसली आहे. आणि त्यांतल्यात्यांत, भोवतालीं मराठी समजणारे कोणी नसल्याने त्यांना आपले बोलणें दुसरे कोणी ऐकेल अशी भीति नव्हतीहि आणि आपल्याला तर आपण जे बोलतो तें दुसऱ्या कोणाला ऐकूं जाईल, किंवा हुना दाराशीं कान लावून कोणी ऐकत असेल अशी भीति असे, अर्थात् त्यांना मयूरीशीं मोकळेपणानें बोलण्यास माझ्याशीं बोलतांना मिळाली त्यापेक्षां अधिक संधि होती. तर नवरा तिच्याशीं अनेक चावट गोष्टी बोलला असेल काय आणि त्याचा परिणाम पुढे वाईट झाला असेल काय? या प्रश्नाचें तिने पुढे आपल्या मनास असे उत्तर दिले की, आपल्या-पाशी बोलयला फारशा गोष्टी नवऱ्याला सुचतच नसतील. कां तर आपले शिक्षणच झाले नाही. त्यांना केवळ चावट गोष्टी बोलण्याची आवड असेल असे नाही. नवरा बायकोपाशी जेवढें चावट बोलेल तेवढें दुसऱ्या स्त्रीशीं-त्यांतल्या त्यांत सुशिक्षित स्त्रीशीं-बोलेल अशी कल्पना कां करावी?

माझी आणि त्यांची पहिल्याप्रथम ओळख ज्या दिवशीं झाली तेव्हां त्यांच्या खोलींत जातांना आपण जणूं काय वाघाच्या जबड्यांत जात आहो असे कसें बरें वाटलें होतें, आणि माझ्या

अंगाला दरदरून घाम कसा सुटला होता; मी खोलीत आले तेव्हा मला असे वाटले की आपण त्यांच्या इच्छेस येईल असे वर्तन ठेवले नाही तर आपणांस मार बसेल, आणि त्यामुळे नवऱ्याशी मी पण किती बरे भीतीने वागत होते, पण ती भीति त्यांचे स्मितयुक्त मुख पाहून कशी बरे दूर झाली, नवरा ही बळीने संतुष्ट करावयाची क्रूर देवता असे जे आपण समजत होतो, ते किती चुकीचे आहे हे आपणास त्यांच्या पहिल्या दिवशीच्या स्मितमुखस्काराने कसे बरे कळून आले, आणि पुढे कांही दिवसांनी परिचय चांगलाच वाढून त्यांच्या खोलीत जाण्याची वेळ केव्हा येते इकडे लक्ष कसे बरे वेधू लागले, त्यावेळेस आपणाशी सहानुभूति बाळगणारा, आपल्यावर प्रेम करणारा आणि आपणांस दुःखाच्या प्रसंगी सांत्वन करणारा आणि धीर देणारा असा नवरा लाभला आहे, अशी कशी खात्री झाली आणि कांही दिवसांनी सासूसासऱ्यांची भीति देखील मनातून अजोबात कशी गेली, त्यांचे रागावणे दुःख उत्पन्न करीनासे कसे झाले, नवरा आपला आहे अशी खात्री असल्यानंतर सासूसासऱ्यांच्या शिब्याचा राग येण्याच्या ऐवजी त्यांच्या शक्तिहीन रागाबद्दल उलट त्यांची कौव कशी वाटू लागली, ही वडील मंडळी, यांची समजूत कशी तरी केली पाहिजे असे त्यांस वाटू लागले होते, त्या कल्पनेशी आपलीहि सहानुभूति, विनाकारण माझ्यावर ते रागावले असता ते रागावणे सहन करून मी कशी दाखविली, वडील माणसांनी—त्यांचीच चुकी असतां—माझ्याविरुद्ध तक्रार केलेली पाहून जरी दिवसां त्यांच्या देखत पतिराज मजवर रागावले तरी रात्री 'मी तुझ्यावर विनाकारण रागावलो' असे कबूल कसे करीत अशा अनेक गोष्टींची तिला आठवण झाली. आपल्या पतीचे आपल्यावर प्रेम होते. ते गृहसौख्याचे आणि शांततेच्या आयुष्यक्रमाचे भोक्ते होते. आपले पति-

राज अर्थात केवळ राज्यक्रांतीसाठीच अमेरिकेला गेले असतील असे वाटत नाही. कारण ते गेले तेव्हा त्यांचा तसा वेत असता तर अमेरिकेहून परत आल्यानंतर आपण असे राहू, तशा गोष्टी करू इत्यादि गोष्टीची चर्चा त्यांनी कधीच केली नसती.

ते हिंदुस्थान सोडून जाईपर्यंत आपला एकमेकांचा विश्वास एकमेकांवर वाढतच होता. ते हिंदुस्थान सोडून जाण्याचा जेव्हा विचार करू लागले तेव्हा त्यांच्या मनांत राज्यक्रांतीच्या कल्पना होत्या काय? खचित नव्हत्या किंवा राज्यक्रांतीच्या कल्पना मनांत असूनहि आणि त्या दडवून ठेवून उपयुक्त उद्योग, स्वतंत्र धंदा किंवा मोठ्या पगाराची नोकरी प्राप्त होईल असे शिक्षण मिळविण्यास जाण्याच्याच गोष्टी ते बोलत होते! ते सर्व नाटक होते काय? मोठ्या पगाराची नोकरी मिळविण्यास लायख करणारे शिक्षण मिळविण्याचा हेतु त्यांनी मला सांगितला तो मजकडून दागिने मिळविण्यासाठीच तर नसेलना! मनांत दुसरे कांही तरी असून उपयुक्त धंद्याचे शिक्षण मिळविण्याच्या गोष्टी केवळ दागिने मिळविण्याच्या हेतूने केल्या असतील असे म्हणवत नाही. नाही तरी मनुष्याचा नेम काय सांगावा! राजकीय हेतूसाठी हव्या त्या लबाड्या कराव्यात असे अलीकडे पुण्याचे पुष्कळ देशाभिमानी तत्ववेत्ते म्हणत नाहीत काय? आणि हे गनीमी काव्याचे तत्व "महाराष्ट्रीय" आहे, असे म्हणून लबाडीचा गौरव करीत नाहीत काय? ज्या कामांत प्राप्ति होणार नाही, आणि ज्या कामांत मान मात्र फांसांत लटकण्याचा संभव आहे त्या कामांत मी मदत करण्याऐवजी विघ्न करणार नाही कशावरून असे त्यांस वाटलेहि असेल. आणि तसे वाटले असल्यास त्याबद्दल त्यांस दोष तरी कोण देणार. मला खरे सांगितल्याने माझ्या अडथळ्याने कर्तव्य करण्याला तेवढे विघ्न उपास्थित होणार

असें जर त्यांस वाटत असले तर त्यांनीं मनांतले हृदय मला जरा उशीरां समजू दिलें एवढेंच होईल. त्यांच्या मनांत राज्यक्रांतीसाठी कट करण्याचे किंवा कटांत शिरण्याचे विचार पूर्वीपासूनच असतील काय, की तसले विचार मागाहून उत्पन्न झाले? राज्यक्रांति झाली पाहिजे इत्यादि गोष्टी ते बोलतहि नव्हते. आपल्याला पुढे आयुष्यांत काय करावयाचे, ब्रिटिश राज्यांत नोकरी करावयाची कीं सस्थानांत करावयाची, कीं वकील व्हावयाचें असे बोलणे झाले तेव्हां त्यांनी आपल्या इच्छित आयुष्यक्रमाचे चित्र कसे बरे काढले होते? होय, आपण एखाद्या खेड्यांत रहावे, रहाण्याला घर मात्र स्वतंत्र असावे, घराबाहेर लहानसा बगीचा असावा, आपण त्या बगीच्यांत फळझाडे लावावीं आणि एकसारखे काम करावे, व त्या खेड्यांतल्या शाळेंत आपण मास्तर असावे, आणि खेड्यांतील मुलांमुलीनां शिक्षण द्यावे, अशा तऱ्हेचा स्वस्थपणाचा आयुष्यक्रम त्यांच्या डोळ्यासमोर असे. आपल्या शहरांतील मुलांना दूध मिळत नाही. आपण तरी आपल्या मुलांना दूध मिळेल असें केले पाहिजे; त्यांना घरी दूध प्यावयास आणि चांगले खावयास मिळत नसल्यामुळें तालीमबाजी कशी सोडावी लागली या गोष्टी ते बोलत. जेव्हां त्यांचे येथील कॉलेजांतून नांव काढून टाकण्यांत आले तेव्हां मामंजी त्यांच्यावर किती रागावले, तेव्हां काय ते त्यांना येथल्या राज्याविषयी दुःख वाटूं लागलें होतें. ते म्हणाले की, कॉलेजांतून काढल्याचे इतके दुःख कां? सरकारी नोकरींत आपणास शिरावयाचे असेल तरच कॉलेजच्या डिग्न्यांची किमत. इतर उद्योगी लोक पोट नाही का भरित. हिदुस्थान देशाची परिस्थितीच त्रिघडली आहे, शिवाजीचा अभिमान बाळगणें यासारखी गोष्ट जर बार्डेट ठरते, तर तो अभिमान बाळगणारे लोक दोषी नसतांना परिस्थितीच दोषी आहे आणि ही परिस्थिति इंद्रजांचे देशावरील

वर्चस्व नष्ट झाल्याशिवाय बदलणार नाही. असे ते बोलले होते. त्यांच्या मनोवृत्तींत जो फरक पडला तो त्यांस कॉलेजांतून काढून टाकण्यानेच पडला. ते त्यावेळेस काय म्हणत तें पक्के आठवले कॉलेजांतून नांव काढून टाकले कीं त्या मनुष्याची लोकांत किमत जवळ जवळ शून्य झालीच. इतकें कॉलेजांतील शिक्षणाचे महत्त्व कां? तर कॉलेजांतील परीक्षा पास झाल्यावर सरकार नोकरी देतें म्हणून, आणि तेवढ्यामुळें वाटेल त्या मनुष्याला वाटेल ती सबब काढून नालायख किंवा अनीतिमान ठरविण्यास सरकारला अधिकार झालाच, या सरकारला दुसऱ्यांच्या बायकांवर प्रेम करणारा मनुष्य शिवाजीवर प्रेम करणाऱ्या मनुष्यापेक्षा अधिक प्रिय आहे, तर अशा सरकारची नोकरी करण्याची न. . . धरणे म्हणजे आपली नीतिमत्ता भ्रष्ट करून घेण्याचीच महत्त्वाकांक्षा धरणे आहे दुसरे कांही नाही—असे असतां आजचा ब्राह्मण, सरकार आपल्या इच्छेप्रमाणे जसे वांकवील तसे वांकवून घेण्यास तयार कां बरे झाला? छे! छे! सरकारच्या पुऱ्या तावडींत सापडलेला वर्ग ब्राह्मणच आहे. शिवाजीचे नांव घेऊं नका; नाही घेत. देवळांशीं संवय ठेवूं नका; नाही ठेवीत. कारकुनीची नोकरी देण्यास कांहीहि अटी घाला, आम्ही त्या निमूटपणे पाळूं. या प्रकारची वृत्ति ब्राह्मणांत कां बरे झाली आहे? तर दुसऱ्या कोणत्याहि धर्मास ब्राह्मण लायखूच नाही म्हणून. तर असला नैतिक अधःपात जर टाळावयाचा असेल तर सरकारी नोकरीखेरीज अन्य उद्यमास ब्राह्मणांनी लागले पाहिजे, इत्यादि गोष्टी ते बोलत होते खरे पण राज्यक्रांति करण्याच्या प्रयत्नास ते प्रवृत्त कसे झाले हें मला समजत नाहीं.

याप्रमाणे अनेक प्रकारचे विचार रुक्मिणीच्या मनांत येत, आणि त्यांबरोबर तीस असेहि वाटे की राज्यक्रांतीच्या खटपटीत मनुष्य पडतो तो जिवावर

उदार झाल्यामुळे पडतो, आणि मनुष्य जिवावर उदार होतो याचें कारण त्यास सुख किंवा सुखाशा कांहीं उरली नसेल म्हणून पडतो, तर आपल्या नवऱ्याची अशी तर स्थिति झाली नसेलना? झाली असल्यास आपण ती सुधारण्यासाठीं निकराचा प्रयत्न करून अमेरिकेस गेलें पाहिजे.

रुक्मिणीची अमेरिकेस जावयाची खटपट एकसारखी चालूं होतीच. लडाईं संपेपर्यंत पासपोर्ट मिळण्याची आशाच नव्हती, पण लडाईं संपल्यानंतर तिने निकराचा प्रयत्न केला. सातारच्या एका वकीलास तिने लगणारा पत्रव्यवहार करून पासपोर्ट मिळवून आणण्याची खटपट करण्यासाठीं पंचवीस रुपये देऊं केले होते. त्यास मधून मधून ती पत्रें लिही. व शेवटीं तुम्हांस लवकरच पासपोर्ट मिळवून देतो असे सातारच्या कलेक्टरकडून अभिवचन मिळवून देतो असे पत्र आले ते तिला मुंबईस असतांना पोंचले. तेव्हां तिच्या अमेरिकेस जाण्यासाठीं तयारी करावयाची ती डॉ. मत्तमयूरी हीच करूं लागली.

एके दिवशी डॉ. मत्तमयूरी ही तिला म्हणाली “रुक्मिणीचाई तुमच्यापाशी पैसा नसेल, पण भावी सुखाची आशा तरी तुम्हांस आहे. आणि तुमचा आयुष्यक्रम इतर लोकांसारखाच सुव्यवस्थित होईल असे वाटते.”

“केवळ इतर लोकांसारखा साधा, कायम ठशाचा असा आयुष्यक्रम व्हावा अशी तुमची इच्छा आहे काय? की आपला आयुष्यक्रम इतर लोकांच्या आयुष्यक्रमापासून निराळा व्हावा असे तुम्हांस वाटते?”

“माझा आयुष्यक्रम अगदी सामान्य लोकांप्रमाणे सामान्य व्हावा अशीच माझी इच्छा पूर्वीपासून आहे. ती पुरी मात्र होत नाही. पुष्कळ लोक माझ्या आयुष्यक्रमांत कांही वैशिष्ट्य आहे अशा दृष्टीने पाहतात; पण तसे कांहीं नाही. मी केवळ पूर्वसंचिताच्या शक्तीमुळे कशी बशी कोणत्या तरी

तऱ्हेने ढकलली जात आहे. माझे आयुष्य इतर स्त्रियांसारखे साध्या घडणीचें झालें नाहीं किंवा आयुष्य जेव्हां बनत चालले तेव्हां मला त्याचें आपल्या इच्छेने नियमन देखील करतां आलें नाहीं. मी प्रवाहांत पडले आणि पुढे ढकललें गेलें.”

“तुम्हांला सुखाशा कां नाहीं?”

“मला आयुष्याचें भवितव्य अगदी काळ्या ढगांनी व्याप्त दिसतें. मला माझ्या आयुष्याचे पुढें काय होईल हे कांहींच कळत नाही. प्रेम करणाऱ्या पुरुषाशिवाय, किंवा ज्या पुरुषावर आपण प्रेम करतो अशा पुरुषाशिवाय आयुष्य व्यर्थ आहे!”

“तुम्ही अगदी खरें बोलतां!”

अनेक दिवस एकत्र राहिल्यामुळें, आणि संभाषणाचे विषय आणि पूर्वसंबंध इतके जवळचे व इतके नाजूक असल्यामुळे डॉ. मत्तमयूरी आणि रुक्मिणी यांचे संबंध बरेच निकट झाले. एकीकडे मालक आणि नोकर असा संबंध तर दुसरीकडे जें स्थान एकीला प्राप्त झाले आहे ते स्थान दुसरीची महत्त्वाकांक्षा आणि ती देखील निष्फळ झालेली असा संबंध. मत्तमयूरीविषयी रुक्मिणीस प्रथम थोडा मत्सर वाटे, थोडा रागाहि आला असेल, पण पुढे तिला मयूरीविषयी सहानुभूति उत्पन्न झाली. रुक्मिणी आणि मयूरी यांची एकमेकीविषयी वृत्ति निरनिराळ्या प्रकारची होती. नवरात्रायकोची भेट व्हावी व त्यांनी सुखाने नांदावे असे मयूरीस वाटे, तर मयूरीवर जो कोणी दुसरा तरुण आसक्त झाला असल त्यास आपण मदत करावी, आणि तिच्या प्रेमाच्या ओघास योग्य संगमस्थान मिळावें असे रुक्मिणीस वाटे. रुक्मिणीने मनांत असा विचार केला की, रघु कामत याचे जर मयूरीवर प्रेम जडलें असेल तर त्या प्रेमास योग्य प्रत्युत्तर मयूरीकडून कां येऊं नये. या कल्पनेमुळे रुक्मिणीने “रघु” कामत यांच्याविषयी मुद्दाम चर्चा सुरू केली.

“रघुनाथरावांचा आणि तुमचा अजून पत्र-व्यवहार होतो काय ? ” रुक्मिणीने विचारले.

“होतो, पण तो केवळ औपचारिक होतो.” मयूरी उद्गारली.

“रघुनाथरावांची पत्रे तुम्हास औपचारिकच असतात काय?”

“रघूचीं पत्रे केवळ तशीच असतात असे म्हणतां येत नाहीं.”

“रघुनाथराव पत्रांत काय लिहितात?”

“तिकडची बातमी लिहितो; घरची बातमी लिहितो.”

“घरच्या पत्रांत लीलेविषयी काय लिहितात, त्यांना लीलेची पत्रे जातात असें आपण म्हणाला होतां.”

“लीला आणि डॉ. सरंजामे ही बरोबर फिराव्यास जातात असे रघूने लिहिले आहे. डॉ. सरंजामे हे एक कोंकणस्थ ब्राह्मण आहेत व ते तैथील कोलंबिया युनिव्हर्सिटींत अध्यापक आहेत.”

“तुमच्यावर रघुनाथराव प्रेम करीत आहेत असें त्यांच्या पत्रावरून म्हणतां येईल की नाही—”

“रघु माझ्यावर प्रेम करतो की माझ्याशी केवळ फ्लर्टिंग करतो हे मलाच कळत नाहीं.”

“फ्लर्टिंग म्हणजे काय?”

“नाटकी प्रेमाचें चावटपणाचे भाषण—त्याला फ्लर्टिंग म्हणतात. “फ्लर्टिंग” म्हणजे काय हे व्याख्येने सांगतां येत नाही. दोघा पोरापोरीचे एकमेकांवर आसक्त नसतांना जे गुळपीठ चालते त्याला “फ्लर्टिंग” म्हणायला हरकत नाही. एखादा छेकरा एखाद्या छेकरीला पाहून “प्रियतमे” म्हणून हांक मारतो, तिचा जाऊन चटकन मुका घेतो, तिच्या गळ्यांत जाऊन हात घालतो. पण त्याच्या मनांत तिच्याविषयी मोठी दृढ भावना असते अशांतला भाग मुळीच नसतो. तरुण मडळी एकत्र जमली म्हणजे कांही चाव-

टपणा करीत करमणुकीने वेळ घालवावा या प्रकारची त्या देशांत रीतच झाली आहे. या प्रकारच्या चावटपणाला त्या देशांत नरुपद्रवी समजतात, आणि मुलगी किंवा मुलगा अंतःकरणांत प्रेम जागृत नसतांना प्रेमी जनांचे सर्व चाले करतात, किंबहुना ते चाले अधिक अतिशयोक्तीने करतात तेव्हां त्यास फ्लर्टिंग समजणे आणि उलट तशाच क्रिया करणे हे खऱ्या अमेरिकन शिक्षणाचा भाग आहे असेहि कित्येक विद्वान ग्रंथकार लिहितात.—”

“म्हणजे, रघुनाथ कामत केवळ प्रेमाची भाषा बोलत आहे, आणि त्याच्या मनांत कांहीं प्रेम नाही असा आपला समज आहे काय?—”

“होय.”

“असें वाटण्याचे कारण काय?”

“फार थोडक्या दिवसांची ओळख असतांच तो असा चावटपणा करूं लागला, एकाएकी चुंबन घेणें, कमरेस विळखा घालून दोघांचा फोटो काढून घेणे, इतक्या चावटपणास जो प्रवृत्त होतो तो प्रेमांमुळे खास होत नाहीं.—”

“मग असला चावटपणा त्यांनीं केला याबद्दल तुम्हांस त्यांचा राग आला असेल—”

“अर्थात आला!”

“पण आज त्या वर्तनावद्दल राग येतो काय?”

“त्याला झालीं चार वर्षे; त्याविषयीचा राग अजून शिळक काय राहाणार, शिवाय त्यावेळेस त्याचे करणे जितकें फाजील वाटले तितके आज वाटत नाहीं. अमेरिकन छेकरीतीचा परिचय झाल्यापासून तर त्याचे वागणे अगदी स्वाभाविक वाटते.—”

“तर मग तुमचें चुंबन घेतल्यानंतर तुम्ही रागावलां त्याबद्दल तुम्हांलाच वेडी मुलगी म्हणण्यास रघुनाथ तयार झाला तर तें त्याचें म्हणणें तुम्हांस बरोबर वाटतें काय?”

“कांही अशी बरोबर वाटतें.”

“पण “फ्लर्टिंग” चालतां चालतां म्हणजे नाटकी प्रेम दाखवितां दाखवितां पुरुष किंवा स्त्री खरोखर प्रेमाच्या ओघांत सांपडणार नाही काय?—”

“ते शक्य आहे!”

“मग रघुनाथराव तुमच्यावर प्रेम करू लागले नाहीत कशावरून? इतकीं वर्षे तुमच्याशीं ते पत्रव्यवहार करीत आहेत—केवळ फ्लर्टिंगच चालू असते तर पत्रव्यवहार इतका वेळ टिकला असतां काय? आणि इतक्या दूरच्या स्त्रीशी केवळ फ्लर्टिंग-सार्थक पत्रव्यवहार ठेवण्याची प्रवृत्ति होते काय?”

“माझे या विषयीं अजून मत निश्चित नाही.”

“डाकटरीणबाई, मला लग्नापूर्वीच्या प्रेमाच्या व्यवहारांतले कांहीं समजत नाहीं. पण मी तुम्हाला प्रश्न विचारते की एखाद्या पुरुषावर तुम्ही प्रेम करतां पण तो तुमच्यावर प्रेम करीत नाही, आणि दुसरा पुरुष असा आहे की, तो तुमच्यावर प्रेम करीत आहे पण तुम्ही त्याच्यावर प्रेम करीत नाही, तर तुम्ही कोणता पुरुष लग्नाला पत्कराल?”

“हा प्रश्न कठिण आहे, स्वाभाविक प्रवृत्ति ज्यावर आपण प्रेम करतो त्याच्याशीच लग्न करण्याकडे व्हावयाची.”

“आणि तो तुमच्यावर प्रेम करीत नसला तर—”

“तर मग त्याच्या मनामध्ये आपल्याविषयींचें प्रेम जागृत करावे, असे मी म्हणेन. स्त्री आपल्या प्रेमाच्या शक्तीवर पुष्कळ विश्वास टाकते, आपण त्यावर प्रेम करतो हे त्यास समजू लागले तर त्याचेहि प्रेम जागृत होईल अशी तिची अपेक्षा असते.”

“तुमचें उत्तर समाधानकारक नाही. स्त्री आपल्यावर प्रेम करीत आहे एवढीच भावना जर पुरुषास स्त्रीवर प्रेम करावयास लावील तर स्त्रिया साध्वी आणि नवरे दुष्ट असें देखावे आपणांस दिसलेच नसते; उलटपक्षीं तुमचें पुरुषावरील प्रेम पाहून त्या पुरुषाच्या मनांत प्रेम जागृत व्हावे

अशी तुम्ही अपेक्षा करता तर, तुमच्यावर जो पुरुष प्रेम करीत असेल त्या पुरुषाविषयीं स्त्रीच्या मनांत प्रेम कां उत्पन्न होऊं नये?”

“कधी कधी होईलहि, पण,

नाहीं. प्रेम करणारांवर प्रेम जडते हें नेहमींच सत्य नाही, कधी कधी असेहि होते की ज्या मनुष्यावर आपण विलकूल प्रेम करीत नाहीं, तो मनुष्य मात्र आपल्यावर प्रेम करीत आहे असें पाहून त्याचा तिरस्कार येतो.”

“तुम्हाला याचाहि अनुभव आला आहे काय?”

“आला आहे.”

“तो कोणाविषयीं, रघुनंदनविषयीं काय?”

“नाहीं, मला प्रेमाची पत्रे लिहिणारा एक दुसराच विद्यार्थी होता, तो कुरूप होता, आणि त्यास त्याच्या कुरूपतेची जाणीव असल्यामुळे माझ्याशीं प्रत्यक्ष भेटीच्या प्रसंगी त्यास बोलाव-यासहि धैर्य होत नसे. पण प्रेमपत्रांचा मात्र एकसारखा तो वर्षाव करीत असे. त्याला असे वाटत असावे की त्याची दया येऊनच मी त्याचा स्वीकार करीन.”

“रघुनंदनाचीं प्रेमपत्रें पाहून तुम्हास काय वाटते?”

“अजूनहि तें फ्लर्टिंग आहे, त्यांत खरेपणा नाही अशी मला भीति वाटते.”

“त्याच्या प्रेमाच्या भाषेत नाटकीपणा नसता असेच तुमचे म्हणणें आहे नाहीं?”

“होय?”

“तर मग तुम्ही रघु कामत यांजवर प्रेम करीत आहांत?”

प्रकरण ६ वें.

लाला गजपतराय.

लाला गजपतराय हे लडनमध्ये ह्यामस्टेड-मधील एका ब्रॉडिंग हाऊसमधील “सामान्य”

खोलीत एक लड्ड प्याड पुढें ठेवून मोठ्या काम करण्याच्या नेटाने पत्रें लिहीत बसले होते. त्यांच्या टेबलावर वर्तमानपत्रें व मासिकें यांस पाठविण्याच्या हेतूने हाती घेतलेले कांही अर्ध-मुर्धे लिहिलेले लेख, तर कांहीं पत्रें यांचा दिगारा पडला होता. पत्रे अनेकप्रकारचीं होती, कांही ४ वाजतांच्या चहाची बोलावणी, तर वर्तमानपत्रांच्या संपादकांचीं कांहीं पत्रें, तर कांहीं ठिकाणी व्याख्याने देण्यास आलेलीं आमत्रणें, कांहीं हिदी राजकारणी पुरुषांनी केलेला पत्रव्यवहार, तर कांही पैशांच्या अडचणीत सांपडलेल्या, किंवा सांपडले आहों म्हणून सांगणाऱ्या विद्यार्थ्यांचीं पत्रे, इत्यादि संभार त्यांच्या पुढे टेबलावर दिसत होता. गजपतराय या प्रकारचीं बरींच पत्रें आलीं म्हणजे डरत होते अशांतला भाग मुळींच नव्हता. पैसे मागण्यासाठीं “ अडचणी ” तल्या विद्यार्थ्यांना व इतर मंडळींना उत्तर देणे कठिण नव्हते. “ मी स्वतः कोणासहि कोणतीहि पैशाची मदत करण्यास असमर्थ आहे, आपण इंडिया ऑफिसला लिहावे ते आपणास अडचणीत मदत करतील अशी आशा आहे.” या अर्थाची ठरावीक वाक्ये लिहून त्यांस तशा पत्राची बोलवण करतां येई. चहाची किंवा जेवणाचीं आमंत्रणें स्वीकारण्याचे गौरवाचे पत्र लिहावयास लाला गजपतरायासारख्या लेखन-पटूस अडचण ती काय ! वर्तमानपत्रकारांकडून आलेल्या पत्रांस उत्तर देण्याचे विशेष कारण नसे, कां की, बहुतेक पत्रे लाला गजपतराय यांनी पाठवूं केलेला लेख आमचे वाचक ज्या गोष्टी वाचू इच्छितात अशांतला नाही, किंवा हिंदुस्थान-विषयक लेख या सालांत आम्ही पुष्कळ प्रसिद्ध केले आणखी लेखांनां स्थळ नाही इत्यादि कारणें देऊन लेख नाकारणारींच असावयाचीं. अशा तऱ्हेचीं उत्तरें वाचून या लुच्चा इंद्रज पत्रकारांनीं हिंदुस्थानावर हिंदुस्थानी लेखकाने लिहिलेल्या लेखास स्थानच द्यावयाचें नाही असा कट

तर केला नसेलना? अशी त्यांस शंका येई. हिंदुस्थानी लेखकाच्या लेखास स्थानच द्यावयाचें नाही असा संपादकांचा कट असल्याची जी समजूत गजपतराय यांची झाली होती तिचे कारण तसा कांही कट होता अशांतला भाग मुळींच नाही. वर्तमानपत्राचा संपादक नेहेमी विचार असा करणार कीं अमुक लेख घेतला तर त्याच्या योगाने पत्राच्या खपाला मदत काय होईल. याप्रकारे विचार करतां हिंदुस्थानचीं गाऱ्हाणीं सांगणारा हिंदुस्थानी मनुष्याचा लेख घातल्यानें आपल्या पत्राचा खप वाढेल असें वर्तमानपत्रकारास वाटत नसे व त्यामुळे पत्रकार तसले लेख नको म्हणत, एवढेंच.

आजचीं पत्रे तर विशेष महत्त्वाचीं होती. अमेरिकेस जाण्याचा विचार त्यांचा झाला असून तो विचार त्यांनीं आपल्या पूर्वपरिचित विद्यार्थ्यांस व कांही अमेरिकन नागरिकांस कळविला होता. हीं अमेरिकेचीं पत्रे त्यास मोठीं महत्त्वाचीं वाटत होती. कां की, आपण अमेरिकेत जाऊन कांहीं तरी काम करूं अशी भावना कशामुळे तरी लालागजपतराय यांच्या मनांत उत्पन्न झाली होती. ते पूर्वी अमेरिकेला दोन तीन आठवडे राहिले होते त्यावेळेस अमेरिकन लोकांनां आपण इंग्लंडचे वचस्व झुगारून दिलें याबद्दल त्यांस कसा अभिमान वाटतो, आणि हिंदुस्थाननें अमेरिकेचा कित्ता कां गिरवू नये म्हणून अमेरिकन लोक प्रश्न कसा विचारतात, थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे अमेरिकन लोक हिंदुस्थानास स्वातंत्र्य मिळावें या विचारास कसे अनुकूल आहेत इत्यादि गोष्टी ते लाहोरच्या हायकोर्टाच्या बॅरिस्टरकोठींत, तसेच क्लबांत वारंवार बोलत. व कांही अमेरिकन बायकांनीं “ वेद ” आणि “ आर्यसमाज ” यांसंबंधाने माहिती किति उत्सुकतेने विचारली हे सांगत; व त्यामुळे त्यांनां हिंदुस्थानच्या धर्माबद्दल किति आदर आहे याचेहि, सहानुभूतिपूर्ण

श्रेता मिळाला म्हणजे ते वर्णन करीत असत. मात्र अलीकडे अलीकडे त्यांनीं हें सांगणे बंद केले होते, कां की अमेरिकेला जाऊन आलेली नवीन मंडळी, अमेरिका हिंदुस्थानला कःपदार्थ समजते, प्रेसिडेंट रूझवेल्ट हा हिंदुस्थानाला उंदराप्रमाणे फळणाऱ्या तीस कोटी लोकांनीं भरलेला देश असे म्हणतो; आपली जगांत किंमत कांही नाही. जेथे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन नाही आणि जेथली प्रजा सुशिक्षित व गरजा वाढलेली नाही तो देश जंगली लोकांनीं च भरलेला असे आजची अमेरिका समजते असें सांगून दे. गजपतरायांच्या आशाचित्रावर आडव्या उभ्या दुष्ट रेघोटया ओढीत होते. त्यांतल्यात्यांत दुःखाची गोष्ट अशी होती कीं ही नवीन मंडळी गजपतराय यांच्यापेक्षां अधिक सुशिक्षित व जास्त वर्षे विदेशीं राहिलेली होती; ही नवी मंडळी लाहोरला आल्यापामून गजपतरायांचे, अमेरिका हिंदुस्थानला स्वतंत्र होण्यास मदत कशी करील याच्यावरचे भोजनोत्तर पद्धतीचें व्याख्यान जरासे कमी झालें होतें.

लाला गजपतराय याचा दैनिक कार्यक्रम येणें-प्रमाणें होता. ते सकाळीं नियमाने ८ वाजतां उठत व प्रातर्विधि वगैरे आटपून ब्रेकफास्ट घेऊन नऊ वाजतां दैनिक उद्योगास लागत. त्यांचा दैनिक उद्योग अनेक प्रकारचा होता. ते लंडनला चळवळीसाठीं सार्वजनिक पैशानें अगळे होते, पण त्यांच्याजवळ प्रिव्ही कौन्सिलचीं अपीलेंहि होती. त्या अपीलांमुळे त्यांनां प्रवासखर्च, वकील फी मिळून २५ हजार रुपये प्रत्येकीं मिळणार होते. हे जाणार असें ठरल्यानंतर अपीलें मिळालीं. अपीलांसाठीं जावयाचें असून फंडांतले पैसे आपण घेतले नाहीत हें ते बजावून सागत. अपीलाच्या कामाकडे त्यांचा वेळ जातच असे. पण "राष्ट्रीय" मंडळी भेटली म्हणजे ते काम फार थोड्या वेळाचे आहे व त्यांत प्राप्तीहि विशेष नाही; इकडे आलों म्हणून पत्करले आहे असें ते सांगत, आणि प्रत्येक

पक्षकाराला, तुमच्या खटल्यामुळें लंडनला जाऊन राष्ट्रकार्य करता येते असें सांगत. सकाळीं आपली पत्रे-कांही खाजगी पत्रे-स्वतः लिहीत, कोणाकडे भेटावयास जायचे तर जात. आणि सामान्यतः दुपारचे दोन ते सहापर्यंतचा वेळ सेक्रेटरी-मार्फत पत्रें लिहिणे इत्यादि कामाकडे खर्च करीत. त्यांनां काथलीन मर्फी नावाची एक सेक्रेटरी मिळाली होती. ती एका आयरिश स्नेह्यामार्फत त्यांच्याकडे कामाला आली होती व ती त्यांचे काम मोठ्या उत्साहाने करीत असे. तिला त्यांचे काम करतांना असे वाटे की, आपण आयरिश चळवळ व हिंदुस्थानांतील चळवळ यांच्यांमधील दुवा आहोत. व आपले महत्त्व तिचा स्वतःला वाटे तितके लोकांसहि वाटावे म्हणून तिची धडपड असे. त्या खटपटीतला एक भाग असा होता की, हिंदुस्थानांतील चळवळ असेल त्यापेक्षां अधिक जोराची आणि इंग्रजी साम्राज्यास भयप्रद आहे असें दाखविणें. याकडे तिच्या मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ति होत असे. कां की, चळवळ जितकी भयप्रद तितके लालाजींचें महत्त्व अधिक आणि तितकेच तिचे आयरिश देशाभिमानी मंडळीत महत्त्व अधिक. कां की, आयरिश चळवळीला जोर म्हणून हिंदुस्थानांत जर गडबड उडवून बावयाची झाली तर ते कार्य आपल्या मार्फत होणार. आयरिश चळवळीला हिंदुस्थानची शक्ति मिळवून देणे आपल्या हातांत आहे अशा तऱ्हेची तिनें आपली समजूत करून घेतली होती. तिच्या मनांत लाला गजपतरायविषयी मोठा आदर वाटत होता. आणि त्यांच्या ठायीं ती अनेक प्रकारची शक्ति कल्पित असे. गजपतराय पंजाबचे. पंजाबी शीख म्हणजे मोठे लढवय्ये, ब्रिटिश सरकारचे आधारस्तंभ आणि गजपतराय हे तर त्यांचे पुढारी. व गजपतराय यांनां तर हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याबद्दल किती तरी उत्कट इच्छा! गजपतराय यांनां कार्यप्रवृत्त केले म्हणजे हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश

सत्तेला धोका आलाच, इत्यादि विचार तिच्या मनांत येत असत. तिच्या मार्फत अनेक आयरिश तरुण गजपतराय यांस भेटावयास येत त्यावेळेस गजपतरायहि आपल्या अंगात निराळे अवसान आणीत. इंग्रजी सत्तेला हिदुस्थानांतून झुगारून घावयास काय वेळ आहे पण आमच्या पुढाऱ्यांत एकमत झाले नाही, इत्यादि गोष्टी ते बोलत! जणू काय एकमत झाल्यावर हे मोठे दिवेच लावणार आहेत !!

लाला गजपतराय इंग्लंडास या वेळेस कोणत्या प्रकारचे राजकारण करण्यासाठी आले होते हे नक्की समजण्यासारखे नव्हते. हिंदुस्थानाला स्वराज्य पाहिजे म्हणून हिदुस्थानांत जी चळवळ चालली होती त्या चळवळीला पाठिंब्या देण्यासाठी जी बरीच मडळी इंग्लंडांत होती, त्यापैकी ते एक होते. पण आपल्या या प्रकारच्या प्रयत्नाचा उपयोग काय आहे याविषयी त्यांच्या मनात अविश्वास होता. त्या वेळेस राष्ट्रसंघ नुकताच स्थापन झाल्यामुळे हिदुस्थानच्या पुढाऱ्यांस हिदुस्थानाचे इंग्लंडविरुद्ध गाढाणें सांगण्यासाठी एक स्थान नवीन झाले म्हणून निराळ्या आशेच अंकुर उत्पन्न झाले होते. त्यांतल्यात्यांत प्रेसिडेंट विल्सनला अमेरिकेच्या विजयामुळे जे प्रामुख्य मिळाले त्या प्रामुख्यामुळे सर्व राष्ट्रांच्यावर असलेली संस्था त्यास निर्माण करतां येऊन प्रजेनें, आपणांवर कोणी राज्य करावे यासारख्या गोष्टींमध्ये स्वयंनिर्णय करण्याचा हक्क आहे, इत्यादि तत्वेहि त्यास प्रसृत करतां आली, आणि त्यामुळे सर्व राष्ट्रे सद्द्वर्तनाबद्दल सर्वांत वडीलपण ज्या राष्ट्रांस आले त्या अमेरिकेस आणि तिच्या जनतेस जबाबदार झालीं आहेत, व हिदुस्थान हे अमेरिकेप्रमाणेच राष्ट्रसंघाचें सदस्य झाल्यामुळे हिंदुस्थानाचें गाढाणें अमेरिकेस सांगणें ही गोष्ट कायदेशीरच झाली आहे, इत्यादि गोष्टी हिंदी पुढाऱ्यांस भासू लागल्या होत्या. शिवाय 'गदर' चळवळ अमेरिकेत झाली,

व ती मोडून टाकण्याच्या कामी अमेरिकेनें जें इंग्लंडाला साहाय्य केले त्यामुळे अमेरिकेस इंग्लंडाला हिदुस्थानसंबंधाने दोन गोष्टी सांगण्याचा अधिकार उत्पन्न झाला, एवढेंच नव्हे तर नैतिक दृष्टीनें हिदुस्थानला असली मदत कारणे हे अमेरिकेचें कर्तव्यच झाले आहे, इत्यादि गोष्टी हिदुस्थानांतील पुढारीवर्ग बोलू लागला, आणि आतां हिदुस्थानसंबंधाने अमेरिकन लोकमत जागृत करण्याची आवश्यकता आहे असेहि भासू लागले.

अमेरिकेत जाऊन चळवळ करावी म्हणून तें काम आपल्या अंगावर घ्यावे असें लाला गजपतराय यांस वाटून त्यांनीं त्या कार्याकडेसच आपलें लक्ष दिले. त्यांचा इंग्लंडांत काम करण्यावर विश्वास नव्हता. ते मधून मधून म्हणत, "इंग्लंड आमचे शत्रु, ते आपल्या फायद्याकरितां हिंदुस्थानास ताब्यात ठेवित आहे, तर इंग्लंडमध्ये चळवळ करण्यांत मतलब काय? हिदुस्थानातर्फे इंग्लंडांत सांगावयाचें तें काय, तर आम्हांस स्वराज्य द्या! आपले अनेक लोक तें सांगतच आहेत, तर मी तेथें हवा कशाळा आणि इंग्लंडांतील मजूरपक्ष हिंदुस्थानास स्वराज्य देण्याच्या गोष्टी बोलतच आहे. ते बोलतात त्यांत प्रामाणिकपणा आहे कीं हिंदुस्थानाच्या स्वातंत्र्यासाठीं त्यांनी प्रयत्न करण्यांत त्यांचा मूर्खपणा आहे हे मला कळत नाही." इंग्लंडचा फायदा हिदुस्थानाचें द्रव्यशोषण करण्यांत आहे, आणि हे द्रव्यशोषण जर इंग्लंडने चालविलें तरच इंग्लंडांतल्या मजुरांना काम मिळेल असें असतां हे बेटे गाढव मजूर हिदुस्थानाला न्याय देण्याच्या गप्पा बोलतात तें कां? हे आमच्या लालाजींना कोडें पडलें होतें. त्यांनीं त्या प्रश्नाचे उत्तरहि आपल्या मनाशीं देऊन ठेविलें होतें तें असें. मजूरवर्ग अडाणी, विचार न करणारा आणि जें दिसण्यांत सुंदर असेल तें बोलणारा असा आहे. मजूरवर्गाचे पुढारी म्हणजे मध्यम वर्गांतलेच इंग्रज. म्हणजे हिंदुस्थानावर राज्य

करणाऱ्या ब्यूराक़सीच्याच वर्गांतले आणि त्यांचेच आससंबंधी. हिंदुस्थानाने बंड करू नये म्हणून त्याला न्याय देण्याची भाषा जशी इंग्रज लोक बोलतात तसेच हे मजुरांचे पुढारी बोलत आहेत. मजूरपक्षाची पार्लमेंटांत सरशी म्हणजे नोकरशाहीला पाठिंबा देणाऱ्या निराळ्या आडनांवांच्या लोकांची सरशी एवढेच, दुसरे काही नाही. कदाचित या मजूर पुढार्यांना हिंदुस्थानास स्वातंत्र्य द्या इत्यादि स्वातंत्र्यप्रियतेची गोजिरी वाक्ये बोलून त्यांस निवडून यावयाचे असेल. त्यांना लिबरल आणि काँग्रेसहेटिव्हपक्षापेक्षां आमची तत्त्वे उच्च व पवित्र आहेत असा ब्रह्मणा करावयाचा असेल, आणि निवडणूक जिंकावयाची असेल. कोणता शहाणा इंग्रज हिंदुस्थानाला स्वातंत्र्य देऊ इच्छील? अर्थात जे सुशिक्षित इंग्रज हिंदुस्थानास स्वातंत्र्य देण्याची भाषा बोलत आहेत ते दोगी असले पाहिजेत, असेच त्यांस वाटत होते. तथापि या दोगी मनुष्यांना आपण हातांशी धरून जे मिळवावयाचे असले ते मिळवावे, पण इंग्रज लुचे आहेत ही खुणगांठ मनाशी बांधून ठेवावी असे त्यांनी मनाशी ठरविले होते. हिंदुस्थानांतून इंग्लंडला गेलेल्या पुढार्यांच्याकडे तेथील विद्यार्थीवर्ग जमावयाचाच. तो गजपतराय यांच्याकडेहि जमत असे. व तो जमे त्या वेळेस कॉफी आणि केक विद्यार्थ्यांस मिळत असे, आणि त्यामुळे संभाषणप्रसंग आनंदांत जाई. त्या वेळी कांहीं विद्यार्थी लालाजी जे म्हणत ते ब्रह्मवाक्य समजून त्याच मतांचा पुनरुच्चार करीत. व तसे लालाजींनी पाहिले म्हणजे तरुणांपिढीस आपल्या अनुभवाचे ज्ञान देऊन तिला तयार करण्याचे उपयुक्त कार्य आपण करीत आहोत असे लालाजींस वाटे. लालाजी इंग्लंडला दोन तीनदां आले असल्यामुळे आणि इंग्रज मुस्सदयांच्या गांठी घेत असल्यामुळे आणि त्या गांठीत काय बोलणे झाले याची खास माहिती कांहीं विद्यार्थ्यांस “गुप्तपणाने”

तथापि “मोकळ्या मनाने” सांगत असल्यामुळे राष्ट्राच्या भवितव्याच्या आणि अस्सल राजकारणाच्या मसलतींत आपणांस घेतले आहे असे वाटून विद्यार्थी कृतज्ञ होत. कधी कधी विद्यार्थ्यांच्या अमुक अडचणी आहेत, त्यांना हिंदुस्थानांत गेल्यावर सरकारी नोकरीत शिरण्यास उत्तेजन कसे मिळत नाही तर त्यांची व्यवस्था अगोदर झाली पाहिजे इत्यादि गोष्टीहि इंग्रजी प्रधानमंडळापाशी बोलल्याचे ते हळूच सांगत. इत्यादि गोष्टींमुळे ते विद्यार्थीविगीस इतके प्रिय झाले होते की आपण इतक्या मोठ्या मनुष्याच्या सान्निध्यांत आहो याबद्दलच विद्यार्थ्यांस मोठा अभिमान उत्पन्न होई, आणि तो देखील इतका की त्यांच्याकडे जाणारे विद्यार्थी आपण इतर विद्यार्थ्यांच्यापेक्षां जरा उच्च कोटीतील आहो, राष्ट्राच्या भवितव्याविषयी विश्वासांत घेतलेल्या व्यक्ती आपण आहो असे समजत. कांहीं विद्यार्थ्यांची तर, आपण लालाजींच्या अत्यंत विश्वासांतले म्हणवून घेण्याबद्दलच चुरस लागली होती. अर्थात या प्रकारचे विद्यार्थी लालाजींना अत्यंत प्रिय होते यांत शंका नाही. या तऱ्हेने विद्यार्थ्यांत अत्यंत लोकप्रिय रहाण्याचे महत्त्व लालाजी पूर्णपणे ओळखून होते. मार्गे जेव्हां ते इंग्लंडांत आले होते त्यावेळेस ज्या अनेक विद्यार्थ्यांशी त्यांचा परिचय झाला, त्या विद्यार्थ्यांचा ते परत येऊन आपली ब्यारिस्टरची प्राक्टिस करू लागल्यावर पुढे होणाऱ्या निवडणुकींत मदत करण्यास उपयोग कसा झाला याची लालाजींस पक्की आठवण होती.

त्यांच्याकडे येणारे सर्वच विद्यार्थी त्यांच्या मतांचाच पुनरुच्चार करण्यांत कृतकृत्यता मानणारे नव्हते. त्यांना भेटण्यास जी तरुण मंडळी येत त्यांपैकी कांहीं अर्थशास्त्राचे विद्यार्थी होते, व त्या विद्यार्थ्यांमध्ये कित्येक सोशालिस्ट आणि मजूरपक्षाच्या अर्थशास्त्रज्ञ प्रोफेसरांचे विद्यार्थीहि होते.

ते म्हणत कीं सर्वच इंग्रज जेव्हां हिंदुस्थानाला स्वराज्य देण्याची भाषा बोलतात ते लुच्चे नाहीत. त्यांची मतेच अशीं झालीं आहेत की कोणत्याहि मनुष्याचें दुसऱ्या मनुष्याला आपल्या गुलामगिरीत ठेवून कल्याण होत नाही. गुलाम मनुष्य स्वतंत्र झाला म्हणजे आपल्या पोटापाण्याची काळजी त्यावरच पडते आणि त्यामुळें त्याला मेहेनत करून पोटाला मिळवावे लागतें, आणि जास्त मेहेनत केली म्हणजे त्याचा फायदा त्यालाच मिळतो, आणि मनुष्य जास्त काम करूं लागला म्हणजे त्याच यंत्रावर आणि त्याच जागेंत मालकाला अधिक काम काढून मालकाचा फायदा जास्त करून देतो. त्याप्रमाणेंच देशाचें आहे. जेव्हां देशाला स्वातंत्र्य असेल तेव्हांच तो देश भरभराटेला, आणि तो भरभराटेला याचा अर्थ जास्त काम करूं लागला, व जास्त जिनसा वापरूं लागला; आणि असें झाल्यास त्या देशाशीं व्यवहार करण्यानें व्यवहार करणाऱ्या देशाचें कल्याणच होतें इत्यादि नवीन मते मजूरवर्गाचे अर्थशास्त्रज्ञ विद्यार्थ्यांस शिकवीत आहेत. ही सर्व त्यांची लबाडीच आहे काय? असा प्रश्न अर्थशास्त्रज्ञ विद्यार्थी लालाजींस करीत. अशा तऱ्हेची कृपा मांडणी केली म्हणजे लाला गजपतराय त्या विद्यार्थ्यांस “दूधखुळा” म्हणत आणि सांगत “बाबारे! “पोलिटिक्स” तुला अजून समजावयाचेंच आहे. अरे, तूं वर्गात होतास म्हणून असलीं मिठीं मते इंग्रज प्रोफेसर बोलत असेल, तो आपल्या इंग्रज विद्यार्थ्यांना एकीकडे घरीं बोलावील आणि आपलें निराळें हद्दत त्यांना सांगेल. तुला काय समजलें आहे? अरे बाबा, परिहिताचीं तत्त्वे बोलणें हें पालिटिक्स आहे. इंग्रजांच्या बोलण्यावर कधीहि विश्वास ठेवूं नका.”

हें बोलणें बोलतांना लालाजी त्यांची स्वयंसेविका सेक्रेटरी क्याथलीन इच्याकडे स्मितयुक्त मुद्देनें पहात; आणि क्याथलीन देखील, खरें राज-

कीय सत्य आपल्यालाहि ठाऊक आहे. आणि इतर मंडळींना या गोष्टी कळायच्या नाहीत अशा भावनेनें हास्य करीत असे. क्याथलीन मर्फी ही एक आयरिश मुलगी होती. ती पक्की होमरूलर होती. तिला हें पक्कें ठाऊक होतें कीं आयर्लंडला होमरूल पाहिजे आहे, पण लुच्चे इंग्रज राष्ट्र तें देणार नाही. कां कीं आयरिश राष्ट्रानें व लोकांनीं पैसेवाले होऊ नये ही इंग्लंडची खरी इच्छा आहे.

लाला गजपतराय यांच्याविषयीं सामान्यतः विद्यार्थी मंडळीमध्ये आदरबुद्धि होती. त्यांच्या-ठायीं हिंदु भावना दृढ होती, आणि त्यांच्या सद्वर्तनावद्दल हिंदुस्थानांत त्याप्रमाणेंच इंग्लंड-मधील हिंदुस्थानी मंडळीमध्येहि चांगला लौकिक होता. जे मोठे हिंदुस्थानांतले पुढारी इंग्लंडला आले म्हणजे बायकांच्या बाबतीत आपले गुण पाघळूं लागतात त्याप्रमाणें लालाजींनीं कर्मी केल्याचें लोकांस ठाऊक नाही, आणि हिंदु विद्यार्थ्यांचें बरेवाईट वर्तन जेव्हां दृष्टीस पडेल तेव्हां त्याचे समर्थनच करण्याचा जो कांहीं लोकप्रिय होऊं पहाणाऱ्या पुढाऱ्यांनीं प्रयत्न केला त्याबद्दल उलट लालाजींनीं दुसऱ्या पुढाऱ्यांचे कान उपटले असें म्हणतात. अनेक पुढाऱ्यांस इंग्लंडमध्ये आल्यापासून मोकळेपणा वाटे. त्यांना स्वतःला पिक्याडिली रात्रीच्या वेळेस धुंडाळाविशी वाटत असे, त्यांत त्यांचा कांही वाईट हेतु नसे, त्यांना केवळ “सोशिआलाजी” अभ्यासावयाची असल्यामुळेच ते रात्री संशयित जागीं हिडतांना दिसत! ते हिंदु विद्यार्थ्यांना असा उपदेश करीत कीं, बीज पेरून ठेवा. पुढची पिढी हिंदुस्थानाविषयी सहानुभूति बाळगणारी होईल. याप्रमाणें परस्त्रीगमन आणि वेश्यागमन हीं देशाभिमानाचीं कृत्ये आहेत असें ते दाखवीत असत. मोक्षासाठीं पाप करा म्हणणारा रासपुतिन रशियांत झाला पण देशाभिमानासाठीं परस्त्रीगमन करा

असे म्हणणारे कांही हिंदुस्थानी पुढारी इंग्लंडमध्ये दिसतातच ! लालाजीच्या इतकी तीव्र देशभक्ति असलेले एक पुढारी लावेलेस पैशाच्या अडचणीत होते, आणि त्यांची उपजीविका विद्यार्थ्यांपासून पैसे उसने काढून ते परत द्यावयास विसरून आणि पुन्हा पैसे उसने काढण्यास दुसरा एखादा विद्यार्थी गाठून चालत असे. हे पुढारी विद्यार्थ्यांना सांगत की इंग्रज हिंदुस्थानी बायकांना खराब करतात. तर तुम्ही त्याचा सूड घ्या; तुम्ही इंग्रज पोरी खराब करा. तसे करण्याने तुम्ही देशकार्यच कराल. असे बोलणारे पुढारी कांही तरुण विद्यार्थ्यांत लोकप्रिय होत यांत शंका नाही ! लालाजी जरी या प्रकारच्या पुढार्यांचा व दुर्वर्तनी विद्यार्थ्यांचा निषेध करीत तरी ते त्यांच्या वर्तनपावित्र्याच्या लौकिकामुळे विद्यार्थ्यांत आदरणीयच झाले होते. अनेक गुण पाघळणाऱ्या पुढार्यांना इंग्लंड सोडतांना त्यांचीं गुह्ये ठाऊक झालेल्या त्यांच्याच प्रांतांतील विद्यार्थ्यांची “इंग्लंडांत ठाऊक झालेल्या गोष्टीची आठवण स्वदेशास जातांना इंग्लिश चानलमध्ये टाकून द्या” म्हणून ज्याप्रमाणे विनवणी करावी लगे तशी लालाजींना करावी लागली नाही. व याशिवाय लालाजींच्याबद्दल आदर वाढण्यास दुसरा एक गुण कारण झाला. आणि तो म्हटला म्हणजे इंग्लंडमध्ये गेलेले अनेक पुढारी दुसऱ्या पुढार्यांस सरकारचा हेर म्हणत किंवा सरकारकडून विशिष्ट कृपेची अपेक्षा असलेले मिथे म्हणत. जर पुढारी नरम भाषणें करणारा असला तर तो सरकारचा मिथा आहे असे म्हणावयाचें; आणि जर तो गरम भाषणे करणारा असला तर त्यास सरकारचा हेर म्हणावयाचे, याप्रमाणे इतर पुढार्यांवर टीका करून आपण मात्र खरे देशभक्त आहोत असे हिंदु विद्यार्थ्यांना खास बैठकीत कांही पुढारी गुप्तपणानें सांगत. व त्यामुळे आपण आपली किमत विद्यार्थीमंडळींत वाढविली असे त्यांस

वाटे. पण विद्यार्थी अशा पुढार्याची किमत तत्काळ ओळखीत. लालाजी उग्रवपणें मनुष्याच्या तोंडावर जरी त्याची हजेरी घेण्यांत पटाईत होते तरी पाठीमागे आपल्या व्यवसायबंधूंची निंदा करीत नव्हते ही गोष्ट विद्यार्थ्यांस ठाऊक झाल्यामुळे त्यांचे विद्यार्थ्यांत वजन अधिकच वाढलें होतें. १

लाला गजपतराय यांची एकदरीत स्थिति जरा विचित्र झाली होती. आपण लंडनला हिंदुस्थानची केस मांडण्याकरतां जात आहो म्हणून इकडे सार्वजनिक निर्धांचे पैसे घेतलेले, त्यांतल्या त्यांत दुसरे कोणी जाण्यापेक्षां आपणच जावें, दुसरा कोणी काम बिघडविल अशी त्यांची व त्यांच्या अभिमानी मंडळीची भावना. पण बोटींत पाऊल ठेवतांक्षणींच त्यांच्या मनावर निराशेचे साम्राज्य उत्पन्न झाले. आपल्या प्रयत्नस यश येईल काय ? नाही, असेच त्यांचे मन त्यांना सांगू लागले. बोटींत बसण्याचा हा त्यांचा पहिलाच प्रसंग होता असे नाही. राजकीय मिशनवर पूर्वी एकदां ते गेले होते, एकदां प्रिव्ही कौन्सिलपुढे केस लढण्यासाठीं गेले होते. व ते विद्यार्थी असतां अगदी तरुण वयांत गेले होते. तिन्ही वेळांपेक्षां त्यांच्या मनांत यावेळी अधिक साशंकता उत्पन्न झाली होती. स्वराज्य आपणांस पाहिजे असे आपण बोलत आहों, पण स्वराज्य चालविण्याची आपल्या लोकांच्या अंगी खरोखर पात्रता आहे काय ? लोहोरच्या म्युनिसिपालिटीत आपण काम करीत होतो व आपणांस बऱ्याच लोकांचा पाठिंबा होता, तरी देखील आपण कितपत काम करूं शकलों. अधिक स्वच्छता ठेवण्यासाठी खर्चाची योजना करतांना आपणांस लोकांचे पाठबळ कितपत मिळे, व सुशिक्षित लोकहि घाणेऱ्या शहराला स्वच्छ करण्यास कितपत तयार आहेत, इत्यादि गोष्टींचा विचार त्यांच्या मनांत येई. पुष्कळदां त्यांना असेहि वाटे की, जर इंग्रजांनी वारंवार फटके मारले नाहीत तर आपले लोक अगदी

आळशीपणानें सार्वजनिक कामें करतील, व हाता-खालचे अधिकारी लोकमतास बेफिकीर होतात. आपल्या लोकांना आपल्या लोकांच्या मताची तरी किंमत किती आहे? एखादी चांगली लोकहित्याची गोष्ट आपण कितीही उरस्फोड करून सांगितली तरी पास होत नाही. पण डेपुटी कमिशनरकडून तसे डेमी ऑफिशिअली मत आले आहे असे सांगितल्याबरोबर हूं का चूं न करतां पास होतें. आणि या गोष्टींची आपल्याला जाणीव होऊन आपणच चांगल्या योजनांस कलेक्टरची संमति आणवून नंतर त्या पास करून घेतल्या की नाही. तर लोकांचें मन असे असतां आपण सुशिक्षित मध्यम वर्गांतल्याहि अगदीं थोड्या वर्गानें स्वराज्याची गोष्ट कशासाठी पुढे मांडावी! आपल्या लोकांना स्वराज्य हवे आहे कीं इंग्रज राज्य हवे आहे? याविषयी विचार करतां आपल्या लोकांना स्वराज्य हवे आहे असे म्हणण्याकडे त्यांचें मन धावेना. जर आपल्या लोकांना स्वराज्य नको आहे तर आपण स्वराज्याची मागणी करण्याची वकीली तरी कोणासाठीं पत्करिली! कंत्राटदारांना कंत्राट देणारा एक्झिक्युटिव्ह एंजिनीअर युरोपीयन असावा असे वाटते, शाळाखात्याच्या अधिकाऱ्यांना नेटिव्ह इन्स्पेक्टर असण्यापेक्षा युरोपीयन इन्स्पेक्टरने शाळा तपासावी असे वाटते, आईबापांना आपला मुलगा कॉलेजांत पाठवावयाचा झाला तर ज्या कालेजांत प्रोफेसर युरोपीयन असतील तिकडे आपला मुलगा शिकण्यासाठी ठेवावा असे वाटते, पक्षकारांना न्यायाधीश युरोपीयन असावासे वाटते, आणि बऱ्याच सुशिक्षित वर्गास देशी लोकांचें प्राधान्य असलेल्या म्युनिसिपालिटींत रहाण्यापेक्षा क्वानटोनमेंट म्याजिस्ट्रेट कारभार करित असलेल्या क्वानटोनमेंटमध्ये रहावेसे वाटते, व सामान्य शेतकऱ्याला एवढेच वाटते की आपली दाद तहसिलदार बरोबर घेणार नाही, तर वरचा युरोपीयन अधिकारीच लवकर घेईल.

फार कशाला, प्रत्यक्ष सरकारविरुद्ध चळवळ करणाऱ्या वर्गास आपली केस युरोपीयन म्याजिस्ट्रेटनेच ऐकावी असे वाटते, एवंच सर्व जनतेचा युरोपीयन लोकांवर विश्वास आणि आपण तर स्वराज्य मागतो, तर आपण खरोखर प्रतिनिधि कोणाचे? आपण सुशिक्षित मध्यम वर्गाचे प्रतिनिधि म्हणवावे तर या वर्गास तर साहेबांचेच महत्त्व विशेष आहे? हा वर्ग युरोपीयनांच्या हाताखालीच काम करावयास तयार आहे. नेटीवांच्या हाताखालीच काम करण्यास कोठे तयार आहे? अर्थात जें स्वराज्य आपण मागत आहोतें आजची वास्तविक गरज म्हणून मागत नसून ते केवळ आपलें ध्येय म्हणून मागत आहो. आज आम्हांस स्वराज्य कां पाहिजे तर जगाच्या चढा ओढीत हिंदुस्थानास अधिक कार्यक्षम करण्यासाठीं पण हिंदुस्थानास अधिक कार्यक्षम करण्याची बुद्धि लोकांस कोठे झाली आहे? आम्ही स्वराज्य मागतो याचे खरे कारण तें मागणे बरे दिसतें म्हणून तसे आम्ही मागत राहिलो म्हणजे लोक आपणांस चांगले म्हणतात, आणि आपणांस अधिक महत्त्वाच्या जागा मिळतील असे आपल्या लोकांस वाटते म्हणून. आम्ही मागतो याचे कारण प्रत्येक देशांतल्या लोकांवर राज्य त्या लोकांनीच करावे हे तत्त्व श्रेष्ठ आहे म्हणून. येणेप्रमाणें विचार लालाजींच्या मनांत घोळत होते. स्वराज्य हवे याविषयीच त्यांची खात्री होईना. मध्ये तर त्यांच्या मनांत असा विचार येऊ लागला की स्वराज्य अग्न्यापेक्षा नसलेलेच बरे. स्वराज्य म्हणजे निरनिराळ्या जातींतून निघालेला आणि इंग्रज शिक्षणामुळे सदृश बनला आहे अशा वर्गाचे राज्य या कृत्रिम वर्गामध्ये सर्व जनता एकवटली आहे काय? व या वर्गानें आपल्यापुढें ध्येय तरी काय ठेवावयाचें; याचा विचार करू लागलो म्हणजे मारामारी आलीच. हिंदूनां नागरीशी संबद्ध अशा लिपी पाहिजेत, मुसुलमानांस फारशी लिपी पाहिजे

तर हीं भांडणें कधीं तरी मिटतील काय? तर आपण स्वराज्य मागतो तें मागण्याचें सोडून देऊन आपला धंदा बरा व आपण बरें असें कां करूं नये, असाहि विचार त्यांच्या डोक्यांत येऊं लागला. पण थोड्या वेळाने तोहि विचार गेला. कां कीं लालाजींनां असें वाटले कीं धंदा करावयाचा तो तर आपण करीतच आहोंत. रुक्ष धंधांत गढले असतांना आयुष्य-क्रमण करण्यास राजकारणाचा जो मिरचीमसाला उपयोगी पडतो तो कां घालवावा. असो. गजपतरायांचें त्या दिवशीं आलेल्या पत्रांपैकी एका विशिष्ट पत्रानें लक्ष ओढलें होतें तें पत्र अमेरिकेहून आले असून त्यांत येणेंप्रमाणे मजकूर होता—

“ प्रिय गजपतराय,

अमेरिकेमध्ये मी आल्याला एक वर्ष देखील झालें नाहीं. येथे स्थाईक झालेल्या मंडळीपैकी सर्वांची ओळख झाली नाहीं. न्यूयॉर्क, बोस्टन, शिकागो, सानफ्रान्सिस्को इत्यादि ठिकाणीं जे आपले लोक आहेत त्या सर्वांची माहिती मला देतां येणार नाहीं. पुष्कळ मंडळीनां असे वाटते कीं, अमेरिकेस गेलेल्या दोन हिंदुस्थानी मंडळींची स्वाभाविकपणे ओळखभेट व्हावी, तसे होत नाहीं. न्यूयॉर्कपासून फ्रिस्कोपर्यंतचे अंतर म्हणजे मुंबई कलकत्ता या अंतराच्या तिप्पट तरी आहे हें विसरून कधीं कधीं लोक आपणांस फ्रिस्कोच्या अमुक मनुष्यास अमुक सांगा म्हणून पत्रे लिहितात. येथें न्यूयॉर्कचा मनुष्य फ्रिस्कोची हिंदी मंडळीची बरीचशी बातमी हिंदुस्थानी पत्रांतूनच मिळवितो अशी स्थिति आहे. तथापि अलीकडे हिंदुस्थानी मंडळींचा अंतस्थ पत्रव्यवहार वाढल्यामुळें थोडी अधिक माहिती तडक एकमेकांस कळू लागली आहे. मी तुम्हांस जी अमेरिकेतील हिंदी, मंडळी संबंधानें माहिती देत आहे ती मुख्यत्वेकरून पूर्वेकडील लोकांसंबंधानें आहे. आणि जी मते लिहीत आहे ती येथल्या अनेक मंडळींचीं मते आहेत.

येथे हिंदी मंडळी थोडी आहेत पण त्यांत एकोपा नाहीं. अनेक कारणांवरून लोकांत द्वैत उत्पन्न झालें आहे. कांही मतविषयक द्वैत आहे तर कांहीं द्वैत हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या जातीं-मुळे आहे. येथील महाराष्ट्रीय व बंगाली विद्यार्थी यांचें नेहमीं जुळतें असें नाहीं. हिंदी मंडळींत आपणांस प्रामुख्य असावे अशी दोघांत स्पर्धा आहे तर कांही लोकांची भांडणें फार बारीक सारीक कारणांमुळें आहेत. अमेरिकन लोकांपुढे जर कांहीं नाटकबिटक करावयाचें झालें तर प्रत्येकास असे वाटते कीं आपल्या भागांतील चाली काय त्या शिष्ट व दुसऱ्याच्या अज्ञानाने हीं भांडणें असें वाटते कीं आपले लोक अधिक सुधारलेले व बंगाली लोक म्हणजे केवळ जंगली पण इंग्रजांनी त्यास सुधारलें. ज्याप्रमाणे रानटी लोक नागडेपणा सोडून दिला म्हणजे पाटलोन घालतात, पण धोतरवाल्यास पाटलोनीकडे जाणे जड वाटते, त्याप्रमाणें बंगाली लोकांच्या प्रगतीची स्थिति आहे, असें महाराष्ट्रीय देशबंधू बंगाल्यांच्या सुधारणेचे स्पष्टीकरण करतात. बंगाली मंडळींनां आपलें उच्चवस्थापन करणें सोपें आहे. ते सर जगदीश बोस, रवींद्रनाथ टागोर इत्यादिकांचीं नावे घेतात. बंगाली आणि मराठी वाङ्मयांत अधिक उच्च कोणते हा वाद न्यूयॉर्कच्या हिंदी मंडळींत संपावयाचा नाहीं. बंगाली कवीने नोबेल प्राईझ मिळविलें. पण तें खरोखर श्रीमंत टागोरची जाहिरात अधिक झाली म्हणून. नाहींतर महाराष्ट्रीय कवी त्यांच्या पेक्षाहि मोठे पडले आहेत. विवेकानंदाने केलेली राष्ट्रसेवा महाराष्ट्रियांस मुळींच कबूल नाहीं. “ त्यानें काय केले ” म्हणून ते विचारतात. रवींद्र टागोरच्या लोक-प्रियतेची उपपत्ति ते येणेंप्रमाणें करतात : रवींद्राची कविता इंग्रजींत भाषांतरली गेली, त्यांत त्याने ईश्वरास “ आई ” म्हटलें ही गोष्ट इंग्रजांस नवीन वाटली. आणि त्यामुळे त्याचा इंग्रजांनीं बडेजाव केला. पण ती कल्पना खरोखर रवींद्राची

नसून हिंदुस्थानांतील भक्तिसंप्रदायाची सामान्य कल्पना होती. कृष्णाई, विठाई असे मराठी कवी सातशे वर्षांपूर्वीच बोलले होते. तर सामान्य हिंदी-कल्पना रवींद्राच्या कवितेत यूरोपीयांस प्रथम दिसल्या म्हणून रवींद्राची स्तुति केली. पण खरोखर रवींद्र कांहीं मोठा कवी नाही. एकंदर बंगाली वाङ्मय—मग ते कादंबऱ्या असोत—किंवा नाटके असोत किंवा कविता असोत—ते पौरुषात्मक नाही. त्याच्यामध्ये बायकीपणा भरला आहे. आणि तो बायकी कोमलपणा रवींद्रांतहि आला आहे. असल्या तऱ्हेचे वाङ्मय यूरोपला नवीन वाटल्यामुळे यूरोपियन लोकांनी त्याची स्तुति केली आहे. पण या तऱ्हेचे वाङ्मय खरोखर पहातां देशास अभिमानकारक न होतां ते लज्जास्पद झाले पाहिजे. कां की ते नाजुकपणाचा गौरव करणार आणि दौर्बल्याची जोपासना करणार! अर्थात रवींद्राचे वाङ्मय हिंदुस्थानांत प्रसार पावण्यास नालायख आहे. आणि आपटे यांच्या ऐतिहासिक वाङ्मयाचा कणखरपणा हिंदुस्थानच्या सर्व ठिकाणच्या वाङ्मयांत शिरेल तो सुदिन होय; महाराष्ट्रियांची ऐतिहासिक भावना हिंदुस्थानांत शिरेल तो सुदिन होय; इत्यादि विचार महाराष्ट्रीय विद्यार्थी वारंवार बोलतात. येथील महाराष्ट्रियांचा पुढारी म्हटला म्हणजे गोगटे नांवाचा एंजीनियर आहे. या गृहस्थाचे विचार वारंवार बदलतात, आणि त्याच्या वारंवार बदलणाऱ्या विचारांप्रमाणे सर्व लोकांनी नाचावे असे त्यास वाटते. हा दुसऱ्या-न्दां अमेरिकेला आलेला आहे. हा पूर्वी हिंदुस्थानांत कोणच्याशा कॉलेजांत फिजिक्सचा प्रोफेसर होता. आणि गतिवरहि व्याख्याने देत असे. हा वयाने इतर महाराष्ट्रियांपेक्षा वडील आहे आणि येथील कांहीं प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय हिंदुस्थानांत असतां त्याचे विद्यार्थी होते. त्यामुळे याची प्रौढी ते चाळू देतात. हा हिंदुस्थानांतील पुढाऱ्यांनां मूर्ख पोरें म्हणतो, आणि इंप्रज त्यांनां

केवळ बागडवीत आहेत असे म्हणतो. हिंदुस्थानांतील पुढाऱ्यांनां राजकारणाची तर ए. बी. सी. अजून शिकावयाची आहे असे म्हणतो, अर्थात हा सर्वज्ञासारखा वागतो. आपण येथे येऊन काय उपदेश करणार म्हणून प्रश्न विचारतो, तथापि आपण येणार आहां म्हणून आनंद दाखवितो, व त्याचे कारण काय तर येथे दोन गोष्टी शिकून जाल आणि हिंदुस्थानांतल्या पुढाऱ्यांचे कान उपटण्यास उपयोगी पडाल! त्यांनीं अलीकडे जुन्या स्थानिक हिंदी मंडळींनां कांप्रेसच्या अभिमानी मंडळींपासून निराळे करण्यासाठीं सेटलर्स असोसिएशन म्हणून काढली आहे आणि तिचे प्रो. गोगटे हे स्वतः अध्यक्ष झाले आहेत.” या पत्रांतील पुढील मजकूर जरा अधिक खासगी स्वरूपाचा असल्यामुळे तो येथे देत नाही. हे पत्र वाचल्यावर लालाजी कांहीं वेळ त्यावर सचित मुद्देनें विचार करीत बसले. इतक्यांत त्यांस दुसऱ्या एका पत्राची आठवण झाली. तेव्हां त्यांनीं ते पत्र पुन्हां एकदां पाहिलें आणि खिशांतून घडयाळ काढून दहा वाजावयास किती अवकाश आहे तें पाहिलें. ते पत्र पुढांप्रमाणें होतें—

“प्रिय गजपतराय,

मी येथील एक महाराष्ट्रीय व्यापाऱ्याची पत्नी आहे. मी उद्यां आपणांस एका दुसऱ्या महाराष्ट्रीय स्त्रीस घेऊन भेटावयास येईन. या स्त्रीस आपल्या नवऱ्यास जाऊन मिळण्यासाठीं अमेरिकेस जावयाचें आहे, आणि आपणहि अमेरिकेस जाणार आहांत तर आपणां उभयतांची ओळख व्हावी. आणि शक्य झालें तर त्या बाईनीं आपण ज्या बोटीनें जाणार असाल त्याच बोटीने जावें असा इरादा आहे. हे वि.

आपली

नर्मदाबाई गोळवलकर

हे पत्र वाचल्यानंतर लालाजी आपणांस भेटावयास येणाऱ्या व्यक्तींचीच वाट पहात बसले. पण त्यांनां फारशी वाट पहावी लागली नाही. घराच्या

पुढचा दरवाजा टोठावला गेला आणि नंतर दोन मिनिटांच्या आत घरच्या मोलकरणीने, दोन हिदी स्त्रिया भेटावयास आल्या आहेत म्हणून सांगितले, आणि तें ऐकून लालाजींनीं सामोरे जाऊन त्यांस सत्कारपूर्वकः दिवाणखान्यांत आणून कोचावर बसावयास सांगितले.

लालाजी इंग्रज स्त्रियांबरोबर मोकळेपणानें व सहज बोलत असत, पण हिंदु स्त्रियांशीं त्यांस सहज बोलतां येईना. ते एक मिनिटभर स्तब्ध बसले. तेव्हां आलेल्यांपैकी एकीने “आम्हांस यावयास जरा उशीर लागला नाहीना?” अशा प्रश्नानें स्तब्धतेचा भंग केला.

“छे! छे! दहा मिनिटे उशीर म्हणजे कांहीं फार नाही. निदान इडियन मडळींनां तरी तो फार वाटावयाचा नाही.” लालाजी उत्तरले. व ते पुढे म्हणाले “अमेरिकेला तुमच्यापैकीं कोण जाणार?”

“ही स्त्री जाणार” म्हणून बोलण्यास सुरवात करणारी स्त्री दुसरीस उद्देशून म्हणाली.

“आपण आपल्या पतीनां जाऊन मिळणार - आपले पति अमेरिकेत स्थाईक झाले आहेत काय? ते काय करतात तेथे?”

“ते स्थाईक झाले असेच म्हटले पाहिजे. ते काय काम करतात हे मला बरोबर माहीत नाही. आज नऊ वर्षे ते तिकडे आहेत, त्यांच्याकडचीं बातमी मला अनेक वर्षे मिळत नसे. सध्या ते कोण-च्याशा कारखान्यांत काम करतात एवढेच कळते.”

“आपले परदेशास गेलेले तरुण आपल्याच कुटुंबाविषयीं किती बेफिकीर असतात पहा! ९ वर्षे परदेशांत रहावयाचें आणि आपली हालचाल आपल्या बायकोपामून गुप्त राखावयाची-त्याला तसेंच कांहीं तरी कारण पाहिजे, मला आपल्या-विषयीं फार वाईट वाटतें. अनेक वाईट गोष्टी समजण्यास तुम्हीं आपले मन घट्ट केलें पाहिजे.

घरीं बायकोला टाकून देऊन एका रखेलीबरोबर रहाणारे तरुण तेथें कितीतरी आहेत.”

“माझ्या नवऱ्याची निदा माझ्या समोर न कर-ण्याची कृपा आपण करावी.”

“अहाहा! हिंदु स्त्रीचे खरे अंतःकरण येथें दिसून येतें. महाराष्ट्रा, तुझ्या स्त्रिया अजून प्राचीन ध्येयापासून सुटल्या नाहीत, नवरा कर्तव्यपरा-ङ्मुख झाला तरी त्यास दोष दिलेला महाराष्ट्रीय साध्वीस आवडत नाही.”

“पण माझे पति कर्तव्यपराङ्मुख झाले नाहीत. त्यांच्या कर्तव्याच्या कल्पना निराळ्या असतील एवढेंच.”

“म्हणजे?”

“आमच्या भगिनीचे यजमान राज्यक्रांतीच्या खटपटीत सांपडले होते, आणि त्यामुळें त्यांस हिंदुस्थानांत जातां आले नाही.” असें मध्येंच नमदाबाई बोलल्या.

गजपतराय एकदम म्हणाले “काय, राज्यक्रां-तीच्या बाबतीत? छे! छे! मी आपल्या पतीविषयीं विनाकारण दुष्ट कल्पना केली; आपलें नांव काय वरें?”

“मिसेस् रुक्मिणी परभणीकर.”

“परभणीकर हें नांव मला स्मरतें, सध्यां ते मेक्सिकोकडे आहेत कीं अमेरिकेत आहेत हे मात्र मला ठाऊक नाही.”

“त्यांना अमेरिकेस यावयास परवानगी मिळाली आहे. अमेरिका महायुद्धांत इंग्लंडला मिळाली तेव्हां ते मेक्सिकोला गेले. आतां ते परत अमे-रिकेला गेले आहेत.”

“आपण जर मजबरोबर जाऊं इच्छीत असाल तर मला आनंद होईल, पण माझे जाणें आतांच होतें कीं कांहीं महिम्यांनीं होतें हें मला सांगतां येत नाही. आपण यांच्यासंबंधानें आणखी पत्र-व्यवहार ठरवूं.”

प्रकरण ७ वें.

रघुनंदन आणि लीला.

रघुनंदन कामत यास उत्साही अमेरिकन तरुणाचा उत्तम नमुना म्हणतां येईल. याचे बद्धतेक शिक्षण न्यूर्योर्कमध्येच झालें होते, आणि हा कोलंबिया युनिव्हर्सिटीचा अंडर ग्राज्युएट असतांना अड्डल खेळांइमध्ये मोडला जाई. पांच फूट अकरा इंच उंची, शरीरयष्टि सडपातळ पण मजबूत, आणि चापल्य चांगलें, यामुळें तो फुटबाल चांगला खेळे, पण त्याचें वैशिष्ट्य होडी ब्रह्मविण्यांत दगोचर झाले असून कोलंबिया व कॉर्नेल यांच्या “बोटरेस” मध्ये कोलंबियाच्या तर्फेने हा खेळला होता, आणि त्यामुळे कॉलेजच्या तरुण मंडळीमध्ये बराच लोकप्रिय होता. तसाच हा ज्यूनिएर बी. ए. मध्ये असतांना आपल्या वर्गाचा व्हाईस प्रेसिडेंट झाला होता. या निवडणुकीमध्ये त्याला विद्यार्थिनींचीं बरींच मते मिळालीं होतीं कां कीं हा मुलीमध्ये बराच लोकप्रिय होता. हा पक्का “फासर” म्हणून ठरला होता. अनेक मुलीमध्ये जाऊन गप्पा मारावयाच्या, त्यांत चावटपणाचीं, म्हणजे अश्लील न होतां प्रेमाची-पण नाटकी प्रेमाचीं भाषणें करावयाचीं पण तीं सर्व आपलें हृदय न गमावतां करावयाचीं, पोरीमध्ये बागडावयाचें पण ते सर्व, माजरीची पिळे एकमेकांशी खेळत असतां जशीं बागडतील तसे बागडावयाचे, इत्यादि गोष्टीमध्ये तो पुरा वाकब होता, हा “टोबोगनिंग”चाहि भोक्ता होता. टोबोगनिंग म्हणजे एका मोठ्या उंच उतरणीवरून घसरत जाणे. उतरणीवर बर्फ पडून ती उतरण पुरी निसरडी झाली म्हणजे वरून टोबोगन सुटते आणि ती मोठ्या वेगानें टेंकडीच्या तळाशीं येते. यांत थोडासा धोका असतो पण त्या धोक्यामुळेच तो खेळ लोकप्रिय होतो. रघु टोबोगनिंगचा भोक्ता

होता, तरी आपल्या पुढें किंवा पाठीशीं एखादी तरुण मुलगी असल्याशिवाय “टोबोगनिंग” तो अपूर्ण समजे. टोबोगन घसरणीवरून घसरतां घसरतां वेगांत आली म्हणजे मुलगी अर्धी आनंद-युक्त आणि अर्धी भीतियुक्त किंकाळी देई. किंवा किंकाळी दिल्याने फलप्राप्ति काय होतें हें समजून किंकाळी देई. अर्थात त्या किंकाळीचें फळ म्हणजे मुलीच्या पाठीशीं असलेला तरुण मुलीला निर्भयत्व देण्यासाठी आपल्या बाहुपाशांत घट्ट धरतो हें होय. तरुण मुलींना याप्रमाणें निर्भयत्व देण्याची आमच्या रघुनंदनास फार आवड होती. स्केटिंगमध्येहि रघुनंदनाने प्राविण्य मिळविलें होतें. रघुनंदनाचें बी. ए. पर्यंतचें शिक्षण चाड असतांच त्याची आणि मत्तमयूरीची गांठ पडली. तीं दोघें फिरावयास एकत्र गेली तर विजोड दिसत नसत. मयूरी जरी त्याच्यापेक्षां वयानें थोडी मोठी होती तरी तो उंच होता आणि त्यामुळें तीं दोघेजण एकत्र असतां विजोड दिसत नव्हतीं. मत्तमयूरीचा हिंदु पोषाख, तिची भरजरीची साडी, आणि तिच्या कानांतील पाणीदार मोत्यांच्या कुड्यांनीं खुलणारे तिचे मुख आणि हिंदुस्थानांतील गौरवर्ण मुलीचा सुंदर नमुना शोभणारी तिची काति, याप्रकारचें एकंदर स्वरूप पाहून तिला आपल्याबरोबर घेऊन फिरावे असे रघूस वाटले. आणि विशेषें करून जेव्हां तो तिला कोलंबिया युनिव्हर्सिटीच्या एका सामाजिक प्रसंगीं बरोबर घेऊन गेला त्या वेळीं त्या दोघांच्याकडे सर्व लोकांचे लक्ष लागलें. हिंदु मुली अमेरिकन लोकांनीं क्वचितच पाहिल्या होत्या, त्यांत जर हिंदु मुली कोणी पाहिल्या असतील तर त्या गरीबींत वाढलेल्या आणि मिशनची स्कॉलरशिप घेऊन गेलेल्या, अशा असत पण हिऱ्यामोत्यांचे दागिने अंगावर घालणाऱ्या उंची शालू नेसणाऱ्या गौरवर्ण व शरीरमंडनाच्या विद्येंत कुशल व अत्यंत मोहक हास्यानें युक्त अशी मुलगी तर कोणाच्याच

दृष्टीस पडली नव्हती त्यामुळे मत्तमयुरीकडे सर्वांचे लक्ष ओढले गेले यांत नवल नाही. त्यांना असे वाटले की अरेबियन नाईट्समधील ही कोणी ओरिएंटल राजकन्याच अवतरली आहे काय ? अर्थात याप्रकारच्या मुलीच्या हातांत हात घाडून हिडण्यामध्ये कोणत्या तरुणास अभिमान वाटणार नाही ! कोलंब्रिया युनिव्हर्सिटीच्या प्रेसिडेन्टपासून अनेक लहानथोर परिचितांनी रघुनंदनाकडे स्मितयुक्त पण अर्थपूर्ण मुद्देने पाहून त्याचे स्वागत करण्यास कमी केले नाही. थोड्याच दिवसांत कोलंब्रिया युनिव्हर्सिटीभर नवीन दिसलेल्या मुलीचा बोलबाला झाला. “तू कामतची ‘ गर्ल ’ पाहिली आहेस कां” म्हणून जो तो एकमेकांस विचारी. रघुनंदन तरुण मुलीशी ओळखी करण्यांत आणि प्रेमसाधनांत कौशल्य दाखविण्यांत एकाएकी पटाईत झाल्या नाही. त्याला हा गुण यत्नाने पैदा करावा लागला, आणि तो आईबापांच्या नकळत करावा लागला. रघुनंदन आणि लीला यांनीच बरोबर फिरावयाला जावे ही कामत यांच्या घरची शिस्त होती. दुसऱ्या कोणा तरी मुलीबरोबर रघुनंदन याने जावे आणि कोणा तरी अमेरिकन मुलाबरोबर लीलेने जावे हे गोविंदराव कामत आणि शांताबाई यांस नको होते. पण भावांबहिणीनी बरोबर फिरायला जाणे हे दोघांसहि मिळमिळीत वाटे. लीलेस स्वतःच्या भावाबरोबर फिरावयास जाण्यापेक्षा दुसऱ्या कोणातरी मुलीच्या भावाबरोबर फिरणे अधिक प्रिय होते. पण आईबाप याला बरेच विरुद्ध. रघुनंदनाची स्थितीहि याचप्रमाणे होती. रघुनंदनला शेवटी लीलेस आपल्या विश्वासांत ध्यावे लागले. व काहीं दिवस या दोघां बहीणभावांबरोबर कधी कोणी मुलगी तर कधी कोणी तरुण मनुष्य असावा अशी सुरवात झाली कधी कधी विष्णु सरंजामे यांची रस्त्यांत गांठ पडे. लीला व रघु या

दोघांनाहि तरुणाशा व तरुणांशी पत्रव्यवहार करावयाला पाहिजे होता. पण तो आईबापांच्या नजरेस पडावयास नको होता. तेव्हां रघुनंदन कोलंब्रिया युनिव्हर्सिटीच्या पर्यावर आपली पत्रे मागवी. तर लीला पेष्टमास्तरच्याच पर्यावर पत्रे मागवी. अमेरिकन विद्यार्थ्यांबरोबर लीला कधी कधी फिरायला जाई व रघुनंदन अमेरिकन मुलींबरोबर जाई, पण त्यांतल्यात्यांत असे होई की, लीलेने अमेरिकन विद्यार्थ्यांबरोबर फिरावयास जावयाच्या ऐवजी हिंदुस्थानी तरुणांबरोबरच फिरावयास जावे असे रघूस वाटे, आणि तसेच उलटपक्षी लीलेस वाटे. तथापि न्यूयॉर्कमध्ये हिंदुस्थानांतले विद्यार्थी पुष्कळ होते; विद्यार्थिनी अगदी थोड्या होत्या आणि त्या सर्व रघूपेक्षा वयाने वऱ्याच अधिक होत्या. त्यामुळे लीलेस, केवळ हिंदु मुलींची संगति तू धरावीस असा रघूस आग्रह करता येईना.

जेव्हां मत्तमयूरी न्यूयॉर्क येथे आली तेव्हां लीलेस आनंद झाला. आणि आपल्या भावास तिच्याबरोबर जितके जास्त हिडायला मिळेल तितके मिळू द्यावे असे तिने ठरविले. आणि त्या दोघांचे प्रेम जितके जुळवून देतां येईल तितके चांगले असे तिला वाटून तिने या मार्गांत आपण साहाय्यक होण्याचा प्रयत्न केला. पण प्रेमाचा व्यवहारच असा आहे की त्या बाबतीत दुसऱ्यांचे साहाय्य कधी कधी काम बिघडविते ! व तसेच या वेळेस होण्याचा प्रसंग येणार होता. मत्तमयूरी अमेरिकन अनुनयखेलास अपरिचित होती. अनुनय करण्याचा प्रयत्न करणे ही गोष्ट देखील तिला जरा अयोग्यपणाची भासत होती, त्या मत्तमयूरीस त्यावेळचे अनुनयखेल म्हणजे अंतःकरण शाबूत ठेवून केलेले नुसते अनुनयाचे चाळे आहेत हे कसे समजणार ! प्रेम नसतांना जो प्रेमाविर्भाव करावयाचा तो तिला रसिक मनुष्याचा अनुनयखेल वाटण्याऐवजी “खोटें प्रेम दाखविण्याची

लबाडी ” वाटू लागली, आणि ती त्याच्या-संबंधाने वाईट मत बनवून घेऊ लागली. याच वेळेस लीलेने थोडी घाण केली! “तुमचें एक-मेकांवर प्रेम जडत चाललें आहे. संभाळा बरें काय होईल तें! रघू, तूं अजून पैसे देखील मिळवू लागला नाहीस. इतक्यांतच देखणी मुलगी पाहिली की तिच्याशी प्रेम जुळवावयाचें व त्या मुलीला तुला पैसा मिळेपर्यंत ताटकळत ठेवायचें हे दंग काहीं चांगले नाहीत! असे लीलेने बोलवे” या तऱ्हेचे लीलेचे बोलणे मयूरीने ऐकलें म्हणजे तिला असे वाटे की, मी त्याची वायको व्हावी अशी रघूची खरोखरच इच्छा आहे, पण त्याच्या हृदयांत खरें प्रेम तर नाहीच, तेव्हां तो करीत असलेले प्रेम प्रदर्शन हे सर्व नाटककी सोंग आहे. त्याला इतर मुलींचीं जशीं चुंबने ध्यावयास पाहिजेत, तसेच जरा तोंडपालट म्हणून माझेहि चुंबन ध्यावयास पाहिजे, पण हा काहीं माझ्यावर खरोखरच पेम करीत नाही. तर मग माझ्याशी इतकी लगट कां, त्याचें प्रेम माझ्यावर जडलें आहे अशी कल्पना करून मी त्याच्या मागे लागवें एवढ्या करतांच याचें प्रेमाचें नाटक चाडू आहे.

मत्तमयूरीस रघुनंदन कामत याविषयी साशंक होण्यास दुसरें एक कारण झालें. मि. कामत यांच्याकडे एकदां जेवणाच्यावेळीं मुंबईच्या गोष्टी निघाल्या. त्या वेळेस गोविंदराव कामत यांनी तिच्या वडिलांच्या अनेक गोष्टी सांगितल्या. त्यांत ते प्रार्थनासमाजाचे सभासद असतां काहीं कारणांमुळे रागावून त्यांनीं प्रार्थनासमाज कां सोडला आणि प्रार्थनासमाजाची मंडळी बोलण्यापुरती जातिभेदाच्या विरुद्ध आहेत, पण कृतीची वेळ आली म्हणजे जातीकडेच काय पण पोटजातीकडे लक्ष देतात इत्यादि गोष्टी डॉक्टर पांडुरंग बोलत इत्यादि गोष्टी सांगितल्या. आणि गोविंदराव कामत यांनी तें त्यांचें म्हणणें अक्षरशः खरें

होतें म्हणून आपलें मत दिलें. त्याच वेळेस लीलेने डॉ. पांडुरंग यांची जात कोण असा प्रश्न केला, तेव्हां गोविंदरावांनीं त्या प्रश्नाकडे लक्ष न देतां पुढे बोलणे चालविलें. व लीलेचा प्रश्न ऐकून शांताबाईंनीं डोळे वटारले व हा प्रश्न विचारून नको म्हणून तिला खुणविलें. मत्तमयूरीच्या तेहि दृष्टीस पडलें. तेव्हां तिच्या मनाला असें वाटले कीं आपली सर्व कुळकथा गोविंदरावास माहीत आहे व ती रघूसहि माहीत असेलच तर आपण जरा अघळपघळ वर्तनाच्या कुलांतील स्त्री आहों असें तर रघुनंदन समजत नसेलना ? आणि मयूरी ज्याअर्थी स्वाभिमानी स्त्री होती त्याअर्थी तिनें रघुनंदनपार्शीं अत्यंत नुटकपणाचें वर्तन ठेवण्यास सुरवात केली. रघुनंदनला, मयूरी आपल्याशीं अत्यंत तुटकपणाने कां वागते हे समजेना, आणि त्यानें जरी यासंबंधाने तिला प्रश्न केला तरी तिला आपल्या मनांतील संशय त्यास स्पष्ट करून सांगतां येईना.

मयूरी जेव्हां प्रथम अमेरिकेस गेली तें साल १९१४ होते. त्यावेळेस ती वीस वर्षांची होती व हिदुस्थानांतील मेडिकल कॉलेजमध्ये तिचे दोन तीन वर्षांचे शिक्षण झालें होते. त्यावेळेस रघु हा तिच्यापेक्षां २ वर्षांनी लहानच होता आणि लीला ही सोळा वर्षांची होती. त्यामुळे जेव्हां प्रथम मयूरी आण रघु ही बरोबर बाहेर पडलीं त्यावेळेस रघु हा लहान मुलगा आहे याला मयूरी-बरोबर जाऊं देण्यास काहीं हरकत नाही असेच मि. कामत आणि शांताबाई यांस वाटलें आणि रघूचे जे चाळे “कोने आयलंड”मध्ये सुरू झाले ते लहान मुलाचे प्रेमाचे चाळे म्हणून मयूरीस प्रथम गंमतच वाटली असावी. आणि तिनें त्यास थोडेसें प्रोत्साहनहि दिलें असावे. रघूनें “माय-डार्लिंग” म्हटले तेव्हां मयूरीने देखील मौजेनें “माय स्वीटहार्ट” असे म्हटले. रघूशी जेव्हां तिचें वर्तन जरासें तुटकपणाचें होऊं लागलें तेव्हां रघु अधिकाधिक आकर्षित जाऊं लागला.

ल्याच्या परिचयाचे स्मितयुक्त मुख ल्याला दिसेना. मत्तमयूरी दुसऱ्या लोकांशी बोलताना स्मितयुक्त बोले, पण रघूशी बोलताना गभीर मुद्रा करी, तें पाहून त्यास खरोखरच दुःख होऊं लागलें. मयूरी यापूर्वी जेव्हां रघूबरोबर फिरावयास जात होती तेव्हां एकसारखी स्मितयुक्तच नव्हती. कधीं रागाची मुद्रा दाखवी तर कधीं रुसल्याची मुद्रा दाखवी. पण ती रुसल्याची मुद्रा देखील इतकी मोहक दिसे की रघूला तीच अधिक आकर्षक होई, आणि ती मुद्रा तिचें चुन्न घेण्यास त्यास प्रवृत्त करी.

मयूरी न्यूयॉर्क सोडून शिकागोला गेली आणि तेथील वैद्यकशाळेंत अभ्यास करूं लागली. ती न्यूयॉर्क येथें असतांना तिच्या सहवासाचा मक्ता रघूनें घेतला होता, आणि मयूरी रा. कामत यांच्याकडे पाहुणी होती त्यामुळे रघूस तो मक्ता घेतां हि आला आणि न्यूयॉर्कच्या दुसऱ्या अनेक मंडळींस केवळ संध्याकाळच्या तास अर्धातास भेटावर संतुष्ट व्हावे लागले. पण मयूरी जेव्हां शिकागोला गेली तेव्हां तिला अनेक मंडळींस भेटण्याचें स्वातंत्र्य होतें, आणि त्या स्वातंत्र्यास तिनें उत्तेजनहि दिले. न्यूयॉर्क येथे ती स्वतंत्रपणे रहात नव्हती त्यामुळे तिचे हिंडणेंफिरणे किंवा इतर लोकांबरोबर वागणें यावर गोविंदराव आणि शांताबाई यांच्या सान्निध्याचा दाब पडे. तो दाब शिकागो येथे नव्हता. ज्याप्रमाणें पुष्कळ तरुणांस जितक्या तरुणींबरोबर ओळखी होतील तितक्या हव्याच असतात त्याचप्रमाणें मयूरीची स्थिति होती. शिकागो येथें तिला स्वतंत्र गृहिणीसारखे वागतां आलें. तिच्यापार्शीं खर्च करायला पैसा होता. आणि मंडळींनीं आपल्याकडे यावें इत्यादि गोष्टींची तिला आवड होती, यामुळें थोडक्याच दिवसांत तेथील बहुतेक सर्व हिंदी तरुणांशीं तिचा लौकरच परिचय झाला. ती आपल्याकडे “हिंदु जेवण” करी. त्या जेवणाची उत्सुकतेनें सर्व हिंदुस्थानी मंडळी वाट पहात असत.

मयूरीला रघूचे प्रेमाचे चाले म्हणजे मुग्धत्व आणि यौवन याच्या दरम्यान असलेल्या पाराचे चाले वाटले. ती रघूला पोरगाच समजे आणि हा पोरगा इतक्या लहान वयांत आईबापांच्या दुर्लक्षामुळे चावट झाला आहे, याच्या प्रेमांत खोलपणाहि नसणार आणि हा उद्यां दुसऱ्या एखाद्या मुलांकडे जाणार. याच्या अनुनयाकडे लक्ष देण्यांत अर्थच नाही, याचा चावटपणा आतां थोडें दुर्लक्ष आणि ताठरपणा दाखवून बंद केला पाहिजे असे तिनें मनांत योजिलें. याशिवाय आपल्यापेक्षां कमी वयाच्या तरुणाला नादीं लावल्याचा दोष आपल्यावरच येईल असेहि तिला वाटे.

रघूविषयी तिची याप्रकारची वृत्ति असल्यामुळें ती ल्याच्या पत्रांना उत्तरहि देईनाशी झाली. तिचें उत्तर जसजसें दुर्लक्षाचें होऊं लागलें तसतशीं रघूचीं पत्रे अधिकाधिक भावनापूर्ण होऊं लागलीं. पहिली पत्रे “तूं वेडी मुलगी आहेस, मुलींबरोबर मुलांचें वर्तन कसें असावें याविषयी तुझ्या कल्पना हिदुस्थानी असतील, पण माझ्या अमेरिकन आहेत. इत्यादि अर्थाचीं होतीं.” पुढे “तुला मी लहान मुलगा वाटतो काय आणि माझ्या वागण्याचा तूं रागहि मानीत नाहीस, किंवा त्याला फारसें महत्त्वहि देत नाहीस असे तूं म्हणतेस, ते वाचून मला वाईट वाटतें. जे तरुण आहेत त्यांचे प्रेमशब्द विश्वसनीय नाहीत असें वाटतें काय?” अशा अर्थाची वाक्ये असत. या पत्रांमध्ये केवळ प्रेमाचीच भाषा किंवा चर्चा होती असें नाहीं. घरची बातमी असे, गंगाधरपंतांची चौकशी असे आणि त्याचप्रमाणें कॉलेजची बातमी देखील असे. “कॉलंबिया आणि कार्नेल” यांची जी बोटरेस होईल ती बोटरेस तूं पहावयास आलें पाहिजे” असें एका पत्रांत आमंत्रणहि होतें. दुसऱ्या एका पत्रांत ती बोटरेस पहावयास मयूरी आली नाही म्हणून दुःख प्रदर्शित केले होतें—“माझ्या खेळामध्ये मीं जें प्रावीण्य

मिळविलेले ते प्राविण्य पहाण्याची जिज्ञासा तुला कशी नाही? अमेरिकन मुली खेळपट्टंवर किती आसक्त होतात आणि तुला खेळपट्टीची मुळीच किमत नाही. बोटरेसच्या अवारांमध्ये मी आलो म्हणून येथील हिंदी मंडळींपैकी काहींनां अभिमान तर काहींनां मत्सर वाटत आहे, व तुला माझ्या या यशाविषयी कांहींच वाटत नाही काय?'' म्हणून तिच्याविरुद्ध तक्रार त्या पत्रांत होती. त्याला तिने उत्तर दिले नाही. पुढे कांहीं दिवस त्यानेच पत्रव्यवहार रागा-वून बंद केला होता. तो पत्रव्यवहार अगदीच बंद पडणे मयूरीस नको होतें. म्हणून तिनेहि एक पाऊल पुढे टाकले. त्याच सुमारास तेथील पत्रामध्ये या बोटरेसचे वर्णन आले होतें. आणि त्या वर्णनांतच रघूची स्तुति आली होती तेव्हां त्या वर्तमानपत्रांतील उतारा कापून त्याच्याच बाजूला 'दुशार छोकरा' असे लिहून तो तुकडा मयूरीने रघूकडे पाठविला.

मयूरीची रघूसंबंधाने जी वृत्ति होती तिचे ती शिकागो येथे होती तोपर्यंत स्वरूप येणेप्रमाणे होतें. उंच, देखणा, चपळ मुलगा या दृष्टीने तिला तो आवडत होता, आणि तिला साधारण आवडत्या कुटुंबाचे गळ्यांत हात घालणे किंवा चाटणे हे जसे आनंददायक होते तसे तिला रघूचे बागडणे किंवा गोजारणे आनंददायक होई. पण त्याने फार पुढे जाऊ नये असे तिला वाटे. प्रियकर या नात्याने रघूचा स्वीकार करावयास ती तयार नव्हती, ज्यास आपण प्रियकर म्हणून कबूल करावे तो आपल्यापेक्षां वयाने मोठा असावा, आपल्यापेक्षां अधिक सुशिक्षित असावा, आणि शक्तीने देखील तो असा असावा की, ज्याला आपण आपले आश्रयस्थान समजूं. ज्याच्या रंद छातीवर आपण डोके टेकले आहे आणि जो आपली समजूत करीत आहे अशा तऱ्हेचे कल्पनाचित्र ज्याच्याविषयी काढतां येईल अशा तऱ्हेचा प्रियकर तिला हवा होता. रघु उंच होता तरी

तिच्या इतर कल्पनांशी तो जुळता नव्हता. तो प्रियकर म्हणून जरी तिला कबूल नव्हता तरी त्याच्याशी स्नेहसंबंध असावा, त्याची जगांत बढती व्हावी व ती आपण वडील बहिणीप्रमाणे कौतुकाने पहावी असेहि तिला वाटे. त्याने आपणांस आपले प्रेमपत्र समजूं नये अशी जरी तिची इच्छा होती तरी त्याची प्रेमयुक्त वाक्यांनीं भरलेली पत्रे तिला नकोशी होती असे मुळीच नाही. प्रेमपत्रे हा एक करमणुकीचा भाग म्हणून तो चाटूच राहिला तर तिला हवा होता, आणि तिला असे वाटे की, रघूने प्रेमाचीं पत्रे चाटूच ठेवावीं, आणि आपण त्यास स्नेहयुक्तता दाखवावी पण प्रेम दाखवूं नये.

प्रेम आणि तदुत्तर विवाह ही गोष्ट हिंदुस्थानांत नसल्यामुळे आणि अमेरिकेंत असल्यामुळे मयूरी प्रेमाचा व्यवहार समजण्याविषयी कांही अंशी उत्सुक असे. तिला याविषयी एकंदर जिज्ञासा पुष्कळ असल्यामुळे तिने विवाहविषयक, प्रेमविषयक व संसारसुखविषयक पुस्तके पुष्कळच वाचली. ती अनेक प्रकारचीं होती. त्या पुस्तकांत कांही प्रेमी जनांनीं एकमेकांशीं कसे वर्तन ठेवावे हे सांगणारी होती. कांहीं तरुण मुलींसाठीं अनुभवी स्त्रियांनीं लिहिलेलीं होती कांही विवाहविषयक आंकडेशास्त्र सांगणारी होती. त्यांतल्या त्यांत तिचे एका पुस्तकाकडे लक्ष गेले. त्यांत असे दिले होतें की, स्त्रियांचीं लग्ने व पूर्वकालीन प्रेम यांत संबंध थोडाच असतो. लग्ने ज्या आर्थिक नियमांप्रमाणे होतात ते नियम म्हटले म्हणजे, मनुष्य मिळवता अमला म्हणजे लग्न करतो. एखाद्या विशिष्ट गांवांत होणारी शंभर लग्ने घेतलीं (लग्ने बहुतेक मुलींच्याच घरीं म्हणजे गांवा होतात) तर त्या लग्नांपैकी शेंकडा ६५ लग्ने त्या गांवांत धंदा किंवा नोकरी करणाऱ्या लोकांशी होतात, शेंकडा १५ त्या गांवाच्या आसपासच्या शेतांत काम करणाऱ्यांशी होतात आणि उरलेलीं लग्ने वाटेल तिकडच्या पुरुषांबरोबर होतात. म्हणजे शेंकडा ८० पुरुष लग्ने मिळवते

झाल्यानंतर करतात आणि ते मिळवते झाले म्हणजे त्यावेळेस ज्या स्त्रिया त्यांच्या आसपास असतील त्यांच्याशीच करतात. असें जर आहे तर तरुण वयांतील प्रेमसाधनेची किंमत ती काय असा प्रश्न मयूरी आपल्या मनास विचारू लागली.

आज रघुनंदनाच्या दृष्टीस मी पडल्यामुळे तो मजकडे आकर्षिला जात आहे, पण उद्यां तो कामधंदा करायला लागेल तेव्हांच तो लग्नाचा विचार करणार, त्यावेळेस ज्या गांवांत तो रहात असेल त्या गांवातल्या तरुणीवर त्याचे प्रेम जाणार, ती त्यास दररोज दिसणार आणि त्यावेळेस मी मुंबईत असणार, इत्यादि गोष्टी मयूरीच्या मनांत आल्यावांचून राहिल्या नाहीत. त्यांतल्यात्यांत तिला असें वाटूं लागले की, आपण इस्टेटवाली बाई आहोत व पुन्हां डाक्टरीण म्हणून आपण पैसे मिळविणार, तर जो पुरुष अमेरिकेलाच जन्मला आणि अमेरिकेसच रहाणार त्याच्याशी आपले लग्न झाले तर आपणांस घरची सर्व मालमत्ता विकून येथेच राहिले पाहिजे. पण ती देखील वस्तुतः वाईट गोष्ट नाही. आपले मुंबईस तरी निकट आसांपैकी कोण आहे. आणि आपल्यापार्शी इतका पैसा असूनहि आपणांस मुंबईतल्या समाजांत जातीच्या कल्पनांमुळे चांगल्या प्रकारची पदवी प्राप्त होत नाही या तऱ्हेचेहि विचार मधून मधून तिच्या मनांत येत. ले ! अमेरिकेतच ज्यास आयुष्य काढावे लागणार अशाशी लग्न झाले तर वाईट गोष्ट नाही. आपण सर्व चीजवस्त विकून अमेरिकेस येऊन राहू पण रघुनंदनाऐवजी जर कोणी गरीब तरुण मिळाला तर जास्त चांगले, असेहि तिला वाटे. गंगाधरपंत चांगल्या वर्तणुकीचा आहे, गरीब आहे, त्याच्या आयुष्यांत त्याला दिशा नाही, तो शिकागोसच राहिला व त्याच्याबरोबर लग्न करून तेथेच मी राहिले तर काय वाईट इत्यादि विचार तिच्या मनांत येत. पण गंगाधरपंतांचे लग्न

झाले आहे हे तिला कळल्याबरोबर एकदम तिच्या मनाला धक्का बसला. त्यानंतर थोडक्याच महिन्यांनी एम. डी. होऊन तिची हिंदुस्थानांत जाण्याची जेव्हां वेळ आली तेव्हां एक तऱ्हेच्या निराशामय वृत्तीने तिचे मन व्यापिले होते. त्यावेळेस हिंदुस्थानांत जाण्यासाठी जेव्हां ती न्यूयॉर्क येथे १९१८ साली आली तेव्हां तिला रघुनंदन पुन्हां भेटला, त्यावेळेस त्याच्या ठायीं तारुण्य मुसमुसत असून त्याचे कोवळे पोरपण गेले होते. व तेव्हां त्याच्या त्यावेळेच्या स्वरूपाचा तिच्या मनावर जरा निराळा परिणाम झाला. पूर्वीच्या वेळेस त्याच्याशी त्यास कोवळे पोर समजून जशी ती वागत असे तशी न वागतां त्याला पुरुष समजून ती अधिक संकोचाने वागू लागली. आणि तोहि अधिक सभ्यतेने वागू लागला. त्यावेळेस मयूरीस असें वाटले की, जरी हा स्नेहबुद्धीने आपल्याशी वागत आहे तरी याच्या हृदयाची स्वामिनी दुसरी कोणी तरी असावी. रघुनंदनालाहि तसेच वाटले. बोटीवर मयूरीला पोचविण्यासाठी जेव्हां रघुनंदन गेला, तेव्हां मात्र तो मयूरीस म्हणाला, मयूरी तू मला कांहींच आशा देत नाहीस काय? त्याचे त्यावेळचे आतुर शब्द ऐकून मात्र मयूरीच्या डोळ्यांतून अश्रु निघाल्याशिवाय राहिले नाहीत. ती म्हणाली, रघु, कदाचित मी तुझ्यासंबंधाने गैरसमज करून घेतला असेल. पण योगायोग असेल तर आपली पुन्हां भेट होईल आणि तेव्हां भवितव्य जो काय निकाल लावावयाचा असेल तो लावील.

मयूरी हिंदुस्थानांत परत आली, व आल्या नंतर कांहीं महिन्यांनी तिची आणि रुक्मिणीची भेट झाली. हिंदुस्थानांतील एकंदर आयुष्यक्रम तिला नीरस वाटू लागला. तिच्या बरोबरीचे जे दुसरे डॉक्टर होते ते धंदा करीत होते, त्यांची लग्ने झाली होती. जे लोक परदेशी गेले नाहीत ते तिला आपल्यापेक्षां कमी योग्यतेचे वाटू लागले

होते, आणि जे जाऊन आलेले होते त्यांची लग्ने देखील होऊन गेलेली होती. अमेरिकेत असतां आपल्याला येऊन तरुण मंडळींनीं भेटावे, आपल्याला फिरायला घेऊन जावे याची तिला संवय झाली होती. आणि हिंदुस्थानांत तर या प्रकारचे तिच्याविषयीं दाक्षिण्य दाखवावयास कोणीच नव्हते. रघूचीं पत्रे येत होती, तींच तिचें मनो-विनोदन करीत.

रुक्मिणी जेव्हां अमेरिकेस जाण्यास निघाली तो एप्रिल महिना होता. एप्रिलपासून जूनपर्यंत आपण महाबळेश्वरास जाऊन रहावे या हेतूनें तिनें तयारी करून ठेवली होती. आपल्याला मदतनीस एक डॉक्टरीण तिनें ठेवलीच होती, तिनें आपल्या महाबळेश्वरच्या गैरहजेरीत काम करावे असें तिनें योजिले होते, तेव्हां तिच्या मनांत अशी कल्पना आली की, थंड हवेसाठी महाबळेश्वरला जावयाचें ते इंग्लंडला कां जाऊं नये! अशा तऱ्हेची कल्पना येऊन मयूरी रुक्मिणीबरोबरच इंग्लंडला गेली. तिने आपला इंग्लंडला जाण्याचा मनोदय रघूला तारेनें कळविला. आणि रघूची तार अशी आली की, मलाहि इंग्लंडमध्ये जावयाचे आहे.

लीलेची कथा थोडीशी गुंतागुंतीची आहे. गंगाधरपंत तिचे मराठीचे शिक्षक होते आणि ते बराच वेळ न्यूयॉर्कमध्ये होते. ते तेथे असतां अशा तऱ्हेनें रघूस आणि लीलेस शिकवीत की, ज्या भावना आपल्या मनांत वागत आहेत त्यांचे प्रतिबिंब आपल्या दोघांही शिष्यांत उठावें. या शिकविण्याचा परिणाम जरासा निराळा झाला. कांहीं तरी ध्येयाने आपले आयुष्य क्रमणारा पुरुष लीलेस कधीं दिसलाच नव्हता. प्रत्येक व्यक्तीचे ध्येय काय, तर पैसा मिळविणें, ऐटीनें रहाणें इत्यादि. तथापि अशा व्यक्तीच्या योगानें लीलेस कांहीं उच्च भावनांच्या वातावरणांत आहोंत असे वाटलें नाहीं. पण गंगाधरपंतांशीं बोलत असतां आपण उच्च वातावरणांत आहों असे वाटे. तिला

कांहींतरी उच्च भावनांच्या क्षेत्रांत असविमें वाटे. ती तहान केवळ गंगाधरपंतांच्या साहाय्यानेच तृप्त होई. जेव्हां मयूरी न्यूयॉर्क येथें प्रथम आली त्याच्या अगोदर सात आठ महिने गंगाधरपंत न्यूयॉर्क सोडून शिकागोला गेले होते. त्यांचे न्यूयॉर्क येथील केमिकल इंजिनिअरचें शिक्षण पुरें होऊन त्यांस शिकागो येथील एका लष्करी स्फोटक द्रव्यांच्या कारखान्यांत नोकरी मिळाली होती. जेव्हां गंगाधरपंत शिकागोला गेले तेव्हां लीलेच्या आणि गंगाधरपंतांच्या पत्रव्यवहारास सुरवात झाली. हिंदुस्थानची सेवा हेंच आपलें ध्येय आहे काय? हिंदुस्थानाची सेवा म्हणजे काय इत्यादि तात्त्विक प्रश्नापासून पत्रव्यवहारास चर्चा सुरू झाली. पहिलीं कांहीं प्रत्रोत्तरे लीलेनें आई-बापासहि वाचून दाखविलीं. तेव्हां “मुलीला हिंदुस्थानविषयीं प्रेम राहावे म्हणून आपली खटपट यशस्वी झालीना” असा प्रश्न गोविंदरावांनीं शांताबाईस केला. शांताबाईंनीं समाधान व्यक्त केले. पुढे आईबापांचें दोघांच्या पत्रव्यवहाराकडे दुर्लक्ष झाले. मध्यें मयूरी न्यूयॉर्कला आली असतां गंगाधरपंतांचें एक पत्र मयूरीस लीलेनें वाचून दाखविलें. त्या पत्रामध्यें भावनापूर्ण भाषा नव्हती, पण हिंदुस्थानामध्ये आतां राजकीय भावनांच्या बाबतींत किती औदासिन्य उत्पन्न झाले आहे काँग्रेसला कोणीहि कसे जात नाहीं, सुशिक्षित वर्ग केवळ सिव्हिलसर्व्हिसच्या जागांसाठींच भांडत आहे इत्यादि गोष्टी लिहिल्या होत्या. त्या वाचून मयूरी म्हणाली कीं गंगाधरपंत वर्णन करतात तशी स्थिति आज हिंदुस्थानांत आहे खरी.

लीलेस गंगाधरपंतांशीं होणारा पत्रव्यवहार विशेष आवडीचा होई, याचें एक कारण असें होते कीं गंगाधरपंत काय तो तिला, ही केवळ लहान मुलगी, हिच्यापाशीं काय बोलावयाचें अशी वृत्ति न ठेवतां तिला सर्व प्रकारच्या गोष्टी समजाव्यात व त्यांची चर्चा हिच्यापाशीं करण्यास हरकत नाहीं

या वृत्तीने वागत असे, व तिला तशीच पत्रे लिहित असे, व यामुळे आपणांस आपल्या मनांतील हित-गुज बोलावयास योग्य व्यक्ति गगाधरपंत आहे असे लीलेस भासे.

लीलेचें अंतःकरण जरी गंगाधराकडे ओढलें जात होते, तरी तिने आपल्यावर प्रेम करावें अशी इच्छा करणारा एक तरुण होता. मार्गे फेरीबोटीतील जो संवाद दिला आहे तो संवाद होण्यापूर्वी कांहीं महिने कोळंबिया युनिव्हर्सिटीच्या आसपास पुढील संवाद झाला. “लीले, आपण इतके दिवस बरोबर फिरावयास जातो, एका रेस्टरंटमध्ये “लंच” खातो आणि अनेक विषयांवर इतके दिवस आपली संभाषणे झाली तथापि जेव्हां तुझ्याबरोबर मी पहिल्या दिवशी फिरावयास आलों त्या दिवसापेक्षां आज मी तुला अधिक जवळचा झालो असेल असे मला वाटत नाही.” हे म्हणणारा तरुण डॉ. विष्णु सरंजामे होय.

“तू असें कसें म्हणतोस, परिचयाच्या वाढी-बरोबर तुझ्यासंबंधाने मला अधिकाधिक आदर वाढत गेला नाही असे तुला वाटलें काय? आपण अर्थशास्त्रीय अनेक प्रश्नावर चर्चा केली, तशीच जीं राष्ट्रे संस्कृतींत मागसलीं आहेत त्यांचे भवितव्य कसे सुधारेल यासंबंधाने चर्चा केली आणि आतां या प्रश्नावर आपले विचार आज अधिकाधिक सारखे होत जात नाहीत काय?”

“तू म्हणतेस तें खरें असेल लीले! पण मी कांहीं केवळ विचार प्रसवणारी व्यक्ति नव्हे. मी हाडामांसाचा मनुष्य आहे, आणि मला अंतःकरणहि आहे. केवळ माझे विचार तुला पडले म्हणून आनंद मानणारा विचारप्रवर्तक तत्त्ववेत्ता मी नाही.”

“मग आणखी कोणत्या बाबतींत जवळपणा अपेक्षितोस?”

“मला तुझ्या व माझ्या अंतःकरणांचें एकत्र पाहिजे आहे. माझ्या यशाबद्दल आनंद वाटावा;

माझा गौरव पाहून तुला अभिमान वाटावा. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हटल्यास तुला माझ्याविषयी आपलेपणा वाटावा अशी माझी अपेक्षा आहे.”

“विष्णु, तुझ्याविषयी मला अभिमान किंवा आनंद वाटत नाहीत असें नाही, तथापि मला तुझ्याविषयी आपलेपणा वाटावा ही अपेक्षाच तूं कधीं दाखविलीस; किंवा तुझ्या मनांतच कधी उत्पन्न झाली? तुझी आणि माझी आज बरीच वर्षे ओळख आहे, पण तुझ्याकडून मी कधींहि प्रीतिसूचक शब्दहि ऐकला नाही, तुझ्याविषयी मला आपलेपणा वाटावा यांत तुला आनंद वाटेल किंवा त्याचें कांहीं महत्त्व तुला असेल अशी माझी कल्पनाहि झाली नाहीं.

“पण आपण आज अनेक वर्षे फिरावयास जात आहों?”

“खरें आहे, पण त्यावरून काय समजावयाचे? बरोबर फिरावयास घेऊन जाणें, म्हणजे कांहीं आपली भावना समजाविणे नव्हे.”

“पण इतकी वर्षे तुझा सहवास ठेवण्याचा मी प्रयत्न करित आहे त्यावरून तुझा सहवास मला किती आनंदकारक होतो हें तुला समजलें असें मला वाटलें.”

“उलटपक्षी मी असें म्हणोन कीं आपण इतकीं वर्षे बरोबर फिरावयाला आलों, आणि तुझ्याकडून आतुरता, किंवा भावनेची उत्कटता यांपैकीं कांहींच दृष्टीस पडलें नाहीं.”

“दृष्टीस पडलें नाही याचें कारण मी त्या भावना कष्टाने दाबून टाकल्या. मला अशी भीति वाटे कीं माझ्या मनांत प्रेमभावना जागृत झाल्या आहेत असें तुला कळलें आणि तुझ्या मनांत जर तशी भावना जागृत नसली तर तूं माझ्याबरोबर फिरायला येण्याचें देखील टाळशील, आणि आजचें सान्निध्य मला मिळत आहे ते देखील उद्यां मिळणार नाहीं.”

“मनांत प्रेम उत्पन्न झाले असता त्या प्रेमास योग्य प्रत्युत्तर मिळणार नाही, या भीतीने जर तरुणांनी प्रेम व्यक्त करण्यास भ्यावयाचे तर प्रेम व्यक्त करणे हे स्त्रियांचे काम आहे काय?”

“प्रेम प्रथम व्यक्त करणे हे स्त्रियांचे काम आहे असे मी म्हणत नाही, पण प्रेमाच्या लहान लहान अभिप्रायसूचक धक्क्यांस प्रत्युत्तर म्हणून स्त्रियांकडून लहान लहान प्रतिध्वनी ऐकू येतील तरच ते धक्के अधिकाधिक स्पष्ट करण्यास पुरुषांस वैर्य येईल, एरव्ही येणार नाही!”

“तर मग तुझे असे म्हणणे आहे काय की, प्रेमव्यक्ति करून प्रत्युत्तराची अपेक्षा करणारा प्रयत्न तुझ्याकडून झाला.”

“तुझ्याबरोबर रहाण्यासाठी मी जो एकसारखा प्रयत्न करित आहे तो माझा अभिप्रायसूचक पहिला प्रयत्न झाला.”

“त्यास प्रत्युत्तरहि मिळाले, मी तुझ्याबरोबर फिरावयास येऊ लागले.”

“लीले, खरे सांग पाहू, की तुझ्या व माझ्यामध्ये आज जी दूरपणाची भावना आहे तिचे कारण केवळ माझ्याकडून प्रारंभयत्नाचा अभाव हेच आहे काय?”

“आपण आज अनेक वर्षे लोकांमध्ये एकत्र दिसत आहो. जर तू आपली भावना वर्षा-दीड वर्षांपूर्वीच व्यक्त केली असतीस तर तिच्या आज काय फल आले असते हे कोणी सांगवें—”

“खरे सांग बरे लीले, की, तुझे अंतःकरण अव्याप्त आहे काय?”

“हा प्रश्न मुलीला कोणी कधी विचारू नये—पंधराव्या वर्षापासूनच काय पण त्याच्याहि अगोदर तरुण मुलगी कोणावर तरी प्रेम करू लागते—”

“तर मग तुला सरळच विचारतो की गंगाधरपंतांवर तुझे प्रेम जडले आहे काय?”

“गंगाधरपंतांवर प्रेम जडले की काय हे मला ठाऊक नाही. प्रेमामध्ये, किंवा आवडीमध्ये इतके प्रकार आहेत की कोणावर कोणत्या तऱ्हेचे प्रेम आहे याची सूक्ष्म तपासणी केल्याशिवाय त्याचे स्वरूपहि समजणार नाही. गंगाधरपंतांच्या आयुःक्रमांत आपण सहकारिता करावी असे मात्र पुष्कळदां वाटते.”

“पण लीले, मला सांग की, तुझे चित्त गंगाधरपंतांवर कां जडले आहे. गंगाधरपंतांचे लग्न झाले आहे हे तुला ठाऊक नाही काय?”

“आपले लग्न झाले आहे ही गोष्ट गंगाधरपंतांनी मजपासून लपवून कधीच ठेवली नाही. त्यांनी आपल्या बायकोचा फोटोहि मला दाखविला होता—तरी देखील माझे अंतःकरण दुसऱ्या कोण्याहि मनुष्यापेक्षा त्यांच्याचकडे ओढ घेई, मी एकटी असतां गंगाधरपंतांचीच आठवण होते ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे. या पुरुषाच्या आयुष्यक्राममध्ये आपण सहकारिता करावी असे वाटत असेल त्याचे लग्न झाले असल्यास काय बिघडले. गंगाधरपंत मला दुष्प्राप्य असेल पण मी त्याच्यावर प्रेम करू नये काय? मी तुम्हांस यशस्वी पुरुष समजते तर गंगाधरपंतांस दुर्दैवी पुरुष समजते आणि त्यांच्या दुर्दैवी स्थितीत त्यांचे सहकारी व्हावे असे मला वाटते, काय असेल ते असो मी पराभूतांच्या बाजूची नेहेमी असते!”

“मला या तुझ्या भावनेची चांगली कल्पना आहे, आणि मला जर तू पूर्ण आकर्षण केले असशील तर याच भावनेमुळे. मी कांही दिवसांपूर्वी शिक्षकांसाठी लिहिलेली मानसशास्त्रावरील पुस्तके वाचीत होतो त्यांत मानवी मनोरचनेचा हा प्रकार वर्णिला होता. त्यांत असे सांगितले की कित्येक मुले वर्गीत दोषा मुलांची मारामारी झाली म्हणजे कित्येक विजयी पक्षाचे अभिनेदन करतात तर कित्येक पराभूत मुलास आपली

सहानुभूति देतात. त्याचप्रमाणे शिक्षकांशीं व शिक्षकिणीपाशीं देखील त्यांची सहानुभूतीची वृत्ति दृष्टीस पडते. जी मास्त्रीण विद्यार्थ्यांमध्ये प्रिय असते तिच्यावर फुलांचा वर्षाव होतोच, पण जी मास्त्रीण लोकप्रिय नसते तिची दया येऊन कांहीं विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनी तिला फुले आणून देतात. त्याचप्रमाणे आपल्या मास्त्रीणीला शिस्त किंवा दाब ठेवतां येत नाहीं म्हणून मास्त्रीणीची दया येऊन, आपणच आत्मसंयमन करून शिस्त ठेवतात आणि विद्यार्थ्यांस शिस्त ठेवण्यास प्रवृत्त करतात. ”

“हे सगळें पुस्तकांत लिहिलें आहे ? मला असें वाटे कीं, व्यक्तीप्रमाणें प्रकृति तर त्या सगळ्या वर्णन तरी कशा केल्या जाणार! तथापि तुमच्या या वाचनाने आणि प्रकृतीच्या सूक्ष्म ज्ञानानें मला मधून मधून तुमची भीति वाटते. मला अशी शंका येऊं लागते कीं, तुम्ही मला मित्र समजतां कीं केवळ शास्त्रीय दृष्टीनें अभ्यास करण्याची वस्तु या दृष्टीनें मजकडे पहातां ! ”

“छे ! छे ! लीले, मानसशास्त्र मनुष्य शिकूं लागला म्हणजे आपल्या प्रत्येक परिचित व्यक्तीमध्ये पुस्तकांत वाचलेले मानसशास्त्र किती प्रत्ययास येतें हें पहात असेल, पण तो आपल्या सर्व परिचित वर्गास केवळ “आपल्या शास्त्राचा अभ्यासाचा विषय” एवढेंच समजून परिचितां-विषयीं सर्व भावना गुंडाळून ठेवतो असें नाहीं.”

“तर मग तूं माझ्याकडे कोणत्या दृष्टीनें पहातोस ? ”

“मला हवी असेलली मुलगी या नात्यानें पहातों ”

“आणखी ज्या तरुणाचें लग्न झालें आहे त्यावरच आपलें चित्त गमावणारी वेडी मुलगी या दृष्टीनें पहातोस नाहीं ! ”

“या दृष्टीनें तुजविषयीं जरी विचार करीत असलों तरी तो आतां यापुढें करणार ! ”

“आणि तो कां, एखाद्या विचित्र मुलीच्या मनोरचनेची घटना समजण्यासाठीं काय?—”

“केवळ कौतुकासाठीं मला पृथक्करण करावयाचे नाहीं. तर या मुलीला मी आपली करण्यासाठीं काय उपाय केला पाहिजे याविषयीं विचार करतां यावा म्हणून.”

प्रकरण ८ वें.

दोन संस्थांचीं भांडणें.

जेव्हां “ हिंदुस्थानी सेटलर्स असोसिएशन ” स्थापन झाली तेव्हां “ इंडो अमेरिकन असोसिएशन ” च्या चालकांस थोडेसें वाईट वाटलें. या नवीन संस्थेचे अध्यक्ष प्रो. गोगटे होते, आणि उपाध्यक्ष कामत होते व डॉक्टर सरंजामे हे त्या संस्थेचे उत्साही सेक्रेटरी होते. सरंजामे हे इंडो-अमेरिकन असोसिएशनच्या कार्य्या सभासदांपैकी असल्यानें ते नवीन संस्थेस मिळाल्यानें जुन्या संस्थेचे खरोखरच नुकसान होणार होतें. कामत हे नवीन संस्थेत सामील झाले म्हणजे त्यांचें जुन्या संस्थेवर प्रेम कमी होणार व जुन्या संस्थेस जी त्यांच्याकडून विदागी पोंचत असे ती कमी होत जाणार असे जुन्या संस्थेच्या चालकांस वाटत होतें. या नवीन संस्थेचे अध्यक्ष प्रो. गोगटे यांच्यावर जुन्या संस्थेच्या कार्यकारी मंडळीचा राग विशेष होता, कां कीं, नव्या संस्थेच्या स्थापनेस कारण तेच झाले होते. ही नवी संस्था, जुन्या संस्थेपेक्षां आपलें कार्य आणि उद्विष्ट निराळें आहे, आम्हांस हिंदुस्थानच्या राजकारणांत प्रामुख्याने शिरावयाचें नाही, इत्यादि गोष्टी पुढें मांडून स्थापन झाली. तेव्हां तिला सोंवळी, देशद्रोही, इत्यादि शिब्यांचा वर्षाव जुन्या संस्थेच्या अभिमान्यांकडून कांहीं दिवस झाला, तथापि जेव्हां गंगाधरपंत परभणीकर आणि इतर गदर चळवळींतील प्रमुख महाराष्ट्रीय माणसांस या नवीन संस्थेनें

आपले सभासद केले. तेव्हां तर ही संस्था गोगटे यांनी महाराष्ट्रीय मंडळीस निराळे काढण्याची क्लृप्ति म्हणून काढली अशी चर्चा करण्यास सुरवात झाली. पण तोहि आक्षेप फार दिवस टिकू शकला नाही. गंगाधरपंतानंतर बरेच पंजाबी या संस्थेस मिळाले. “हिंदुस्थानी सेटलर्स असोसिएशन” स्थापन होण्याचें कारण झालें तें असें:— जुनी संस्था “इंडो-अमेरिकन असोसिएशन ऑफ युनायटेड स्टेट्स अँड कानडा” ही प्रथमतः हिंदी आणि अमेरिकन लोकांमध्ये सलोखा वाढावा आणि हिंदु विद्यार्थी मंडळींना काम मिळवून देण्यांत पुढाकार घ्यावा, आणि हिंदु मजूर आणि इतर रहिवासी यांस सौख्य मिळवून देण्याचा प्रयत्न करावा या हेतूने, म्हणजे केवळ स्थानिक, सामाजिक व आर्थिक अडचणींच्या निराकरणासाठी स्थापन झाली. ही स्थापन झाली ती फार जुन्या काळांत म्हणजे १९०५।०६ च्या सुमारास झाली असली पाहिजे. त्यानंतर तिकडे जे हिंदी विद्यार्थ्यांचे, व्यापाऱ्यांचे किंवा मजुरांचे स्थानिक संघ होते त्यांपैकी बरेचसे संघ या असोसिएशनला “फेडरेट” झाले. प्रत्येक स्थानिक संघाला आपले जुने नांव कायम ठेवावयाचें होतें, तसेंच सर्व मिळून एखादी संस्था निघावी अशी इच्छाहि होती. त्यामुळे अशी तोड निघाली की प्रत्येक संघाने आपल्या स्वतंत्र नोटपेपरवर आपल्या संस्थेच्या नांवाखाली, “मॅबर ऑफ इंडो अमेरिकन असोसिएशन...कानडा.” इतकें नांव लिहावें असें ठरलें. पुढें एक दोन वर्षांनीं असोसिएशनचें नांव वर आणि स्थानिक संघाचें नांव खाली कौसांत छापवें अशी रीति सुरू झाली. या रीतीला प्राधान्य येण्याचें एक कारण असें होतें की, तशी तडजोड कबूल केल्यास प्रत्येक स्थानिक संघास २००० पर्यंत फुकट नोटपेपर व एनव्हेलप्स पुरविण्याचें मुख्य संघानें योजिलें; आणि तेवढ्यामुळे म्हणजे सुमारे ३५ डॉलरच्या काटकसरी-

साठी स्थानिक संस्थांनीं तें कबूलहि केलें. तथापि सार्वराष्ट्रीय संघाच्या नांवाची मान्यता वाढण्यास दुसरोहि एक कारण होतें. जुने लोक परत जात आणि नवीन लोक येत, तेव्हां नवीन लोकांत स्थानिक नांवाची आवड आणि अभिमान कमी असल्यामुळे मध्यवर्ती संस्थेचेच नांव चोहोंकडे अधिकाधिक प्रसृत होई. थोड्याच दिवसांत इंडो-अमेरिकन असोसिएशनचेंच नांव हिंदुस्थानी मंडळीस मान्य होऊन बरीचशी चोहोंकडची मंडळी तिची सदस्य झाली आणि हिंदी मंडळीच्या लोकमताची निदर्शक सभा म्हणून तेथील वर्तमानपत्रे देखील तिचा उल्लेख करूं लागली. या संस्थेमध्ये हिंदी लोकांविषयी सहानुभूति दाखविणारे काहीं अमेरिकन लोक देखील होते, पण ते ऑनररी सभासद असून त्यांना मत नव्हते.

या संस्थेची वाढ होऊं लागली आणि तीमध्ये तेथील सर्व प्रकारचे लोक आले पण तेव्हां अमेरिकेत गदर चळवळ सुरू होती. तेव्हां ती चळवळ या संस्थेस सर्वसंमत नसल्यामुळे किंबहुना त्या चळवळीस बऱ्याच पैसे-वाल्या व्यापाऱ्यांचा विरोध असल्यामुळे ही संस्था गदर चळवळीपासून अलिप्त ठेवावयाची असें या संस्थेचें धोरण ठरलें. पण भोवतालच्या वातावरणांत काहींतरी परिणाम झालाच. हिंदुस्थानच्या राजकीय चळवळीकडे थोडें तरी लक्ष संस्थेच्या चालकांस द्यावें लागलें. आणि काँग्रेसचें ध्येय जें हिंदुस्थानास इंग्रजी अंमलाखालीच स्वराज्य मिळविणे त्या धोरणाच्या पुरस्कृतीसाठी या संस्थेनें काहीं प्रकाशितें प्रसिद्ध केलीं, त्यांत विल्यम जेनिंग्ज ब्रायन याचे हिंदुस्थानी राज्यव्यवस्थेसंबंधानें टीका हें एक होतें. हिंदुस्थानी दुष्काळाशी झगडण्यासंबंधाने ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेची असमर्थता दाखविणारें दुसरे एक पत्रक होतें, आणि त्याप्रमाणेंच ब्रिटिश मुत्सद्द्यांनीं हिंदुस्थानी लोकांस स्वराज्यास पात्र करावें म्हणून जे विचार व्यक्त

केले होते त्यांचाहि संग्रह होता, आणि इंडियन न्याशनल काँग्रेसवर एक प्रकाशित होतें. येणे-प्रमाणे जरी या संस्थेचे कर्तव्य स्थानिक हिंदी मंडळींना संघशक्तीने मदत करण्याचे होतें तरी तें बाजूला राहून पैसा मुख्यतः हिंदुस्थानी स्वराज्याला मदत करण्यासाठी लोकमत बनविणारी प्रकाशिते छापण्याकडे व त्यांचा प्रसार करण्याकडे खर्च होऊं लागला. आणि येणेप्रमाणे या केवळ स्थानिक हिताच्या संस्थेचे स्थानिक स्वरूप बाजूलाच राहून हिंदी राजकीय चळवळीच्या तुतारीचे स्वरूप तिला येऊं लागलें.

यापुढें हिंदुस्थानच्या काँग्रेस कमिटीशी पत्र-व्यवहार होऊं लागला आणि काँग्रेस कमिटीशीं अधिकाधिक पत्रव्यवहार होतांच ही संस्था हिंदुस्थानच्या काँग्रेसलाच जोडली जावी अशा तऱ्हेचे धोरण होऊं लागलें, आणि ते धोरण जेव्हां हिंदुस्थानी नवे नवे विद्यार्थी येऊं लागले तेव्हां वाढूं लागलें. या तऱ्हेने ही संस्था रूपांतर पावत आहे, हिंदुस्थानची राजकारणाची हस्तक ही संस्था होत आहे, अमेरिकेत हिंदी लोकांचे हित-संबंध अधिकाधिक जपण्यासाठी खटपट करणारी ही संस्था राहिली नाही असा आक्षेप या संस्थेतील जुनी मंडळी घेऊं लागली. याच आक्षेपक वर्गांत प्रोफेसर गोगटेहि होते. मिस्टर विलकाक्ससारखे हिंदुस्थानी मंडळीविषयी प्रेम बाळगणारे परंतु मत नसलेले अमेरिकन गृहस्थहि होते. ते म्हणत कीं, येथील हिंदुस्थानी मंडळींना हिंदुस्थानी राजकारणासंबंधानें प्रामुख्याचा भाग कधींच घेतां येणार नाही, आणि यासाठीं मुख्य लक्ष स्थानिक प्रश्नांवर ठेवून वर्षाअखेरच्या म. व. न. भाषणांत हिंदुस्थानच्या राजकीय स्थितीचे सिहाबलोकन करीत जावे. अमेरिकेतील हिंदुस्थानी मंडळीनें यापलीकडच्या भानगडींत पडूं नये; श्यांस हिंदुस्थानी राजकारणांत पडावयाचे असेल त्यांनीं हिंदुस्थानांत जाऊन नंतर पूर्णपणें

पडावे असे होते. तथापि बऱ्याचशा तरुण मंडळींस तें नको होतें. त्यांनां हिंदुस्थानांत ब्रिटिश लोक हिंदु लोकांस वाईट तऱ्हेनें वागवितात यावरच व्याख्यानें द्यावयाला, आणि हस्तपत्रकें काढावयाला हवीं होतीं, हिंदुस्थानी मंडळींच्या रहाण्यासाठीं कोआपरेटिव्ह सोसायटी काढून आपली रहाणी अमेरिकन लोकांच्या तोडीची करणें, हिंदुस्थानी मंडळींस हस्तसामुद्रिक किंवा फलज्योतिष या प्रकारच्या संशयित स्वरूपाच्या धंद्यापामून मोकळे करणें, इत्यादि प्रयत्न करावयास नको होते; कां कीं, त्या प्रकारचे परिश्रम जर बरेच दिवस झाले तरच हिंदी वसाहतीची स्थिति सुधोरल, पण अमेरिकेत आलेल्या तरुणांचा त्यामुळे स्वदेशांत डंका होणार नाही. पुष्कळ तरुणांनां हिंदुस्थानच्या स्थितीविषयीं एखाद्या गांवीं जाऊन व्याख्यान द्यावे आणि त्या व्याख्यानाचा सारांश स्थानिक पत्रांत प्रसिद्ध झाला म्हणजे त्या स्थानिक पत्राची एक प्रत हिंदुस्थानाकडे पाठवावी आणि आपल्या गांवाकडे काँग्रेस कमिटीच्या सेक्रेटरीला पाठवावी आणि त्याच्याकडून स्वराज्य संपादनाच्या पवित्र कार्याला मदत केल्याबद्दलें पत्र आणवावे आणि तें अमेरिकेतील इतर हिंदु मंडळींत दाखवावे या प्रकारच्या गोष्टी करण्याचाच हव्यास असे.

आल्यागेल्या हिंदुस्थानी मनुष्याचा या संस्थेवर पगडा असावा ही गोष्ट स्थानिक वसाहत करून राहिलेल्या मंडळींनां आवडत नव्हती. ते म्हणत कीं, ही संस्था देशांतील हिंदुस्थानी मंडळींच्या उपयोगाची होईनाशी झाली आहे, आणि त्या संस्थेच्या बदलेलेल्या वळणाला पूर्वीच्या रस्यावर आणण्याचे प्रयत्न होऊं लागले पाहिजेत याच्या उलट ती संस्था काँग्रेसला जोडण्याचे प्रयत्न विद्यार्थ्यांकडून होऊं लागले. प्रो. गोगटे यांनी ही संधि पाहून काँग्रेसचे क्रीड कबूल करून काँग्रेसला ही संस्था जोडण्याचा जो ठराव जाहीर

झाला त्या ठरावाला सपाटून विरोध करावा आणि स्थानिक हिंदी मंडळीच्या प्रश्नाकडेसच लक्ष देणारी ही संस्था रहावी म्हणून जोराने खटपट केली. त्यांनी त्या क्रीडच्या ठरावाला विरोधाची नोटीस देऊन राजकीय कार्यक्रम संस्थेने अंगाबाहेर टाकावेत असा ठराव मांडला. त्यावेळेस प्रो. गोगटे यांचा ठराव जरी नापास झाला तरी त्यांस आपले अनुयायी निश्चितपणे कळून आले. आणि थोडक्याच दिवसांनी “हिंदुस्थानी सेटर्ल्स असोसिएशन” म्हणजे वसाहत करून राहून पहाणारांची संस्था या नांवाखाली एक संस्था प्रो. गोगटे यांनी नोंदली, आणि ते स्वतः त्या संस्थेचे अध्यक्ष झाले. या संस्थेमध्ये आल्यागेल्या हिंदुस्थानी मनुष्यास सदस्यत्व ठेवलेच नाही. जे ५ वर्षे किंवा त्याहून अधिक अमेरिकेस राहिले असतील त्यांसच या संस्थेचे सदस्य होता येई. या संस्थेचे अस्तित्व स्थानिक गरजेच्या दृष्टीने खरोखर हवे होतें. पण ते असोसिएशनच्या अभिमान्यांस बराच राग येण्यास कारण झाले.

स्वतंत्र संस्थेचे अस्तित्व हवे आहे ही गोष्ट वसाहत करून राहिलेल्या बऱ्याच जुन्या मंडळीस पटली, आणि ती मंडळी नवीन संस्थेची सदस्यहि झाली. ही जुनी मंडळी जुन्या संस्थेच्या चालकांस म्हणाली की स्वराज्यासाठी खटपट करणे हे कार्य चांगले आहे. तिकडेच तुमचे लक्ष लागत असेल तर तें तुम्ही उत्साहाने करा. त्यास आमची हरकत नाही. आम्ही तुम्हांस मदत काय करायची ती करूच पण अमेरिकेत कायमची वस्ती करणाऱ्या मंडळींचे हितसंबंध पुष्कळ व्यापक आहेत व तुमच्यामार्फत संस्थेस स्वराज्यविषयक कार्ये तुम्हांस एकनिष्ठपणाने करावयाचे आहे असे दिसते. कां की, तुम्ही हिंदुस्थान काँग्रेसची क्रीड पत्करली आहे. तर ज्या इतर गोष्टी आम्हांस करावयास पाहिजेत त्या गोष्टी करण्यास आम्हांस संस्था पाहिजे म्हणून आम्हांस नवीन संस्थेची आवश्यकता आहे.

गदर चळवळ जेव्हां सुरू होती तेव्हां आपण त्या संस्थेत नाहीं असे दाखविण्यासाठीच जणू काय कान्स्टिट्यूशनल पद्धतीने हिंदुस्थानास स्वराज्य मागणाऱ्या इंडो-अमेरिकन असोसिएशनचे सदस्यत्व वाढले होतें, पण त्या प्रकारची मंडळी या नवीन संस्थेत दाखल होण्याचा बराच संभव होता. शिवाय गदर चळवळीशी सहानुभूति बाळगणारा वर्ग आपल्या संस्थेत फारसा मिळू नये म्हणून इंडो-अमेरिकन असोसिएशनची वृत्ति होती, आणि त्या वृत्तीची कारणे दोन होती: गदर चळवळीचीं माणसें जर या संस्थेत शिरलीं तर आजच्या महत्त्व पावलेल्या व्यक्तींचे संस्थेतील महत्त्व जाईल हें एक कारण होतेंच, पण आमच्या संस्थेस कान्स्टिट्यूशनल रस्त्यापासून सशस्त्र राज्यक्रांतीच्या रस्त्यावर जावे लागू नये म्हणून आम्हांस गदरपार्टीचीं माणसें दूर ठेवलीं पाहिजेत असे ते म्हणत.

नवीन स्थापन झालेल्या सेटर्ल्स असोसिएशनला देशद्रोही, आपणलपोटी वगैरे नावे ठेवण्यास इंडो-अमेरिकन असोसिएशनने सुरवात केली पण त्याचा परिणाम असा झाला की, उलट कडी म्हणून या वसाहतवाल्यांच्या संस्थेने गदरपार्टीच्या लोकांस उघडपणे आपल्या पक्षांत येण्यास आमंत्रण केले. तेव्हां तर प्रो. गोगटे यांच्यावर भडिमारस चांगलीच सुरवात झाली. ज्या सोंबळ्या प्रो. गोगटेयांना “इंडो-अमेरिकन असोसिएशन” ही राजकीय संस्था आहे म्हणून तिच्यांतून फुटून जावेसे वाटतें तेच गोगटे उघडपणे बंडांत सामील झालेल्या लोकांशी सहकारिता करू पाहतात याचा अर्थ काय! प्रो. गोगटे यांनी असे उत्तर दिले की, आमची संस्था वसाहत करणाऱ्यांची आहे. आणि जी मंडळी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध बंड करणारी आहेत, त्यांच्याशी बंडाच्या प्रयत्नाखेरीज इतर गोष्टींत सहकारिता करण्यास आम्हांस कोणत्याहि तऱ्हेने

प्रत्यवाय नाही. आणि विशेषकरून त्यांचे आणि आमचें मत आतां एकच झालें आहे. बंद करण्यांत फायदा नाही, तें यशस्वी होणार नाही असें आम्हीं केवळ तर्कांनीं म्हणत होतो, आणि गदर पार्टीची मंडळी तर त्या दिशेनें प्रयत्न करून व अपयश पावून त्याच निर्णयास पोचली असतील. अर्थात त्यांचे ज्ञान प्रयोगसिद्ध असल्यामुळें आमच्या पेक्षां त्यांचें कर्तव्यपरिज्ञान उच्च आहे, व ते आमची संस्था बंडांत ओढतील अशी आम्हांस भीतीच वाटत नाही. याशिवाय हेहि लक्षांत ठेवले पाहिजे कीं, आम्हांस अमेरिकेंत कायमची वस्ती करणारे लोक एकत्र करावयाचे आहेत, केवळ हिदुस्थानांत जाऊन नोकरी करणारे लोक आम्हांस नको आहेत. बंडांत भाग घेतल्यामुळे जे डागळले गेले आहेत आणि जे स्वदेशी जाऊ शकत नाहीत तेच येथें खरे वसाहत करणारे लोक आहेत. व अमेरिकेस आलेल्या भारतीयांचा इतिहास गदरांच्या सघी-करणाच्या काळापासून सुरू होईल. प्रोफेसर गोगटे यांची वृत्ति बऱ्याच तरुण मंडळींस नापसत होती, आणि ती त्यांच्यामार्फत हिदुस्थानांतील पुढारी वर्गास कळली, आणि लाल गजपतराय यांनाहि समजली. गजपतराय यांस असे वाटले कीं हिदुस्थानांतून अमेरिकेस गेलेली मंडळी बह-कली आहेत. ते विनाकारण भांडत आहेत. हिदु-स्थानची मंडळी कोठेहि गेली तरी त्यांची भांडणे मिटावयाची नाहीत, या “अज्ञानी” लोकांस आपण चार गोष्टी सांगितल्या पाहिजेत. “एकी करा आणि स्वराज्य मिळवा” हा उपदेश त्यांना पाहिजे आहे. प्रो. गोगटे वयाने अधिक असून जी तरुण उत्साही मंडळी कॉंग्रेसचे म्हणजे हिदुस्थानचें पवित्र कार्य करू इच्छितात त्यांच्या विरुद्ध विनाकारण झाले आहेत, तर प्रो. गोगटे यांची कानउघ्राडणी आपण केली पाहिजे, गोगटे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण आहेतना! त्यांनां खिशांत घालणें कठिण गोष्ट नाही, शिवाजीची स्तुति केली,

महाराष्ट्राच्या शूर पुरुषांविषयीं आणि कवींविषयीं आदर दाखविला आणि महाराष्ट्रीय मंडळी नेतृत्वास योग्य आहेत असें म्हटले म्हणजे आपण पुण्यांतली साधी भोळी मंडळी आपलीशीं करून कशी घेतों, इत्यादि गोष्टी त्याच्या मनांत आल्याशिवाय राहिल्या नाहीत. लाल गजपतराय यांनीं जेव्हां अमेरिकेस जाण्यासाठी बोटीवर पाय ठेवला तेव्हां कॉफिसचें ध्येय अमेरिकेंतील हिंदी मंडळींत चांगल्या तऱ्हेने पसरवूं अशी त्यांस मोठीच उमेद होती.

प्रकरण ९ वे.

शंकरराव गोगटे.

प्रो. गोगटे ही एक व्यक्ति होती. नागपूर किंवा इंदूर येथे ते बरेच लोकांच्या चर्चेचा विषय होते. नागपूरला ते विद्यार्थी असनांच कल्पक म्हणून प्रसिद्ध होते. १८८४ च्या सुमारास जेव्हां ते हायस्कुलांत होते, तेव्हांपासून ते बरेच गुण दाखवीत होते. त्यांचे आवडीचे मुख्य विषय म्हटले म्हणजे तीन: गणित, पदार्थविज्ञान आणि संस्कृत. ते इतिहासाचेहि भोक्ते होते. आणि नागपूरच्या तरुण मंडळींत ज्या लोकांस इंग्रजी राज्याला आग दाखवण्यासाठी कांही तरी करावे असे वाटत होते अशांपैकी ते एक होते. शुक्रवार तलावाच्या वाजूने बर्डीवर जाताना नक्की कोणत्या ठिकाणीं अप्पामाहेब भोसले इंग्रजांस शरण गेले, ती जागा त्यांनां कळली होती, आणि त्या जागेवरच त्यांनीं आपला राग काढला, तो असा: रस्ता दुरुस्त करण्यासाठीं म्युनिसिपालिटीचे मजूर थोडा रस्ता खणीत होते, तेव्हां एका मजुराच्या जवळून कुदळ मागून घेऊन मोठ्या त्वेषानें त्यांनी त्या जागेपैकीं कांही भाग खोदून काढला. पुष्कळ मंडळींनां हा मुलगा इतका राग जमीनीवर कां काढीत आहे हें समजलें नसेल. मास्तरनें वर्गांत छड्या लगावला

असतील म्हणून कोणावर तरी राग काढण्यासाठी न्यात यशवंतरावाने कशा ओतल्या असतील या-
हा जमीन कुदळीने फोडून काढीत आहे, असेच विषयी चर्चा करीत. इंद्रज दगेराजी करून
वाटले असावे. त्या तेरा चौदा वर्षांच्या अंतःकर- होळकरांचे राज्य खालसा करावयास आला तर
णांत ज्या प्रकारचा संताप आला होता त्या प्रका- होळकरांना आपले सरक्षण करणे शक्य आहे
रचा संताप येण्याइतपत सुशिक्षित माणसे थोडीच काय इत्यादि प्रश्नांची चर्चा ते उघडपणे करीत
होती, त्यावेळेस भोसलेशाही जाऊन इप्रजी असत. त्यात ते इतके खुल्या दिलाने बोलू लागले
झाल्याला तीस वर्षेहि झाली नव्हती आणि त्या- की त्यांचे बोलणे ऐकावयाचीच बऱ्याच मंडळींना
वेळचा सुशिक्षित वर्ग म्हणजे, जिल्हेकचेरी, भीती वाटे. या अशा गुणामुळे जरी प्रो. शंकर-
कमिशनरी, आणि ज्युडिशिली आणि सेक्रेटरीएट तरी तेथील महाराष्ट्रीय मुत्सदी मंडळींना असे वाटे
येथील कारकून; ते इप्रजीत पगार की त्यांच्या अशा धाटाईच्या बोलण्याने दिल्ली-
कसा वेळच्या वेळेवर मिळतो हेच सांगण्यांत चूर वाल्या मंडळींना पोलिटिकल एजंटच्या आफीस-
असत. तेथील सुशिक्षितास जर राग कशाबद्दल मध्ये महाराष्ट्रीय नोकरांविरुद्ध खलबत करून
येत असला तर तो “पुणेकर” लोकच फार त्यांच्या नोकऱ्या घालविण्यास एक साधनच होईल.
आले एवढ्याबद्दल येत होता, तर अशा वेळेस पुढे अशा गुणांनी प्रो. शंकरराव यांची नोकरी
ज्या जागेवर भोसले इंद्रजांस शरण गेले त्या जागे- मात्र गेली. आणि पुढे एक वर्ष ते बंगालमधील
वर राग काढणाऱ्या बापू गोगट्याचे अंतःकरण एका कॉलेजांत प्रिन्सिपालकी करून पुढे अमेरिकेस
इतरांस कसे समजणार? शंकरराव गोगटे पुढे गेले.
शिकत शिकत एम. ए. झाले आणि पुढे ते इंदूरला प्रोफेसरी करू लागले. त्यांच्या डोक्यांत नेहमी
नवीन यांत्रिक युक्त्या शोधून काढण्यासाठी खळ- नवीन यांत्रिक युक्त्या आणि देशाभि-
वळ चालू असे. यांत्रिक युक्त्या आणि देशाभि- मान यांचा सबंध त्यांनी असा लावला होता की,
मान यांचा सबंध त्यांनी असा लावला होता की, ज्यास यांत्रिक युक्त्या अधिक टाऊक असतील
तोच अधिक देशाभिमानी, इंद्रजांना या यांत्रिक युक्त्याच जास्त टाऊक असल्यामुळे ते देशी
राज्यांस चिरडते झाले.

गंगाधर कॉलेजमध्ये असताना तो प्रो. गोगटे यांचा फार अभिमान होता. मराठेशाहीविषयी अभिमान गंगाधराप्रमाणे अनेक विद्यार्थ्यांच्या मनांत जागृत होण्यास प्रो. गोगटेच कारण. यश-वंतराव होळकरांच्या युद्धविषयक धडाडीविषयी गोगटे फार गोष्टी सांगत; आणि तीनशे तोफा चार महिन्यांत ओतणे ही क्रिया किती कठिण आहे व शंभर वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानांत किती कठिण होती हे सांगून आपल्या इंदुरांत ३०० तोफा चार महि-

न्यात यशवंतरावाने कशा ओतल्या असतील या-
हा जमीन कुदळीने फोडून काढीत आहे, असेच विषयी चर्चा करीत. इंद्रज दगेराजी करून
वाटले असावे. त्या तेरा चौदा वर्षांच्या अंतःकर- होळकरांचे राज्य खालसा करावयास आला तर
णांत ज्या प्रकारचा संताप आला होता त्या प्रका- होळकरांना आपले सरक्षण करणे शक्य आहे
रचा संताप येण्याइतपत सुशिक्षित माणसे थोडीच काय इत्यादि प्रश्नांची चर्चा ते उघडपणे करीत
होती, त्यावेळेस भोसलेशाही जाऊन इप्रजी असत. त्यात ते इतके खुल्या दिलाने बोलू लागले
झाल्याला तीस वर्षेहि झाली नव्हती आणि त्या- की त्यांचे बोलणे ऐकावयाचीच बऱ्याच मंडळींना
वेळचा सुशिक्षित वर्ग म्हणजे, जिल्हेकचेरी, भीती वाटे. या अशा गुणामुळे जरी प्रो. शंकर-
कमिशनरी, आणि ज्युडिशिली आणि सेक्रेटरीएट तरी तेथील महाराष्ट्रीय मुत्सदी मंडळींना असे वाटे
की त्यांच्या अशा धाटाईच्या बोलण्याने दिल्ली- वाल्या मंडळींना पोलिटिकल एजंटच्या आफीस-
मध्ये महाराष्ट्रीय नोकरांविरुद्ध खलबत करून त्यांच्या नोकऱ्या घालविण्यास एक साधनच होईल.
पुढे अशा गुणांनी प्रो. शंकरराव यांची नोकरी मात्र गेली. आणि पुढे एक वर्ष ते बंगालमधील
एका कॉलेजांत प्रिन्सिपालकी करून पुढे अमेरिकेस गेले.

प्रो. शंकरराव यांस हिंदुस्थानचा अभिमान कितपत होता हे सांगता येत नाही. त्यांना महाराष्ट्रीयत्वाबद्दल मात्र मोठा अभिमान होता. त्यांना विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ यांचे कार्य फारसे पसंत नव्हते, किंवा त्यांचे त्यांस महत्त्व वाटत नसे. विवेकानंद तर लुच्चा; कां की, तो बंगाली होता, अशी त्यांच्या मनांत अगदी चोर-खणांत अर्धीमुर्धी निजलेली आणि अर्धीमुर्धी जागृत अशी भावना असे. स्वामी रामतीर्थ यांच्या एका अमेरिकन शिष्याने एका हिंदी विद्यार्थ्याची काळजी फार चांगल्या तऱ्हेने घेतली आणि त्यास उपजीविकेच्या मार्गास लावले, फारसे शंकर-रावांस स्वामीचे कार्य कांहीं तरी चांगले वाटते पाहिजे असे वाटे.

प्रोफेसर गोगटे न्यूर्योर्कला आले तेव्हा त्यांच्या ध्यानेच प्रोफेसर गोगटे यांस भेटण्याची संधी दर्शविली होती. कां की, त्या काळी त्यांच्या

असें कळले कीं, तेथील हिंदुस्थानी मंडळींपैकीं जां अनेक वर्षे अमेरिकेतच निवास करीत आहेत अशी हिंदुस्थानी मंडळी प्रो.गोगटे यांच्या सल्ल्यानें चालतात. तेव्हां त्या गृहस्थानें प्रोफेसर गोगटे यांस एकदां जेवणास आमंत्रण केले. त्या वेळचा संवाद जरासा मनोरंजक असल्यामुळे तो पुढच्या प्रकरणांत दिला जाईल. त्या गृहस्थाचे नांव विलकाक्स असें होतें. व हा गृहस्थ पूर्वी अगदी गरीबीत असून पुढें कारखानदार झाला होता. प्रो. गोगटे यांस मि. विलकाक्सच्या उदाहरणावरून हिंदुस्थानाधिषयी सहानुभूति असलेला वर्ग अमेरिकन लोकांत उत्पन्न होणें शक्य आहे हे पटले.

प्रो. गोगटे यांचा मानसिक इतिहास लिहिला असतां तो फारच मनोरंजक होईल, त्यांना महाराष्ट्रीयत्वाविषयीं देखील जो अभिमान होता, तो महाराष्ट्राच्या इतिहासामुळे होता किंवा कोंकणस्थ ब्राह्मण जात महाराष्ट्रीय आहे म्हणून होता हें सांगतां येत नाहीं.

अगदीं अल्पवयांत गोगटे अट्टल कोंकणस्थ होते. देशस्थ आणि कऱ्हाडे ब्राह्मणांस देखील ते आपल्या बरोबरीचे समजत होते कीं नाहीं याविषयीं शंका आहे. एका कोंकणस्थ मुलीचे त्यांच्या तरुण वयांत देशस्थाबरोबर लग्न झाले याबद्दल त्यांस फारच वाईट वाटले. शंकररावांच्या दृष्टीने देशस्थ आणि कऱ्हाडे ब्राह्मण जर कोंकणस्थापेक्षां हलके तर सारस्वत आणि कायस्थप्रभु तर कितीतरी कमी योग्यतेचे! प्रो. गोगटे यांनां असें वाटत होतें कीं, हिंदुस्थानविषयक खरें “मौत्सघ” कोंकणस्थ ब्राह्मणाखेरीज इतरांस कळणारच नाहीं. दुसऱ्या कोणत्याहि जातीचा देशाभिमान कोंकणस्थ ब्राह्मणाच्या देशाभिमानाच्या पासंगाला उतरणार नाहीं. पण हीं त्यांचीं मतें ते फारसे बोलत नसत.

प्रोफेसर गोगटे यांच्या हिंदुस्थानी आयुष्यांत त्यांचीं मतें निश्चित असल्याचा लौकिक कधींच

नव्हता; ते टिळकांच्या पक्षाचे आहेत किंवा गोखल्यांच्या पक्षाचे, हें वर्गीकरण सदाशिवपेटी पुणेकरांस न करतां आल्यामुळे त्यांनीं त्यांस विक्षिप्त म्हणून ठरविलें होतें. त्यांचा विद्यार्थी गंगाधर याला हिंदुस्थान सोडावे लागेपर्यंत गोगटे यांनां आपल्या ‘अनुभव’ हेतूची जाणीव झाली असेल किंवा नाहीं, हें कोण जाणें! कित्येक लोक तर असें म्हणत कीं स्वतः माव नोकरीला चिकटून रहावयाचे आणि औद्योगिक उन्नतीच्या आणि तरुणांनीं नोकरीत पडूं नये, व्यापारांत पडावे या प्रकारच्या गप्पा मारण्यांत पुढाकार घ्यावयाचा असें त्यांचें आयुष्य आहे. प्रो. गोगटे अमेरिकेला जाण्यापूर्वीं त्यांचा विद्यार्थी गंगाधर हाच अमेरिकेला गेला. गंगाधरानें कॉलेज सोडले त्या वेळेस त्याचा आणि प्रोफेसर गोगटे यांचा जो संवाद झाला तो थोडासा लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. त्या संवादाची गोगटेयांसच अमेरिकेत असतां वारंवार आठवण होई.

“केवळ देशोद्धारासाठी जी मंडळी हातीं घेतलेले कार्य टाकून देण्यास प्रवृत्त होतात ती केवळ उनाडकी करतात असा अनुभव आहे” असे जे प्रोफेसर शंकरराव गोगटे म्हणत ते वाक्य इंदूर येथें असतांनाच ते उच्चारित असत. व ते वाक्य गंगाधरपंतांच्या चांगल्या तऱ्हेनें लक्षांत राहिले होते. शंकरराव म्हणत कीं “जे लोक राज्यक्रांतीच्या गोष्टी बोलतात त्यांचे ज्ञान आणि अनुभव काय तर काव्य वाचून बी. ए. झाले असतात, पुढे एल्. ए. बी. होतात, पुढें वर्तमानपत्र चालवूं लागतात आणि झोकबाज आणि जोरदार लेख लिहिण्याचें कौशल्य त्यांनां लाभलेलें असतें, आणि हे जोरदार लेख लिहिण्यांत त्यांची जी तयारी झालेली असते ती विशेषेकरून आपल्या आसपासच्या मोठ्या लोकांची निंदा करण्यांत कौशल्य खर्चून झालेली असते. अमक्या अमक्या कॉलेजच्या प्रोफेसरची कशी काढली; हे दाखवूनच

ते लोक महत्त्व पावतात, आणि राज्यक्रांति कशी करावी या प्रश्नावर अधिकारी वक्ते बनतात. आणि ते लोक गुप्त मडळ्या यूरोपांत कशा बनविल्या गेल्या ते सांगतात, आणि आपल्या मुलाला मात्र सरकारी अधिकाऱ्याच्या कृपेत रहावे म्हणून सल्ला देतात. आपण सावकारी करीत असतां शंभर रुपये तारणाशिवाय किंवा कमी व्याजाने ते देणार नाहीत आणि भोवतालच्या उत्साही तरुणांस, तुम्हांस आपला जीव धोक्यांत घालण्याचे साहस नाही, म्हणून चिडवितात; असल्या प्रकारच्या उपदेशकांपासून हिदुस्थान केव्हां सुटेल तो सुटो! त्यांना त्यांच्या दुष्कृत्यांचे फळ मिळेल आणि ते त्यांच्या नादी लागलेल्या त्यांच्या कट्ट्या चहात्यांकडून मिळेल. पण तुम्हां तरुणांचे आयुष्य मात्र आज खराब होत आहे. एका साधु बनलेल्या मुनिने अनेक सुशिक्षित लोक आपल्या नादी लावले, तथापि पुढे त्या साधूला जेव्हां त्याच्या शिष्यिणीपासून मुले होऊं लागलीं, तेव्हां त्याच्या नागपूरच्या शिष्यांनी त्या मठांतच जाऊन आपल्या गुरूची पाद्यपूजा कशी केली याची कथा ते आपल्या खेद्यांस सागत आणि त्याप्रमाणेच, या बदमाष राजकीय गुरूंचे पुढेंमागे होणार असें शंकरराव भाकीत करीत होते. गंगाधरपंत म्हणाले “ते गुरु बदमाष असतील पण आपल्याला त्यांच्याशी काय करावयाचे आहे. त्यांना आपल्या उपदेशाप्रमाणे आचरण ठेवतां येत नसेल पण ते त्यांचे दौर्बल्य आहे.” गंगाधरपंतांना जेव्हां कॉलेज सोडावे लागले तेव्हां, “शिवाजीउत्सव सरकारला मंजूर नाही, हें मला ठाऊक नव्हते आणि मी इतःपर त्या उत्सवांत भाग घेणार नाही असें म्हणून तुम्हीं आपल्यावरचा आक्षेप दूर करून घेऊन कॉलेजांत रुजू व्हा” असे त्यांस प्रोफेसर शंकरराव यांनी मागितले, आणि एवढे कबूल करीत असाल तर तुम्हांस कॉलेजांत पुन्हां घेण्याची खटपट करतो म्हणून देखील आश्वासन दिलें.

पण त्याला गंगाधराने उत्तर दिलें कीं “सर, असें खोटें बोद्धून तात्पुरती सोडवणूक होईल. कॉलेजमध्ये मी प्रविष्ट होईन, आणि शिवाजीचा उत्सवहि कदाचित् राजमान्य होईल पण मी मात्र आपल्या मनाविरुद्ध कां होईना पण प्रतिज्ञा केल्यामुळे शिवाजीउत्सवाला मुकेन कीं नाही! म्हणजे लबाड लोकांनी हें राज्य प्राप्तिलें आहे, त्यांना टोपी फिरवावयास वेळ नाही, पण त्यांच्या मताबरोबर आपण आपले मत फिरवीत जाणें आणि त्यांच्या लबाड वर्तनाबरोबर आपण लबाड वर्तन करीत जाणे ही गोष्ट खरोखर प्रजेच्या कल्याणाची नाही. जर तुम्हांस माझ्याकरतां कांही खटपट करावयाची असेल तर तुम्हीं सर्व मंडळी मिळून माझ्याविरुद्ध जो निकाल झाला आहे त्या निकालाविरुद्ध निषेध करून मी जे केले आहे तें योग्य ठरावे याप्रकारची खटपट करा.” प्रो. शंकरराव यांनी तसें केले नाही. ते म्हणाले “आपणांस येथे रहावयाचें आहे. जेव्हां दरबार म्हणजे पोलिटिकल एजंट शिवाजी उत्सवाविरुद्ध असेल तेव्हां तो ते उत्सव बंद करील आणि त्यावेळेस तो उत्सव करणे गुन्हा होईल, पण जेव्हां पो. एजंट हा उत्सव मंजूर करील तेव्हां तो करण्यास हरकत नाही. तर ज्यावेळेस जे मना असेल तें न करणे आणि ज्यावेळेस जें मंजूर असेल तें करणें याप्रकारच्या आचरणांत गैर तें काय आहे?” गंगाधरपंत म्हणाले “जर या राज्यांत चांगल्या गोष्टी गैर ठरू लागल्या तर त्या राज्यांत रहाणेंच नको-

‘ त्यांत पळ न बसावें

ज्यांत दुरित भीति, धर्म, नथ नाही

तृणचरमुखें सुखें अब-

कोकांबी खळमुखें न नयनांहीं.

हेंच तत्त्व मला पटतें.”

“मला हें तत्त्व मंजूर नाही” शंकरराव म्हणाले. “जर राज्य वाईट असेल तर तें सुधारण्याचा प्रयत्न करणें व्यक्तीचें कर्तव्य आहे.

राज्यव्यवस्था वाईट आहे म्हणून राज्याचाच त्याग करणें हें कृत्य देशाभिमानाी व्यक्तीस शोभत नाही ! ”

“राज्य सुधारणें ही गोष्ट देशाभिमानाची आहे खरी, पण तें शक्य कोणास आहे. जी मंडळी सरकारी नोकरीत वजनदार आहेत त्यांचेंच हें कर्तव्य होय, माझ्यासारख्या विद्यार्थ्यांचें कर्तव्य नव्हे. माझा स्वभाव अजून बनावयाचा आहे, तो जर मी या पाजी राष्ट्रांत बनू दिला तर मी देखील बडगा पाहून भिणारा आणि वाटेल तें खोटें बोलण्यास कबूल होणारा मुत्सद्दी बनेन यांत शंका नाही. आणि मी तसा बनणे ही गोष्ट या राज्यास तरी हितावह होईल काय? बापाच्या तावडींत असलेला नवरा बायकोचा अपराध नसतां बापाला खूष करण्यासाठीं विनाकारण बायकोवर रागावतो, त्याप्रमाणें तुम्ही हे कॉलेजचे प्रोफेसर आणि प्रिन्सिपाल. विद्यार्थ्यांच्या स्वाभाविक सदगुणांस तुम्ही दुर्गुण कां ठरवितां तर वरच्या वर्गास खूष करावें म्हणून. तुमची सदसाद्विवेक बुद्धि जर चिरडली जात आहे तर तुम्ही आमच्या मनावर आपल्या उदाहरणानें संस्कार तो काय घडविणार? ”

प्रो. गोगटे यांस गंगाधरपंतांचा बुद्धिवाद पटला नाही असें नाही. पण परिस्थिति जर विरुद्ध असेल तर तरुण विद्यार्थ्यांनीं परिस्थितीशीं झगडण्याची जबाबदारी आपल्यावर घेऊं नये असें त्यांस वाटत होतें. त्यांस असें दिसत होतें कीं अनेक विद्यार्थी या गुन्नामगिरीविरुद्ध बोलतात; शाळा किंवा कॉलेज सोडून देतात, आणि पुन्हां परिस्थितीच्या मातेचे दोन वळसे आणखी मिळाले म्हणजे पुन्हां लाचार होऊन नोकरी मागावयास सरकारच्या दारीं घेतात. आपल्या प्रिय विद्यार्थ्यांची स्थिति तशी होऊं नये अशीच त्यांची इच्छा होती.

“आम्ही काय करावें असें तुजें म्हण आहे?” प्रो. शंकररावांनीं विचारले.

“तुम्ही नोकरी सोडून द्यावी व त्यास कार सांगवें कीं जें राज्य आपल्या संस्थानाच्या आड संस्थापकाचा उत्सव करणे गुन्हा ठरविते व राज्याची नोकरी मला करावयाची नाही! ”

“आम्ही नोकरी सोडून द्यावयाची आणि म करावयाचें काय?”

“प्रोफेसरसाहेब, तुमचा हा प्रश्न ऐकून मला आश्चर्य वाटते, पण आश्चर्य तरी कसलें? तुमच्या या प्रश्नानें माझे डोळे तर चांगलेच उघडले तुम्ही येथील प्रोफेसरांमध्ये अग्रगण्य समजले जातां तरी देखील आपली नोकरी गेली तर आपण पुढें काय करावें हा प्रश्न तुमच्या पुढें पडला आहे! म्हणजे इतकें शिक्षण मिळून देखील तुम्हांस परावलंबित्व उत्पन्न होतें तर इतर लोकांची कथा काय? तुम्हांस मिळालेल्या शिक्षणाची जगाच्या बाजारांत किमत फार कमी आहे अशी तुमचीहि भावना आहे; पण प्रोफेसरसाहेब, तुम्हांस एक गोष्ट सांगण्याची मी परवानगी घेतों, ती ही कीं, तुमच्यासारख्या स्वतंत्र वृत्तीच्या मनुष्यास या राज्यांत आपली नोकरी फार वेळ टिकवितां येणार नाही.—”

“तर मग तूं काय योजिलें आहेस ? ”

“मी असें योजिले आहे कीं ज्या शिक्षणाची किंमत राज्यांत उलटापालटी झाल्या तरी कमी होणार नाही—जें शिक्षण प्राप्त झालें असतां जगांत वाटेल तिकडे उपजीविका करतां येईल असेंच शिक्षण मला द्यावयाचें आहे. या स्वराज्याच्या नांवाखालीं चाडूं असलेल्या परक्या राज्यामध्ये स्वतंत्र भावनांच्या प्रत्येक व्यक्तीस सरकारी अधिकारी ल्याची गुरमी मोडण्याची खटपट करून नरम करित रहाणार! तेव्हां या राज्यांत तर राहाण्याचाच विचार नको!”

“पण मग संस्थानच्या सुधारणेचें कर्तव्य कोणी करावें?”

“तुम्ही तरी कितपत करणार! जर तुम्हांस या संस्थानानें नोकरीवरून काढून टाकलें तर तुम्ही या संस्थानाच्या सुधारणेकडे लक्ष घाल की ज्या दुसऱ्या एखाद्या ठिकाणीं नोकरी मिळेल तिच्याकडे जाल—”

“परभाणीकर, तूं मला आपल्या बोलण्यानें तर निरुत्तर करित आहेस! तुझा बाणा पाहून मला आनंद होत नाही असें नाही. तुला आपल्या स्वतंत्र भावनांचें संरक्षण जरूर केलें पाहिजे, एवढेंच नव्हे तर गांचा विकासहि केला पाहिजे, हेहि मी कबूल करता. तथापि या तऱ्हेच्या उच्च भावना तुझ्या अंगी आहेत तेवढ्यावरच तुला आपलें भवितव्य सुखकर करता येणार नाही, जर तूं कॉलेज सोडून गेलास तर तुला जवळ जवळ देशच सोडावा लागेल, कां की, या कॉलेजांतून तूं निघालास म्हणजे या देशांतील दुसऱ्या कोणत्याहि कॉलेजांत तुझा प्रवेश होणार नाही. विदेशी जाऊन शिक्षण संपादनं म्हणजे फारच खर्चाची गोष्ट आहे.”

“माझ्यापेक्षां कमी शिक्षणाचे अनेक मारवाडी गुजराथी चांगल्या तऱ्हेने पोट भरित नाहीत काय? मी त्यांचाच मार्ग अवलंबून, सुरळीत बी.ए. होऊन पुढे सुरळीत नोकरी करून मध्येच अधिकाऱ्यांच्या गैरमर्जीमुळे प्रसंग ओढवणार तो या तरुण वयांतच ओढवला तर बरें होणार नाही काय? मला सरळ सांगा की, माझी आजची स्थिति आणि तुमची आज नोकरी गेली असतां होणारी स्थिति यापैकी कोणाची स्थिति आज बरी आहे असें तुम्हांस वाटतें?”

“मला वाटतें की, आज तुझीच स्थिति अधिक बरी आहे. मला तीनशें रुपये खर्च करण्याची संवय झाली आहे. आणि सरकारी नोकरी गेली तर मला दुसऱ्याकडे कोठें शंभर रुपयेहि मिळतील

की नाही हा प्रश्नच आहे! आज तूं सरकारी नोकरीत शिरलास तर तुला तीत पंचवीस तीस रुपये मिळतील व कोणा कंत्राटदाराकडे नोकरीला गेलास तर सुमारे तितकेच मिळतील, व पुढें तूं ज्या खासगी धंदा करणाराकडे नोकरी करूं लागशील त्या मनुष्याचा धंदा तुला समजूं लागला म्हणजे स्वतः देखील धंदा करूं लागशील.”

“तर तुम्ही असेंहि म्हणाल की मला काढून टाकलें नसतें तरी मी शिक्षणक्रम सोडून देऊन एखादा धंदा करणाऱ्याकडे नोकरी करणे श्रेयस्कर होईल—”

“तसें म्हणण्यास मला तरी हरकत दिसत नाही.”

येणेंप्रमाणे कॉलेज सोडतेवेळेंस प्रोफेसर गोगटे आणि गंगाधरपंत यांचे बोलणें झाले होतें आणि प्रो. गोगटे आपल्या या स्वतंत्र भावनेच्या विद्यार्थ्यांच्या भावी आयुष्यक्रम कसा काय होत आहे हें शिक्षकाच्या कुतूहलदृष्टीनें पहात होते.

कांही दिवसांनीं इंदूरचे वातावरण जरा निराळें होऊन प्रो. गोगटे यांसहि नोकरी सोडावी लागली. आणि ते पुढें दोन वर्षांच्या आंत अमेरिकेस आले. तेथें त्यांनीं विज्ञेच्या मालाच्या कारखान्यांत प्रथमतः साधारण मजुराची नोकरी धरली. तथापि ते चांगले शास्त्रज्ञ असल्यामुळे त्या कारखान्यांत त्यांना चांगलेंच महत्त्व आलें आणि त्या कारखान्याचे ते दुय्यम म्यानेजर झाले. त्यांना पगार चांगला असल्यामुळे आणि त्यांच्या बुद्धिमत्तेमुळे तेथील हिंदुस्थानी मंडळींत त्यांना बरेंच महत्त्व प्राप्त झालें.

प्रकरण १० वें.

रामतीर्थीचा शिष्य.

मि. विलकाक्स यांनीं “सेटलर्स असोसिएशन” स्थापन झाल्याबद्दल जी सहानुभूति

दाखविली होती तीमुळे प्रो. गोगटे आणि विल-काक्स यांची मैत्री अधिक दृढ झाली. हिदुस्थानच्या उन्नतीसाठी होणाऱ्या आपल्या प्रयत्नास माझा कांहीं उपयोग झाला तर आपण करून घ्यावा असे प्रो. गोगटे यांस मि. विलकाक्स यांनी कळविलें होतें. प्रो. गोगटे एकदां भेटले असतां त्यांनीं मि. विलकाक्स यांस असा प्रश्न केला कीं, हिदुस्थानी लोकांचें बरें व्हावे ही इच्छा तुम्हांस कशी झाली, देशाभिमानापेक्षां व्यापक भावना तुमच्या मनांत कशी उत्पन्न झाली ? “हे सर्व स्वामी रामतीर्थींच्या प्रयत्नाचें फल होय” असें विलकाक्सनीं उत्तर दिलें. स्वामी रामतीर्थींनीं तुम्हांस काय उपदेश केला असाहि प्रश्न प्रो. गोगटे यांनीं विचारला तेव्हां विलकाक्स यांनीं उत्तर दिलें कीं, आपण या विषयावर सवडीप्रमाणे बोद्धं.

पुढें एके दिवशीं या विषयावर अघळपघळ बोलण्यासाठींच विलकाक्सनीं प्रो. गोगट्यांनां जेवावयास बोलाविलें, त्या वेळचा जो संवाद झाला तो प्रो. गोगट्यांचीं मते उर्फ सेटलर्स असोस-एशनचे धोरण निश्चित करण्यास बराच कारण झाला असावा अशी शकळांची कल्पना आहे.

“स्वामी रामतीर्थींनीं माझ्यासाठीं जें केले त्याचा उतराई होणे मला अशक्य आहे. माझ्या आयुष्याचे स्वरूप ठरविण्यास स्वामी कारण झाले. १९०४ सालीं स्वामीजींचा उपदेश ऐकण्यास जेव्हां मी जात असे तेव्हां मी पसतीस वर्षांचा होतो. त्या वेळेस माझें स्थित्यंतर होत होतें. पूर्वी मी सामान्य यांत्रिक काम करणारा होतो, तो यंत्रशोधक आणि कारखान्याचा मालक व्हावें या अपेक्षेचा झालों होतो आणि शिवण्याच्या यंत्रासारखीं लहान यंत्रे, किंवा ल्याहूनहि लहान यंत्रे चालविण्यासाठीं विजेच्या मोटर करण्याच्या खटपटींत मी होतो. मला असे वाटे कीं, प्रत्येक मनुष्य कारखानदार आहे. प्रत्येक घरांत ज्या अनेक क्रिया होतात

त्या क्रियांस अनुरूप अशी यंत्रयोजना कां होऊं नये? घरांतले बायकांचे श्रम वांचविण्यास आपल्या यांत्रिक विद्येचा उपयोग कां होऊं नये? यासाठी लहान मोटर करण्याच्या कामांत मी गुंतलो पण मोटर लहान केली तर ती टिकाऊ होईना! यंत्रांचे कारखानदार त्यांत पन्नास दोष काढू लागले आणि लहान मोटर कार्यकारी करण्यासाठी ज्या मी सुधारणा करू लागलो त्यांची किंमत बाजारांत कांहींच होईना! प्रत्येक अमेरिकन मनुष्याच्या गृहाचें स्वरूप पालटणे व व्यक्तीचा आयुष्यक्रम सुलभ करणे हें माझे ध्येय मला सोडावेसे वाटेना. त्या वेळेस मी कामधंदा सोडून देऊन यांत्रिक शोधाच्याच मागे लागलो होतो, आणि मी पैसे मिळवीत नाही म्हणून माझी बायको मला नालायक ठरवीत होती. ”

“मी तुम्हाला नालायक कधीं म्हटले? प्रो. गोगटे, जिम जें म्हणतो ते सगळें खरे नाही. मी त्यांस नालायक कधींच म्हटले नाही. व जर मी एकटीच असते तर मीहि त्यांच्याबरोबर उपासमार काढावयास तयार असतें, पण घरांत मुलांनां खावयास द्यावयास किंवा दुधासाठीं पैसे नाहीसे झाले म्हणजे काय करावयाचे! मुले भूकभूक म्हणून ओरडूं लागली आणि त्यांनां खायला द्यायला आईजवळ काही नसले म्हणजे ती यांत्रिक शोधाच्या नांवाने ओरडणार नाहीं तर काय करांल!” मिसिस विलकाक्स म्हणाली.

“मी तुझे ओरडणे गैर तरी कधीं म्हटले ! माझ्या शोधकपणाचा घरावर काय परिणाम होत होता, आणि त्यामुळे माझी घरांत किंमत काय होत होती एवढेच मी सांगितलें” मि. विलकाक्स म्हणाले.

“मी तुम्हांस दोघांचे बोलणें ऐकले. पण माझे सर्व लक्ष पुढील हकीकतीकडे आहे.” प्रो. गोगटे म्हणाले.

“माझ्या मनांत आमचीं घरचीं भांडणे तुम्हाला ऐकवून कंटाळा आणायचा नाहीच, मला एवढेच सांगावयाचे कीं माझी घराबाहेर जितकी किंमत आहे, तितकी घरांत नाही, अशी आज स्थिति आहे आणि या परिस्थितीचा इतिहास फार दूरवर जातो. एवढेंच मी सांगतो.” मि. विलकाक्स प्रो. गोगटे यांच्याकडे वळून डोळे मिचकावून म्हणाले.

“थांब, तुझे कान उपटते” मिसेस विलकाक्स म्हणाली,

“अग, आमची पूजा करणें आज वीस वर्षे चाललेच आहे, पण या पाहुण्यांच्या देखत तरी माझी अशी शोभा करूं नको!”

“प्रो.गोगटे, आमच्याकडे कोणी जेवायला आले म्हणजे आमच्या पतिराजांची लहर, मी कजाग बायकोच्या तावडीत सांपडलेली गरीब विचारी व्यक्ति आहे असे दाखवून, पाहुण्याची स्वतःकडे आणि माझ्याविरुद्ध सहानुभूति मिळविण्याचा प्रयत्न करण्याकडे लागते. कोणाला वाटेल की, किती तरी गरीब विचारा सालस नवरा, एखाद्या कैदाशिणीच्या हातीं लागला आहे !! आपल्याच घरीं आपण मुलाचे नोकर, बायकोचे ब्रदिवान आपला हक्क काय तर जे दोन घांस बायको खायला ब्रालील तेवढे खाण्याचा आहे असें आपल्या गरीबपणाचे सोंग यांना करायला पाहिजे असतें. हे आपला धदा चुकले!! कारखानदार बनण्याच्या ऐवजी नाटकी बनले असते तर अधिक चांगलें झाले असते!” मिसेस विलकाक्स बोलल्या.

“अगदी बरोबर बोललीस, कधीं कधीं मलाहि असें वाटतें की मी मेक्यानिक आणि यंत्र-सशोधक बनण्याऐवजीं नाटकाचा बनलो असतो तर किती तरी बरे झाले असते, माझी बायको जी नाटक कंपनी येईल तिच्या नाटकांतील नायकावर दर आठवड्यास फिदा होते व त्या नायक-पार्टीं नटाची तारीफ माझ्या, म्हणजे तिच्या

नवऱ्याच्या, कानीं दररोज पडायची, हाहि प्रकार आमच्या घरांत चालतो, तेव्हां वाटते कीं मीच जर नट झालों असतो तर किती तरी चांगले झाले असतें!”

“पहा, माझ्या जिमला मी वेडा म्हणूं नको तर काय म्हणू, जिम जर नट झाला असता आणि कंपनीमध्ये मुख्य नट बनला असता तर मी त्याची फार तर एक आठवडाभर चहा केली असती, व ती देखील त्याला कळवली असतीच असे नाही. दुसऱ्या आठवड्याला दुसरा नट मला आवडला असता व मी त्याची तारीफ करायला लागले असते म्हणजे जिमने माझ्या डोक्यांत काहीं तरी घातले असते, आणि बायको मेली म्हणून रडत बसला असता, आणि खुनी म्हणून संस्थानाच्या कोर्टाकडून “इलेक्ट्रोक्यूट” झाला असता (विजेनें फांशी जाता). नट झाला नाही हे बरे नाही झाले!”

“पण आता तुम्हींच म्हणाला होतानां कीं नट झाला असता तर ते चांगले झाले असते म्हणून?”

“पण ते केवळ त्यांच्या घरांत दिसून येणाऱ्या सोगडेपणामुळे म्हटले. तेवढ्याच सोगडेपणाच्या कलेवर त्यास पैसे मिळवितां येतील अशी माझी खात्री नाही. पण उच्च प्रतीच्या नटाचे जरी काम करता आले नाही तरी सामान्य प्रतीच्या नटाचे काम जिमला खास येईल असे समजण्यास हरकत नाही.”

“बरे, मि. विलकाक्सनीं दुसरा धंदा पत्करला असता तर तो त्यांना कसा काय करतां आला असता ही चर्चा नको. ती चर्चा आज तरी निरुपयोगी आहे.” प्रो. गोगटे म्हणाले.

“तुम्ही निरुपयोगी असे कां म्हणतां, पुनर्जन्मावर तुमचा विश्वास नाही काय? मनुष्याला पुनर्जन्म कर्माप्रमाणे किंवा वासनेप्रमाणे मिळतो असे जर आहे तर आपण आपल्या जन्माची किंवा आयुष्यस्वरूपाची चर्चा करून आपलें पुढल्या जन्मींचें आयुष्य कसे जावे याविषयीची

इच्छा निश्चि १ करून ठेवावयास नको काय ? मनुष्यास आपल्या वासना निश्चित करून पुन-जन्माचे स्वरूप निश्चित करण्याची शक्यता नसेल तर कर्म आणि पुनर्जन्म यांचा सबंध जोडणारे तत्त्वज्ञान आहे त्याचा उपयोगच काय ?” मि. विलकाक्स प्रो. गोगटे यांच्याकडे पाहून म्हणाले.

“ आला, तुम्ही आपल्या वादाच्या रगांत आला ” मिसेस विलकाक्स म्हणाली, आणि पुढे प्रो. गोगटे यांच्याकडे पाहून म्हणाली, “पुनर्जन्म आणि कर्म यांची चर्चा हे करू लागले म्हणजे रात्रीची सकाळ झाली तरी वादविवाद कधी संपावयाचा नाही !”

इतक्यांत जेवणाची घंटा झाली आणि अचानक वादप्रंथाचे पहिले प्रकरण तेथे समाप्त झाले.

जेवतांना गोष्टी रामतीर्थाविषयी एकाएकीं निघाल्या नाहीत. कांहीं गोष्टी कामताविषयीं निघाल्या; त्यावेळीं कामत याच्याकडून त्याच्या कारखान्यातील मालाला किती मागणी मिळाली या गोष्टी देखील झाल्या. मिसेस - विलकाक्सने, मिसेस कामत आज अनेक वर्षे एका तरुण गृह-स्थावरोवर दृष्टीस पडते तो कोण आहे इत्यादि गोष्टी विचारल्या, पुनर्जन्मावर प्रो. गोगटे यांचा विश्वास कितपत आहे असा मिसेस विलकाक्सने प्रश्न केला, त्या प्रश्नाचे उत्तर देणे प्रो. गोगटे यांनी कोणती तरी एक क्लृप्ति वापरून टाळले आणि भाषणाचा ओघ इतर विषयावरून ओढीत ओढीत पुन्हां स्वामी रामतीर्थावर आणून ठेवला. तेव्हां शेवटी मि. विलकाक्सने आपल्या गुरू-विषयीं बोलावयास प्रारंभ केला.

“माझ्या आयुष्यास हेतु स्वामींनी उत्पन्न करून दिला. स्वामी म्हणाले कीं, प्रत्येक मनुष्य कांहीं तरी विशिष्ट कार्य करण्यास जन्मास येतो. प्रत्येक मनुष्यानें आपले अवतारकार्य ओळखावे. अवतार म्हणजे मोठ्या मनुष्याच्या ठायीं ईश्वरत्व

जास्त वैशिष्ट्यानें प्रकट होतें ही भावना, दुसरे कांहीं नाहीं, असे स्वामी वारंवार मला सांगत. प्रत्येक मनुष्य जर ईश्वराचा अंश आहे तर प्रत्येक सामान्य व्यक्तीस देखील अवतारकार्य आहेच. असे जे आम्हांस स्वामी सांगत, त्या-मुळे आपल्या आयुष्याच्या गांभीर्याची मला चांगलीच कल्पना आली, आणि ही भावना माझ्या हृदयात जागृत झाली याबद्दल मी स्वामींचा फार ऋणी आहे. प्रत्येक मनुष्य स्वतःच्या हितासाठीं फारच थोड्या गोष्टी करतो. मोठा कर्तृत्ववान मनुष्य पुष्कळ पैसे मिळवितो, मोठा कारखाना काढतो, मोठे घर बांधतो या सर्व गोष्टी जरी तो करतो तरी त्या गोष्टी त्याच्या हातून होण्यासाठीं आपला यांत फायदा आहे किंवा या गोष्टी यशस्वी होण्याने फायदा होणार तो माझा होणार अशी त्यास भावना असावी लागते. महत्त्वाकांक्षी कारखानदारास पैसे मिळविण्याच्या हेतुशिवाय त्याच्या हातून अनेक लोकांस एकत्र करून उत्पादन करण्याची क्रिया करण्याचे कार्य कसें होईल ? यासाठींच त्याला फायदा करून घेण्याचें निमित्त त्यास कार्य करण्यास लावण्यास उपयोगी पडते, आणि त्याच्याकडून महत्कार्य करविते. व्यक्तीचा फायदा हें खरोखर साध्य नव्हे, अजाण व्यक्तीच्या हातून कार्य होण्यास ती एक ईश्वरी युक्ति होय. व्यक्तीचें अवतारकृत्य हे साध्य असून त्यास मिळणारा पैसा, त्याचे कार्य साध्य व्हावें म्हणून ही केवळ एक मधली पायरी आहे हें स्वामी मला सांगत.

“मनुष्य फायद्यासाठीं काम करतो पण फायदा हा केवळ लहान मुलाचा खाऊ आहे. जें मुलानें करावे असे आईबापास वाटते तेंच मुलाच्या हातून करविण्यास त्यांम खालचा मोह उत्पन्न करून तें त्यास करावयास लावावयाचे, पण मुलगा पुढे मोठा झाला, म्हणजे त्यांस आईबापांनीं जें पूर्वी सांगितले असेल ते करण्याचें प्रयोजन सांगून

कार्यप्रवृत्त करावयाचें, ही जशी लहानशा संसारांतील रीत तशीच जगाच्या ससारांतहि आहे. फायद्याचें आमिष मनुष्यास लागून मनुष्य कार्यप्रवृत्त होतो व तो दुसऱ्यासहि कार्यास फायद्याचे आमिष लावूनच प्रवृत्त करतो. जो फायद्याचे आमिष लावून दुसऱ्याकडून काम कमवून घेतो तो मनुष्याची किमत ओळखणारा म्हणजे त्या लहानशा मनुष्याच्या अवतारकार्याची मर्यादा ओळखणारा असतो. त्यांस वाटतें कीं अमक्या मनुष्याकडून अमुक कार्य ठीक होईल, असें म्हणूनच तो त्या मनुष्यास त्या कार्यास प्रवृत्त करतो. त्या मनुष्यास हळू हळू त्याने पत्करलेल्या कार्याचा अभिमान उत्पन्न होतो आणि तो आपलें आचरण आपल्या पत्करलेल्या कर्माच्या अभिमानानें करतो. तो पैशाकडेसच केवळ लक्ष देत नाही. सुतारास ओझें उचलण्याचें काम सांगितलें तर तो सुतार म्हणतो की हे माझे काम नव्हे. तर पैशाकरतां काम करणे ही पहिली पायरी होय. सामान्य मनुष्याचें अवतार कार्य दुसरे ठरवीत असतात. तर जास्त उच्च मनुष्याचें अवतारकार्य ज्याचा तोच ठरवीत असतो. प्राप्तीची किंवा द्रव्याची आशा ही केवळ विशिष्ट कार्यास मनुष्यास प्रेरित करते, मनुष्य सजाण झाला म्हणजे तो आपल्या कार्याचे महत्त्व ओळखतो. स्वामींनीं जेव्हां हे कार्याचें महत्त्व ओळखून कार्यापासून होणाऱ्या प्राप्तीला कमी महत्त्व द्यावें ही बुद्धि माझ्याठायी उत्पन्न वेली तेव्हापासून माझ्या उदयास प्रारंभ झाला असे मी समजतां. जेव्हां मी आपल्या कार्याचे महत्त्व ओळखलें तेव्हां माझ्या झालेल्या द्रव्याविषयक निराशेपासून मला व्यथा होईनाशी झाली, आणि कर्तव्याची भावनाच मला प्रेरणा करूं लागली, आणि जो नेट मला द्रव्याच्या आशेनें उत्पन्न झाला नसता तो नेट मला कर्तव्याच्या महत्त्वाच्या ज्ञानाने आणि आपल्या अवतारकृत्याच्या कल्पनेनें

उत्पन्न झाला. मला पूर्वीं असें वाटत असे कीं अवतारकृत्य वेगरे कल्पना येणू, श्रोकृष्ण अशा लोकांच्या संबधानेच लागू आहेत मजसारख्या सामान्य मनुष्याला देखील अवतारकृत्य आहे ही मला कल्पनाच नव्हती. पण ही कल्पना माझ्या मनांत स्वामीच्या ससर्गानें इतकी ठसली कीं माझी काम करण्याची शक्ति तिच्यायोगानें कितीतरी पट वाढली, आणि जगांतील जे मोठमोठे कार्यकर्ते होऊन गेले त्यांच्याविषयीं माझ्यामध्ये आपलेपणा वाटू लागला, आणि मी देखील ईश्वरच आहे, असेहि वाटू लागले. यानंतर मला स्वामींनी गीतेचे भाषांतर वाचावयास दिलें. आणि तेव्हां मला गीतेतील प्रत्येक वाक्यांत काय जादू भरली आहे ती समजू लागली. स्वामी नसते तर गीता मला समजलीच नसती, आणि ती समजली नसती तर आत्मान्नेतिकारक किंवा मानसोन्नतिकारक प्रेरणा माझ्या मनांत उत्पन्नच झाली नसती.

“ मी आपले कार्य आनंदाने करीत होतों, व माझ्या कार्यासाठी मी दुसऱ्याचें वर्कशॉप वापरीत होतो आणि त्याचे भाडे देत होतो आणि माझ्याकडे जी त्या वर्कशॉपमधलीं माणसें जितकीं लागत होती त्याचे पगारहि देत होतों. पुढें मी स्वतःच्या कारखान्याचा मालक झालों पण खरोखर पहातां मी माझ्या कामकऱ्यापेक्षां माझ्या, फिटर व टर्नर यांपेक्षां दरिद्री होतों, पण फिटर आणि टर्नर यांचे परिश्रम माझ्या कल्पनेच्या म्हणजे माझ्या ध्येयाच्या पूर्णतेसाठीं लागत आहेत म्हणून मी आनंद मानीत होतो, एकदां मी असा विचार केला की मी जगाची प्रगति करण्याकरतां खटपट करतो पण प्रगतीचा सेवक जो मी तो दारिद्र्यांतच आहे आणि वेतनाचा सेवक जो माझा फिटर किंवा टर्नर तो भरपूर अन्न जेवित आहे. हा जगांत काय बरें उलटा न्याय आहे, आणि हें माझे कोडें मी एकदां स्वामीपुढे ठेवले.

“मी स्वामीर्जास एकदां विचारिले कीं मनुष्य जो अत्यंत मेहनती आहे, अवतारकृत्य ओळखणारा आहे आणि समाजहितपर भावनेचा आहे तो नेहमी दारिद्र्यांतच राहणार काय ? या प्रश्नास स्वामीजीनी जे उत्तर दिले त्यावरून स्वामी अर्थशास्त्रज्ञांचेच गुरू आहेत की काय अशी एक माझ्या मनांत कल्पना आली. मी या भगव्या कपड्यांत हिडणाऱ्या आणि जवळ कांहींही न वाळणान्या व्यक्तीस पक्के अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखातो. त्यांनी मला सांगितले की जी सुधारणा लोकोपयोगी आहे ती सुधारणा जितक्या जास्त लोकांच्या उपयोगाची आहे त्या मानाने त्या व्यक्तीस पैसा हा मिळवयाचाच. परंतु तो कार्य करित असतां चालू व्यवहारांतील एक स्वाभाविक गोष्ट या नात्याने त्याच्याकडे यावयाचा. ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य पुढचा पल्ला गाठीत असतां अलीकडच्या पल्ल्यावर ज्या गोष्टी असतील त्या गोष्टी त्यास दिसावयाच्याच, त्याप्रमाणेच जगांतील सर्व व्यवहारांत आहे. लाखाची प्राप्ति करून घेऊं इच्छिणारा मनुष्य हजारे रुपये स्वाभाविकपणेच मिळवितो. त्याप्रमाणेच ज्या मानवी सेवेसाठी मनुष्य कार्यप्रवृत्त होत आहे त्या मानवी सेवेपासून होणाऱ्या प्राप्तीचे पैसे त्या मनुष्यास स्वाभाविकपणे मिळतीलच तर लोकसेवेचे ध्येय श्रीमंत होण्याच्या ध्येयाशीं विसंगत नाही. तर श्रीमती ही केवळ लोकसेवांरूपी उद्दिष्ट स्थलीं पोहोचण्यापूर्वी रस्त्यांत लागणारा एक मैलाचा दगड आहे. श्रीमती अनेक अडचणींनंतर येते. केवळ श्रीमतीसाठी धडपडणारा मनुष्य मध्ये नुकसानी आली तर कार्य सोडून देईल पण ध्येयापाठीमागे लागलेला मनुष्य मध्ये नुकसान आलें तरी कार्य सोडीत नाही; व त्यामुळे ध्येयापाठीमागे लागलेल्या मनुष्याचा परिश्रम अधिक विश्र्वसनीय आणि त्यामुळे अधिक किमतीचा आहे. या सर्व गोष्टी सांगणारा

मला अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ मंडळींत कोणीहि भेटला नाही. आणि या स्वामींच्या उपदेशाविषयी मी जसजसा विचार करू लागतो तसतसे मला असे वाटू लागते की अर्थशास्त्र आणि अध्यात्म यांची सागड घालणारा तत्त्ववेत्ता जगांत “स्वामी राम” यांच्याशिवाय दुसरा कोणीहि नाही. तुझा शोध जगान जर उपयोगी असेल तर त्या शोधाचा फायदा जितक्या जास्त लोकांमिळेल तितक्या लोकांस मिळण्याची तेवढी खटपट कर, पैशाकडे लक्षहि देऊं नको असे त्यांनी मला सांगितले आणि त्यामुळे माझ्या यत्नांचा दहा लक्ष गृहांतून प्रसार व्हावा या दृष्टीनेच मी योजना केली. त्यावेळेस मला असे दिसून येऊ लागलें की, यंत्र फारच थोड्या किमतींत लोकांना देतां येईल. आणि तसे करतां करतां म्हणजे केवळ प्रसाराच्या दृष्टीनेच काम करतां करतां माझी पुजी सहजच वाढत चालेली.”

“तुम्ही स्वामी रामतीर्थांस इतका मान कां देतां याचें कारण आतांपर्यंत माझ्या लक्षांत आले नव्हते. तुमच्या आयुष्यास त्यांनी हेतु उत्पन्न केला, आर्थिक भावनांचा क्षय होऊं न देतां त्याहून उच्चतर अशी भावना स्वामी रामतीर्थांनी तुमच्या ठायीं जागृत केली. तुमच्यासारख्या चार पांच कार्यकर्त्यांस त्यांनीं जर कार्यप्रवृत्त केले, आणि ते देखील उच्च भावना जागृत करून केले असेल तर त्यांचा आयुष्यक्रम आर्थिक दृष्ट्या फारच श्रेष्ठ प्रतीचा होऊन गेला असे मी म्हणेन. कां की कर्ते पुरुष हजारे लोकांना कामास लावतात. तेव्हां कर्त्या व्यक्तीस जो उपदेश करून कार्यप्रवृत्त करतो तो कर्त्यांचा कर्ता होय. अर्थांत तो अर्थशास्त्रीय दृष्टीने देखील “अत्यंत उत्पादक श्रम करणारा मनुष्य” होय. पण मला एक कोडे असे पडतें कीं, स्वामी रामतीर्थांसारख्या मनुष्यानें आपलें उपदेशामृत हिदुस्थानी मनुष्यांस कां पाजलें नाही. हिदुस्थानातील लोकांस

कर्तृत्ववान करण्याऐवजी पाश्चात्यांचे कर्तृत्व वाढ-
विण्याचे स्वामीजीनीं कां पत्करिले. त्यांस देशाभि-
मान नव्हता की काय ?”

मि. विलकान्स म्हणाले, “स्वामीजींच्या संब-
धाने मला तो प्रश्न वारंवार उपस्थित होई. तेव्हां
एकदा मी त्यांस तो प्रश्नहि केला, तेव्हां स्वामी-
जीनीं जें उत्तर दिलें तें माझ्या मनाला पटले. त्या
उत्तरानें तुमचें समाधान होईलच असे नाही, तरी
तुम्हांस तें मी सांगतो.”

“स्वामी याविषयी काय म्हणाले ?”

“स्वामी म्हणाले की, ज्याप्रमाणें व्यक्तीला
अवतारकृत्य असतें त्याप्रमाणे राष्ट्रालाहि अव-
तारकृत्य असते, व्यक्ती आपले अवतारकृत्य कर-
ण्यासाठीच विशिष्ट भूमीचा आश्रय करतात, आणि
ज्या भूमीचा त्या आश्रय करतात त्या भूमीवर
राष्ट्र तयार होते, आणि त्या राष्ट्रामार्फत व्यक्तीचें
सामुच्चयिक अवतारकृत्य दृष्ट होऊं लागतें.”

“हिंदुस्थानास अवतारकृत्य नाही असें स्वामीचें
म्हणणे होते काय ?”

“असे त्यांचे म्हणणे मुळींच नव्हते, पण
हिंदुस्थानचे अवतारकृत्य करण्यास हिंदुस्थानी
लोकांनी किंवा त्या लोकांतल्या कांहीं पुढाऱ्यांनी
कांहीं काळ अन्य भूमीचा आश्रय करून आपली
अवतारकृत्याची तयारी केली पाहिजे असें ते म्हणत.
ते म्हणत की श्रीकृष्णाने आपली अवतारकृत्याची
तयारी करण्यासाठी मथुरा सोडून गोकुळाचा
आश्रय केला नाही काय ? हिंदुस्थानाला असें
आपले अवतारकृत्य करण्यासाठी अमेरिकेस आले
पाहिजे आणि तें करण्यासाठी तयारी करण्या-
करतां त्यांनी येथे यावे, म्हणून ही भूमि तयार
करण्याचें काम “स्वामी राम” करीत आहे. स्वामी
राम हें कार्य करील, आपला निरोप हिंदुस्थानाला
देईल आणि नंतर स्वामी राम कैलासाला गमन
करील !”

“स्वामी येथील भूमि योग्य कशी करणार
होते ?”

“माझ्यासारखे हिंदुस्थानाच्या अवतारकृत्याची
जाणीव उत्पन्न झालेले व त्यांत मदत करू इच्छि-
णारे लोक तयार करून.”

“हिंदुस्थानचें अवतारकृत्य कोणतें याविषयीं
स्वामी काय म्हणाले ?”

“धर्मविषयक अत्यंत स्वतंत्र विचार उत्पन्न
करणे, व प्रत्येक व्यक्तीस संप्रदायविशिष्ट धर्माच्या
पलीकडेसच खरा जो धर्म आहे त्याची
जाणीव करून देणें आणि जगाचे एकंदर स्वरूप
पालटणे हे कर्म हिंदुस्थानच करील असें ते म्हणत.
स्वामी म्हणत कीं ख्रिस्तशकाच्या पूर्वी ५०० वर्षा-
पासून ख्रिस्तोत्तर ५०० वर्षे हा काल घेतला तर
त्यावेळेस बौद्ध संप्रदाय आणि हिंदुस्थानी शास्त्रज्ञ
यांचा प्रसार सर्वत्र होत होता. त्या काळांत देखील
यूरोपीय कला हिंदुस्थानास इतकी दिपवूं शकली
कीं भारतीय नाटयकलेवरच मोठाले फेरफार झाले.
तथापि हिंदुस्थानाचें वैशिष्ट्य त्याबरोबर जगभर
पसरलें असें म्हणण्यास हरकत नाही. तोच प्रकार
आज होणार आहे. देशसंरक्षण करण्याचा धंदा
पाश्चात्यांनीं आपल्या हातीं घेतला आहे तरी त्या
बरोबर इतर धंदे करण्यास जग खुलें केलें आहे.
हिंदुस्थानाच्या राष्ट्रीयत्वास मोठी अडचण आहे,
कां की येथे हिंदु आणि मुसुलमान आहेत आणि
त्यांचा आयुष्यक्रम निरनिराळा झाला आहे. इतर
ठिकाणीं राष्ट्रे संप्रदायाप्रमाणें विभागलीं आहेत.
तुर्कस्तान खेरिज यूरोप ख्रिस्ती आहे, तुर्कस्तान-
पासून अफगाणिस्तानपर्यंत प्रदेश मुसुलमानी आहे,
व चीन आणि जपान हीं राष्ट्रे हिंदुस्थानाप्रमाणेंच
राष्ट्रांतर्गत देवतांचीं उपासक पण निरनिराळ्या
तत्त्वज्ञानाने बद्ध अशीं आहेत. आणि त्यांमध्ये
ख्रिस्ती व मुसुलमान या दोहोंचेंहि प्राबल्य नाही
तर आज जरी या भिन्न प्रकारच्या लोकसमूहांचें
एक राष्ट्र करण्याचा क्रिया हिंदुस्थानला जड जात

आहे तरी ही क्रिया झाल्यानंतर हिंदुस्थानी लोकांची होणारी मानसिक वृत्ति सर्वे जगभर होत जाणार आहे. हिंदुस्थान, चीन, अरबस्तान आणि ब्युडिया या सर्व ठिकाणच्या तत्त्ववेत्त्यांच्या वचनास सर्व लोकांनी मान द्यावा, पण लग्न कोणाशी करावयाचें इत्यादि प्रश्नांचा निकाल आपला बाप कोणत्या साधूला मान देणाऱ्यांच्या टोळींत होता याविषयींच्या अभिमानाने ठराविलें जाऊं नये ही वृत्ति प्रथम हिंदुस्थानांत तयार होईल आणि नंतरच तिचा जगभर प्रसार होईल.”

“मला एका गोष्टीचे आश्चर्य वाटते की तुम्ही जगाच्या व्यवहाराचे इतके जाणते असून गंगाधर परभणीकराला गदर चळवळीमध्ये पडण्यास उत्तेजन कसे दिले.”

“मी उत्तेजन मुळींच दिलें नाहीं.”

“पण तुमची त्यास नेहमी मदत असे असे मी ऐकले होते.”

“तेहि खोटे आहे.”

“तुमच्याकडून त्याला कांहीच मदत झाली नाहीं?”

“पैशाची मदत करण्यास मी अनेकदा तयार होतो, पण तो छट ती स्वीकारावयास कोठें तयार होता! त्यांत त्याला हिंदुस्थानचा अपमान झालासे वाटे. एकदां त्याच्या सहामाही फीसार्थी मी पैसे दिले त्याची पाउणशे डालरची प्रामिसरी नोट त्याने करून दिली होती, ती त्याने एका वर्षापूर्वी सोडविली. मी त्यास एवढीच मदत केली कीं माझे जे कांहीं ओळखीचे कामगार शिकामोला होते, त्यांना गंगाधर हा “गुडफेलो” आहे म्हणून पत्रे दिली होती आणि त्यांपैकीच एकानें त्याचा स्फोटक द्रव्याच्या कारखान्यांत प्रवेश करून दिला.”

“त्या कारखान्यांत त्याला पगार चांगला होता आणि तो आपली रहाणी काटकसरीची ठेवी. मला त्यानें असें लिहिले कीं, त्याची बायको

येणार आहे आणि तो घर करण्याच्या अपेक्षेनें पैसा वांचवीत आहे.”

“झालें तर मग, गंगाधर सरळ मार्गावर आलाच असे मी समजतो. मला जें करण्यासाठीं कष्ट पडणार होते ते काम त्याच्या बायकोनेच केलें आहे. त्याला आयुष्यांत कांहीं आशा उत्पन्न व्हावी, जगाकडे त्यानें केवळ विश्रणवृत्तीने पाहूं नये, यासाठीच मला खटपट करावयाची होती. आणि तुम्हांस त्यासंबंधानेच खटपट करा म्हणून म्हणणार होतो. पण ते कार्य आपोआपच होत आहे असें दिसते!”

प्रकरण ११ वे.

गदर चळवळीचें गंगाधरी स्पर्शीकरण.

डॉ. सरंजामे यांच्यापुढे मुख्य प्रश्न हा होता कीं, हिंदुस्थानांतील जे लोक अमेरिकेंत कायमची वस्ती करून राहिले आहेत किंवा ज्यांना अमेरिकेंत रहाणें भाग आहे त्यांचें भवितव्य कसे सुधारेल. त्यांना विशेषकरून तेथील सुशिक्षित हिंदी लोकांबद्दल काळजी विशेष वाटे. कां कीं, जे लोक मजूरी करीत ते क्रमाने शेतकरी बनत किंवा मजूरीचे पैसे व्यांकेंत टाकून रहात. अमेरिकेंत राहिलेल्या हिंदी लोकांच्या नागरिकत्वाचे घेण्याची परवानगी मिळविणें व त्यासाठीं चळवळ करणें, तेथें हिंदी लोकांना जमीन विकत घेण्यासाठीं जेथें प्रतिबंध असतील तेथें ते प्रातबंध काढून टाकणे इत्यादि गोष्टी करण्यासाठीं खटपट त्यांस पाहिजे होती व त्या गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष होतें. ते जुन्या इंडोअमेरिकन असोसिएशनचे एकदां सेक्रेटरी असतां त्यांनीं त्या कामास सुरवात केली होती, पण त्यावेळीं गदर चळवळ सुरू झालीच होती आणि ज्यांच्यासाठीं ही सर्व खटपट करावयाची त्या बऱ्याच हिंदी वसाहत करणाऱ्यांचें लक्ष त्या

प्रभावरून उडालें. त्यांना हिंदुस्थानांत बंड उभारण्याचेच कार्य दिसत होतें. हें बंड यशस्वी होणार नाहीं म्हणून सरंजाम्यांनीं हिंदुस्थानी मंडळींनां समजावून देण्याचा प्रयत्न केला पण त्यांच्या म्हणण्याकडे कोणीच लक्ष दिले नाहीं. डॉ. सरंजामे यांची हा इंज्रसरकारचा एजंट म्हणून कांही मंडळीकडून निंदा सुरू झाली होती. आणि त्यामुळें डॉ. सरंजामे यांच्या मनांतल्या बऱ्याचशा योजना कागदावरच राहिल्या. त्यांच्या मनांत ज्या योजना होत्या त्यांपैकी मुख्य योजना अशी होती कीं न्यूयॉर्क येथे हिंदी मंडळीच्या संस्थांचे मुख्य केंद्र असावे. कां कीं हिंदी मंडळी अमेरिकेत आणि कानडात मिळून पांच सात हजार, ब्रिटिश हांडयूगमध्ये सुमारे पांचशे, जमेकांत सुमारे वीस हजार आणि ब्रिटिश गिन्याना आणि त्रिनिदाद मिळून प्रत्येकीं सुमारे दीड लाख याप्रमाणे तीनलाखांवर हिंदी मंडळी पश्चिम गोलाघांत आहेत आणि त्या सर्वांची केंद्रवर्ती संस्था नाहीं. तशी संस्था असावी आणि त्या संस्थेचे मुख्य ऑफिस न्यूयॉर्कमध्ये असावें. या नवीन जगांत हिंदी मंडळीच्या ध्येयाची आणि नवीन प्रकारच्या आयुष्यक्रमाची नवीन जोपासना व्हावी.

त्यांची व लीलेची अनेक गोष्टींविषयी चर्चा होई. ते आपल्या या प्रकारच्या योजना लीलेपाशीं बोललेहि होते पण या प्रकारच्या कार्यक्रमापेक्षां गदरपार्टीच्या कार्यक्रमाकडे लीलेचें लक्ष ओढलें जाई. लीलेला गदरपार्टी म्हणजे हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी म्हणजे पराभूत झालेल्या योजनेला देखील टेकू देणाऱ्या मंडळीची पार्टी वाटे आणि तिला ज्याविषयीं करुणायुक्त प्रेम वाटे, ती ज्याला मोठा वीर समजे तो गंगाधरपंत त्या कार्यातच पडला नव्हता काय? विष्णु सरंजामे गदरपार्टीची निंदा करी, आणि ती निंदा तिला आपल्या गंगाधरपंतांचीच वाटे. विष्णु सरंजामे आणि गंगाधरपंत यांची चांगली ओळख नव्हती. साक्रामेंतोच्या

परिषदेच्या वेळीं त्यानें गंगाधरपंतांस पाहिलें होतें एवढेच. त्यानें गंगाधरपंतांच्या अंगीं बरेच दुर्गुण कल्पिले असते, पण त्यास ज्या गृहस्थाविषयीं अत्यंत आदरबुद्धि वाटे असे प्रो. गोगटे हे गंगाधराविषयीं अत्यंत चांगले शब्द बोलत. आणि त्यामुळे त्यास गंगाधराविषयीं वाईट मत बनविण्यास जड जाई. विष्णुनें एकदां गोगटांस म्हटलें कीं, “हा तुमचा विद्यार्थी होता, तर यास तुम्हीं आपल्या प्रयत्नांनें गदरपार्टीच्या तडाक्यांतून सोडवीत कां नाहीं?” प्रोफेसर गोगटे म्हणाले “हा माझा विद्यार्थी पण मी दोन वर्षांनीं नंतर अमेरिकेला आलो, त्याला तू असल्या पार्टीला मिळू नको म्हणून पत्रहि लिहिले होते, पण तो उलट लिहितो कीं ज्याप्रमाणे तुम्ही अमेरिकेला माझ्या मागे आला त्याचप्रमाणे तुम्ही गदरपार्टीला येऊन मिळाल अशी माझी खात्री आहे. गदरपार्टीच्या शिकागोच्या “चापटर” (शाखे)चा तो आतां अध्यक्ष आहे. त्यानेंच आतां गदरपार्टीला सोडली आहे व पुढे त्या पार्टीसच धोका येईल असें त्यास वाटत असेल.

गंगाधरपंतांची व विष्णु सरंजाम्याची साक्रामेंतोच्या परिषदेच्या वेळेस गांठ पडली. पण त्या वेळेस विशेष परिचय झाला नाहीं. पुढें एकदां कांही कारणाने शिकागोला जाण्याची संधि विष्णुपंतांस मिळाली तेव्हां तो गंगाधरपंतांच्या विन्हाडी गेला. व त्याने गदर चळवळीपासून कायमचे मोकळें होऊन आपल्या आयुष्यास नवे वळण द्यावें अशी इच्छा सरंजाम्यांनी व्यक्त केली. तथापि त्या प्रयत्नास यश आले नाहीं. “नेट” हा मुख्य सदगुण होय असें गंगाधरपंतांचें मत झालें होतें. आपल्या आयुष्याच्या अवधीत जरी एखादें कार्य झालें नाहीं, तरी आपण आपले कर्तव्य म्हणून सोडावयाचें नाही इत्यादि गोष्टी तो बोलत असे. लष्करी शिक्षण अमेरिकेला गेलेल्या पुष्कळच विद्यार्थ्यांनी घेतले होते, आणि पुष्कळांस नाखूष

असताहि ध्यावें लागलें होते. गंगाधरानें आपलें लक्ष स्फोटक द्रव्यांच्या बनावटीकडेसच विशेष दिलें. गंगाधरपंताविषयी डॉ. सरंजाम्यांस वाटे कीं हा अशक्य कामाकडे लागलेला आहे. तथापि त्यास आपले जाडे विचार सांगून गंगाधरपंतांस आपल्या कार्यापासून परावृत्त करतां आलें नाहीं. गंगाधर म्हणे कीं, कार्य अशक्य असलें तरी तें करीत राहिल्यानें शक्य होते, निदान त्यापासून ते फल जरी प्राप्त झालें नाहीं तरी तितकेंच महत्त्वाचे दुसरे फल प्राप्त होते. आपल्या उन्नतीचे कार्य आपल्या हातून होण्यासाठीं आपणांस महत्त्वाकांक्षा असवी आणि सर्व राष्ट्र स्वतंत्र करणें हे ध्येय पुढे ठेवून आयुष्य क्रमण्याइतकें ते मोठें आहे व यासाठीं मी या पक्षास चिकटून आहे, व याचे प्रवर्तन मी करीत आहे. मी स्फोटक द्रव्यांच्या कारखान्यांत गेल्यामुळे मला प्राप्ति तर झालीच पण या धंध्यांत एक हिंदु शिरला तर कॉलेजमधल्या लहानशा नोकरीसाठीं धडपड करण्यापेक्षा कार्यास नवीन क्षेत्त शोधून काढणें हे चांगले नाही काय? अनेक लोकांनीं लष्करांत शिरण्याचा प्रयत्न करणे, किंवा गलबते व विमाने बांधणाऱ्या कारखान्यांत नोकरी मिळविण्याचा प्रयत्न करणे या गोष्टी देशास किंवा निदान येथील हिंदी समाजास हितावह नाहीत काय? महाराष्ट्रीय समाजाचा आज श्रमविभाग शेतकरी आणि कारकून असा बनला आहे तर यापेक्षां व्यापक श्रमविभाग आपल्या समाजास नको काय ? गदर पक्षाची चळवळ जरी सुरू झाली तरी बंद करण्याचे कार्य होतां होईतों दूर टाकावे असेच माझे मत होते हें साक्रमितोच्या परिषदेच्या वेळेसच तुला दिसून आलें नाहीं काय ? ज्यावेळेस गदर चळवळ सुरू झाली त्यावेळेस जर्मनीशी इंग्लंडची लढाई कोठें सुरू झाली होती. त्यावेळीं आम्ही दारूगोळा जमा करावयास थोडेच लागलें होतों. लढाईचें ध्येय ठेवणें म्हणजे समाजाची, सर्व प्रकारे व्यापक

श्रमविभाग समाजांत आणण्याची तयारी करणें होय. आजचा प्रयत्न श्रमविभाग अधिक व्यापक करण्यापलीकडे जाणारच नाहीं.”

गंगाधरपंतांचें हे बोलणे सरंजाम्यास जरी सयुक्तिक वाटलें तरी त्याच्या मनांतील संशय दूर झाला नाहीं, कां कीं मत्तमयूरीपारशीं गंगाधर जे बोलला होता त्याची बातमी सरंजाम्यास लागली होती. तेव्हां सरंजामे यानें त्याविषयी गंगाधरपंतास सरळ प्रश्न केला. तेव्हां गंगाधर म्हणाला कीं, माझ्या आयुष्यास कोणत्या वेळेस माझ्याच विचारामुळें काय गति मिळेल याची मला कल्पनाच नसल्यामुळे माझ्या आयुष्याशीं कोणत्याच स्त्रीचे भवितव्य गुरफटले जाऊं नये असे मला वारवार वाटे. मला असे वाटे कीं, गृहसौख्याच्या कल्पनांपेक्षां मी राजकारणाच्या कल्पनांनीं आपल्या आयुष्यास वळण देत आहे. गृहिणीस ज्या गृहनिष्ठ नवऱ्याची आवश्यकता असते तसा मी नाहीं. शिवाय स्फोटक द्रव्यांच्या कारखान्यांत मी काम करीत आहे तर माझा शेवट केव्हां होईल हें सांगतां येत नाहीं. जर कदाचित माझी बायको येथे येऊ शकली आणि दुसऱ्याच दिवशीं जर अपवात होऊन माझा अंत झाला तर तूं एक गोष्ट करण्याचे अभिवचन दे. आणि ती गोष्ट म्हणजे माझ्या बायकोला जी मदत करतां येईल ती कर. तुला वाटल्यास तेंच तिच्याशी लग्न लाव. ती फार चांगली मुलगी आहे.

सरंजाम्यास हे वाक्य ऐकताच असे वाटले की, “हा लेकाचा आतां आपली चेष्टा करायला लागला!” पण क्षणार्धांत त्याचे मत बदलले. कां कीं वरील शब्द बोलतांना गंगाधर ते शब्द सद्गदित आवाजानें बोलत आहे असा त्यास भास झाला, आणि त्याच्या डोळ्यांत आर्द्रतेनें उत्पन्न झालेली चकाकी विष्णु सरंजाम्यास दिसूं लागली.

सरजामे पुन्हां म्हणाला की, “तुमचे असे म्हणणे आहे काय की गदर चळवळ म्हणजे केवळ युद्धाच्या निमित्ताने आयुष्यक्रम व्यापक करण्याची चळवळ आहे दुसरे काही नाही!”

“अर्थात माझे तेच मत आहे, राज्य चालविणाऱ्या इंग्रज लोकांस हिंदुस्थान दुर्बल ठेवणे हे योग्य वाटते, पण त्यांना खरोखर युद्धविशारद हिंदुस्थान हितावह आहे. युद्ध करणे किंवा न करणे ही गोष्ट नेहमी विशेष प्रसंगी युद्धापासून काय फायदा होईल याविषयीच्या कल्पनांवर ठरत असते. हिंदुस्थानांतल्या लोकांचा आयुष्यक्रम जास्त व्यापक झाला तर तो ब्रिटिश सरकारालाहि उपयोगी पडणार नाही काय? शिवाय ब्रिटिशसाम्राज्यांत रहाणे हेच जर हिंदुस्थानास फायदेशीर होऊं लागले तर बंड करण्याचे कारणच नाही. हिंदुस्थानांतले राजकर्णी पुरुष अजाण आहेत, त्यांना स्वराज्य इंग्रजांनी कयदा करून हातीं द्यावयास पाहिजे आहे. अनेक वर्षांनी इंग्रज हिंदुस्थानाला स्वराज्य देण्याचे अभिवचन देत आहे, तर इंग्रजांना असा सरळ सवाल करतां येण्याजोगा आहे की, जर तुम्ही स्वराज्य आम्हांस देणार तर स्वराज्य चालविण्यासाठी आम्हांस ताकद उत्पन्न होण्यास तुम्ही सवड ठेवावयास नको काय? मला युद्धविषयक कौशल्य वाढविण्याच्याविरुद्ध उपदेश करण्यापेक्षां तं हिंदुस्थानांतल्या काँग्रेसवाल्या लोकांसच सांग की देशांतील हजारो तरुणांना लष्करी शिक्षण व युद्धविषयक सर्व व्यवहारांचे शिक्षण घेण्यास व शिक्षणानंतर त्या प्रकारच्या व्यवसायांत पडण्यासहि उत्तेजन द्या.

“लोकांस आपला आयुष्यक्रम व्यापक करण्यासाठी कांही तरी प्रेरणा पाहिजे आहे, मग ती प्रेरणा ब्रिटनला साहाय्य करण्याच्या निमित्ताने होवो की बंडाच्या हेतूने होवो. कोणत्याहि दृष्टीने झाली तरी परिणाम एकच होणार. एखाद्या कंपनीने “गदर” ही पाटी लावून धंदा करावयाचा

तो “इंग्रजांस सहाय” ही पाटी लावणे हे करावयास हरकत नाही. पाहिजे तर आपण इतःपर त्या आडनांवाने समाजास व्यापक स्वरूप देण्याचा धंदा करूं. धंदा जोराने करण्याची जरूर आहे. हजारो तरुण आज तयार झाले तरी लष्करी किंवा आरमारी जागांस ते पुरावयाचे नाहीत. तुझ्या मनांत अजून राजकारणाच्या हिदी कल्पनाच आहेत. खरे राजकारण तुला समजतच नाही.”

विष्णु सरजामे यास गदर तत्त्वांच्या या गंगाधरी मांडणीस उत्तर काय द्यावे याविषयी गूढ पडले. गंगाधर आपल्यापेक्षां विचाराने खरोखरच कमी नाही. त्याने विचार केला असेल तर तो निराळ्या प्रकारचा आहे हें त्यास मासून आले.

सरजामे परत आल्यानंतर त्याचे आणि प्रो. गोगटयांचे भाषण झाले त्या वेळेस प्रो. गोगटयांना ती विचारपद्धति पूर्णपणे मान्य झाली. तेव्हा ते म्हणाले की, “गदर” चळवळ अजून जोराने चालविली पाहिजे. वाटेल तर बेडगळ इंग्रज मुत्सद्द्यांच्या आणि न्यायाधिकांच्या समजुतीसाठी आडनाव बदलावे. अत्यंत राजनिष्ठ मनुष्याने लष्करी सामर्थ्य वाढविण्याच्या चळवळीला मिळण्यास मुळीच हरकत नाही. पण खरोखर पहातां बडाची कल्पना डोळ्यासमोर ठेवणे यांत गैर काय आहे? जिवंत राष्ट्र ज्याप्रमाणे दुसऱ्या राष्ट्राशी युद्धप्रसंग पडला तर काय करावे म्हणून योजना करते व त्याचा अर्थ त्या राष्ट्राशी वैर करावे असा होत नाही, त्याप्रमाणेच बडाची कल्पना आपला आयुष्यक्रम अधिक व्यापक आणि विविध होण्यासाठी स्फूर्तिकारक म्हणून पुढे ठेवण्यास काय हरकत आहे? ती केवळ एक समाजोन्नतीची अवश्य क्रिया आहे. या दृष्टीने जर आपण विचार करूं लागलो तर राजद्रोहाच्या कायद्यांतहि फरक करावा लागेल.

प्रकरण १२ वे.

इंग्लंडांतील दिवस.

रुक्मिणीचे इंग्लंडमधील दिवस थोडे होते, पण ते नवीन देखाव्यांच्यामुळे मोठ्या आनंदांत गेले. तो मे महिना होता मे महिन्यांतील इंग्लंड-मधील वनश्रीची शोभा ती पाहिलेल्यांस परिचित आहेच, त्या वनश्रीकडे पाहून तिला आपला प्रियपति येथेच असता तर किती तरी बरे झाले असते असे वाटल्याशिवाय राहिले नसेल. हे सुदूर देखावे, तसेच हिंदुस्थानांतील सर्व प्रकारच्या प्रदेशांतून आलेल्या लोकांच्या ओळखी यामुळे तिला असे वाटे की, हे सर्व देखावे पहाण्यास आपण एकत्र असतो तर किती बरे झाले असते. रुक्मिणी मूळची देखणी व त्यांतल्या त्यांत नव-न्याच्या पत्रावरून नवऱ्याची सात आठ दिवसां-पूर्वीचीच बातमी समजल्यामुळे अत्यंत आशायुक्त अंतःकरणाची झालेली, त्यामुळे तिच्या तोडावर तजेला दिसत होता, गंगाधरपताने केवळ पत्रच पाठविले होते असे नाही तर त्याने ४० पौड आणखी पाठविले होते. याशिवाय तिला कांही चांगल्या साड्या मत्तमयूरीने घेऊन दिल्या होत्या यामुळे रुक्मिणीस आपण गरीबीत आहो असे वाटत नव्हते आणि जो भेटेल त्याच्याशी बरोव-रीच्या नात्याने ती वागत होती. मत्तमयूरी आणि रुक्मिणी जरी बरोबर आल्या तरी रघू लंडनमध्ये अगोदरच येऊन बसला असल्यामुळे रुक्मिणीस कोणाच्या तरी स्वाधीन करून आपण निसटाचे असे वाटून मयूरीने आपली यजमानीण आणि तेथील एक महाराष्ट्रीय व्यापाऱ्याची पत्नी नर्मदाबाई गोळ-बलकर हिच्या ताबडींत तिला देऊन आपण निस-टली व रघूबरोबरच बागाडू लागली. नर्मदाबाईस एक सोबतीण मिळाल्यामुळे फारच आनंद झाला. तिला तेथल्या बऱ्याच हिंदु स्त्रियांचा फार राग येत असे. त्या बायकांपैकी कांही बंगालमधल्या

होत्या. त्यांच्यापाशी पैसे जरा जास्त होते, आणि त्यामुळे त्या फार डौल करतात असे नर्मदाबाईस वाटे. नर्मदाबाई जर त्यांच्या कोणाच्या घरी गेल्या तर निघण्याच्या वेळेस त्या “तुमची मोटार कोठे आहे”, “तुमच्या शोफरला बोलवा” इत्यादि गोष्टी बोलत. त्या बंगाली बायकांना देखील या महाराष्ट्रीय बाईला हिणाविण्यास कारणे झाली होती. नर्मदाबाई, मुद्दाम आम्ही बंगाली स्त्रिया हलक्या कुळांतील किंवा जातींतील आहोत असे भासविण्याचा प्रयत्न करतात असे त्यांस वाटे. नर्मदाबाई त्या बंगाली बायकांच्यापेक्षा जास्त गोरी होनी, आणि तिला एकदां कांही इंग्रज मंडळीनी विचारले की, तुम्ही आपल्या देशांत उच्च जात किंवा हलकी जात हे कसे ओळखतां! तेव्हां नर्मदाबाई सहज म्हणाल्या की उच्च जातीची माणसे-विशेषकरून बायका-गोन्या असतात, खालच्या जातीच्या काळ्या असतात. हे जे ती म्हणाली ते त्या बंगाली बायकास फार लागले. त्याचप्रमाणे एकदां बरीच मंडळी जमली असतां एका इंग्रजाने म्हटले, तुमच्या देशांत बायकांनी “स्मोक” करण्याची रीति अजून शिरली नाही काय? तेव्हां नर्मदा-बाईने सहज म्हटले की खालच्या जातीत विशेषे-करून घाणेरडे काम ज्यांना करावे लागते अशा बायकांत विड्या ओढण्याची पद्धत आहे. आमच्या कडे येणारी भगीण विड्या ओढीत असे; हे देखील बंगाली स्त्रियांना लागले; कां की त्या स्त्रिया सिगारेट ओढणाऱ्या होत्या, आणि त्यांतल्या तरुण मुली तर शेजारच्या तरुणाच्या खिशांतून सिगारेटची डबी हिसकावून घेऊन ओढणाऱ्या होत्या. नर्मदा-बाईचे हे सहज बोलणे त्या स्त्रियांना लागले. पुढे एकदां नर्मदाबाई चर्चा सुरू झाली. तेव्हा नर्मदाबाई म्हणाली की, ज्या लोकांना आपली जात निश्चितपणे सांगतां येत नाही, किंवा बाप-आजा सांगतां येत नाहीत, आई

किंवा आजी सांगतां येते तीच मंडळी आपणांस ब्रह्मो म्हणवितात, बाकीची मंडळी जरी नांवाकरतां ब्रह्मो म्हणविणारी असली तरी तुम्ही कोण विचारलें म्हणजे ते आपली जातच सांगतात. हे देखील तेथील बंगाली स्त्रियास झोबले. कां कीं त्यांपैकी बहुतेक स्त्रिया ब्राह्मण, कायस्थ, वैद्य इत्यादि उच्च जातींच्याच म्हणजे “ भद्रलोकां ” मध्ये मोडणाऱ्या होत्या. तरी त्या आपणांस ब्रह्मो म्हणून घेणाऱ्या होत्या त्यांना आपणांस वेश्यावंशज वनविलेलें कसें आवडेल? नर्मदाबाई हें जें बोलली तें बंगाली मंडळींना उदेशून बोलली नव्हती. तर तिला महाराष्ट्र म्हणजेच हिंदुस्थान वाटे, आणि महाराष्ट्राविषयी जे विधान करावयाचें तें सर्व हिंदुस्थानाला लागू पडणार नाही ही भावनाच तिला नव्हती. तिची कल्पना इतकी महाराष्ट्रीय होती कीं एकरां सीतेचे मारवाडणीच्या पोशाखांत चित्र पाहून ती बिचकली, आणि हें सीतेचें चित्र नसून मारवाडणीचे आहे असें म्हणावयास लागली.

नर्मदाबाईस देखील रुक्मिणीस घेऊन पुष्कळ ठिकाणी जावेसें वाटे. नर्मदाबाईचा नवरा सकाळी आपल्या आफिसांत जाई तो संध्याकाळी साताला घरी येई. त्यामुळें तिला दिवस जात नसे आणि तिला कोठे तरी हिडावयास जायला पाहिजे असे आणि त्यामुळें हिंदी विद्यार्थींच्या किंवा इतर हिंदुस्थानसंबद्ध लोकांच्या अनेक चळवळी होत्या तेथे ती जात असे. कोणत्याहि हिंदी स्त्रीच्या घरी जाणें हिनें सोडूनच दिलें होते, पण नार्थब्रुक सोसायटी, न्याशनल इंडियन असोसिएशन, ईस्ट इंडिया असोसिएशन, इंडियन मेजलिस, ऑल इंडिया डिनर्स, इत्यादि संस्थांमुळे जे एकत्र जमण्याचे प्रसंग येत त्या प्रसंगांस ती हजर असे, शिवाय रॉयल एशियाटिक सोसायटीसारख्या संस्थेच्या सभानां देखील ती जाई. रुक्मिणीला, नर्मदाबाई घेऊन या प्रकारच्या पुष्कळ ठिकाणी

गेली, आणि गदरचळवळींत पडलेल्या तरुणाची बायको या नात्यानें तिची लोकांशी ओळख झाल्यामुळे सर्व लोकांस तिच्याविषयी कौतुक वाटलें. ती देखणी, ब्रिटिशसाम्राज्याविरुद्ध बंडांत सामील झालेल्याची बायको, या दोन गोष्टींमुळे तिच्याकडे सगळ्यांचें इतके लक्ष गेले कीं त्यावेळेस लंडनमध्ये असलेल्या राण्या महाराण्या यांनाहि तिचा हेवा वाटूं लागला असला पाहिजे. तिने जाऊन आपल्या नवऱ्याला मिळोवे याविषयी तिच्याविषयी शुभेच्छा सर्वांनीं व्यक्त केली एवढेंच नाही तर तिच्या जाण्याच्या वेळेस तिला देण्यासाठीं १०० पौडांची थैली तेथील मंडळींनीं तयार केली. आणि त्यावेळेस अत्यंत राजनिष्ठ मंडळीकडूनहि पर्स चळवळीच्या उत्साही मंडळींनीं वर्गणी काढलीच. तिच्यावर दोन चार मंडळींनीं कविनाहि लिहिली आणि ती तिला समर्पण केली. तिच्या स्तावकांमध्ये हिंदु, मुसुलमान आणि इंग्रज यांपैकीं सर्व प्रकारची मंडळी होती. गदर चववळीविषयी हिंदुस्थानी मंडळीमध्ये जें चोरून प्रेम होतें तें तिच्या सत्कारांत व्यक्त झालें.

मत्तमयूरी आणि रघु हीं बरोबर फिरावयास जात असत, मयूरी कांहीं दिवस गोळवलकरांच्याकडेसच होती, पण ती केवळ निजण्यासाठीं आणि सकाळचा ब्रेकफास्ट घेण्यापुरती. नऊ वाजतां तिला बाहेर घेऊन जाण्यासाठीं रघु येई तो रात्रीं बारा वाजतां पोचवी. व इतका वेळ जरी तीं एकत्र असत तरी परत आल्यावर तासच्या तास पायरीवरच बोलत दोघेजण उभी रहात. या दोघांनां इतकें बोलायला तरी काय आहे असा नर्मदाबाई प्रश्न करित. तेव्हां तिचा नवरा तिला म्हणे कीं, आपल्याला या गोष्टीचा अनुभव नाही, आणि पुढे कधीं यावयाचाहि नाही. पुढें कांहीं दिवसांनीं मयूरीनें आपला लग्न करण्याचा बेत रुक्मिणीस कळविला आणि तुझ्या गंगाधरपंताला तुझ्यापासून मी ओढून नेईन अशी भीति तूं मनांत

आतां बिलकुलं बाळगूं नको असें मयूरी रुक्मिणीस म्हणाली. रघु त्यावेळेस मयूरीसच म्हणाला कीं जर कां तूं तसा प्रयत्न केलास तर थप्पड बसेल बरे! कां कीं मी मोठा मत्सरी मनुष्य आहे. त्यांचे जरी लग्नाचे ठरले तरी त्यांनां एकाएकीं गोविंदरावांस कळवावयाचे नव्हते. त्यांच्या मनांत लग्न झाल्यावरच त्यांनां कळवावयाचे होते. रघु म्हणाला कांहीं झाले तरी माझा बाप जन्माने व शिक्षणाने हिंदुस्थानी आहे. माझ्याप्रमाणें अमेरिकन नाही तर त्याच्या मनांत उच्चनीचतेच्या भावना असणारच. अहो, सारस्वत ही उच्च ब्राह्मण जात आहे कीं नाही याबद्दल त्यांनां मी वादविवाद करतांनां पाहिले आहे. मी जर त्यांस सल्ला विचारायला गेले तर हे लग्न करूं नको म्हणून ते म्हणतील. परंतु मी लग्न केलेंच म्हणजे अशाच गोष्टी व्हायलाच पाहिजेत म्हणून म्हणतील. तर तुम्हीं चूप बसा झालें! माळ माझे अभिनंदन करण्यासाठीं एखादे जेवण आम्हांस देणार असाल तर ते जेवण स्वीकारण्यास आमची मुळीच हरकत नाही!

प्रकरण १३ वे.

मिश्रकुडुंबाची मनोवृत्ति.

गंगाधरपंत शिकागोहून निघून आपल्या बायकोला न्यूयॉर्क येथे उतरवून घेण्यासाठी न्यूयॉर्क-कडे जात असतां नायगारा फाल्स येथें दोन दिवस राहिला होता. तेथे गदरपार्टीचा एक प्रमुख हिदी गृहस्थ शिवराजसिंग म्हणून . एंजिनिअर होता त्याच्याकडे तो पाहणा होता. शिवराजसिंग आणि मिसेस् शिवराजसिंग या दोघांस गंगाधराची बायको येणार आहे म्हणून आनंद झाला. मिसेस् शिवराजसिंग ही एका आयरिश गृहस्थाची मुलगी होती, आणि ती त्यावेळेस इंग्लंडचा तीव्र द्वेष करणारी म्हणून तेथील हिंदुस्थानी मंडळींत प्रसिद्ध होती. तिला जेव्हां सेन्ससच्या कारकुनानें तुझी

भाषा कोणती म्हणून विचारलें तेव्हां तिनें गॅलिक म्हणून उत्तर दिलें होतें. तिला गॅलिक कितपत येत होतें कोण जाणें! पण आपली भाषा इंग्रजी नाही गॅलिक आहे हे ती मोठ्या अभिमानानें सांगत असे. इंग्लंडचा जो मनापासून द्वेष करतो तो माझा मित्र होय अमे ती उघडपणें बोलत असे. तिचा धर्म कोणता होता हे सांगणे कठिण होतें, ती क्याथलिक चर्चमध्ये कधींच जात नसे, पण प्रॉटेस्टंट ख्रिश्चन म्हणविण्यास ती कधीं तयार नव्हती, ती कधीं कधीं "ख्रिश्चन सायन्स" च्या चर्चमध्ये जाई. कधीं वेदांतावर पुस्तके वाची पण क्याथलिक ख्रिश्चनिटीबद्दल तिला अभिमान असे, आणि त्याचे कारण प्रॉटेस्टंट मंडळी क्याथलिक चर्चची निंदा करतात हे होय, असे कित्येकांस वाटे. पण तें सर्वांशी खरे नव्हते. क्याथलिक संप्रदायामध्ये जे भिक्षुकी अवडंबर वाढलेले आहे त्या अवडंबराचीच तिला अभिरुचि होती. विचारशक्तीकडे पाहिले तर तिचें ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीहि शंका घेणारें मन होतें पण येशू विषयीं भक्तीचीं गीतें गाणारी मंडळी भेटली म्हणजे आपल्याठायीं ईश्वरभक्ति असणे शक्य नाही याबद्दल तिला दुःख होई. ती बोलतां बोलतां असें म्हणे कीं सर्वच "रिलिजन्स" मूर्खपणाचीं कोडबोळी आहेत. ज्याप्रमाणे एक मनुष्य दुसऱ्याला आपली कांहीं गोष्ट सांगतो, दुसरा ती गोष्ट जास्त मनोरंजन करण्यासाठी तींत कांहीं पदरचे घालतो, व शेवटी अगदीं बनावट कल्पित कादंबरी तयार होते त्याप्रमाणेच धर्मग्रंथांचे आहे. सर्व धर्मग्रंथ कल्पित कादंबऱ्या आहेत असे ती म्हणे. मि. शिवराजसिंग हा वेदांचा बगच अभिमानी होता, पण तो देखील वेदग्रंथ न वाचतां तसा बनला होता. त्याचा वैदिक धर्म खुळचट असला पाहिजे म्हणून बायको बोलतच असे, पण त्या खुळचट धर्माच्या अनुयायित्वामुळें नवरा फारसा खुळचट बनला नाही असेंहि ती नवऱ्यास सर्तिकाटीट देई. पण

तुंजर खुळवट असतास तर मला कदाचित जास्त आवडला असनास, आणि तुझ्याबरोबर मीहि आनंदाने खुळवट बनले असते असेहि ती नवऱ्यास म्हणे पण कधी कधी नवराबायकोची धार्मिक विषयांवर गंभीरपणाने बोलणीहि होत. बायको नवऱ्याला म्हणे, की “काय असेल ते असो मी जरी बुद्धीने खिस्ती नाही तरी माझे अंतःकरण खिस्ती संप्रदायाकडे धांवते, खिस्ताच्या अस्तित्वाबद्दल पुरावा पूर्णपणे समाधानकारक मला वाटत नाही, आणि खिस्ताचा उपदेश काय असावा याविषयी देखील माझी खात्री नाही. पण खिस्ती संप्रदायावर जर माझा विश्वास असता तर बरे झाले असते असे मला वाटते. एका दृष्टीने अत्यंत अर्वाचीन वृत्तीच्या खिस्ती मंडळीपेक्षां माझी वृत्ति अर्वाचीन बनली आहे, तर दुसऱ्या बाजूने अत्यंत जुन्या प्रकारच्या खिस्तीपणाची मला आवड आहे. ही अर्वाचीन मताची खिस्ती मंडळी म्हणतात की खिस्ती ग्रंथांतल्या ईश्वरविषयक कल्पना सुसंगत किवा बरोबर नसतील, पण खिस्ताचा नैतिक उपदेश ग्राह्य नाही काय? खिस्ती संप्रदायांतील सण, उपास, मिरवणुकी, बाप्तिस्मा, खिस्ती पाश्चार्माफत लग्ने हा कांहीं धर्माचा खरा भाग नव्हे, तर खिस्ताचा नैतिक उपदेश हाच खरा भाग आहे, पण माझ्या मनाला कांहीं निराळेच वाटते, पश्चात्तापाची आवश्यकता, विश्वासाची आवश्यकता, स्वर्गविषयक आशेची आवश्यकता, यांविषयींच्या खिस्ताच्या समजल्या जाणाऱ्या मतांकडे माझे लक्ष ओढले जात नाही, तर खिस्ताच्या शवाच्या मागून त्याची आई विलाप करित जात आहे अशा मूर्ती तयार करून जी मिरवणूक निघते ती मला अधिक हृदयस्पर्शी वाटते. म्याजिस्ट्रेटपुढे जाऊन आपण लग्न लावले त्याऐवजी देवळांत जाऊन आपण लग्न लावले असते तर ते माझ्या भावनेस अधिक सुखकर झाले असते. धर्माचे शुद्ध स्वरूप सांप्र-

दायिक अवडंबराने विघडते असे लोक म्हणतात पण मला त्या सांप्रदायिक अवडंबराचीच अभिरुचि जास्त आहे. तुमच्या देशांत बायका वटसावित्रीची पूजा करतात त्या पूजेची चित्रे मी पाहिली आहेत तींच मला तुमच्या तत्त्वज्ञानापेक्षां अधिक मनोवेधक वाटतात. प्रहणाच्या दिवशीं सूर्य किंवा चंद्र यांचे जे सुतक तुमचे लोक पाळतात ती ईश्वरसेवा नसून वस्तुपूजा असेल पण त्याचेंच चित्र मला अधिक मनोवेधक होतें.”

मि. व मिसेस शिवराजसिंग यांस मुलें झाली होती आणि आपल्या मुलांस धार्मिक शिक्षण काय द्यावयाचें याविषयी दोघांचा वादविवाद चाले. जेव्हां गंगाधरपंत त्यांच्याकडे आले तेव्हां त्या दोघांनीं त्यांस सामाजिक व धार्मिक वादविवादांत घेतले.

“गंगाधरपंत, मला वारंवार विचार पडतो की आम्हां मिश्र कुटुंबांचें भवितव्य काय ?”

“या प्रश्नावर मी फारसा विचार केला नाही; पण मला असे वाटते की, तुमचे भवितव्य फारसे वाईट नाही, तुम्हीं एकमेकांविषयी असंतुष्ट आहां काय ? हें लग्न केले ती चूक झाली अशी तुमची कल्पना आहे काय ?”

“जर आमच्या एकमेकांच्या एकमेकांविषयी वृत्तीकडे पाहिले तर आमचा प्रेमभाव कांही कमी झाला नाही, अनुनयाच्या दिवसापासून आम्हीं एकमेकांना अधिकाधिक प्रिय होत चालले आहेत असेंच दिसेल.”

“तर मग तुमचें दुःखस्थान तरी काय आहे ?”

“आमचे दुःखस्थान कोठें आहे याविषयी म्हणाल तर आम्हांस असे वाटते की आमच्या मुलांचे कसे होईल ! हिंदुस्थानांत मी वाढलों, आणि रामकथा, कृष्णकथा यांशीं माझा परिचय होता, माझे वडील एकादशीचा उपास करीत, मलाहि तो उपास घालीत असत, मला धार्मिक

भावना काहीं तरी होती. रामकृष्ण हे देव आहेत अशी माझी भावना होती आणि त्यांच्या कथा मी मोठ्या आनंदाने ऐकत असें. परंतु आज मी रामकृष्ण यांस देव समजत नाहीं. माझ्या बायकोचें देखील असेंच झालें आहे. माझी बायको यहुदी इतिहासांतील कथा मोठ्या प्रेमानें वाचीत असे, अब्राहाम ईश्वरास संतुष्ट करण्यासाठीं आपल्या मुलाचा बळी द्यावयास तयार झाला ही गोष्ट देखील भक्तीनें वाचीत असे आणि अब्राहाम यास मोठा ईश्वरभक्त मानी. पण आतां तिला असें वाटतें कीं अर्ध्यामुर्ध्या पशुत्वांत मनुष्य असतां ही कथा मनुष्याच्या डोक्यांतून निघाली आहे. ईश्वराला संतुष्ट कां करावयाचे तर स्वतःचे कल्याण व्हावें म्हणून, व त्या कल्याणासाठीं मुलगा मारायचा! काय हा धर्म! असे ती म्हणते; व ईश्वरकल्पना तरी काय, तर तो नरमांसभक्षक होता अशी. अशा प्रकारच्या कालांत धर्मकथा झाल्या आणि त्या धर्म म्हणून समाजाच्या बोंकाडीं बसल्या असे माझ्या बायकोचें मत झालें आहे!”

“तर मग दुःखाचें कारण काय? तुम्हीं दोघेहि समसमान आहांत ईश्वरविषयक किंवा परमेश्वर साधनविषयक वेड्या कल्पनांतून तुम्हीं दोघेहि मुक्त झालां आहांत!”

“पण आमचे दुःखाचे मुख्य कारण वेड्या कल्पनांतून मुक्त झालें हेंच आहे.”

“मला तुमचें म्हणणें समजत नाहीं.”

“कां बरे, त्यांत काय गूढ आहे?”

“आपल्या मनांत ज्या खुब्या कल्पना असतात त्यांचा आपण अभिमान धरतो आणि त्यांच्यामुळे विनाकारण द्वैतास सुरवात होते. मूर्तिपूजा ईश्वराला आवडत नाही, त्याच्या योगानें ईश्वराचा अपमान होतो असें धर्मसुधारक म्हणतात, जणू काय ईश्वरेच्छा त्यांसच समजली आहे, आणि सगुणभक्तीच्या योगानें आपल्या चित्तास स्थैर्य येते असें जुन लोक म्हणतात,

दोघांतहि सत्य आहे आणि जेव्हां दोघे एकमेकांच्या मार्गाला नांवें ठेवतात तेव्हां दोघेहि खुळे आहेत असें वाटते. तुम्हांला धर्माच्या स्वरूपाची ऐतिहासिक कल्पना आली आहे. प्रत्येकास दुसऱ्याच्या धर्मकल्पना कशा उत्पन्न झाल्या हे सांगतां येतें; त्यामुळे दोघांसहि एकमेकांच्या विचारांकडे स्नेहबुद्धीने किंवा औदार्याने बघतां येईल.”

“वेडे हो वेडे तुम्ही गंगाधरपंत! व त्याचे कारण तुम्ही बाप नाहीं हें आहे. आतां मिसिस गंगाधर लवकरच येतील व तुम्हाला मुलें होतील तेव्हां तुम्ही आमच्या बरोबरीचे व्हाल. आज तुम्ही हलक्या कोटीतले आहांत. अविवाहित पुरुष किंवा स्त्री बोलायला लागलीं म्हणजे जीं तत्वे सांगतात तीं चुकीचीं आहेत असें त्यांस लग्न लावल्यानंतर समजतें. तसेंच मुले नसतांना त्यांचीं जीं मते असतात तीं मुले झाल्यावर बदलतात. लग्न लावण्यापूर्वीं मुलगी आपल्या स्वातंत्र्याच्या गोष्टी करते, आणि आपण नवऱ्याचा हुकुम पाळूं असें कबूल करण्याचे तिच्या जिवावर येतें, पण लग्न लागल्यानंतर ती नवऱ्यासाठी सर्व काहीं सोडायला तयार होते” मि. शिवराजसिंग म्हणाले.

“पण मुलें झाल्यानें कोणतें शहाणपण येणार? गंगाधरपंतांनीं विचारलें.

“मनुष्य जगाकडे निराळ्याच दृष्टीनें पाहूं लागतो. उदारमतांची त्यास किंमत कमी कमी वाटायला लागते.”

“ती कां?”

“उदारमते विधायक नाहीत, तीं केवळ विध्वंसक आहेत.”

“राजनीय विधायक कार्यक्रमाबद्दल जी गर्व वाळगणारी मंडळी पुण्यांत आहेत ती उदारमतवादाची अभिमानी आहेत. तुम्ही जर “मी उदारमतवादाविध्वंसक आहे” असें पुण्यास बोळं लागला, तर तुम्ही अमेरिकन बायको केली आहे

तरी अर्थाडाक्स आहां म्हणून तेथले सुधारक तुमच्यावर तुटून पडतील.”

“पडेनात का! त्यांस धर्मविषयक भावी कार्य-क्रमाची काय कल्पना आहे? धर्मविषयक उदार मतें असून त्यांचा उपयोग काय; तर एकमेकांनी एकमेकांच्या धार्मिक विचारांना किंवा आचारांना नावें ठेवूं नयेत म्हणून; दुरून नमस्काराला हा उदारमतवाद पुरेसा आहे, पण एकत्र आयुष्य कंटून मिश्रकुटुंबाचें किंवा सर्व देशांतील भावी समाजाचें स्वरूप ठरवायला पुरेसा नाही; लोकांना निश्चित धार्मिक कार्यक्रम पाहिजे. या धार्मिक औदार्याने आपल्या मिश्र समाजाची गरज कधीच भागणार नाही. दोन धर्मांची मंडळी कांहीं काळपर्यंत एका ड्राईंगरूममध्ये बसली म्हणजे त्यांनीं एकमेकांचीं डोकी फोडूं नयेत एवढ्यासाठी काय तो उदार विचाराचा उपयोग. पण लग्न करून कुटुंब वाढवायचें म्हटलें म्हणजे निराळाच आवश्यकता उत्पन्न होते.”

“ ती कोणती? ”

“ मुलांस कांहीं विशिष्ट नीतिकल्पना उत्पन्न व्हाव्यात, नीतिकल्पनांचे सामाजिक महत्त्व त्यांस समण्यापूर्वी त्यांचा कांहीं तरी प्रथांशी संबंध असावा, जगाचें कारण त्यांस शास्त्रीय रीतीनें समजण्याचा काल येण्यापूर्वी जग ईश्वरानें निर्माण केले अशी कल्पना त्यांस सांगतां यावी, आणि ईश्वर कसा काय आहे म्हणून विचारले तर कांहीं तरी ठराविक थापा देतां याव्यात. शिवाय घरीं गोड करून खाण्यास निमित्त किंवा उत्सव करण्यास निमित्त म्हणून ईश्वराचा उपयोग करतां यावा, आणि या सर्व गोष्टी करतांना आपण लबाडी करीत आहों अशी मनाला टोंचणी नसावी म्हणून ईश्वरावर, त्याच्या चमत्कारावर आणि त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या सणांवर विश्वास असावा.”

“तर मग तुम्हाला आज धर्मविषयक अडचणी काय वाटतात!”

“ मला असें वाटतें कीं या नवीन होणाऱ्या मिश्रविवाही समाजास निराळ्या तऱ्हेच्या धर्म-रचनेची आवश्यकता आहे. अस्तित्वांत असलेल्या सर्व संप्रदायांशीं ज्या प्रकारच्या आयुष्यक्रमानें सहकारिता उत्पन्न होईल आणि ज्या आयुष्य-क्रमांत वाढलेली मंडळी जगांतील सर्व धर्मांच्या लोकांवर प्रेम करूं शकतील असा धर्म आम्हांस पाहिजे. तो निर्माण कसा करावयाचा हाच प्रश्न आहे. शिवाय हिंदुत्व घालवूं नये, ख्रिस्ती समाजांत विलीन होऊं नये हा हेतु साध्य करण्यासाठीं कांहीं तरी केले पाहिजे. ”

“ तें काय करावयाचे ? ”

“तें मी सांगू शकत नाहीं. समाजाचें धार्मिक रूपांतर कसें करीत न्यावे, जगांतील सर्व जातींच्या लोकांचा आणि सर्व धर्मांच्या लोकांचा ज्या समाजांत अंतर्भाव होईल अशा समाजाचे स्वरूप कसे निर्माण करावे हें मला समजत नाहीं—हें एंजिनिअरिंग जरा निराळें आहे.”

“तुम्हाला मिश्र लग्नाबद्दल कधीं पश्चात्ताप होतो काय?”

“नाहीं, आमचें आयुष्य सुखाने जात आहे. मुलांनी अमेरिकन समाजांत प्रवेश करावा असें म्हटलें तरी तें त्यांस शक्य आहे व त्यांचे आयुष्य सुखाने जाईल. आमची विवंचना हिंदुसमाजाचा एक प्रश्न या दृष्टीनेंच आहे, मिश्रलग्नामी जरी केले नाहीं तरी दुसरे लोक करतील, मिश्र-लग्ने जगांत होणार नाहीत असें थोडेच आहे? मिश्रलग्ने होणार, तर जगांत मिश्रसमाजाचें भवितव्य कसे असावे हा प्रश्न उपस्थित होणार, आणि तो सोडवावाहि लागणार. भावी जगद्विकासाची ही तर अवश्य क्रिया आहे, आणि आमच्यासारखी जी मिश्रलग्ने केलेली मंडळी आहेत त्यांच्यावरच या प्रश्नाला प्राथमिक स्वरूप द्यावयाची जाबाबदारी पडणार आहे एवढेंच. ती जाबाबदारी पत्करलीच पाहिजे व उपाय शोधायच पाहिजे !”

“मग तुम्ही काय विचार केला आहे?”

“राजचे काम करतांना दिवस जातात आणि याविषयी निश्चित प्रयत्न करण्यास वेळ मिळत नाही. जर कोणी हिंदुस्थानी विचाराचा या देशांत प्रसार केला तर तें आम्हांस फायदेशीरच होईल. पण येथे जे वेदांती संन्यासी उपदेश करायला येतात ते विवाहासारख्या ऐहिक गोष्टींवर बोलतच नाहीत. वेदांत हें तत्त्वज्ञान आहे आणि त्याचे वक्ते धर्मशास्त्रज्ञ उर्फ समाजशास्त्रज्ञ नाहीत. पण आपल्याकडच्या विवाहित विचारी मंडळीकडून या प्रश्नाचा खल झाला पाहिजे.”

“तुम्ही या संबधानें कोणाशी चर्चा केली होती काय?”

“चर्चा कोणाशी करणार? प्रो. गोगटे यांच्यापशी केली होती तशीच डॉ. सरंजामे यांच्याशीहि चर्चा केली होती.”

“प्रो. गोगटे काय म्हणाले?”

प्रो. गोगटे काय सरळ उत्तर देणार आहेत! त्यांनी आमच्या लग्नासारखीं लग्नें अभिनंदनीय आहेत किंवा नाहीत यावर देखील सरळ उत्तर दिले नाही. ते म्हणाले कीं “हे सर्व आमच्या वागण्यावर अवलंबून आहे. आम्ही अमेरिकन लोकांत विलीन होणार असलों तर आमचे लग्न अभिनंदनीय नाही. आणि जर विलीन होणार नसलों तर अभिनंदनीय आहे. विलीन होणार किंवा नाही हें काळच ठरवील. तेव्हां तुमच्या या कृत्यावर सुमारे १० वर्षांनंतर मला मत देतां येईल.”

“मग तुम्ही त्यांना काय म्हटलें?”

“पन्नास वर्षांनंतर तुम्ही आमचे अभिनंदन करण्यास जिवंत असणार आणि तें ऐकण्यास आम्ही जिवंत असणार, आणि त्यावेळच्या आपल्या अभिनंदनाने आम्हांस मोठा आनंद होणार! आपल्या या दीर्घ आशावादिवाबद्दल फार आनंद होतो असें मी म्हणालों.”

“मग ते काय म्हणाले?”

“ते म्हणाले कीं, या उत्तराशिवाय दुसरें उत्तर मी देऊं शकतच नाहीं त्याला मी काय करूं.”

“अमेरिकन लोकांत विलीन होऊं नये यासाठीं काय करावे म्हणून तुम्ही नाही कां त्यांना विचारिलें?”

“तें विचारलेंच, पण त्याचेहि उत्तर त्यांनीं चमत्कारिकच दिलें.”

“ते कोणते?”

“ते म्हणाले कीं या विषयावर मला एकट्याला मत देतां येणार नाहीं, ते मला माझ्या बायकोला विचारून दिले पाहिजे, पण बायको कांहीं येथें नाहीं. शिवाय बायको तरी काय सांगणार! आम्ही दोघे खरोखर काय करूं—आपण या अमेरिकन समाजांत विलीन होऊं नये म्हणून जे प्रयत्न अंतःस्फूर्तीनें कराल ते पाहूं. आणि नंतर त्या प्रयत्नांच्या फलासंबंधाने आलल्या अनुभवाने पुढच्या पिढीस सल्ला देऊं.”

“प्रो. गोगट्यांची बायको तर अमेरिकेत आली आहे, मी तिला ओळखतों, तिचा बाप ब्रह्मचर्यावर व्याख्यानें देत असे. तो डॉक्टर होता, त्यानें दाढी वाढविली होती, व त्यामुळे त्यास लोक ऋषिवर्य म्हणत होते. आणि त्यानें कुस्तीत होणाऱ्या दुखापतींवर कसलासा ‘वाम’ काढला होता. मला वाटते कीं मिसेस गोगटे येथें आल्याला जवळजवळ वर्ष झालें.”

“गोगट्यांचे आणि माझे बोलणे चार वर्षांपूर्वी झाले होते.”

“तर मग तुम्ही स्वतः आपला हिंदीपणा कायम राखण्यासाठीं खटपट काय करता? त्याप्रमाणेंच जगाला अनुरूप असा आचार निर्माण करण्यासाठीं काय करता?”

“कांही विशेष करीत नाहीं. हिंदुस्थानी मंडळींत वारंवार जातों, बायकोला व मुलांना बरोबर नेतों. कधीं कधीं कामतांच्याकडे गणपतीच्या

उत्सवासाठी जात असे. त्यामुळे मुलांना आपण व कामत यांच्यामध्ये कांहीं तरी आपलेपणाचा संबंध आहे अशी भावना झाली असावी. जी हिंदुस्थानी मंडळी भेटतात त्यांस माझा मुलगा काका म्हणतो व हिंदुस्थानी स्त्रियांस किंवा हिंदुस्थानी पुरुषांच्या अमेरिकन बायकांस तो मावशी म्हणतो आणि हीच परंपरा आमच्या घरांत चालेल असें दिसते.”

“झाले तर मग, प्रो. गोगटे यांनीं जें सांगितलें तेंच बरोबर आहे! अंतःस्फूर्तीनें हा सर्व प्रयत्न तुम्हीं केला आहे तर हिंदुस्थानाविषयी तुमच्या मुलांच्या मनांत आपलेपणाची भावना राहिलच!”

“पण धर्माचा आणि धार्मिक आचाराचा प्रश्न कसा सोडवावयाचा?”

“हिंदुस्थानी आचाराचा तुमच्या घरीं प्रसार तुम्हांच कां करीत नाही?”

“मला हिंदु आचारांची तरी कुठे पुरी माहिती आहे. मी हायस्कुलांतून कॉलेजांत गेलो व कॉलेजांत असतांना एकदम उडी मारून येथे आलो. येथे लग्न केले, लग्नाच्या वेळेस वायकोला साडी नेसायची इच्छा होती तर साडी कशी पेहेरतात हे देखील मला दाखवितां आले नाही. त्यावेळेस सुदैवाने ती सिनेमानटी रीटा रिचर्डस येथे आली होती तिने माझ्या बायकोला साडी नेसविली. लग्न झाल्यानंतर मला एका वर्षाच्या आंतच हा बालादित्य झाला! तेव्हां बायको विचारते कीं नांव ठेवण्याची तुमची हिंदु पद्धति काय आहे, त्या वेळेस विधि काय करतात, तर त्याची कोणा लेकाला माहिती होती! “स्त्रिसानिग” करण्यासाठीं चर्चमध्ये घेऊन जाऊन पाद्र्याच्या हातून हा विधि करावा हें तर गोड वाटेना. छे! छे! आपल्या देशांत हिंदु बायका आल्या पाहिजे, म्हणजे हिंदु घराचा रिवाज कळेल आणि भिक्षुकहि इकडे आले पाहिजेत.”

“अहो, तुम्ही भिक्षुकांच्या विरुद्ध होता ना!”

“अहो, तें लग्नापूर्वीचें व मुलें होण्यापूर्वीचें मत. त्याचे काय आज!”

“मग इकडे भिक्षुक आलेच तर त्यांच्या नांवाने तुम्ही ओरडणार नाही?”

“असें कांहीं नाही, त्यांच्या नांवाने ओरडूच पण ते हवेत हें खरे - अहो आपण बायकांच्या नांवाने ओरडत नाही, कां; तशाच बायकाहि पुरुषांच्या नांवाने नाही कां ओरडत! पण एकमेकांची एकमेकांस जरूर आहेना? तसाच भिक्षुक आणि गृहस्थ यांतील संबंध होय! ते आपणांला हवे तर असतातच पण त्यांच्या नांवाने ओरडलेहि पाहिजेच.”

“भिक्षुक हवेत पण त्यांच्या नांवाने खडे फोडायलाहि तुम्हांला हवें, तर मग भिक्षुकांची इतकी जरूर तरी काय?”

“जरूर मुख्यतः अशासाठीं कीं त्यांच्यामध्ये हिंदीपणा रहावा, माझे जे हिंदुस्थानचे भाईबंद त्यांच्याशी यांचे स्नेहसंबंध रहावेत, हिंदुस्थानच्या लोकांस यांच्याविषयीं आपलेपणा वाटावा एवढ्यासाठींच मला धार्मिक अवडंबराची गरज वाटते.”

“धर्मातील मूलतत्वांकडे लक्ष द्यावें, धर्मातील जो सदाचारविषयक भाग असेल तिकडेच लक्ष द्यावें या दिशेने धर्मसुधारणा व्हावी असें मत हिंदुस्थानांत आतां प्रवृत्त होत आहे आणि तुम्हांला धर्माच्या नांवाने चाललेलें अवडंबरच पाहिजे आहे काय?”

“हिंदुस्थानांतील मंडळींच्या गरजा आणि आमच्या गरजा भिन्न आहेत. हिंदुस्थानांत विधींचें अवडंबर फार म्हणून तें कमी करण्याकडे तेथील सुशिक्षितांची प्रवृत्ति व्हावयाची, पण आमच्यासारख्या मिश्रविवाही मंडळींना आपले राष्ट्रीयत्वच पुसटून जाऊ नये म्हणून धर्माचें जें अगदीं बाह्यस्वरूप त्या बाह्यस्वरूपाकडे म्हणजे

सण, उत्सव, व्रते, संस्कार यांच्याकडे लक्ष देणे प्राप्त आहे.”

“तर मग तुम्हांला काय पाहिजे?”

“येथे भिक्षुक आणले पाहिजेत, ते येथे आले म्हणजे हळू हळू उदार बनतीलच. आणि आमचे अमेरिकन स्त्रियांशीं होणारे विवाह चालवायला त्यांनाच आणावे, प्रथम ते ती गोष्ट नाकबूल करतील पण मागाहून कबूल करतील. शिवाय त्यांच्या येण्याचा राष्ट्रीयकरणसहि उपयोग होईल !”

“तो कसा?”

“सर्व मंडळींना एकत्र धार्मिक उत्सवाच्या निमित्ताने जमविणे, स्त्रियांना आवडतील असे धार्मिक विधी जुन्या पुस्तकांतून काढून त्यांचा प्रचार करणे या क्रिया आमच्यासारख्या अनेक कुटुंबांकडे जाऊन करविण्यास आणि प्रत्येक मिश्र कुटुंब पैतृक वर्म, आचार किंवा भावना यांचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्न काय करते ते एकमेकांस कळविण्यास त्या धंद्यांतलाच मनुष्य पाहिजे. तो आला म्हणजे आमच्या “इंडो-ऑक्सिडेटल” समाजास कांहीं नियमबद्धता उत्पन्न होईल.”

“इतका सर्व खटाटोप तुम्ही अवश्य कां समजतां? आपला हिंदीपणा रहावा म्हणून तुमच्यासारखीं मंडळी जेव्हां येथें कायमची वस्ती करून रहातील, जेव्हा त्यांना अमेरिकेत मुले होतील आणि त्यांच्या अंगीं हिंदुस्थानीपणा कांहीं तरी उत्पन्न व्हावा अशी इच्छा त्यांना होईल तेव्हां नुमच्या-भाग्नीः मंडळीं आमच्याबरोबर सभापण करण्यास योग्य होईल. आज अजून तुम्ही अशिक्षित आहां. तुम्हाला पुढे असे दिसून येईल कीं तुमचे लग्न पाश्चात्य मुलीशीं झालेलें असो अगर नसो, तुम्ही आणि मी विदेशी आयुष्याच्या महासागरांत असून एकाच होंड्यांत आहोंत.”

“मला तुमचे म्हणणें पटतें. मि. कामत यांना आपल्या मुलांना भारतीय संस्कार व्हावा म्हणून काय खटाटोप पडला !”

प्रकरण १४ वें.

भेट.

न्यूयॉर्कच्या बंदरांतली एका धक्क्यावर बरीच हिंदु मंडळी जमली होती. त्यांपैकी कांहीं नवीन येणाऱ्या हिंदूच्या स्वागतार्थ जमली होती. त्या गर्दीमध्ये गंगाधरपंत होता, पण तो तेथें आपल्या बायकोच्या स्वागतार्थ आला होता. बऱ्याच मंडळींना त्याची बायको येणार हें ठाऊक नव्हतें. बोट ज्यावेळी धक्क्याच्या जवळ येऊं लागली तेव्हां धक्क्यावरूनच, बोटीच्या कठड्याशीं उभ्या असलेल्या एका स्त्रीचे गंगाधरपंतानें रुमाल उडवून स्वागत केले आणि त्या स्त्रीनेंही आपल्या रुमालाने त्यास प्रयुत्तर दिलें. एक सुंदर पोषाख केलेली हिंदु स्त्री गंगाधरपंताकडे पाहून रुमाल उडवीत आहे याबद्दल पुष्कळ हिंदुस्थानी मंडळीस अचंबा वाटला असेल. कां की हिंदुस्थानी स्त्रिया अगोदर अमेरिकेंत दुर्मिळ, त्या आल्या म्हणजे त्यांच्या स्मितचंद्रिकेत आपण असावे म्हणून पुष्कळांचा धडपड. अशी गोष्ट असतां जी एक नवीन तरुणी येत आहे तिच्याशीं गंगाधरपंताची ओळख अगोदरचीच आहे, तर गंगाधरपंत तिच्या ओळखीचा मक्ता आपल्याकडेसच ठेवतो कीं तिची दुसऱ्या कोणाशीं ओळख होऊं देतो असे लोक आपसांत म्हणू लागले. गंगाधरपंतानें त्याविषयीं सत्य एकदम सांगितलें नाहीं. बोट जेव्हां धक्क्याला लागली तेव्हां ती तरुणी खाली उतरली आणि गंगाधरपंताने तिचें चुंबन धक्क्यावरच घेतलें आणि या तऱ्हेने प्रेमाचे दर्शन सार्वजनिकपणे होण्यास जरी रुक्मिणीची तयारी नव्हती तरी पाश्चात्य रिवाज तिला आतां ठाऊक झाल्यामुळे ती नवऱ्याच्या चुंबनाने फारशी बावरीली नाहीं. नवऱ्यानें चटकन मोटार बोलविली आणि तीं दोघेंजण एकदम निघून गेलीं.

गंगाधरपंत अमेरिकेच्या भूमीवर १९११ सालीं आला. तेव्हांपासूनचें त्याचें चरित्र म्हणजे कांहीं

अंशीं प्रत्येक अमेरिकेस गेलेल्या हिंदूच्या चरित्राची पुनरावृत्ति होते तर कांहीं वाबतीत त्यांच्या चरित्रांत वैशिष्ट्य होते. ते अमेरिकेस उतरले तेव्हां त्यांच्यापार्शीं सुमारे १५० रुपये (५० डॉलर) होते. ते रुपये देखील दोन तीन आठवड्यांत खर्च होऊन गेले. तेव्हां आतां पुढे काय करावे अशी त्यांस भ्रांत पडली. त्यांच्या घरवालीनें त्यास सांगितले की तुम्ही आतां घर सोडावें. दुसरे कोणीकडे जावें तर भाड्याला देखील पैसे नाहींत! पण पोट भरण्यासाठीं कांहीं तरी केलेच पाहिजे. याच अडचणीच्या वेळेस न्यूयॉर्क शहरांत त्यांची कोलबिया युनिव्हर्सिटीतल्या एका विद्यार्थ्यांशी गांठ पडली. तेव्हां त्या विद्यार्थ्याने खटपट करून युनिव्हर्सिटीतल्या डाईनिंग हॉलमध्ये त्यास जेवणापुरतें वेटरचें काम मिळवून देऊन जेवणापुरती सोय करून दिली. पण दुसरा खर्च कसा निभावयाचा! अमेरिकेमध्ये येणारे हजारों परकीय लोक न्यूयॉर्क शहरांतच राहातात आणि कसे बसे तरी पोट भरतात. पुष्कळांना अमेरिका म्हणजे न्यूयॉर्कच्या पलीकडे कांहीं तरी असेल हे ठाऊकच नसते. तेथें येणारे नवीन लोक आपल्याच जातीच्या (किंवा राष्ट्राच्या) लोकांकडे नाकरीस राहातात, कां कीं पुष्कळांस इंग्रजी भाषाच येत नसते आणि त्यामुळे नोकरी पहावयाची म्हणजे आपल्याच जातीच्या म्हणजे आपली भाषा समजणाराकडे पहावयाची असा प्रकार होतो. त्याप्रमाणेंच नवीन येणारे हिंदी विद्यार्थी जुन्या हिंदी रहिवाशांकडे जात, पण त्यांना हेहि ठाऊक होते कीं जुन्यांची मदत करण्याची शक्ति बेताचीच आहे. गंगाधरपंत गोविंदराव कामत यांच्याकडे गेला तरी त्यांच्याकडे काम मागण्यासाठीं किंवा मदत मिळविण्यासाठीं गेला नसून केवळ ओळख करून घेण्यासाठीं गेला होता. तेव्हां त्यास ओळखीबरोबर मुलांस शिकविण्याचे काम मिळालें म्हणून

आनंद झाला. गंगाधरपंत कांहीं वर्षे न्यूयॉर्कला शिकत होता, आणि पुढें केमिकल एजिनिअर झाल्यानंतर कांहीं दिवस पश्चिमेकडे कांहीं केमिकल कारखान्यांत नोकरीस राहिला. लढाई सुरू झाली तेव्हां तो कारखान्यांत काम करीत नव्हता पण लष्करी शिक्षणाचा प्रसार हिंदी लोकांत झाला पाहिजे, ब्रिटिश सरकार जर हिंदूंचा या शाखेत शिरकाव होऊ देत नसेल तर मंडळीनीं अमेरिकेंत येऊन शिरकाव करून घेतला पाहिजे इत्यादि अर्थाचीं जीं अमेरिकेंत हस्तपत्रकें छापवून हिंदुस्थानांत पाठविलीं गेलीं त्यांवर गंगाधरपताची सही होती; व पुढे त्याच्याबरोबर सद्या करणारी मंडळी पुढे गदर चळवळींत मिळालीं आणि त्यांपैकीं कांहीं फांशीं गेलीं किंवा काळ्या पाण्याची सजा पावली. गंगाधरपंतांविषयीं देखील संशय होता पण गंगाधरपंत अमेरिकेंत असल्यामुळे इंग्रज सरकारला त्याचें कांहीं एक करतां आलें नाहीं. गंगाधरपंत गदर चळवळींत प्रथमतः मिळालाच नव्हता, आणि साम्राज्येतांच्या परिषदेत तो सरजाम्यांप्रमाणेंच हिंदुस्थानांत आतां बंड करावें या कल्पनेच्या तो विरुद्ध होता, हिंदुस्थानांतिल अमेरिकेला आलेला व राजकीय जागृति झालेला हा लहानसा वर्ग जर्मनीच्या हातचें उपकरण बनावे या गोष्टीच्या विरुद्ध तो होता. जर्मनीला काय, हीं हिंदुस्थानी मंडळी म्हणजे केवळ वीरेंत काढावयाचीं भाडोत्री मोहोरीं होती. हिंदुस्थानी मंडळीच्या किंवा देशाच्या भवितव्याविषयीं खरोखर कळकळ जर्मनांनां कोटून असणार. रणयज्ञांत द्यावयाचे बळी या दृष्टीनेच जर्मनी अमेरिकेंतील हिंदुस्थानी मंडळींकडे पहात होता पण या वर्गावर तर भावी हिंदुस्थानच्या आशा; तर या वर्गाच्या आयुष्याचा खेळखंडोबा करावयाची जर्मनीनें मसलत करूं नये किंवा मसलत केलीच तर त्या प्रयत्नास भारतीय मंडळींच्या पुढान्यांनीं मदत करूं नये असें गंगाधरपंताचें मत

होते. आणि यामुळे जर्मनीच्या प्रयत्नास जेव्हा गंगाधराने विरोध केला तेव्हा तो बराच अप्रिय झाला. जेव्हा अमेरिका इंग्लंडच्या बाजूने युद्धांत शिरली तेव्हा मात्र ताबडतोब गंगाधराने मेक्सिकोला पलायन केले. त्याला ठाऊक होते की त्या वेळेस ब्रिटन प्रत्येक हिंदूविषयी साशंक होते व सुशिक्षित हिंदूविषयी तर विशेषच साशंक होते. त्यास आपला मेल कोण आहे व शत्रु कोण आहे याची खरी जाणीवच नाही, जो देशाभिमानी हिंदू तो इंग्लंडचा शत्रु असे मूढ मत इंग्रजांत पसरले होते. यामुळे जेव्हा लढाईत अमेरिका पडली तेव्हा दीड तासांच्या आंत आपले चंबूगवाळे उचलून अमेरिका सोडून गंगाधर मेक्सिकोस गेला. त्यावेळेस हेहि त्याला ठाऊक झाले होते की जर्मनीच्या प्रयत्नास आपण विरोध केल्यामुळे ज्या हिंदी मंडळीस दुःख झाले आहे, ज्या हिंदू मंडळीचे रिक्लुटिंगचे कमिशन बुडाले ती मंडळी आपल्यावर कांहीं तरी कडब्याळ आणल्याशिवाय रहाणार नाहीत. आणि आपण आपले निरपराधित्व किती जरी सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला तरी वातावरण क्षुब्ध असतां ते सिद्ध होणार नाही. एवंच त्याने मेक्सिकोत वर्ष सहा महिने काढले, आणि त्या कालांत वाशिंग्टनच्या ब्रिटिश वकिलाशी पत्रव्यवहार ठेवला, आणि आपणांविषयी गैरसमज कसा न्याय झाला आहे, आणि आज ज्यूरी आपल्याविषयी नाकारण मन कलुषित करून घेईल व त्यामुळे आपणांस न्याय मिळणार नाही एवढ्याचकरितां आपण वातावरण शांत होईपर्यंत मेक्सिकोत रहात आहो इत्यादि गोष्टी त्यांत त्याने कळविल्या होत्या. व पुढे थोडक्याच दिवसांनी अमेरिकन सरकारची परवानगी मिळवून परत आला आणि शिकागोच्या स्फोटक द्रव्यांच्या कारखान्यांत त्याने नोकरी धरली. येथेच त्याची आणि मयूरीची गांठ पडली होती. आणि त्याने आपल्या मनाची खरी ओळख सरंजामे यांस करून दिली

होती, आणि जेव्हा रुक्मिणी अमेरिकेला येणार म्हणून तिचे पत्र आले तेव्हा मात्र त्यास या स्फोटक द्रव्यांच्या नोकरीचा कंटाळा आला आणि आतां अधिक सुरक्षित धंदांत आपण जावे असे त्यास वाटू लागले, आणि रुक्मिणीचे स्वागत करण्यासाठी न्यूयॉर्कच्या एका हॉटेलांत तो उतरला तेव्हा रुक्मिणी येण्याच्या अगोदरच आपण आजपर्यंत स्फोटक लढाऊ जिनसा मोठ्या प्रमाणावर तयार करण्याचे काम शिकलो पण आतां कमी धोक्याच्या धंदांत जावे असा त्याचा निश्चय झाला.

विरहीजनाचा विहरकाल संपून पुनर्मिलनाचा प्रसंग आला म्हणजे तो वर्णन करण्याचा पुष्कळ कवी होतां होईतों टाळतात. मीलनाची अपेक्षा जेव्हा असेल तेव्हांच्या कालाविषयी "तसेन ततमयसा घटनाय योग्यम्" म्हणून कालिदासाच्या तोंडून अलंकार निघतात, पण भेघदूताचा शेवट गोड करून पुनर्मिलन वर्णन त्याने केले नाही. व याचे कारण ते वर्णन करणे पुष्कळदां कठिणच असते. भेटीच्या वेळेस आपण काय बोलवे याविषयी दोन्ही व्यक्ती कांहीं विचार करून ठेवतात; व त्या विचारांप्रमाणेच, म्हणजे मनांत रचलेल्या संभाषणानुरूप नाटक वठते असे मुळीच नाही. प्रत्यक्ष भेटीच्यामुळे जो मनाला संभ्रम उत्पन्न होत असतो, त्यामुळे योजिलेला संभाषणक्रम जसाच्या तसाच पार कसा पडणार! रुक्मिणी व गंगाधर या दोघांनां एकमेकांसबंधींची सर्व प्रकारची माहिती विचारून ध्यावयाची होती, रुक्मिणीच्या मनांत आपण नवव्यावर पुष्कळ रुसावे आणि त्याने आपली समजूत करावी असे होते. तिला विरहाच्या कालांत जर कांहीं उणीव भासत असली तर ती रुसण्याची संधि नसणे ही होय; रुसावेसे तर वाटे व रुमून तर फायदा नाही. आपण रागावले अससां आपली समजूत करण्यास कोण आहे, आणि जर समजूत करण्यास कोणी नसले तर रागावण्याचा तरी काय उपयोग. प्रेमाच्या

खात्रीमुळे ज्याच्यावर रुसतां येईल असे माणूस तिच्याजवळ नसल्याने त्या बाबतीत ती भुकेली होती आणि तीच भूक आतां शांत करून घ्यावी असे विचार तिच्या मनांत येत होते. रुक्मिणीने लंडनमध्ये असतां व न्यूयॉर्कला जाण्याच्या बोटीवर असतां जर कोणत्या एखाद्या गोष्टीचा पुष्कळ विचार केला असेल तर तो आपण रागावावे कशाबद्दल यासंबंधाचा होता. आपणांस पैसे पाठविले ते फक्त भाड्याचे पाठविले. दरमहा कशी अडचण पडत असे याची आपणांस कल्पना होती काय? या प्रकारचा प्रश्न करणे आणि तो नवऱ्याचा अपराध समजून रागावणे योग्य होईल किंवा नाही यासंबंधाने तिला विचार पडे. कां कीं पैसे एकसारखे जमवीत असल्याशिवाय भाड्यासाठी पैसे पाठवितां आले नसते. जर नवऱ्याला जास्त पैसे पाठवितांच आले नाहीत तर त्यास विनाकारण दोष देण्यांत काय फायदा आहे. हजार रुपये जे पाठविले ते पाठविण्यासच काय सायास पडले असतील, त्याने आपल्या पोटाला कसा चिमटा घेतला असेल याची कल्पना जेव्हां तिला येई तेव्हां तिच्या डोळ्यांतून अश्रू आल्याखेरजि रहात नसत. तरी देखील तिने असे ठरविलें कीं दरमहा कांहीं तरी पाठविण्याचे नवऱ्याने केलें नाही याबद्दल त्याला दोष द्यावाच. त्याच्या मनाला दुःख झाले तर आपण उलट समजूत करूं. आपणांस आपल्या गरीब नवऱ्यास दुःख दिलें म्हणून त्याची उलट समजूत करावयास आणि माफी मागावयास त्यामुळे एक निमित्तच होईल.

अमेरिकेच्या बोटीवर असतां रुक्मिणीच्या डोक्यांत याप्रमाणें अनेक विचार येत होते, आणि बोट जशी न्यूयॉर्कच्या जवळजवळ येऊं लागली तसतशी तिची उत्कंठा वाढूं लागली. आणि त्या बरोबर आपणांस आपला नवरा कसा दिसेल याची ती कल्पना करूं लागली. नवऱ्याचा एक

अगदीं अलीकडचा फोटो तिला लंडनमध्ये पोचला होता. तरी त्याच्यायोगानें तिला चांगली कल्पना येईना. तिला आपण सुमारे सव्वीस वर्षांच्या झालों. नवराहि आतां तीस वर्षांचा असेल असे जरी हिशेब करून काढतां येई. तरी प्रौढ नवऱ्याची तिला कांहींच कल्पना करतां येईना. फोटोवरूनहि ती पुरीशी होईना. कां कीं फोटोमध्ये मिशा नव्हत्या व नवरा ज्यावेळेस अमेरिकेस गेला त्यावेळींहि मिशा नव्हत्या त्यामुळे नवऱ्यांत फारसा फरक झाला नाही असें तिला वाटे. हिंदु पोषाखाच्या ऐवजीं अमेरिकन पोषाख आला असें दिसे. इंग्लंडमध्ये ती आल्यानंतर तिला नवऱ्याची जी पत्रे आली तीं अत्यंत भावनापूर्ण होती त्यापैकीं एकदोन पत्रे बरींच लांबट होती आणि बोटीवर असतां तीं पत्रें वाचणे हा एक तिचा मोठा व्यवसायच झाला होता. ती पुष्कळदां लेकांनां तीं पत्रेंच वाचतांनां दृष्टीस पडे. या पत्रांच्या वाचनाची आवड तिला विशेष वाटण्याचें कारण त्यांत प्रेमदर्शक विशेषणे, तिच्या भेटीबद्दल उत्कंठेचें प्रदर्शन हीं भरपूर होतीं हें होते.

गंगाधरपंताच्या मनांत देखील अनेक प्रकारचे विचार घोळत होते, त्यांत आपली बायको कशी दिसेल यासंबंधाचेहि होते. त्यांनां येणाऱ्या पत्रांवरून आपली बायको बरीच प्रौढ व सुशिक्षित झाली असेल अशी कल्पना त्यांनां येई. पण रुक्मिणी तारुण्याच्या वाढीमुळे व उंची पोषाखांत जशी त्यांस दिसली तशी ती दिसत असेल अशी त्यांस कल्पनाच आली नाही. नवराबायको हीं बऱ्याच दिवसांनीं भेटल्यानंतर ती एकमेकांशीं कशीं वागलीं हें सांगण्याचें कांहींच कारण नाही. ज्यांनां तसत्या प्रकारचे अनुभव असतील त्यांनां कल्पना येईलच. ज्यांनां असल्या प्रसंगाचा प्रत्यक्ष अनुभव नसेल, त्यांनीं या गोष्टीचीं कल्पनाचित्रें काढणें चांगलें नाही, तर जी गोष्ट चांगली नाही तीस कादंबरी कारानें तरी कां मदत करावी.

प्रकरण १५ वें.

लीलेच्या परिवर्तनास प्रारंभ.

आज डॉ. सरंजामे हे बरेच खुशीत होते. आणि प्रो. गोगटे यांच्याकडे आपण होऊन गप्पा मारायला ते गेले होते. आधल्या रात्री मि. कामत यांच्या घरचे जेवण जेवित असतां त्यांस एक निराळी जागृति झाली होती, आणि तीमुळे आज दिवसभर ते खुशीत होते आणि संध्याकाळी ते प्रो. गोगटेच्यांना भेटावयास गेले. गंगाधरपंत रुक्मिणीसह मि. कामत यांच्याकडे भेटावयास गेले व त्यामुळे कामतांच्या घरांमध्ये आनंद दिसून येत होता. कामतांच्याकडे मयूरी कांहीं दिवस राहिली होती, व दुसऱ्या कांहीं पंजाबी स्त्रियाहि उतरल्या होत्या, व मिसस गोगटे या त्यांना भेटल्या होत्या पण अल्पवयी असून विवाहित असलेली महाराष्ट्रीय हिंदु स्त्री रुक्मिणी हीच पहिली पाहुणी होती. शांताबाईस आपण अमेरिकेंत गरीबीत कसे दिवस काढले व पुढें आपली स्थिति कशी सुधारत गेली यासंबंधानें जिच्यापुढे प्रौढीमे दोन शब्द सांगितसे वाटले व जिचे आपणास थोडेसे लाड करावेसे वाटले अशी स्त्री रुक्मिणी ही पहिलीच. रुक्मिणीविषयी तिला जो आपलेपणा वाटला तितका कोणाविषयीच वाटला नव्हता. शिवाय रुक्मिणीपाशीं रघूविषयी अगदीं ताजी माहिती होती. रघुचंदन हा त्या मत्तमयूरीपाशीं लग्न करतो कीं, काय अशी शांताबाईस धास्ती वाटत होती, आणि मयूरी इंग्लंडला गेल्यानंतर लगेच अर्थशास्त्राचे चांगले प्रोफेसर लडममध्ये कसे उत्पन्न झाले कीं ज्यांच्याकरितां रघूस हा इंग्लंडपर्यंतचा प्रवास अवश्य वाटला हे तीस कोडे पडलें होतें; एवढेंच केवळ नाही तर तें संशयाचें व काळजीचे कारणहि झालें होतें. रघूचें लग्न मयूरीशीं व्हावें हे तिला फारसें प्रिय नव्हते पण लीलेची व खुद्द बाबासाहेबांची वृत्ति या बाबतींत अगदीं तिच्यासारखी नव्हती.

रुक्मिणीची ओळख झाल्यानंतर पहिल्या प्रथम शांताबाईच्या तोंडून जे उद्गार मिघाले ते हे कीं गंगाधरपंत यावेळेस न्यूयॉर्कला आले ते हाटेलांत कां उतरले, आणि रुक्मिणीला हाटेलांत कां घेऊन गेले. रुक्मिणीने दुसरे कोठें तरी उतरणेंच योग्य होतें. रुक्मिणी ही अमेरिकेंत प्रथम आलेली हिंदु स्त्री, तिला एकदम हाटेलांत नेणें योग्य झालें नाहीं. तिनें याबद्दल गंगाधरपंतांवर ताशेरा झाडण्यास सुरवात केली. त्या टीकेला गंगाधरपंतांनीं जो जबाब खराखुरा होता तोच दिला. ते म्हणाले कीं बायको बऱ्याच दिवसांनी मला भेटली, तर मला हें पाहिजे होतें कीं एकदोन दिवस तरी तिची संगति मला एकट्यालाच पाहिजे होती. आमचें लग्न जरी झाले तरी नवरात्राकोनी वडील माणसांच्या उपसर्गाशिवाय जो “हनीमून” उपभोगावयाचा तो आमचा अजून उपभोगावयाचा राहिला होता. इंदूरमध्ये असतां आम्हांला दिवसा ढवळ्या एकमेकांशीं बोलण्याची देखील चोरी होती. प्रेम करणारीं दोन माणसे एकत्र असलीं म्हणजे सहवाससौख्य लाभते पण या दोहोंमध्ये आणखी कोणी तरी येऊन दोहोची तीन झाली म्हणजे गर्दी वाटायला लागत. शिवाय दुसरे एक कारण होतेंच. आम्हांला तुम्हीं वडील वाटतां. वडील माणसांच्या देखत सर्व प्रकारचा चावटपणा करण्यास थोडासा संकोच वाटतो आणि आम्हांला तर चावटपणा पुष्कळच करावयाचा होता !

गंगाधरपंतांच्या चेहेऱ्यावर या दिवशीं जो तजेला दिसला तितका तजेला लीलेनें कधींच पाहिला नव्हता. तिला गंगाधर तरुण असून गंभीर वृत्तीचा आणि ज्याच्याविषयी लीलेला अत्यंत आदर वाटे असा मनुष्य इतके दिवस दिसत होता, पण आज तोच गंगाधर नसून आज कोणी दुसरा मनुष्य आला आहे असें तिला वाटलें. आज गंगाधरपंतांचें अगदीं पोरवयांत रूपांतर झालें आहे असें तिला वाटलें, व गंगाधरानें जरी रुक्मिणीची व

तिची ओळख करून दिली तरी एकंदर संभाषणांत आपल्याकडे तो दुर्लक्ष करित आहे असे तिला दिसून आले. गंगाधर आपल्या बायकोला सर्व प्रकारें संतुष्ट करण्यांत गढला होता, आणि तो जणू काय आपल्या बायकोशीं बोलत नसून तो विवाहपूर्व प्रियाराधनांत गुरफटला होता, असेच पहाणारास वाटलें असतें.

मिसेस कामत यांनीं नवराबायकोस जेवणास ठेवून घेतले, आणि जेवणास येण्यासाठीं आणि मिसेस परभणीकर यांनां भेटण्यासाठीं आपण या असा टेलिफोन डॉ. सरंजामे यास करण्यास लीलेस सांगितले, आणि तो टेलिफोन केल्याबरोबर डॉ.सरंजामे टयाक्सीनें दहा मिनिटांत हजर झाले. पण तेवढ्या दहा मिनिटांत लीला त्यांची मोठ्या उत्कंठेनें वाट पहात होती. आपल्याकडे जरी गंगाधर दुर्लक्ष करित आहे तरी आपणांकडे पूर्ण लक्ष देणारा दुसरा कोणी तरी आहे हें तिच्या मनांत गंगाधरपंतास दाखवावयाचें होतें, एवढेंच नव्हे तर रुक्मिणीसहि दाखवावयाचे होतें. गंगाधरपंत बऱ्याच दिवसांनीं न्यूयॉर्कला आल्यामुळें तिला त्याच्यापार्शीं पुष्कळच बोलावयाचे होतें, कां कीं हिंदुस्थान देशाच्या भवितव्याविषयीं गंगाधरपंताच्या मनांत काय फरक झाला आहे हें तिला विचारावयाचें होतें. पण गंगाधर तिच्या प्रश्नांस तोकडेच उत्तर देई. व ही उत्सुकतेने प्रश्न करित असतां गंगाधरपंत तिच्या प्रश्नाला तुटक आणि उत्सुकताविहीन उत्तरें देत आहे, ही गोष्ट रुक्मिणीच्याहि लक्षांत आली असावी असें तिला वाटलें; व त्यामुळें तिच्या स्वाभिमानास धक्का दिल्यासारखे झाले; एवढेंच नव्हें तर आपली मानखंडना आणि ती गंगाधरपंताच्या स्त्रीसमोर झाली याबद्दल लीलेस फार वाईट वाटलें, तथापि सुशिक्षित समाजांत वाढलेल्या स्त्रीस स्वाभाविक झालेलें आत्मसंयमन तिच्या मदतीस आले आणि तिनें आपल्या चेहेऱ्यावर शांतपणाची, अनौत्सुक्याची,

आणि नवीन ओळख झाली असतां दाखविण्याच्या आनंदाची मुद्रा धारण केली, आणि त्या पारलरमध्येच ती त्यांचें संभाषण ऐकत बसली; व डॉ. सरंजामे आल्याबरोबर त्यांनां दार उघडून त्यांस पारलरमध्ये ती घेऊन आली. गंगाधरपंत आणि डॉ. सरंजामे यांनीं लीलेचें स्मितयुक्त स्वागत स्वीकारल्यानंतर डॉ. सरंजामे यांचे व गंगाधरपंतांचें “हॅलो” झालें व नंतर गंगाधरपंतांनीं रुक्मिणीची आणि त्यांची ओळख करून दिली. आणि त्यावेळेस तिचे निसर्गमनोहर आणि हिंदुस्थानी उंची लुगड्यांत वेष्टिलेले स्वरूप पाहून डॉ. सरंजामे यांस मोठा आनंद झाला आणि “परभणीकर, तूं मोठा दैववान आहेस, तुला फार चांगली बायको मिळाली आहे !” असे उद्गार त्यांनी काढले. रुक्मिणीशी थोडेंतें संभाषण करून लगेच ते लीलेच्या शेजारीं जाऊन बसले. आणि हवा जरा गरम आहे म्हणून म्हणण्यास त्यांनीं सुरवात केली. बाहेरच्या पोर्चेवर पांच मिनिटें बसू का म्हणून लीलेस विचारलें, तेव्हां लीलेनें स्मितमुख करून आपली संमति दर्शविली, आणि तुमच्या सहवासाचा आनंद आम्ही थोडावेळ दवडीत आहो याच्याबद्दल आम्हांस क्षमा करा असे तिनें मुद्दाम गंगाधरपंत आणि रुक्मिणी यांच्याकडे पाहून म्हटले व डॉ. सरंजामे यांचा हात आपल्या हातांत घेऊन त्यांनां घेऊन ती बाहेर आली.

लीला बाहेर आली तेव्हां तिच्या मनांतला सांठवून ठेवलेला राग एकदम बाहेर पडण्यास सुरवात झाली. जणू काय लीलेचा रुक्मिणीनें अपराध केला आहे आणि त्या अपराधांत डॉ. सरंजामे हेहि गुन्हेगार आहेत अशी वृत्ति तिच्या मनांत असलेली दिसत होती.

“काय, नवीन आलेल्या वाईच्या तोंडाकडे पाहून तुम्ही अगदीं विरघळून गेलां ?”

“छे छे मला उलट तिची कांय येणें तिला पाहिल्याबरोबरच वंद झालें इतकी ती आज

आनंदी दिसत आहे. ती इतकी वषै नवऱ्याविर-
हित हिंदुस्थानांत आहे अशी जेव्हां कल्पना
होती तेव्हां तिच्याविषयी दुःख होत होते. आतां
तिच्याविषयी कीव मुळीच येत नाही.”

“ मला हें बोलणे ऐकून आनंद होतो, पण
घरांत आल्यावर माझ्याकडे दुर्लक्ष करून एक-
दम तुम्ही तिच्याकडे गेला? ”

“ तुझ्याकडे मी मुळीच दुर्लक्ष केले नाही,
उलट तुझ्यापाशीं बोलायला सांपडवें म्हणून
नवीन आलेल्या पाहुणीची ओळख करून घेण्याचा
विधि जितक्या तांतडीने आटपतां येईल तितक्या
तांतडीने आटपला, आणि तुझ्यापाशीं येऊन
बसलों. ”

“ तें कांहीं मला खरें वाटत नाही. मला वाटतें
की तिच्याकडे तुम्हीं स्वाभाविकपणें आकर्षिले
गेला. तुम्हांला ती अस्सल हिंदुस्थानी म्हणून जव-
ळची वाटते आणि मी परकी वाटतें. ”

“ मी तुला अस्सल हिंदुस्थानीच समजतों. ”

“ मी मुळीच हिंदुस्थानी नाहीं ! रुक्मिणीच्या
स्वरूपास मी मुळीच सौंदर्य म्हणत नाहीं. तें
सौंदर्य नाहीं ! ओरिएंटल स्त्रियांच्या तोडावर लज्जा
आणि भिन्नेपणा यांचीं ज्ञांक त्या अमेरिकेला
आल्या तरी जात नाहीं, व तसल्या विकाराची
छटा चेहेऱ्यावर दिसली कीं तुम्हां हिंदुस्थानी
तरुणांचें लक्ष तिच्यावर ओढलें जातें. ”

“ तुला तिच्याविषयीं मत्सर होत आहे वाटतें? ”

“ अर्थात होतो, मी खींच आहे हे मी सरळ
कबूल करतें. ”

“ आणि तो कां होतो. ”

“ ती सुंदर नसतां तिच्या केवळ हिंदुस्थानी
दुर्बलतेमुळे तिच्याकडे तुमचे लक्ष वेधतें म्हणून !
सांगा पाहूं; कीं ‘ तिचा चेहेरा तुम्हांस आकर्षक
वाटत नाहीं ’ असें ? तिचें तें बोलतांना भिणें,
पुष्कळ वेळां जमीनीकडे पाहणें, नवऱ्यानें पाठी-
वर हात ठेवल्याबरोबर लाजणें या सर्व गोष्टी

पाहून तुमच्या मनावर कांहीं परिणाम होत नाहीं
काय ? ”

“ इतक्या सर्व गोष्टी नजरेस येण्याइतकें मी
तिला पाहिलेंच नाहीं. ”

“ आतां मी जेवतांना पाहीन तुमचें लक्ष
माझ्याकडे आहे कीं तिच्याकडे आहे ! ”

“ खुशाल पहा ! ”

जेवणाच्या प्रसंगां डॉक्टर सरंजामे यांनीं
लीलेबरोबरच बोलणे चालूं ठेवलें होतें. रुक्मिणी
मि. कामत आणि मिसेस कामत यांच्याशींच
बोलत होती, आणि आपली बायको अमेरिकेस
आली तरी तेथील लोकांत नवावरतां कशी बोलत
आहे हे पाहून गंगाधरपंतास फार आनंद होत
होता. मात्र लीला आणि डॉक्टर ही दोघे-
जण आपापसांत कशीं कुजबुजत आहेत, इतर
मंडळीबरोबर बोलण्यांत ती भागहि घेत नाहींत हें
पाहून त्यानें थट्टेनें म्हटलें कीं “ तुम्हीं दोघेजण
एकमेकांशींच बोलण्यांतच निमग्न झालेले दिसत
आहां ! न्यूयॉर्कमध्ये आम्ही आहो तोपर्यंत आम्हांला
वेडिंग ब्रेकफस्ट तरी मिळतो कीं नाहीं कोण जाणें ! ”

शांताबाई म्हणाल्या “ यांचें असें गुपित तर
आज अनेक वर्षे चालू आहे. पण स्वतःचें घर
करून रहाण्याची डॉ. सरंजामे यांची इच्छा दिसत
नाहीं. ”

“ डॉ. सरंजामे आपल्या विद्यार्थीवर्गीत बरेच
लोकप्रिय आहेत, आणि त्यांच्या विद्यार्थीनींस
देखील ते फार आवडतात म्हणून मी ऐकलें
आहे. पण लीलाबाई आणि डॉ. सरंजामे यांचें
रहस्य तर फारच दिसतें ! ” गंगाधरपंत म्हणाले.

डॉ. सरंजामे यांनीं मान वळवून लीलेकडे
पाहिलें.

“ मी देखील पण विचारणार आहे कीं तुम्हीं
त्या श्रायडर बहिणींबरोबर बऱ्याच तात्विक गोष्टी-
वर वादविवाद करतां, पण तुम्हीं धाकटीला एकटी
बरोबर घेऊन सिनेमाला गेला होतां कीं नाहीं ? ”

“गेलोंं होतो !”

“आणि तुमचें तें एकत्र रात्रीं जाणें आणि काळोखांत एकत्र बसणें मला आवडेल असें तुम्हांला वाटतें काय ?”

“दुसऱ्या मुलीबरोबर फिरायला मी जर गेलो तर त्यासंबंधानें तुझी नापसंती आजच व्यक्त होत आहे !”

“शांताबाई, आपल्याला लाडू खायला मिळणार !” रुक्मिणी लगेच हंसून म्हणाली.

“तुल इतकें समजायला लागलें कां ?” शांताबाई देखील कौतुकाने म्हणाल्या.

यानंतर काय बोलणीं झालीं तें सांगण्याचे विशेष कारण नाही. भोजनोत्तर घरीं येतांना डॉ. सरंजामे यांनीं लीलेस चुंबन मागितलें, व लीलेनेंही तें दिले, पण तू चांगला मुलगा झालें पाहिजेस. दुसऱ्या मुलीबरोबर रात्रीचा सिनेमा पहावयास जात जाऊं नको ! असें ती बोलली.

प्रकरण १६ वें.

पुढील बेत.

रुक्मिणी इंग्लंड सोडून अमेरिकेस गेली तरी मयूरी अजून इंग्लंडमध्येच होती, आणि विवाहपूर्व अनुनयाचा ती पूर्ण उपभोग घेत होती. गोळवलकरांच्या घरीं बराच काल हें जोडपें काढी. त्यांच्याकडे पाहून त्यांच्या लीलांचें नर्मदाबाई बरेच कौतुक करी. विवाहपूर्व अनुनयाची तिला केवळ कादंबऱ्यांतून माहिती होती, आणि इंग्रजी प्रणयी जनांच्या अनुनयकाळाचे कांहीं देखवे तिनें पाहिले असतीलच. प्रणयी जनांच्या इंग्रजी चित्रांपेक्षां महाराष्ट्रीय पोषाखांतील चित्रें देखील महाराष्ट्रियांस जर अधिक आकर्षक होतात तर प्रत्यक्ष जनांचीं उदाहरणें त्याहूनहि अधिक आकर्षक होतील यांत नवल तें कोणतें. दोन्ही प्रणयी माणसें देखणीं होती, आणि सुंदर पोषाख केलेली

होतीं, आणि बोलण्याचालण्यांत चतुर होतीं, व मयूरीनें रुक्मिणी गेल्यावर नर्मदाबाईस आपलें विश्वासस्थान केले होते, त्यामुळे नर्मदाबाईस या दोघांचे लाड करावेसे वाटत. आपले प्रेमसंबंध प्रथमतः एका बाजूने प्रेमखेलांत आणि दुसऱ्या बाजूने रोषांत कसे उद्भवले, आणि दुसऱ्या अनेक पुरुषांशीं संबध आला असतांही हा प्रेमसंबंध कसा वाढला, मध्यें आपण रुक्मिणीच्या नेवऱ्यावर प्रेम कसे करीत होतो, आणि शेवटीं या प्रेमसंबंधास कसे प्राधान्य मिळालें इत्यादि गोष्टी सांगून आपल्या एकंदर आयुष्याविषयीं मयूरीनें नर्मदाबाईच्या मनांत आपलेपणा, जिज्ञासा आणि कल्याणबुद्धि हीं जागृत केलीं. नर्मदाबाईनें प्रथम रुक्मिणीची जशी जाहिरात केली तशी ती आतां मयूरीची करू लागली. आणि त्या दोघांची तिने पुष्कळांशी ओळख करून दिली. प्रणयी युव-युवती जरी बाहेरून भटकून आली तरी घरीं पारलर मध्यें तासचेतास बसत असत; अशावेळेस नर्मदाबाईंनीं त्यांना जो अनेक प्रसंगां चहा आणि शिरा नकळत तयार करून दिला त्यामुळे नर्मदाबाईसारखी प्रेमळ बाई मिळणें शक्य नाही असे मयूरीस आणि रघुनंदनास वाटल्याशिवाय राहिले नसेल.

रघुनंदनास आपली बातमी घरीं कळवावयाची नव्हती, पण लग्न झाल्यानंतर आपण काय करावयाचें या संबन्धाचे त्याचे बेत जोराने चालले होते. दोन भिन्न गोलाघात वसती करणाऱ्या माणसांनीं लग्न करावयाचे म्हणजे बरीच भानगड उत्पन्न व्हावयाची. रघुनंदनास मयूरीच्या घरीं किती पैसा आहे याची माहिती कांहीं एक नव्हती, देखणी मुलगी म्हणून तिच्याकडे तो ओढला गेला. ही बरोबर असतांना आपल्याकडे लोकांचें लक्ष लागतें, म्हणून मयूरी नेहमी बरोबर असावी असें त्यांस वाटे. मयूरीचा हौशी व खेळाडु स्वभाव त्याला आवडला, व जेव्हां ही आपणांस

एखाद्या अल्पवयी पोरारप्रमाणे समजते असे त्यास वाटले तेव्हा तो विरमल्यासारखा झाला, पण तो जसजसा मोठा होऊन लागला, आणि पुढे त्याच्या मजबूत बाहूंचा आश्रय मयूरी जास्त विश्वासयुक्त भावनेने करू लागली तेव्हा आपणांस ही लहान मुलासारखे मानीत असणे शक्य नाही अशी त्याची खात्री झाली. नेहेमीच्या पत्रव्यवहारांत जरी रघूस मयूरी वेडा म्हणत असे व तो तिला वेडी म्हणत असे, आणि तुझ्यासारख्या वेड्या मुलीकडे पेशंट कोण येणार म्हणून तो तिला जरी खिजवी, आणि ती त्यास तुझ्यासारख्या वेड्या व वात्रट पोरारस कोळबियात फेलोशिप तरी कशी मिळाली आणि ती देखील समाजशास्त्रीय आणि शासनशास्त्रीय विषयांत प्रावीण्याबद्दल कशी मिळाली याच्याबद्दल ती आश्चर्य प्रदर्शित करीत असे, तरी देखील या पत्रव्यवहारांत एकमेकांचे मन एकमेकांकडे बरेच ओढले जात होते. दोघांची पत्रे वीस पचवीस पानांची सहज असावयाची. रघूची कल्पना अशी होती की मयूरी अमेरिकेत विद्यार्थिनी म्हणून आली त्या अर्थी ती साधारण गरी-बांतलीच असावी. श्रीमंत मुलगी शिकण्याच्या भरीस कशाळा पडणार! अशा तऱ्हेची त्याची कल्पना होती. त्याची विवाहोत्तर आयुष्यक्रमाची कल्पना अगदी साधी होती. पण मयूरी मात्र, पुढील आः... थोडा विचारच केला पाहिजे असे दोनतीनदां बोलली होती. त्या बोलण्याला विशेष महत्त्व त्याने दिले नाही. त्यास वाटले की लग्न लावल्यानंतर अमेरिकेचे तिकीट काढावयाचे आणि अमेरिकेस जाऊन रहावयाचे. त्यात विचार तो काय करायचा, वाटल्यास मयूरीने धंदा न्यूयॉर्कमध्ये करावा, इतका कार्यक्रम सोपा असेल व तो त्याच भावनेने म्हणाला की हिदु-स्थानांत तुझी कोणी निकटची आसमंडळी नाही ना? ” मयूरीने “नाही” असे म्हटल्यानंतर तो म्हणाला की तर मग हिदुस्थानांत पुन्हा तुला

परत जाण्याचे कारणच नाही, काय डिस्पेन्सरीचे आणि घरचे फर्निचर असेल ते कोणामार्फत तरी विकून टाकले म्हणजे झाले.

“आणि बगले, चाळी, जमिनी वगैरे आहेत त्याचे काय करावयाचे?” मयूरीने विचारले.

“अरे बापरे, तू तर मोठी पैसेवाली बायको आहेस! पैसेवाल्या बायकोची तर मला भीति वाटते !”

“कां बरे?”

“पैसेवाली बायको नवऱ्याला काय विचारणार? ती नवऱ्याला धाब्यावर बसवील म्हणून बाबांनी मला पुष्कळदां सांगितले होते. ते म्हणाले, तू अगदी गरीबाची मुलगी केलीस तर मला बरे वाटेल पण श्रीमंताची मुलगी कधी करू नकोस आणि जी मुलगी स्वतः वारस असेल ती तर अगदीच करू नकोस?”

“कां बरे, ज्या मुलींपाशी कांहीं पैसे असतील त्यांनी कांहीं पाप केले की काय?”

“तुझी इस्टेट आहे तरी किती?”

“लढाईच्यापूर्वी तिची किंमत सुमारे १५ लाख रुपये म्हणजे सुमारे पांच लक्ष डॉलर झाली असती. आतां काय किंमत असेल ती नक्की सांगनां येत नाही.”

“अमेरिकेंतल्या हिदुस्थानी मंडळींत माझे बाबा साधारणपणे पैसेवाल्यांत मोडतात तरी मला वाटते की त्यांच्यापेक्षाहि तू श्रीमंत आहेस. पांच लक्ष डॉलरची इस्टेट! तिला व्यवस्थापकच सुमारे चार हजार डॉलर सालीना पगार असलेला लागायचा; आणि माझी स्वतःची बाजारांत तितकीहि किंमत नाही. तर माझ्यासारखे दोन मनुष्य तर तू आज सहज नोकरीला ठेवू शकतील !”

“तसे अशक्य नाही, तथापि माझ्या पदरी लडू पगाराची माणसें नाहीत. माझ्या घराची भाडे वसुली आणि कागदांची व्याजवसुली हीं मी

एका व्याकेकडे सोंपवली आहेत. त्या व्याकेचें कमिशन बरेंच होते खरें.”

“मग तुझे वार्षिक उत्पन्न काय?”

“सुमारें लक्ष सवा लक्ष रुपये, म्हणजे तीस चाळीस हजार डॉलर. हे सर्व मी खर्च करीत नाही. माझा खर्च फार थोडा आहे आणि मुंबईस असतांना तो सर्व धंद्याच्या उत्पन्नांतून भागत असे, आणि माझे आज जे उत्पन्न आहे ते भांडवलांत जमा होते.”

“तर मग तुझ्या इतक्या पैशाने लड्ड असलेल्या मुलीशी लग्न लावणे धोक्याचेंच आहे. इतक्या पैसेवाल्या स्त्रीला नवऱ्याच्या शब्दाची किंमत ती काय रहाणार?”

“कां बरे, पैसेवाल्या स्त्रियांच्या मनामध्ये प्रेम-भावना जागृत राहणे शक्य नाही काय?” नवऱ्याला हुकुम करण्याची अवश्यकताच काय? नवऱ्यावर जर वायको प्रेम करीत असेल तर नवऱ्यास प्रिय अशी गोष्ट करण्यास ती धडपडणार नाही काय?”

“ज्या घरामध्ये वायको पैसेवाली आहे त्या घरामध्ये सौख्य दृष्टीस पडत नाही. मयूरी, तू पैशाने इतकी लड्ड आहेस हें मला अगोदरच कां कळू दिले नाहीस. मी इतक्या पैसेवाल्या मुलीच्या वाटेसच गेलो नसतो.”

“तर मग मी कळविलें नाहीं हे योग्यच झाले. केवळ माझ्या पैशासाठी माझ्यावर प्रेम करणारा प्रेमी मला नको होता.”

“हें तुझ्या दृष्टीने झालें, पण त्या प्रेमीची कथा काय? ज्या मनुष्याला प्रथम आपली गरीबी दाखवून प्रेमी बनविलेंस आणि मागाहून म्हणजे लग्नविग्रह ठरल्यानंतर आपली श्रीमंती कबूल केलीस त्या मनुष्यानें तरी काय करावयाचें?”

“जर प्रेम असेल तर त्या प्रेमी पुरुषास तो जीवर प्रेम करीत असेल त्या स्त्रीची श्रीमंती, व श्रीमंती लपवून ठेवल्याचा तो गुन्हा हीं दोन्ही क्षम्य धरावीं लागतील.”

“मयूरी खरे सांग कीं आपण लग्न केलें तर आपलें आयुष्य सुखानें जाईल काय? तुला काय वाटतें?”

“आपलें आयुष्य सुखानें जाणें ही गोष्ट मला पूर्ण शक्य वाटते.”

“मग दुसऱ्यांचीच आयुष्ये वायकोच्या श्रीमंतीने कां दुःखकारक होतात?”

“इस्टेटवाल्या अनेक स्त्रियांचें भवितव्य मी अमेरिकेंत आणि हिंदुस्थानांत असतांना पहात होते. त्यांपैकीं बहुतेक आयुष्ये शोकपर्यवसायी झालीं आहेत हे खरे आहे.”

“तर मग आपलेंच आयुष्य सुखानें कसे जाईल? आणि इतरांचे कां जात नाहीं?”

“त्यांनां मला मिळाला तसा प्रेमी मिळाला नाहीं म्हणून.”

“तू अधिक भाग्यवान आहेस म्हणून तुझाच तेवढा प्रेमी चांगला निघेल! मयूरी, ही स्वतःची तू फसवणूक करीत आहेस.”

“तर मग तुला लग्न मोडावयाचे आहे काय?”

“मी तोच विचार करीत आहे. पण काय करूं ग तुझे गोड स्वरूप, तुझी विनोदी भाषण-पद्धति ही आडवीं येतात. तूं श्रीमंत नसतीस तर किती तरी बरे झाले असते. ‘मी तुझ्यावर प्रेम करते, असे तूं म्हणालीस त्यामुळे आपल्यावर प्रेम करणारी मुलगी टाकून देणें देखील जिवावर येतें.”

“पण माझ्याशी लग्न करणें किंवा न करणें ही गोष्ट केवळ तुझ्या मर्जीवर राहिली नाहीं. मी देखील आपल्या हक्कासाठीं भांडणारी आहे. तूं माझ्याशी लग्न करणार आहेस आपला वानिङ्-श्रय ठरला ही गोष्ट रुक्मिणीस, तशीच गोळवलकरांस ठाऊक आहे. जर तूं माझ्यापासून पळून जाऊं लागलास तर मी तुला कोर्टांतच खेंचीन.”

“कोर्टांत जाऊन काय करणार! वचनभंगा-बद्दल खटला करणार?”

“होय.”

“पण कोर्ट तुला फार तर नुकसानभरपाई देईल. लग्न लावण्यास भाग पाडणार नाही; आणि नुकसानभरपाई तरी माझ्यासारख्या मनुष्याकडून तुला किती मिळणार; आणि तिने तू कितपत श्रीमंत होणार?”

“नुकसानभरपाई जरी वाजूला ठेवली तरी तू किती वेडा मुलगा आहेस हे सर्व जगाला कळेल !”

“पण तू आपले श्रीमंतीचे व्यंग माझ्यापासून झांकून ठेवलेस व गरीबीची खोटी बतावणी करून माझ्याकडून मागणी मिळविलीस ही गोष्ट मला कोर्टापुढे मांडतां येणार नाही काय?”

“अशा प्रकारचे खटले कोर्टात येतात कां रघू ?”

“मी कोठे पाहिले नाहीत.”

“तर मग आपण अवश्य कोर्टात देऊ. तो खटला लंडनच्या पत्रांत येईल, त्याप्रमाणेच न्यूयॉर्कच्या पत्रांतहि येईल आणि हिंदुस्थानांतील पत्रांत येईल. आपल्या लग्नाची इतकी प्रसिद्धि कोणता बेणबाजा आणला तर होणार आहे ?”

“तर मग काय ठरले तू वचनभंगाबद्दल खटला करायचा आणि त्याबद्दल नुकसानभरपाई मागावयाची, आणि वचनभंगाचे समर्थन करण्यासाठी तू आपली श्रीमंती लपविली हे कारण मी पुढे करावयाचे आणि त्याचा कोर्टात हशा पिकावयाचा; पण अशा प्रकारच्या खटल्याने तू फार तर मला हास्यस्पद करशील; पण त्याने तुझा कार्यभाग होईलसे वाटत नाही.”

“मला आपला कार्यभाग करून ध्यावयाला कोर्टात जाण्याची जरूरच नाही असे मला वाटते, कां की माझे अधरपान तुला गोड लागत आहे, तुझ्या मांडीवर मी बसावे आणि तुझे बाहुपाश माझ्या गळ्यांभोवतीं असावे याची तुला फार आवड आहे, तर मी तुझ्या या आवडीवर आपली

मदार ठेवू की चष्मा घालणाऱ्या म्हाताऱ्या जज्याच्या निकालावर आपली भिस्त ठेवू. हे म्हातारडे न्यायाधीश, नवराबायकोची काडी मोडून देण्यामध्ये पटाईत असतात पण त्यांचे जुळते करून देण्यांत कोठे पटाईत आहेत ? मी त्यांच्याकडे कशाला जाऊं ?”

“तू म्हणतेस ते खरे आहे. तू मला इतकी आवडतेस, तुझे संभाषण इतके गोड लागते, तर तू श्रीमंत आहेस एवढ्या सबबीवर तुला दूर करावी हे योग्य तर नाहीच पण, श्रीमंत बायकोची भीति वाटते हे खरे. तू श्रीमंत आहेस, हे मला नग्याःपु. तुला अनेक ठिकाणी नेणे, नाटकें, ट्याक्सी, नाटकानंतरचे सपर याबद्दल पैसे खर्चिण्यांत आनंद होत असे आणि तू माझ्यापेक्षां सपादून श्रीमंत आहेस असे असतां, तुझ्या वर मी खर्च करणे मला हास्यास्पद वाटेल, आणि तू माझ्यासाठी खर्च करावा हेहि मला आवडणार नाही.”

“आपण त्याच्याबद्दल तोड काढू. कधी कधी तू खर्च करीत जा आणि कधी कधी मी खर्च करीत जाईन. किंवा आपण खर्च वांटून घेऊं.”

“ही योजना म्हणजे राक्षस आणि ठेंगु यांच्या पातीची योजना आलीच. तुला टाममधून मी फिरायला नेले म्हणजे तुला ते कमी प्रतीचे वाटणार, तू ट्याक्सीमधून प्रत्येक वेळेस जाऊं लागलीस म्हणजे खर्च माझ्या अंगावर अर्धा बसणार.”

“रघू, मी तुझ्यावरून न्यूयॉर्कला असतांना दालीने किंवा सबनेच जात नव्हते काय? येथे सुद्धां तू ट्याक्सीसाठीं खर्च करून नको म्हणून मीच तुला अनेक वेळ बजावले नाही काय?”

“श्रीमंत बायको आणि गरीब नवर अशीं अनेक कुटुंबे दुःखी आहेत, असें तू पाहिले असतां आपलेंच आयुष्य सुखानें जाईल अशी आशा तुझ्या मनांत कां उत्पन्न होते.”

“त्याला कारणे अनेक आहेत. श्रीमंत बायको आणि गरीब नवरा असे जोडपे जेव्हां तयार होते, तेव्हां बहुतेकरून श्रीमंत बायको शोधणाऱ्या नवऱ्याशीच ते लग्न झालेले असते. कर्तृत्ववान् पुरुष श्रीमंत बायका शोधीत नाहीत. आणि आळशी, चैनी आणि नालायख पुरुष श्रीमंत मुलींशी लग्न लावण्याच्या खटपटीत असतात. श्रीमंत मुलींना आपण नवरा शोधण्याकरितां खटपट करानी असे वाटत नाही, तेव्हा नेमके नालायक पुरुष त्यांच्या वांट्यास येतात. त्यामुळे प्रेम नसतां केवळ लाभामुळे पुरुष त्या लग्नाला प्रवृत्त झालेला असतो आणि तो पुरुष पुढे बायकोच्या पैशाकडे लक्ष ठेवतो आणि बायकोला नवऱ्याचे लक्ष आपल्या पैशापासून दूर कसे करावे इकडे लक्ष द्यावे लागते. जर नवरा बायकोच्या पैशाचा अभिलाष धरणार नाही, तर नवऱ्याविषयी जो आदर रहावयाचा तो स्त्रीच्या मनांतून कधीच कमी होणार नाही. आणि त्या दोघांचे पैशावरून भांडण, व नवऱ्यापासून बायकोने अनेक गोष्टी लपवून ठेवणे या क्रिया कधीहि होणार नाहीत. या बाबतीत माझ्या वडिलांचे उदाहरण लक्षांत ठेवण्याजोगे आहे. माझ्या वडिलांचे लग्न झाले तेव्हां ते गरीबच होते. त्यांना त्यांच्या आईचा किंवा मावशीचा पैसा मिळाला नव्हता, तथापि आईला मात्र तिचा पैसा पुरा मिळाला होता. तिची सर्व इस्टेट कोर्ट ऑफ वॉर्ड्सच्या ताब्यांत होती आणि तिचे लग्नहि सरकारी पालकामार्फतच झाले. तेव्हां त्यांनी सुशिक्षित जांबई पाहून दिला. माझ्या आईची जरी इस्टेट मोठी होती तरी त्यांनी तिच्यासाठी कारकून निराळा ठेवला होता. घरखर्च बाबांच्या डॅक्टरीच्याच प्राप्तीतून चालत असे. आईच्या पैशाला त्यांनी कधीहि हात लावला नाही. आणि त्यामुळे माझ्या आईच्या मनामध्ये माझ्या वडिलांविषयी एकसारखा आदर वसत होता. ”

“तुझी इस्टेट मला बिलकूल नको. पण कायगे मयुरी, तुझ्या पधरा लाखाच्या इस्टेटीसाठी बरीच नोकरमाणसे लागणार आणि तुझा गरीब नवरा जर नोकरीधंद्याशिवाय असला तर तूं त्याला इस्टेटीच्या व्यवस्थेचे काम देशील काय ? आणि दिलेस तर काय पगार देणार ?”

“मी म्हणेन की, तुला कवडीची देखील प्राप्तिया इस्टेटीपासून व्हावयाची नाही. कां की, इस्टेटीमध्ये तुला खालचे काम देतां येणार नाही आणि वरचे काम करण्यास तू लायख नसलास म्हणजे घाण करशील. इस्टेटीचा व्यवस्थापक किंवा मालक म्हणून तुझ्या अंगी गुण आहेत की नाहीत हे मला आज काय ठाऊक आहे. तूं गोड, प्रेमळ आणि धाडसी मुलगा आहेस म्हणूनच तूं मला इतका आवडलास ! इस्टेटीची व्यवस्था फुकट पहाण्यास लायख मनुष्य म्हणून मी तुला शोधला नाही !”

“कायगे मयूरी, तूं इतकी श्रीमंत आहेस तर मग अगदीं मध्यम स्थितीतल्या किंवा गरीबीतल्या स्त्रीसारखे वागण्याचा सोंगाडेपणा कां केलास ?”

“केवळ तुला हुडकून काढण्यासाठी ? म्हणजे, मला असा छोकरा पाहिजे होता की जो माझ्या पैशासाठी माझ्यावर प्रेम करित नाही; व असा छोकरा तूं मला सांपडलास. ”

“पण माझे प्रेम तुझ्यावर आहे ही तरी तुझी खात्री आहे काय ?”

“अरे, पहिल्या प्रथम जेव्हां माझ्याकडे आकर्षिलेला गेलास त्यावेळेस तर तूं छोकराच होतास, त्या वेळेस माझ्या घरची चौकशी तुला कुठे सुचत होती ? माझी कळकथा तुला तुझ्या बापाकडून कळली असावी. तरी तूं तिकडे दुर्लक्षच केलेस. आयुष्याकडे, किंवा विवाहाकडे आर्थिक दृष्टीने पहाण्याइतपत तुला कोठे समजत होते. अर्थात तूं माझ्या कुलाकडे पाहिले नाहीस किंवा पैशाकडे पाहिले नाहीस !”

“बरे, पण आतां लग्न केव्हां करायचें?”

“केव्हांहि करावें, त्याला माझी हरकत नाही पण मला असे वाटते कीं तूं स्वतः पैसे मिळवायला लागला नाहीस तोंपर्यंत लग्नाच्या भानगडींत पडलास तर तुझी स्वयंप्रयत्नाची स्फूर्ति कमी होईल. आपण थाटांत रहायला लागूं आणि त्या वेळेस तुला बायकोच्या पैशावर राहायची संवय होईल आणि तूं जरी हुशार आहेस तरी काम करण्याची अनवश्यकता मनाला वाटली म्हणजे तुझी हुशारी फुकट जाईल. मी तुला एवढेंच सांगते कीं माझ्या संपत्तीपैकी एक पैसादेखील मी तुला देणार नाही आणि घरखर्चाला लावणार नाही. कां कीं मी गरीब असतें तर तू घरचा सर्व खर्च केलाच असतास. तुझ्या प्राप्तीच्या मानाने ज्या तऱ्हेने तुला रहावें लागेल त्या तऱ्हेने मी राहीन पण माझ्या इस्टेटांतील एक पैहि खर्च करणार नाही. आणि तूं देखील त्याची अपेक्षा करूं नको, एवढेंच नव्हे तर तुझ्या मनांतील सार्वजनिक योजनांना किंवा देशकल्याणाच्या योजनांना बायकोचा पैसा कसा उपयोगी पडेल असा विचार देखील करूं नको. ही इस्टेट माझी नाही; ही आपण केवळ वाढवीत जावयाची. इच्यांतील एक पैदेखील खर्च करायची नाही अशा तऱ्हेने आपण वागत राहिलो तर आपण सुखाने राहूं.”

“मला ही योजना फारच पसंत आहे. तर मग चाल आपण आतांच जाऊन लग्न करूं. सध्यां मला फेलोशिप आहे ती दोन वर्षे चालेल. पुढे कोठें इन्स्पेक्टरची जागा मिळेलच. द्रव्यप्राप्ति करण्यास मी सुरवात केव्हांच केली आहे. कॉलेज बंद होतें अशा दिवसांत मी बाबांच्याकडे इतर माल खपव्यांप्रमाणें नोकरला होतों, त्या वेळेस सांठविलेले १००० डालर मजपार्शी आहेतच ते अडचणीच्या दिवसांत उपयोगी पडतील.”

“तर मग याच आठवड्यांत आपण एकमेकांस बद्ध होऊन जाऊं. केव्हां लग्न करावें, कसे

करावें याविषयी गोळवळकरांचा सल्ला घेऊं.”

“पण लग्न झाल्यानंतर तडक अमेरिकेला जायचें ना ?”

“आपण हिंदुस्थानांत जाऊं. तुझे घर वगैरे सर्व मी पाहिले आहे. पण माझे काय आहे तें तूं कोठें पाहिले आहेस.”

“पण मला कोलंबियांत परत गेलें पाहिजे, आक्टोबरमध्ये तरी तेथे हजर असलें पाहिजे. नाही तर मी माझ्या फेलोशिपच्या नियमांप्रमाणें वागलो नाहीसें होईल.”

“आपण आक्टोबरला परत येऊं.”

“आतां हा खर्च करायचा, हा माझ्या पैशांतूनच करायचा कीं नाही? माझ्या पैशांतून खर्च करायचा असला तर मी सांगेन त्या वेळेसच हिंदुस्थानांत गेले पाहिजे!”

“माझे परत जाण्याचें तिकीट आहेच. तूं येथून मुंबईपर्यंत परत तिकीट तूं आपल्या पैशानें काढ, म्हणजे मला बरे वाटेल. हवे असेल तर मी काढीन. हिंदुस्थानांत असतांनां तेथेंतूं माझा पाहुंगा म्हणून तुला खर्च पडणारच नाही. तुला हिंदुस्थान केव्हा तरी पहावयाचेच आहे. आणि मला माझा नवरा हिंदुस्थानांतल्या मंडळींनां दाखवून नवऱ्यासह थोडेसे मिरवावयाचें आहे. माझा उंच, देखणा आणि सुशिक्षित नवरा पाहून मुंबईच्या किती तरी डॉक्टरांनीं मत्सर होईल. मुंबईतल्या बऱ्याचशा सभ्य आणि उच्च कुलांतील डाक्टरांनीं नवराच मिळाला नाही!”

“बरं, मग पुढे काय करायचे?”

“माझी तेथील इस्टेट पहा आणि ती विक्रावी कीं काय करावें याचा विचार कर. मी आपली प्राकटीस सोडावी व अमेरिकेस यावें कीं व्यापार-धंद्याच्या निमित्तानें तंच मुंबईस यावेंस याचा आपण विचार करूं. इस्टेट विकायची म्हणजे दोनतीन लाखांची नुकसानी सोसून एकदम

विकात्री कीं सवडी सवडीनें विकात्री याचाहि विचार करूं.”

“काय बुवा, श्रीमंत बायकोच्या पंचायतीच मोठ्या !”

“कां बरें, आतां माझा पैसेवालीपणा तूं क्षम्य धरला आहेस ना, मग आतां कां कुरकुर !”

प्रकरण १७ वें.

वयोमान आणि विचार.

डॉ. सरंजामे हा स्वतंत्र विचाराचा मनुष्य होता, आणि प्रो. गोगटे आणि डॉ. सरंजामे यांचे अनेक गोष्टीसंबंधाने जरी जुळत होतें, तरी अनेक गोष्टीसंबंधाने त्यांच्यामध्ये तीव्र मतभेद असे. तथापि एकमेकांना एकमेकांच्या विचारशक्तीची आणि स्वदेशाभिमानाची जाणीव असल्यामुळे तीव्र मतभेद असूनहि दोघांचे ऐक्य असे, एवढेच नव्हे तर प्रत्येकास असे वाटे कीं आपले विचार दुसऱ्याच्या तीव्र ठीकेपुढे टिकले तर ते विचार बरोबर आहेत. दोघांत वादविवाद झाला म्हणजे एकाचे विचार जसेच्या तसेच टिकत असे फारसे होत नसे, तर प्रत्येकास आपल्या सत्यत्वाच्या मर्यादा कळू लागत. दोघांचे विवाहाविषयक उर्फ रक्त-मिश्रणविषयक पूर्वपक्ष निरनिराळे असत, त्याच-प्रमाणें व्यक्तीमध्ये जे कर्तृत्व उत्पन्न होते ते आनुवंशिक संस्कारामुळे होते कीं केवळ शिक्षण व परिस्थिति यांमुळे होतें याविषयी दोघांच्या कल्पना भिन्न असत. दुसऱ्याशीं वादविवाद करून त्यांत काहीं फेरबदल होऊन जेव्हां दोघेजण काहीं ठरवात तेव्हां त्यांस असे वाटे कीं सर्व जग आपल्यावर जरी तुटून पडलें तरी आपण संयुक्त विचाराने केलेल्या मांडणीचे समर्थन करूं शकूं. शंकरराव गोगटे आणि डॉ. सरंजामे यांच्यामध्ये असलेले मतभेद केवळ सामाजिक नव्हते, ते कलाविषयक होते, कविताविषयक होते, राजकीय विष-

यांवर तर ते प्रथमतः फारच भिन्न होते, पण ते क्रमानेंच एकमेकांशीं सदृश होऊं लागले.

डॉ. सरंजामे रा. कामत यांच्याकडे मि. आणि मिससे परभणीकर यांस भेटण्यास गेले आणि त्यांच्या दुसऱ्या दिवशीं प्रो. गोगटे यांकडे गेले. तेथे देखील कर्मधर्मसंयोगाने निर्मालन झालेले जोडपें होतेच. इंदिराबाई देखील होत्याच. त्यामुळे ही दुपार आणि संध्याकाळ मिळून एक बराच काळपर्यंत टिकणारे संवादसौख्य सर्वांना मिळाले. ही सर्व मंडळी एकमेकांशीं अधिक निकटपणाने बोलणारी होती. डॉ. सरंजामे इंदिराबाईचे दूरचे आस लागत. गंगाधर परभणीकर तर गोगटेयांचा शिष्य. रुक्मिणीला पाहिल्याचें जरी इंदिराबाईनां आठवत नव्हते, तरी इंदिराबाईच्या हळदीकुंक्वास आपल्या सासूबरोबर गेल्याचे रुक्मिणीस पक्कें आठवत होतें आणि त्या वेळेच्या शंकररावांच्या घराचे जेव्हां तिने वर्णन केले आणि अंगणांत बाघलेल्या गाईचें आणि तिच्या वासराचे वर्णन केले तेव्हां इंदिराबाईस रुक्मिणी ही आपल्या जुन्या ओळखीपैकी आहे असे वाटावयास लागले. इंदिराबाई व गंगाधर यांनीं याच वेळेस पहिल्याने एकमेकांस पाहिले तरी एकमेकांची एकमेकांस माहिती होतीच.

इंदिराबाईंनीं यावेळेस फराळाचे साहित्य आपल्या कपाटांतून बरेच काढले, आणि पुरुष मंडळींनीं त्यावर हात मारण्यास चांगलीच सुरुवात केली. बायकांनीं म्हणजे इंदिराबाईने मात्र एकेक जिन्नस फार हळू खावयाचा, मध्येच मांजूर स्वैपाकघरांत आले म्हणून स्वैपाकघरांत जावयाचे इत्यादि युक्त्या लढवून असलेले फराळाचें जास्त वेळ पुरावें म्हणून युक्त्या लढविण्यास सुरुवात केली. ती युक्ति रुक्मिणीच्या लक्षांत आल्याबोचून राहिली नाही. इंदिराबाई फराळाचे टेबल सोडून आंत गेल्यावर इंदिराबाईची या देशांतली गृहव्यवस्था मला पहावयाची आहे

असे निमित्त काढून रुक्मिणीहि आंत गेली आणि ती बराच वेळ आली नाही. इंदिराबाईंनी तिला आपले सगळे घर दाखविले. त्यांत एक मराठीचे पुस्तकांचे कपाट होते. त्यांत कादंबऱ्या सपाटून भरल्या होत्या. त्या कादंबऱ्यांची जुनी बांधणी फाडून टाकून एक प्रकारची अमेरिकन बांधणी केली होती. त्या कादंबऱ्यांकडे रुक्मिणीचे लक्ष वेधल्यामुळे रुक्मिणी आणि इंदिराबाई त्या खोलीतच बोलत बसल्या. आणि या तऱ्हेने बायका गैरहजर झाल्यामुळे गंगाधरपंत, डॉ. सरंजामे आणि प्रो. गोगटे यांची संभाषणे बरीच रंगांत आली होती. समाजशास्त्रीय अनेक प्रश्नांवर केवळ शास्त्रीय दृष्टीने देखील इंदिराबाईसमोर चर्चा करावयास डॉ. सरंजामे यांस संकोच वाटत असे आणि रुक्मिणीसमोर बोलतांना तर त्यांना संकोच फारच वाटला असता!

“डॉ. सरंजामे जरी रसायनशास्त्री होता तरी त्याने सामाजिक प्रश्नांवर बरेच वाङ्मय वाचले होते आणि त्यावर त्याचा बराच विचार झाला होता. शास्त्रीयसंशोधक या नात्याने जे त्यास शिक्षण मिळाले होते, त्यामुळे त्याची बुद्धि केवळ पृथक्करणपर बनली होती असे नाही तर संयोजकहि बनली होती. त्यास असे वाटे की वस्तूचे पृथक्करण करून घटकद्रव्ये काढणे जसे महत्त्वाचे आहे तसेच त्या घटकद्रव्यांचे रासायनिक एकीकरण करून सयुक्तद्रव्ये शोधून काढणेहि तितक्याच महत्त्वाचे आहे. सामाजिक प्रश्नांमध्ये जेव्हां तो ही बुद्धि चालवी तेव्हां धर्म व समाज यांचे तो घटक शोधून काढी. समाजाची जी अनेक अंगे मनुष्यप्राण्यामध्ये जिरून किंवा मनुष्याच्या आयुष्यक्रमाला वेषटण करून मनुष्याच्या आयुष्यावर परिणाम करतात ती अलग करणे, त्यांचे संयोग आज आहेत त्यापेक्षा निराळे झाले तर काय परिणाम होईल ते काढणे हा पृथक्करणात्मक, आणि कर्तव्यात्मक समाजशास्त्राचा भाग

आहे असे तो म्हणे. राष्ट्र तयार करणाऱ्याच्या मनांत असलेले समाजशास्त्र शोधून ते नियम वापरून आपणांस पाहिजेत तसे समाज निर्माण करणे हे कर्तव्यात्मक समाजशास्त्राचे महत्त्वाचे कर्तव्य आहे. यालाच तो कधी कधी सामाजिक रसायनशास्त्र म्हणे. आणि “सामाजिक रसायनशास्त्रा” वर तो वारंवार बोलत असे. विशिष्ट राष्ट्र चांगले किंवा वाईट यावर माणसांच्या परिस्थितीचे घटक शोधल्याशिवाय बोलणे म्हणजे अशास्त्रीय मनुष्याचे भकणे असे तो बोले. अमेरिकन मनुष्य आणि हिंदुस्थानी मनुष्य यांवर चर्चा करताना अमेरिकन संस्कृति हिंदु संस्कृतीपेक्षा उच्च किंवा नीच आहे हे बोलत बसणे हे पुष्कळ प्रसंगी अत्यंत गैरसावधपणाने चालते अशी सूचना तो प्रो. गोगटयांस देई. पोटयाशियम आयोडोपेक्षा पोटयाशियम ब्रोमाईड हे चांगले किंवा वाईट हे सांगणे जितके चुकीचे आहे त्याप्रमाणेच अमेरिकन व हिंदी मनुष्याची सरसकट तुलना करणे चुकीचे आहे असे त्याला वाटे. तुम्ही मिश्र प्रश्न घेऊ नका. गरम हवेत वाढलेली संस्कृति आणि थंड हवेत वाढलेली संस्कृति या दोहोची तुलना करा; त्याप्रमाणेच महंमदीय संस्कृति व हिंदु संस्कृति यांचे परिणाम पहावयाचे म्हणजे एकाच ठिकाणचे दोन लोक घेऊन तुलना करा. इंग्लंडातील सैस्थ आणि इंडोचायनांतील बुद्रानुयायित्व ही तुल्य नाहीत. विचार करतांना मनुष्यामनुष्यांत फरक करणारी जी अनेक कारणे आहेत ती दूरदूर करून अभिमान कशाबद्दलचा बाळगायचा ते ठरवा. मनुष्यप्राणी काय आहे याचे ज्ञान व्हावयाचे म्हणजे विशिष्ट मनुष्यप्राणी हिंदुस्थानांत असतां कितपत कर्तृत्व दाखवितो, तो अमेरिकेत असतां कितपत कर्तृत्व दाखवितो व इत्यादि गोष्टी पाहून हिंदुस्थानांतील मनुष्याची लायखी ठरविली पाहिजे असे, तो म्हणे, निरनिराळ्या राष्ट्रांतील

ओकांची लगे म्हणजे निरनिराळ्या द्रव्यांचा रासायनिक संयोग या प्रकारे तो बोलत असे, तथापि तो इतक्या रसायनशास्त्रीय भाषेत मुद्दाम बोलत आहे काय असा भास लोकांस होई, कां की तो प्राणिशास्त्रहि शिकला होता, त्यामुळे व प्राणि-विषयक व्यवहारांचे केवळ रासायनिक परीक्षण करण्याने फारच थोड्या गोष्टी कळतात, आणि यामुळे मानवी व्यवहारांत रसायनशास्त्र आणण्यास तो एकाएकी प्रवृत्त होत नसे. तथापि रसायन शास्त्रास परिचित असलेली पद्धति मात्र तो आणी. संस्कृतीचीं जीं अंगे आहेत त्यांचे पृथक्करण करून त्यांच्या अनेक अंगांचे निरनिराळे मिश्रण केल्याने कांही निराळे उपयुक्त पदार्थ होतील असे विचार त्याच्या मनात येत. हिंदू मंडळीमध्ये जर मुसुलमानी संप्रदाय पसरविला तर त्यांमध्ये काय आवेश उत्पन्न होतो हे पहावे, त्याचप्रमाणे वेदात मुसुलमानात पसरविला तर काय होईल ते पहावे इत्यादि गोष्टी तो बोलत असे. समाजाला उपयुक्त असे जे विचार किंवा आचार असतील ते ध्यावेत, आचारविचारांच्या विशिष्ट संयोगापासून जे धर्मसंप्रदाय उत्पन्न होतात, त्या संप्रदायांचे पृथक्करण करून निरनिराळे घटक काढून प्रत्येक घटकाकडे सामाजिक फायद्या-तोटाच्या दृष्टीने किंवा सत्यासत्याच्या दृष्टीने पाहून त्याचा स्वीकार करावा किंवा त्याग करावा हे ठरवावे अशी वृत्ति संरंजाम्यांत उत्पन्न झाली होती. गोगट्यांच्या घरीं जे सामाजिक विषयावर बोलणे झाले त्याला गंगाधरपंतांनी सुरवात केली. प्रथमतः गंगाधरपंतांनी शिवराजसिमाची कथा काढली, आणि प्रो. गोगटे यांना तुम्ही उत्तर देण्याचे कां टाळले म्हणून प्रश्न केला आणि गंगाधरपंत म्हणाले “गुरुजी, तुम्ही अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नांना उत्तर देण्याचे फार टाळतां हे मी अमेरिकेस असतां माझ्या अनेकदां नजरसे आले आहे” प्रो. गोगटे यांनी उत्तर दिले कीं “प्रवाद

अगदीं बरोबर आहे आणि त्यांचे कारण माझ्या मतांतच वारंवार बदल होतो आणि मी विचारी आणि तत्त्ववेत्ता आहे अशी माझी ख्याति होऊन बसली तर ती संभाळावी कशी असाच प्रश्न माझ्यापुढे येतो.”

“तुमच्या मतांत वरच्यावर इतका बदल कां होतो?”

“तुम्हा दोघांशीं वादविवाद होतो त्यामुळे”

“काय, आमच्या बोलण्याने तुमच्या मतांत फरक होतो. मला वाटे की तुम्हींच आमच्या मतांत बदल करता.”

डॉ. सरंजामे व प्रो. गोगटे यांचीं विवाहविषयक आणि रक्तमिश्रणविषयक मते भिन्न होती, त्या विचारभिन्नतेच्या कारणाचे स्पष्टीकरण डॉ. सरंजामे हे आपण भिन्न परिस्थितींत वाढले असे सांगून करीत. असे स्पष्टीकरण करण्याचेंहि प्रयोजन होते. गोगटे आनुवंशिकतावादी तर सरंजामे परिस्थितिपरिणामवादी, कोंकणस्थ मुलांनी कोंकणस्थ मुलींबरोबरच लगे करावीत, कां की कोंकणस्थ जातीमध्ये जी कांही स्वाभाविक उच्चता आहे ती अन्य जातिविवाहाने बिघडून जाईल अशी गोगट्यांची भावना होती तर कोंकणस्थांमध्ये स्वाभाविक उच्चता आहे हे सरंजाम्यांस मुळींच मान्य नव्हते, शिवाय “नीचादयुत्तमा विद्या स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि” अशा तऱ्हेची वृत्ति डॉ. सरंजामे यांची होती. आणि या विचारभिन्नतेचें स्पष्टीकरण जर गोगटे करावयास लागले असते तर आपण अधिक शुद्ध बाळबोध प्रवृत्तीच्या आईबापांपासून जन्मले असे सांगून त्यांनीं केले असते, पण असे स्पष्टीकरण अगदीं मोकळ्या मनाने करण्याचें धैर्य गोगट्यांस झाले नाही. आनुवंशिकतेच्या तत्त्वांवर स्पष्टीकरण करावयाचें म्हणजे सरंजाम्यांच्या आईबापांवरच ही टीका व्हावयाची आणि ती सरंजाम्यांवर आवडणार नाही अशी भीति गोगट्यांस वाटे

प्रो. गोगटे सरंजाम्यांस विचारीत की, “ आपण दावेहि कोंकणस्थ ब्राह्मण, एका परिस्थितीत वाढलेलें असें असून तुमची व माझी विवाहविषयक मते इतकीं भिन्न कां?” सरंजामे उत्तर देत कीं, “आपण एका परिस्थितीत वाढलो हेच आधीं खरे नाहीं. आपण भिन्न परिस्थितीत वाढलो! तुमचे लग्न तुम्ही १५ वर्षांचे असतांनाच झाले ही गोष्ट त्याला मुख्य कारण आहे. तुमचे लग्न तुमच्या पाळकांनींच करून दिलें आणि त्यामुळें तुम्हांस अगोदर स्त्रीविषयक भावना उत्पन्न होऊन स्त्रियांचे अवलोकन झालेले नाहीं. तुम्ही स्वतः इतर लोकांपेक्षां चांगले अशा तुमच्या स्वाभाविक अहकारयुक्त कल्पना, त्यांसच आपली बायको इतर लोकांच्या बायकांपेक्षां चांगली या कल्पनेची जोड मिळाली. जातीचा अभिमान उत्पन्न झाला, त्याबरोबर जातीच्या स्त्रियांचाहि अभिमान उत्पन्न झाला. माझे असे आहे की, माझे अजून लग्न झालेच नाहीं; आणि लग्न करण्यासंबंधी मला माझ्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तें करण्यास मोकळीक आहे; आणि त्यामुळें माझे सर्व प्रकारच्या स्त्रियांकडे लक्ष गेले. सुंदर स्त्री दिसली म्हणजे ती स्वाभाविकपणेच माझे मन आकर्षण करी.”

“तुम्हाला कोंकणस्थ ब्राह्मण स्त्रिया एकंदर स्त्रियांपेक्षां देखण्या नाही वाटत?”

“मी सर्व कोंकणस्थ स्त्रिया पाहिल्या नाहीत व इतर जातींच्या स्त्रियांचे समुच्चयहि पाहिले नाहीत आणि ज्या जातीत जास्त स्त्रिया सुंदर असतील त्या जातीतली एक स्त्री पाहिजे अशी माझी भावनाच नव्हती, तर कोणत्या जातीतल्या स्त्रिया संह्येने जास्त सुंदर आहेत ही पंचाईत मला कशाशा? कोणत्या जातीतल्या स्त्रिया अधिक सुंदर यासंबंधाने माझे मत तयारच झाले नाही.”

“तर मग स्त्रियांसंबंधाने तुमचे अवलोकन कोणत्या प्रकारचें असे?”

“जी स्त्री दिसेल ती कशी काय आहे हेंच मी पहातो. सुंदर फुलांची बाग पहाण्याची जितकी मला आवड आहे त्यापेक्षांहि सुंदर मुली पहायला मिळाल्यात ही इच्छा मला जास्त आहे. जी स्त्री सुंदर दिसे ती मन आकर्षण करी.”

“तुमचे मन आकर्षण करण्याच्या स्त्रिया तुम्हाला कोणत्या जातीत आढळल्या?”

“मला सर्वच जातीत आढळल्या.”

“सर्वच जातीत म्हणजे?”

“कोंकणस्थ-देशस्थादि ब्राह्मणांत आढळल्या, सारस्वतांत आढळल्या, दैवज्ञांत आढळल्या, कासारांत आढळल्या, मराठ्यांत आढळल्या, पारशांतहि आढळल्या, गुजराथणी आढळल्या व कांहीं बंगाली मुलीहि फार सुंदर वाटल्या—”

“तुम्हाला मारवाडणी नसतील सुंदर वाटल्या!—”

“मारवाडणी देखील सुंदर वाटल्या! त्याची रहाणी जरा स्वच्छ झाली, पोषाख जरा अधिक मोहक झाले तर अमुक एक मुलगी कशी दिसेल यासंबंधी विचारहि अनेक वेळां करून कांहीं मारवाड्यांच्या मुली देखील आपण करायला कांहीं हरकत नाही असे मला वाटले. इंग्रज मुलीसंबंधानेहि तसेच वाटले. स्त्रीपुरुष एकमेकांचा विचार करताना त्यांचे प्रथम त्यांच्या पोषाखाकडे लक्ष जाते आणि तें दिलेंहि पाहिजे; कां की, पोषाख हा अंतःकरणांतिल रासिकतेचा दर्शक आहे. पण पोषाखावरूनच आपले मत बनविणें बरोबर नाही. हा पोषाख नसता व आपल्या आवडीचा पोषाख असता तर ती स्त्री कशी दिसली असती अशी देखील कल्पना केली पाहिजे. बाह्य उपाधीवर प्रेम अवलंबून राहात नाही. “न खलु बहिरुपार्थोऽप्रीतयः संश्रयन्ते” हा स्वाभाविक नियम काविकुलगुरूनेच सांगितला नाही काय?”

“अन्य जातीच्या मुली तुमचे मन आकर्षण करीत तें त्यांचा निराळेपणा तुम्ही विसरत होता म्हणून की त्यांच्या निराळेपणामुळेच?”

“जेव्हां निराळ्या पोषाख असे पण तो मला आकर्षक होत नसे तेव्हां तो त्यानी न घातला मराठी पोषाख घातला असता तर त्या कशा दिसतील अशी मी कल्पना करीं. तथापि पोषाखाच्या निराळेपणामुळेच काही स्त्रिया आवडू लागल्या. कोकणस्थ ब्राह्मण स्त्रियांपेक्षां मुंबईतील अनेक जातींच्या स्त्रिया त्यांच्या महाराष्ट्रीय पोषाखांतच दिसून येणाऱ्या निराळेपणाच्या छटे-मुळें मला अधिक मोहक दिसत. पोषाखांत देखील विविधता पाहिजे. निरनिराळ्या पोषाखांमुळे एकच स्त्री निरनिराळी दिसून अधिकच मोहक दिसते, अमुक एक महाराष्ट्रीय स्त्री गुजराथी पोषाखांत कशी दिसेल, मुसुलमानी पोषाखांत कशी दिसेल, त्याचप्रमाणे एखादी पारशीण मराठी पोषाखांत कशी दिसेल अशी मी कल्पना करतो. पण इतकी कल्पनाशक्ति खर्च करावयाची ती चहूरा गोड असेल तरच करतो.”

“आपल्या स्त्रिया आपल्या महाराष्ट्रीय पोषाखांत दिसाव्यात की त्या अनेक प्रकारच्या पोषाखांत दिसाव्यात यांविषयीं तुम्हांला काय वाटतें?”

“मला असे वाटते की महाराष्ट्रीय स्त्रियामध्ये किंवा हिंदुस्थानच्या सर्व प्रकारच्या स्त्रियांमध्ये निरनिराळ्या पोषाखांची अभिरुचि वाढली पाहिजे. निरनिराळ्या पयाशन्स निघण्याची क्रिया हिंदुस्थानांत सुरू झालीच पाहिजे, महाराष्ट्रीय स्त्रियांनी गुजराथींसारखे, मुसुलमानांसारखे, इंग्रज स्त्रियांसारखे पोषाख मधून मधून अवश्य करावेत. त्यांच्या योगानें आपणांमध्ये आपलेपणाच्या कल्पना अधिक व्यापक होतील. जरा पोषाख निराळा दिसला किंवा आपल्या ठराविक रीतीपासून जरासा फरक दिसला म्हणजे आपल्या लोकांना या जरा निराळेल्या लोकांविषयीं परकेपणा वाटू लागतो. या निराळेपणाविषयी दूरत्वाची भावना कमी होण्यास आपण मुद्दाम प्रयत्न केला पाहिजे. आपल्या बायकोला गुजराथी पोषाख दिला किंवा

आपण स्वतः मधून मधून निराळी पयाशन्स म्हणून गुजराथी पगडी वापरावयास सुरुवात करू ती तर चांगले होणार नाही काय? तसेंच आपल्या तरुण मुलांना गुजराथी स्त्रिया आवडल्या तर त्यांच्याशी प्रेम जुळवावयाला आपण गुजराथी पगडी डोक्यावर घातली तर काय झाले!”

“तर मग राष्ट्रीय पोषाख, राष्ट्रीय संस्कृति इत्यादि गोष्टी चुकीच्याच वाटते, आपण दुसऱ्या-सारखे व्हायचें कीं दुसऱ्यांनीं आपल्यासारखें व्हावे म्हणून प्रयत्न करावयाचा!”

“मृत राष्ट्रांत कोणत्याच दृष्टीनें प्रयत्न नसतो. पण जिवंत राष्ट्रांत दोन्ही तऱ्हेचे प्रयत्न होतात. दोन समाज एक करावे ही कल्पना मृत राष्ट्रांत उत्पन्न होत नाही तर जिवंत राष्ट्रांतच होते. जेते लोक जित लोकांनीं आपल्यासारखें व्हावे म्हणून प्रयत्न तर करतातच. पण जित लोकांनां देखील आपलेपणा वाटावा म्हणून प्रयत्न करतात. हा सर्व प्रयत्न ज्या राष्ट्रापुढे कांहीं ध्येय असेल त्याकडून होतो, दुसरा आपल्यासारखा होणें शक्य नसेल तर आपण त्याच्यासारखें व्हावें ही बुद्धि जेल्या राष्ट्रातच व्हावयाची. हिंदुस्थानांत गुजराथी पोषाख महाराष्ट्रीयानी घेतला तर त्रिघडले काय? खरोखर पहातां सर्व लोकांचा पोषाख इंग्रजांसारखा होत आहे. आपल्या स्त्रियांचा पोषाख इंग्रज स्त्रियांसारखा तितक्या झपाट्याने होत नाही व पूर्णपणें तो कधीच होणार नाही असे वाटतें तरी आपल्याकडे तो व्हिक्टोरियन काळांतला व्हाउझ उर्फ पोलका आलाच नाही काय?”

“तर मग येथें तयार होत असलेल्या नवभारतीय समाजास पोषाखाविषयी तुम्ही काय उपदेश कराल? तुमचे लग्न झाल्यानंतर आपल्या बायकोस पोषाखाविषयी काय सल्ला द्याल!” मध्येच गंगाधरपंत बोलला.

“बरा प्रश्न केलात, तुमची बायको इकडे आली आहे. ती देखणी आहे. मंडळीमध्ये तुम्ही तिला

घेऊन गेलांत तर ती शोभिवंत दिसेल आणि निरनिराळ्या कपड्यांनीं खुलून दिसेल. सुदर पोषाखाविषयीं मी बायकांनां काय सांगणार! पोषाखाची आवड तुम्ही तिच्यावरच सोपवावी. मी एवढेच सांगेन कीं, पोषाखाने तुमची बायको हिंदुस्थानी-निदान पौरस्त्य दिसली पाहिजे. मग काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि तुर्कस्तान-पासून इंडोचायनापर्यंत कोणत्याहि राष्ट्राचा पोषाख तिनें केला तरी हरकत नाही. कोणत्याहि जातीचा पोषाख सर्वांशीं त्यांनीं घेतला पाहिजे असे नाही. वाटेल त्या जातीतला वाटेल तो पोषाखाचा भाग जरी घेतला तरी चालेल!" सरजामे यांनी उत्तर दिले.

"तुमच्या बऱ्याच कल्पना आहेत. गगाधरपंत, तुम्हांस या कशा काय पसंत पडतात." प्रो. गोगटे यांनीं विचारले.

मला हे सर्व विचार बरेचसे पसंत पडतात. येथेच रहाणाऱ्या सर्व प्रकारच्या हिंदी जातीचे पूर्ण मिश्रण होत असतां पोषाखांतहि मिश्रण हें स्वाभाविकपणें होणार आणि भारतीय पद्धतीच्या पोषाखाच्या अनेक फ्याशन्स निर्माण होणार असें मला तर भवितव्यच दिसत आहे."

"झालें! राष्ट्रीय पद्धतीची जी उच्च जात निर्माण करावयाची तिच्या संबंधाची माझी कल्पना तयार होत आली. आपल्याला ही जशी सामाजिक सुधारणा करण्यास संधि मिळाली आहे तशी आपल्या पूर्वजांनां कधीं मिळाली नसेल!" प्रो. गोगटे म्हणाले.

"छे! छे! पेशवाईच्या वेळेस सामाजिक सुधारणेची संधि पुष्कळ होती पण ती गमावली."

"तुम्हीं जर त्या काळांत असतां तर काय केले असतें?"

"मी पुष्कळच गोष्टी केल्या असत्या; कौकणस्थ, देशस्थ, कऱ्हाडे, देवरुखे इत्यादि महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांच्या जाती एक केल्या असत्या,

त्यांत देखील प्रत्येक जातीतल्या देखण्या मुली, किंवा श्रीमंत घराण्यांतल्या मुली कौकणस्थ ब्राह्मणांस दिल्या असत्या, आणि कौकणस्थ मुली श्रीमंत देशस्थ घराण्यांत दिल्या असत्या आणि या तऱ्हेनें श्रीमंत महाराष्ट्रीय वर्ग परस्पर विवाहास अनुकूल केला असता, आणि तो देखणा बनून समाजांतला उच्च वर्ग म्हणून शोभला असता म्हणजे पेशवाईविषयीं अभिमान बाळगणारी मंडळी एक लाख कौकणस्थाएवजीं दहा लाख महाराष्ट्रियांची बनली असती, आणि जसजशी मराठ्यांची सत्ता चोहोंकडे वाढली असती तसतशी इतर ठिकाणच्या ब्राह्मण जातींनीं लग्नव्यवहार सुरू केले असते."

"पण महाराष्ट्राबाहेर विशेषेंकरून बंगालमध्ये कुलीन ब्राह्मण अनेक स्त्रिया करीत, त्यांच्याशी देखील लग्नव्यवहार केला असता काय?"

"महाराष्ट्रामध्ये तरी कोठें एकपत्नीपद्धति होती. मी उलट असा उपदेश केला असता कीं महाराष्ट्रीय स्त्रीबरोबर लग्न झालें असलें तरी एखादी-दुसरी बंगाली किंवा पंजाबी स्त्री करायला हरकत नाही!"

"म्हणजे, तुम्ही अनेकपत्नीपद्धतीस संमति दिली असती काय?"

"मी त्या बाबतींत सुधारणेकडे दुर्लक्ष केले असतें. सर्व प्रकारच्या सुधारणा एकदम करतां येत नाहीत. सर्व ठिकाणचे लोक, आणि विशेषेंकरून शिष्ट लोक विवाहसंबंधानें पेशवाईशीं बांधले गेले असते म्हणजे देशांत खरें एकराष्ट्रीयत्व उत्पन्न झालें असते."

"पण इतका खटाटोप करण्याचें कारण काय? पेशवाई गेली ती एकराष्ट्रीयत्वाच्या अभावामुळे गेली असें वाटत नाही. तर शास्त्र आणि यांत्रिक शोध या गोष्टींच्या अभावामुळे गेली. शास्त्र वाढलें असतें तर संस्थान बळकट ठेवतां आले असतें."

“राज्य कायम ठेवावे एवढेच ध्येय राज्यापुढे नसावे, तर राज्याविषयी सर्व प्रजेस आपलेपणा गाढवा ही गोष्ट तितकीच महत्त्वाची आहे. व ही सांगतो तो विवाहाविषयक उपक्रम ठेवतां भाला असता, तर राज्याविषयी आपलेपणा वाढला असतां सर्व जनतेविषयी अधिकारी वर्गांत सहा-नुभूति असणे आणि राज्याच्या अधिकारी वर्गा-विषयी सर्व जनतेत आपलेपणा वाटणे, ही गोष्ट महत्त्वाची आहे, त्याप्रमाणेच सर्व उच्च अधि-कारी वर्गाविषयी विश्वास असणे ही गोष्टहि मह-त्वाची आहे.”

“हिंदुस्थानचे राज्य आज कोणी करावे असे तुम्हाला वाटते?”

“आज इंग्रजांनीच करावे असें मला वाटते.”

“तुमच्या तोंडून हे मत बाहेर पडते हें पाहून मला वाईट वाटते. तुम्ही असे बोलाल असे मला वाटले नव्हतें. पण तुम्ही तरी असे कां बोलतां?”

“मी असे बोलण्याचें कारण हेंच कीं जोंप-र्यत इंग्रजांपेक्षां अधिक उपयोगी वर्ग देशाला राज्य चालवायला मिळणार नाही तोपर्यंत कारभार त्यांच्याच हाती राहिलेला वाईट नाही.”

“इंग्रजांची लायखी आपल्यापेक्षां अधिक कां आहे?”

“आपल्यापेक्षां म्हणजे कोणापेक्षां?”

“सुशिक्षित हिंदी वर्गापेक्षां.”

“सुशिक्षित हिंदीवर्ग, हा कांहीं त्या वर्गामध्ये वर्गविशिष्ट भावना असून त्यामुळे एकजूट अस-लेला, त्रियेनें इंग्रजांपेक्षां अधिक नाही, आणि त्यामध्ये सर्व जनतेविषयी सारखेपणाची भावना नाही व त्यामुळे जनतेचा त्या वर्गावर विश्वास फारच कमी आहे.”

“या वर्गावर जनतेचा अविश्वास नेहमीच राहिल काय?”

“जोंपर्यंत हा वर्ग स्वतंत्र बुद्धीचा नाही तोंप-र्यत हा जनतेचा आपल्यावर विश्वास उत्पन्न करूं

शकणार नाही. या वर्गातील प्रत्येक व्यक्तीवर इतर जातीच्या पण आपल्या वर्गातील लोकांचें वजन न पडतां जातीतील व्यक्तींचें वजन पडतें. जर पारशी अधिकारी झाले तर त्यांच्याविषयी हिंदूंत पुष्कळच अविश्वास राहिल एवढेच नव्हे तर सामान्य कोंकणस्थ ब्राह्मण देशस्थांशी देखील गुमीने वागावयास लागतील. हिंदी समाजातील शिष्टवर्ग हा अनेक जातींचा मिळून झाला पाहिजे. त्यास सर्वच जानीविषयी सहानुभूति असली पाहिजे आणि तो सर्व प्रकारच्या जातींशी लग्न करण्यास तयार असला पाहिजे.”

“हा असा वर्ग कोठे तयार होईल असे तुम्हांस वाटते?” गंगाधरपतांनीं विचारलें.

“मला असें वाटले कीं, आपली इंडियन सेट-लर्स असोसिएशन त्या वर्गाचा म्हणजे खऱ्या हिंदी जातीचा प्रारंभ आहे.”

“हा वर्ग येथल्यापेक्षां इंग्लंडांत अधिक चांगल्या तऱ्हेनें स्थापन होईल किंवा नाही?” गंगाधरपंत पुन्हां विचारतात.

“याविषयी आपले विचार प्रगट करण्यास मी रघूस लिहिले व त्याचे उत्तरहि आलें आहे.”

“काय उत्तर आलें आहे?”

“माझ्या खिशांतच तें पत्र आहे. त्यांतला कांहीं भाग वाचायला हरकत नाही.—”

“राष्ट्रीकरणासाठीं जी जात निर्माण करा-वयाची ती अमेरिकेपेक्षां इंग्लंडला अधिक लौकर निर्माण करतां येईल असा आपला जो वादविवाद होत असे, त्या वादावर निश्चयात्मक मत आतां मला देतां येईल असें वाटतें. मी इंग्लंडला आलों, येथें आपले राजकीय विचार फारसे प्रदर्शित केले नाहीत, तरी पण येथील राजकीय विचारांची, तशीच सामाजिक विचारांची मला चांगलीच कल्पना आली. येथें “सेटलर्स असोसिएशन” सारखी संस्था नाही. येथें हिंदी लोकांच्या ज्या कांहीं संस्था आहेत त्यांचीं ध्येयें हिंदुस्थान आणि

इंग्लंड या दोन देशांतील लोकांमध्ये स्नेह वाढ-
विणे, हिंदुस्थानी विद्यार्थ्यांस जरूर पडेल तें
साहाय्य करणे इत्यादि आहेत. येथें उजाड जमीन
नाहीं किंवा मजूरीचे दर कमी नाहींत त्यामुळे
येथें हिंदुस्थानी लोकांची बरीच वस्ती कायम
होईल अशी शक्यता मला दिसत नाहीं. तथापि
येथें मुलांच्या शिक्षणासाठीं मोठ्या पगारावर अस-
लेले पेन्शनर रहातील, कांहीं व्यापारी रहातील
व हे दोन वर्ग वाढले तर हिंदुस्थानी सुशिक्षित
मध्यम वर्ग येथेहि स्थापित होईल. अमेरिकेस
गेलेल्या हिंदी लोकांना सात वर्षे, दहा वर्षे, जसें
रहावे लागते तसें ज्यांना येथें रहावे लागेल असा
वर्ग थोडा आहे. बहुतेक हिंदी विद्यार्थ्यांचा वर्ग
व्यारिस्टरीसाठीं येथें येऊन डिप्लोमा घेऊन परत
जाणारांचा असतो. त्यामुळे येथील हिंदी समाजा-
मध्ये अभ्यासदृष्टीनें विविधता आढळत नाहीं. पोस्ट
ग्राज्युएट अभ्यासाचें महत्त्व येथें अजून वाढले
नाहीं व संशोधन करणारा हिंदी वर्ग येथें फारच
कमी आहे. शिवाय येथील हिंदी वर्ग इंग्लंड-
मधील नोकऱ्यांच्या स्पर्धेत न शिरतां हिंदुस्थानी
नोकरांत शिरण्याची खटपट करीत असल्यामुळे
आणि इंग्रजी पदवीस हिंदुस्थानांत भावहि बरा
असल्यामुळे जगांतील आत्यंतिक स्पर्धेत प्रवेश
करण्यासाठीं लागणारे उच्चत्व मिळविण्याकडे
लागलेला हिंदी वर्ग सांपडत नाहीं. येथें असलेला
हिंदी वर्ग हिंदुस्थानापासून फारसा तुटकलेला
नसल्यामुळे या वर्गामध्ये हिंदुस्थानी द्वैतें तीव्र-
त्वानें कायम आहेत. माझे मत्तपयूरीशीं लग्न होणार
अशी वदंता येथील हिंदु लोकांत पसरल्यामुळे
मुंबईच्या ज्या कांहीं सारस्वत मंडळीच्या ओळखी
ज्ञात्या त्यांनीं जातकुळीच्या दृष्टीनें माझ्यामध्ये
व मयूरीमध्ये असलेले महदंतर मला सांगावयास
कमी केले नाहीं. जातिविशिष्ट भावना नसलेला
ब्रह्मोचा वर्ग येथें आहे पण तो थोडा आहे.
आणि तो वर्ग कर्तृत्वानें निराळा दिसणारा खास

नाहीं. कुचविहारच्या राजघराण्याच्या आश्रयानें
जीव धरून राहिलेला असा खुपमस्कऱ्यांचा
वर्ग त्यांत आहे, तर ज्या कांहीं मंडळींच्या
पुढें कोणतेंच मोठें ध्येय नाहीं अशा प्रकारचाहि
आहे. येथें येणारे बहुतेक हिंदुस्थानी लोक पैसे-
वाल्या घराण्यांतील आहेत आणि हिंदुस्थानचा
पैसा येथें खर्च करणारे आहेत. आपण “जटल-
मेन” समजलें जावे एवढेंच ध्येय त्यांच्या डोळ्या-
समोर आहे. कित्येकांचा इंग्लंडमध्ये येण्यांत एव-
ढाच हेतु असतो कीं, ज्या इंग्रज अधिकाऱ्यांची
ओळख करून घेणे हिंदुस्थानांत जड जातें,
त्यांची ओळख करून घेणें इंग्लंडमध्ये सोपें व्हावे.
येथें समतेची भावना नाहीं, त्यामुळे गरीब
स्थितांतल्या हिंदुस्थानी लोकांबरोबर येथील श्रीमंत
हिंदुस्थानी लोकांची समतेची वागणूक नाहीं,
आणि तशीच पाश्चात्य लोक आपल्यापेक्षां मोठे
नाहींत ही भावना देखील असावी तितकी तीव्र
नाहीं. येथे थोड्या दिवसांपुरत्या रहाणाऱ्या हिंदी
लोकांशीं संबंध फार येतो आणि त्यामुळे येथील
लोकांच्या मनावर हिंदी वातावरणाचें दडपण फार
आहे. येथें आलेले बरेच सारस्वत विद्यार्थी मी
त्यांच्या जातींतला आहे म्हणून मला सांगते झाले.
त्यांना मी त्यांच्यांतला म्हणून अभिमान वाटला,
पण मला इतर मराठी बोलणाऱ्या हिंदी लोकांपेक्षां
त्यांच्याविषयीं जास्त आपलेपणा मुळींच वाटला
नाहीं” इत्यादि.

“रघुनंदनच्या पत्रांत आणखी कांहीं मजकूर
आहे का? मयूरीविषयीं काय मजकूर आहे?” गंगा-
धरपंताने विचारलें.

“मयूरीविषयीं तुमची बायको सांगेल त्यापेक्षां
यांत कांहीं जास्त नाहीं.”

“काय, मयूरीचें आणि रघुचें लग्न होणार
आहे?” प्रो. गोगटे यांना विचारलें.

“होय, तसाच कांहीं रंग दिसतो!”

“मला हें ऐकून आनंद झाला.”

“तो कां?”

“राष्ट्ररूपी जी हिंदी जात तयार व्हावयाची या जातीनें अमुक व्यक्ति “अधर्मसंतति” आहे हणून त्यांस वगळतां कामा नये. ज्याप्रमाणें भाषणांस जातीकडे पहावयाचें नाहीं त्याप्रमाणें फुळाकडेहि पहावयाचें नाहीं; व्यक्तीकडे पहावयाचें आहे. मयूरीसारखी सुंदर, चतुर आणि सुशिक्षित मुलगी ज्या सामाजिक निर्बंधामुळें वगळली गते ते नियमच चुकले असे मी म्हणेन. जात, फुळी इत्यादि गोष्टी ज्या लोकांना आपला मोठेपणा स्वतःच्या पराक्रमाने दाखविण्याची सवड असते ती मंडळी जातीच्या उच्चतेवर स्वतःला वचवून घेतात. आणि जातीची उच्चता मनुष्य बोद्धे लागला म्हणजे समाजांत वैयक्तिक उच्चतेचा हास होत चालला आहे असें समजावें.”

“प्रोफेसरसाहेब, तुम्ही तर कोलांटउडी मारली! कोंकणस्थांनीं देशस्थांबरोबर लग्नं करूं नयेत अशी तुमचीं एकाकाळीं मते होतीं, आतां अकरमाशांनां देखील आपल्या हिंदी जातीत ध्यावें म्हणून आपण म्हणायला लागलां.”

“तुमचा आक्षेप बरोबर आहे. माझे विचार अलीकडे बरेच बदलले आहेत. व तुम्ही दोघेजण याला कांहीं अंशीं कारण झाला आहांत! तुमच्या चारित्र्यावरून मी अर्वाचीन प्रवृत्ति काय आहे ते पाहतों, आणि त्या प्रवृत्तीवरून मी नियम बांधायला लागतों.”

“मला एक शंका येते ती बोद्धेच कां?” गंगाधरपंतांनी विचारलें.

“खुशाल बोला !”

“रघुनंदन शेणवी; त्याने अकरमाशाच्या मुलीशीं लग्न केलें तर हरकत नाही पण कोंकणस्थांनें मात्र तसें करूं नये असें तर आपलें मत नाहींना?” गंगाधरपंतानें प्रश्न केला.

“मुळीच नाहीं! मयूरीशीं जर विष्णुपंतानी लग्न केले असतें तर मला खरोखरच आनंद झाला असता!” प्रो. गोगटे उत्तरले.

“ही खरी खुरी गोष्ट?”

“होय, संशय कां? कल्पना करा की, लल्लेचें आणि विष्णुपंताचें लग्न झालें आणि मयूरीचें रघुनंदनशीं झालें म्हणजे मयूरी माझीच आस होणार नाहीं काय?”

“तुमच्यामध्ये फारच फरक पडला आहे!”

“होय, पूर्वी मी कोंकणस्थ ब्राह्मण होतों, आतां हिंदी झालों आहे.”

“मला वाटतें की, हा मयूरीचा विजय आहे, ती देखणी मुलगी आवडली व त्यामुळें ती वगळली जाऊं नये असे वाटले असें तर नाहींना?”

“तसेंहि असणे कांहीं अशक्य नाहीं. मनुष्याने केवळ तात्त्विक प्रश्न हातीं घेऊं नये. केस पुढे आली म्हणजे त्या केसपुरता निकाल द्यावा ही जी इंद्रज लोकांची व्यवहारनीति आहे तीत बरेच तथ्य आहे.

प्रकरण १८ वें.

गजपतरायांची

अमेरिकेंतील हिंदी मंडळीशीं ओळख.

पांचव्या अवेन्यूर जें “रूझवेल्ट हॉटेल” म्हणून नवीन हॉटेल स्थापन झालें होतें. तेथें एक आठवडाभर लाला गजपतराय यांचा मुक्काम होता. १९२० च्या सप्टेंबरचे ते दिवस होते आणि त्या वेळेस थंडी नुकतीच पडावयास सुरवात झाली होती आणि झाडांची पाने गळून पडण्यापूर्वी जशी लाल होतात त्याप्रमाणे लाल झालीं होती आणि ती शोभा लाला गजपतराय यांस सुखद होत होती. निदाघकालाचा शेवट म्हणजे पार्कमध्ये तरुण आणि तरुणी यांचा विशेष उत्साहाचा

काल ! आपलें एकत्र फिरणे आतां बंद होत जाणार आणि लवकरच दिवस लहान होत जाणार म्हणून बर्फ पडण्याच्या अगोदरच्या दिवसांपैकी जितके दिवस उघड्यावर फिरतां येईल तितकें फिरावें, आणि सायंभोजनानंतरचा संधिपकाशाचा काल परस्पर विनोदनासाठीं जितका घराबाहेर घालवितां येईल तितका घालवावा म्हणून तरुण व तरुणी अधिकाधिक बाहेर पडूं लागलीं होतीं. शिवाय यावेळेस जरा ऊब यावी म्हणून दोघांनीं फिरावयाला जातांनां जितके एकमेकांनां घट्ट धरून चालतां येईल तितकें चालावे हे थोडे बहुत “अवश्य” झालें होतें व त्यामुळे हा एकच विहाराचा काल स्त्रीपुरुषांस विशेष सुखकर होता. या सर्व प्रकारच्या देखाव्यांकडे पहात आणि पाश्चात्य सुधारणेला आपल्या ओळखीच्या मंडळी-पाशी शिष्या देत लाला गजपतराय संध्याकाळीं पार्कमध्ये हिंडत असत. दिवसां ते लोकांच्याकडे जात, किंवा शहर पहाण्यांत घालवीत, आणि संध्याकाळीं ८ च्या नंतर आणि १०।। पर्यंत ते भेटायला येणाऱ्या मंडळींनां भेटत असत, व तेथील कामात गुंतलेल्या हिंदी मंडळींनां भेटावयास येण्यास हीच वेळ सोईस्कर होती.

गजपतरायांचे स्वागत लंडनच्या व्हिक्टोरिया स्टेशनवर जसे झालें होते तसें न्यूयॉर्कच्या बंदरावर झालें नाही, कां की, लंडन येथें रिकामपणा पुष्कळ असलेला असा विद्यार्थ्यांचा वर्ग होता पण येथील हिंदुस्थानी वर्ग कामांत गुंतलेला. त्यामुळे त्यांचे बंदरावर स्वागत करावयास थोडीच मंडळी जमली पण संध्याकाळीं मात्र त्यांच्याकडे पुष्कळ जमली. बंदरावर फार थोडी मंडळी आली त्यावरून अमेरिकेच्या निःशुभ भावना गजपतरायांस होण्यास सुरवात झाली. गजपतराय यांस त्यांचे स्वागत करण्यासाठीं किंवा अमेरिकेंतील वातावरणाची ओळख करून देण्यासाठीं किंवा त्यांच्या योजना ऐकून त्यांस मदत करण्या-

साठीं जी अनेक मंडळी पहिल्या दिवसापासून जमत ती अनेक प्रकारची होती. त्यांचे संवाद रोज रात्रीं आठानंतर तीनचार तास होत, तथापि गजपतराय जें बोलतील ते ब्रह्मवाक्य किंवा शहाणपणाचा अर्क समजून त्यांची तारीफ करणारा वर्ग त्यांस अमेरिकेत कमीच भेटला. प्रत्येक मनुष्य कामधंद्यांत गढलेला, जगाचा कांहीं तरी अनुभव घेतलेला, आणि आपण कांहीं तरी विशिष्ट समाजाचे अवयव आहोंत आणि जुन्या जगांतील एका प्रसिद्ध व्यक्तीशी बोलत आहोंत अशा भावनेने वागणारा असा दिसला. अमेरिकेंतल्या हिंदी मंडळींत जे कांहीं मतभेद असतील किंवा भांडणे असतील तीं या परक्यास दिसूं नयेत अशी भावना कांहींच्या मनांत चोरून पण जिवंत असे, इतकी हिंदी-अमेरिकन भावना गजपतरायांस जागृत दिसली. कित्येक मंडळी या वृद्धाशी बोलतांनां आपण जणू काय अर्वाचीन जगाशी कमी ओळख असलेल्या माध्याभोळ्याशी बोलत आहोंत अशी भावना दाखवीत आणि हें सर्व वातावरण पाहून आपण कांहीं निराळ्याच मानसिक परिस्थितीने व्याप्त असलेल्या हिंदी समाजांत आलो आहोंत असे गजपतरायांस वाटल्याशिवाय राहिले नाही.

गजपतरायांस सामान्यतः अनेक ठिकाणच्या हिंदुस्थानी मंडळींच्या व्यवहारक्षेत्राविषयी जिज्ञासा होती, व त्यांस अमेरिकन वातावरणांत वाढलेलें हिंदी समाजाचे रोपट पाहून कौतुकमिश्रित आनंद झाला. पण कौतुकाचे कांहीं दिवस गेल्यानंतर ते अधिक चिकित्सक दृष्टीने या समाजाकडे पाहूं लागले. त्या लोकांची एकमेकांनां सदगृह्य म्हणजे जंटलमन म्हणण्याऐवजीं माणूस (म्यान) म्हणण्याची प्रवृत्ति त्यांस दिसली. तेथे फिटर, टर्नर म्हणून काम करीत असलेल्या हिंदु मंडळीची त्यांच्याशीं बरोबरीच्या नात्याने होणारी वागणूक पाहून त्यांस अचंबा वाटला, व थोडाबहुत रागहि आला. पण

तो त्यांस मनांतल्या मनांत ठेवावा लागला, कां मीं, ती मंडळी तेथील श्रीमंत हिंदी व्यापारी मंडळीशी तसेच वागत आणि ते व्यापारीहि त्यांच्याशी तसेच वागत. इंग्रज किंवा अमेरिकन फिटर जर बरोबरीच्या नात्याने वागला तर त्याबद्दल गजपतराय यांस विषाद वाटत नसे, पण हिंदी कामकरी जर तसा वागला तर मात्र त्याचा त्यांस राग येई. गजपतरायांस थोडक्याच वेळांत समतेच्या भावनेने भरलेल्या समाजांत वागणे म्हणजे काय हे समजू लागले. ही त्यांची अमेरिकेस दुसरी खेप होती पण यावेळेस त्यांस निराळेच अनुभव आले. याचें कारण यावेळेस विविध धर्मांत शिरलेला जो हिंदी मंडळींचा समाज त्यांस दिसला तो पूर्वी दिसला नव्हता.

गजपतरायांना भेटायला बरीच मंडळी येत. डॉ. सरजामे, अशुतोष चौधरी, गगाधरपंत, व मि. कामत ही मंडळी भेटायला गेलीच. पण विलकाक्ससारखे हिंदुस्थानचे हितचिंतकहि भेटावयास गेले. कांहीं मंडळींची भेटावयाला जाण्यांत वृत्ति मात्र निराळी दिसून आली. गजपतरायापासून उपदेशामृताचे घुटके घेण्याची इच्छा असलेली मंडळी नव्हती असे नाही. पण गजपतराय लोकमतावर परिणाम करणारी व्यक्ति आहे तर आपण त्यांस आपले विचार सांगावेत या भावनेची मंडळी देखील त्यांत होतीच.

हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश लोकांचे राज्य घालवून देण्यासाठी काय केले पाहिजे, आणि ब्रिटिश राज्याच्या अस्तित्वास लोकमताचा पाठिंबा मिळूं नये यासाठी तुम्हीं हिंदुस्थानांत व येथें लोकमत जागृत केले पाहिजे म्हणून जेव्हां मंडळी सांगत तेव्हां गजपतराय त्यांस म्हणत कीं मी काँग्रेसचा प्रतिनिधि म्हणून येथे आलो आहे, तर मला काँग्रेसने जो कार्यक्रम सांगितला आहे त्याच्यापलीकडे येथे कांहीं करतां येणार नाही. यावेळीं गजपतरायांची स्थिति जरा विलक्षण झाली होती. अमे-

रिकेंत कित्येक लोक त्यांना विचारीत कीं तुम्हांस ब्रिटिश राज्य हवें आहे काय? तर त्या प्रश्नाला “हवे आहे” असे उत्तर देणे त्यांस नामर्दपणाचें वाटे. “नको आहे” असे म्हणावे तर “तुम्हीं आमच्या गदर चळवळीला कां मिळत नाही” असे लोक विचारणार! “मी हिंदुस्थानांत परत जाणार आणि तेथे माझे डोकें शाबूत राहिलें पाहिजे” असें आपण जर सांगायला लागलो तर “देशहितासाठीं स्वार्थत्याग करा” इत्यादि गोष्टींचे पुराण कसें गावयास सांपडणार? देशासाठीं आत्यंतिक स्वार्थत्याग केलेली तरुण मंडळी तेथें होती, तर त्यांच्यापुढे आपला स्वार्थत्याग फिका पडणार इत्यादि कल्पना त्यांच्या मनांत उभ्या राहिल्या. तेथे काँग्रेसपक्षाचे मित्र अनेक होते, नव्हते असें नाही. पण त्यांस “काँग्रेस तुमच्याकरतां काय करूं शकेल” असे लालाजींनीं विचारलें तर तेहि “कांही नाही” असे सांगत. ते म्हणत की “काँग्रेसच्या चळवळीला जो आम्ही टेकू देतो तो आमच्या फायद्यासाठीं नव्हे तर तुमच्या म्हणण्यास जोर देण्यासाठीं आणि तुम्ही हिंदुस्थानी लोकमताचे प्रतिनिधि आहांत म्हणून तुमच्या मतास अधिक मान मिळावा एवढयासाठीच.” गजपतरायांनीं त्यांस पुढे असें विचारलें की “तुमच्या चळवळीस आम्ही मदत ती कशी काय करावी?” ते म्हणाले कीं “हिंदुस्थानच्या काँग्रेसचें जें म्हणणें कीं हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळावें ते येथील सुशिक्षित वर्गापुढे म्हणजे युनिव्हर्सिटीयांतून मांडा. पण त्याबरोबर लोकांनां असें भासलें पाहिजे कीं सध्यांच्या इंग्रज अधिकाऱ्यांपेक्षां तुमच्या हातीं राज्यकारभार आला तर लोकांचे कल्याण जास्त होईल. लोककल्याणासाठीं जे तुमचे खासगी प्रयत्न झाले त्या प्रयत्नांस सरकारने टेकू कसा दिला नाही, उलट विरोध कसा केला हें लोकांस समजावून द्या. लोकांचे उद्योगधंदे चालण्याच्या कामांत सरकार कसें आडवे येते

हैं समजून था. या गोष्टी जर आम्ही लोकांस सांगू लागलें तर त्या सांगतांना आम्हांस सायास फार पडतात, आमची पुष्कळदां माहिती अपूर्ण व सद्दोष असते. तेव्हां एखादा मनुष्य चटकन चूक काढता. सरकार देशास कृषिप्रधान मुद्दाम ठेवीत आहे असे आम्ही म्हटले तर लोक विचारतात की “कापूस पिकवण्यांत फायदा जास्त आहे की कापसाचे कापड बनविण्यांत फायदा जास्त आहे? गेल्या पन्नास वर्षांत कापसाची किंमत जितकी वाढली त्या मानानें कापडाची किंमत वाढली काय?” तसेंच “देशव्यवस्था जर तुमच्या हातीं असती, तर इंग्रजी व्यवस्था असतां हिदुस्थान-सरकारला ज्या भावानें कर्ज मिळते त्या भावाने तुम्हाला मिळालें असतें का?” असले प्रश्न विचारतात. “येथे युनिव्हर्सिटीयांतून अर्थशास्त्रज्ञ प्रोफेसर आहेत ते पुष्कळदां आमचीं व्याख्याने झाल्यानंतर त्याचा परिणाम बिघडाविनात. ”

गजपतरायांस अर्थांत या चळवळीचे जितके सोपे स्वरूप हिदुस्थानांत वाटले किंवा इंग्लंडमध्ये असतांना वाटत होते तितके ते सोपे नाही असे लवकरच कळून आले. आपण व्याख्यान द्यावें, त्यांत कांहीं माहिती देतांना चुका कराव्यात व त्यामुळें लोकांवर परिणाम मात्र वाईट नाही का होणार इत्यादि विचार त्यांच्या मनांत येत. जर लोकांस आपले अज्ञान दिसून आले तर इंग्रज लोक आपल्या पुढाऱ्यांच्या हाती राज्यकारभार देत नाहीत याचे समर्थनच होईल असे त्यांस वाटे.

गजपतरायांस असेहि वाटले की, येथे चळवळ करावयाची म्हणजे येथील कांही अर्थशास्त्रज्ञ हिंदी मंडळीची मदत घेतल्याशिवाय व्याख्यानास धजणें सोपे होणार नाही. गुंतागुंतीचे अर्थशास्त्रीय प्रश्न समजून घेण्याची व अर्थशास्त्रीय प्रश्नांवर विचार करण्याची तयारी नव्हती, किंबहुना तेवढी उमेदहि नव्हती. या प्रश्नांवर आपणांस माहिती देऊन आपले क्रीफ तयार करण्यास

कोणी तरी चांगला अर्थशास्त्री पकडावा असे त्यांच्या मनांत आले, पण असे केल्याने आपले हिंदी लोकांवरचें वजन जाईल हीहि त्यांना कल्पना आली. तथापि अर्थशास्त्री म्हणून चांगला कोणी मदतनीस मिळेल काय म्हणून त्यांनीं विचारलें तेव्हां लोकांनीं रघुनंदन कामतचें नांव सुचविले. तेव्हां “रघुनंदन कामत कोण? एका देखण्या हिदु डॉक्टरांच्या बरोबर कोर्टशिप करणारा हिंदी तरुण म्हणून लंडनच्या हिंदी मंडळींत प्रसिद्ध होता तो काय?” म्हणून लालाजींनीं विचारलें. मंडळी हंसली पण तोच म्हणून त्यांनीं सांगितलें तेव्हां ते म्हणाले तो पोरगा काय मदत करणार व तो कोठे आहे? तेव्हां “तो हिदुस्थानांत गेला आहे व आतां तो आक्टोबरमध्ये परत येईल असे लोकांनीं सांगितले. तेव्हां दुसरा कोणी मदतीला मिळण्याजोगा असेल तर कळवा, म्हणून त्यांस सांगितलें व स्वतः त्यांनीं चौकशी चालविली

गजपतरायांनीं एके दिवशीं आपली सुशिक्षित मंडळी येथें काय करतात म्हणून चौकशी चालविली. ते म्हणाले “या देशांत जर वकिली करण्याची आपल्या लोकांनां मोकळीक ठेवली नाही व डॉक्टरांचें स्टेट लायसेन्स मिळावयास नागरिक असावे लागतें असा बऱ्याच संस्थानांत नियम आहे तर मग येथे सुशिक्षित मंडळी करतात तरी काय ? ”

“येथे कांहीं मंडळी वर्तमानपत्रांच्या संपादकीय खात्यांत नोकर किंवा खासगी लेखक म्हणून आहेत, कांहीं कारखान्यांत केमिस्ट म्हणून आहेत, कांहीं परदेशी व्यापार करणाऱ्या कंपन्यांत कारकून म्हणून आहेत व कांहीं स्वतःच व्यापारी आहेत आणि कांहीं युनिव्हर्सिटीयांत अध्यापक आहेत. ”

“व्यापारी म्हणजे काय, अमेरिकेंतला पक्का माल हिदुस्थानास विकून हिदुस्थानांतला कच्चा माल येथे आणणारेच नाही काय ? ”

“होय.”

वरील उत्तर ऐकून नाखुशीच्या दर्शक सुर-
कुत्या गजतपरायांच्या नाकाच्या दोन्ही बाजूस
इंसू लागल्या !

त्यांच्या सुरकुत्या पाहून एक व्यापारी म्हणाला:
‘येथे हिंदुस्थानी माल आणून विहावा असे
पुष्कळांच्या मनांत येते पण अमेरिकेस ज्याची
राज आहे असा माल हिंदुस्थानांत थोडाच होतो!
तो माल हिंदुस्थानांत होतो तोच विकायचा
हटला तरीहि अडचणी आहेत. हिंदुस्थानी माल
नेयमाने वेळेवर लागेल तितका येत नाही आणि
आपण माल एकदां मागविला आणि खपविला
आणि पुन्हां मागणी केली म्हणजे त्याची क्वालिटी
बेघडलीच असा पुष्कळांना अनुभव आला आहे.’

“माझे एवढेच म्हणणे आहे की हिंदुस्थानांत
माल पाठविणे म्हणजे अमेरिकन मालाची दलाली
रूपे आहे, व हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीस
थोका देणे आहे.”

“मग आम्ही काय करावे ?”

“हिंदुस्थानी मालाचा खप वाढेल असे करावे.”

“त्यांत किफायत होत नाही.”

“मला हांच वृत्ति आवडत नाही। व्यापारांत
पडणाराने केवळ पैशाकडे लक्ष देऊन उपयोगी
नाहीं.”

“तुम्ही हिंदुस्थानी माल खपवावा असे म्हणतां
ते हिंदुस्थानी मंडळींना पैसे मिळावे म्हणून, कीं
येथील लोकांच्या नैतिक उन्नतीसाठी, का हिंदु-
स्थानी लोकांच्याच अध्यात्मिक उन्नतीसाठी.”

लाला गजपतराय हें वाक्य बोलणाराकडे जरा
रोषपूर्वक दृष्टीने पाहूं लागले. आणि आपणांस या
तऱ्हेने उलट बोलणारा हा आहे तरी कोण असा
अर्थ त्या दृष्टींत भरला होता. वरील प्रश्न विचा-
रणारा गंगाधरपंत होता.

गजपतराय यांना आपण वादविवादांत पडले
तर आपण जरा हास्यस्पद होऊं अशी भीति

वाटून कीं काय त्यांनीं बोलण्याचा रोंख बदलला, व
म्हणाले. “माझा मुख्य उद्देश हा होता की हिंदु-
स्थानचा माल येथे खपू नये यासाठी कांहीं विशेष
गोष्टी येथल्या सरकारने केल्या आहेत काय याची
मला चौकशी करावयाची होती. हिंदुस्थानी माल
खपण्यास दुसऱ्या कांहीं अडचणी आहेत काय ?”

“एक अडचण अशी की, येथील मोठाले
व्यापारी आणि कारखानदार सहा महिन्यांची
उधारी देऊं शकतात. आणि हिंदुस्थानांतले इकडे
खपण्यासारख्या वस्तूचे कारखाने इत्के लहान
आहेत की, त्यांस उधारी देखील देतां येणार
नाहीं.”

“मग हिंदुस्थानी माल येथे खपण्यासाठी काय
केले पाहिजे ?”

“कोणत्या तरी कारखान्यांत येथे काम
केलेल्या मंडळींनीं हिंदुस्थानांत जाऊन सर्वच
उत्पादन आणि व्यापार सुधारला पाहिजे. त्याशि-
वाय हिंदुस्थानी पक्का माल येथे येण्याचा संभव
नाहीं.”

“कां बरे ?”

“प्रत्येक धंद्यांत माल एकसारखा निघणे, कार-
खाना एकसारखा चालणे; मालास गिऱ्हाईकी
एकसारखी जागृत ठेवणे, या सर्व क्रिया करण्या-
साठी आणि त्या सर्व काटकसरीने होण्यासाठी
अगदीं अर्वाचीन तऱ्हेचीं यंत्रे वापरणे या गोष्टी
येथील अनुभवाशिवाय चांगल्या तऱ्हेने व्हाव-
याच्या नाहीत असे वाटते.”

“या गोष्टी तुम्ही आतां केल्या पाहिजेत.”

“तुम्ही परत हिंदुस्थानत जातच आहांत
तर तुम्हीच या गोष्टी कराव्यात. येथे आम्हांला
काम आहे.”

“मला हे शब्द ऐकून फार वाईट वाटते,
तुम्ही हिंदुस्थानची सुधारणा करण्याचें कर्तव्य
विसरून जाऊन येथेंच नोकरी किंवा धंदा करीत
राहिल्यात !”

“आम्ही बरीच मंडळी तुम्ही म्हणतां तसे झाले आहे खरे. पण आमची आज जस्त कर-ण्याची ताकदच नाही !”

“ती कां ?”

“आमच्यापार्शी हिंदुस्थानांतील उद्योग सुधारण्यासाठी पैसा नाही. आमची जी मंडळी हिंदुस्थानांत गेली त्यांपैकी कांहीं तेथे भांडवलच मिळत नाही म्हणून परत आर्जि आहेत, व हिंदुस्थानांतल्या पुढार्यांनीं त्यांस कांहींच उत्तेजन दिले नाही म्हणून ते सांगतात. बरे, अमेरिकन भांडवल-वाल्यांचे हिंदुस्थानांत कारखाना काढण्यासाठी पैसा लावण्यास मन वळवावे म्हटलें तर तुम्ही पुन्हां परक्या भांडवलवाल्यांचे कारखाने म्हणून ओरड करणार. !”

“ही ओरड तुम्हास प्रतिबंधक होते काय ?”

“मुळीच नाही, कां कीं हिंदुस्थानांत कारखाना काढला असतां तो कसा फायदेशीर पडेल याची आम्हाला येथें माहितीच देतां येणार नाही. फायदेशीर पडणार म्हणून खात्री असती तर त्या ओरडीला आम्ही मुळीच जुमानले नसतें, कारण ही परक्या भांडवलाविरुद्ध ओरड म्हणजे अज्ञानी लोकांची ओरड आहे.”

“परक्या भांडवलाविरुद्ध ओरड करणारे हिंदुस्थानांतील पुढारी अज्ञानी व तुम्ही स्वतःस सज्ञानी समजतां !” लाला गजपतराय रागावून बोलले.

“आम्ही व्यक्तींची तुलना करीत नाही. विशिष्ट मत सज्ञानी मत आहे कीं अज्ञानी मत आहे याविषयीच बोललों. आमची खरोखरच अशी समजूत आहे कीं, परकीय भांडवल हिंदुस्थानांत अधिकाधिक गेलें तर त्यांत हिंदुस्थानचा फायदाच आहे.”

“तुमचें हें मत अगदीं चूक आहे.”

इतक्यांत डॉ. सरंजामे पुढें होऊन म्हणाले “या प्रकारचा वादविवाद सध्यां करून आम्ही.

आपल्या स्वागतानदाचा विघाड करूं इच्छीत नाही. मी आज आलों आहे तो विशेषकरून मिस्टर आणि मिसेस कामत यांचें आपणांस सह भोजनासाठीं आमंत्रण देण्यास आलों आहे. शिवाय आमचे मित्र मि. गंगाधर परभणीकर हेहि आहेत तर शक्य असल्यास मिसेस परभणीकर यांचें आदरातिथ्य स्वीकारण्यास आपणांस सवड असेल तर तेहि आमंत्रण करूं इच्छितात, नाही तर तुम्ही मि. कामत यांच्याकडे जेव्हां जाल तेव्हां त्याहि तेथे येतील. म्हणून त्यांनी निरोप कळविला आहे.”

“मला मिसेस परभणीकर यांच्याकडे मि. कामत यांच्या अगोदर जायची इच्छा असली तर ?”

“त्यालाहि हरकत नाही. पण मि. कामत हे न्यूयॉर्कच्या मंडळींत सर्वांत वयाने वडील आहेत त्यांच्याकडे आपला सत्कार अगोदर व्हावा !”

“बरे, तुम्ही सांगाल तसे—त्यांचा पत्ता य पत्रावर आहेच.”

प्रकरण १९ वें.

कामत यांच्या घरीं.

मि. कामत यांच्या घराचे स्वागत लाला गजपतराय यांस बरेच आवडलें. जेवण जरी अमेरिकन पद्धतीने म्हणजे टेबलावरच झालें, तर जेवण मराठी आंग्लोइंडियन पद्धतीचें मिश्रण करून तयार केले होतें. दही व ताक हीं जेवणांत असल्यामुळे त्यास विशेषच खुमारी आल होती. व भोजनोत्तर मुखशुद्धीसाठीं मसाल्याच सुपारी होती. जेवणांत पुष्कळसे खोबरे घातलेले अनेक खाद्ये, चोष्ये व भोज्ये होती; व शांता बाईंनीं दुसऱ्या अनेक बाबतींत हिदीपणा ठेवले होता, जेवणाला तीन हिदी स्त्रिया असल्यामुळे लालाजींनां जेवण अधिक गोड लागलें असेल यांत शंका नाही. जेवतांना मराठी रिवाजासंबंधाने

बोलणीं निघालीं, तेव्हां स्त्रिया व पुरुष जेवावयास एकत्र बसतात काय म्हणून लालाजींनी प्रश्न केला, आणि त्याला “नाहीं हो, पुरुष जेवीत असतां आम्हांला वाढावे लागते” असें त्यांनी उत्तर दिलें. त्याच्यानंतर लालाजी म्हणाले कीं “उत्तर हिदुस्थानात स्त्रियांना वाढावे लागत नाहीं हें खरें, पण त्याचें कारण स्त्रियांनां बरोबरीने पुरुष वागवितात असे नाहीं, तर बायकांचें दर्शन पाहण्यांनां झाले तर, मोठी पंचाईत होईल म्हणून !” जेवतांनां गंगाधरपंत म्हणाले अलीकडे बायकांनीं वाढावे हा प्रकार महाराष्ट्रांतहि कमी होत आहे. आणि याचें कारण पडदा जरी नाहीं तरी आमच्या बायका अलीकडे फार नाजूक होऊं लागल्या हें आहे.” त्या वेळेस रुक्मिणी एकदम म्हणाली, “कधीं हो मी वाढायचे नाकबूल केलें आहे! तुम्ही असें बोलूं लागला म्हणजे लालाजींनां वाटेल की मी फार आळशी आहे.” तेव्हां गंगाधरपंत म्हणाले कीं, “मी आपल्या घरची रीत बोलत नाहीं. पण पुष्कळ ठिकाणची अशी स्थिति आहे. प्रो. गोगट्यांच्या घरी मी एकदां श्रावणीला गेलो होतो, आणि श्रावणीनंतर प्रो. साहेबांनीं मला जेवायला ठेवून घेतलें. त्या वेळेस इंदिराबाई कांहीं वाढायला आल्या नाहींत. मी त्यांनां कधीं पाहिलें नव्हते, तेव्हां मी म्हटले कीं, या वेळेस त्या सहज दृष्टीस पडतील. पण तसें कांहीं झालें नाहीं! आणि पूर्वीची जुनी रीत मोडत चालली म्हणून प्रो. गोगट्यांचें अश्रू गाळणें मात्र चाललेंच असतें. पूर्वीची रीत अशी होती कीं कोणीहि मनुष्य कितीहि श्रीमंत असो, त्याची बायको जेवायला सुरवात करण्यास परवानगी देणारी अन्नशुद्धि म्हणजे तूप वाढायला पुढें आलीच पाहिजे. पेशव्यांच्या घराण्यांत देखील ही चाल होती म्हणतात! आणि बायकांनां देखील आपण स्वतः जाऊन वाढण्याची हौस होता. आतां काय! सर्व कांहीं काम करण्याला क्षतिगण पुरुषच!” या

वेळेस बाबासाहेब म्हणाले कीं, “बायकांनीं वाढायला यायला चुकवावयाची रीत मुंबईला शेणव्यांत तर फारच वाढली आहे. जेवायला कोंकणस्थ, देशस्थ वगैरे ब्राह्मण येतात, म्हणून स्वैपाकी त्यांच्यांतलाच पाहिजे म्हणून आमच्या बायकांची समारंभांतले वाढणें चुकविण्यास जी सुरवात झाली ती झालीच! बायकांनीं वाढणे म्हणजे अगदीं अशिष्ट होऊन बसलें. पण खरोखर सांगायचें म्हणजे देखण्या, आणि चांगला सुंदर पोषाख करणाऱ्या बायका वाढायला असल्या म्हणजे जेवणहि अधिक चांगले लागतें!”

बाबांसारख्या पोक्त आणि सभ्यतेच्या व शिष्टतेच्या गुणांनी युक्त अशा मनुष्याच्या तोंडून वरील वाक्य ऐकून सर्वच मडळीं हंसायला लागली. तेव्हां मध्येच शांताबाई म्हणाल्या की “मी पुष्कळदां यांचें पाहिलें. रेस्टरंटमध्ये आम्ही जेवायला गेलों म्हणजे ज्या टेबलाच्या वांट्याला देखणी मुलगी आली असेल त्याच टेबलाशीं जाऊन हे बसतात, आणि कोणती मुलगी कोणत्या टेबलाच्या वांट्याला आली आहे हे चांगले पहाण्यासाठीं रेस्टरंटमध्ये शिरल्यावर ओव्हरकोट काढायला दोनतीन मिनिटें लावतात.” तेव्हां गोविंदराव म्हणाले कीं “तुझ्या जरी हे लक्षांत आले असले तरी हे तूं सगळ्या मंडळींच्या देखत बोलायचें नाहींस. नवऱ्याचीं गुह्यें मनांत ठेवायचीं कीं सगळ्या लोकांत सांगत सुटायचीं !”

जेवतां जेवतां लालाजींनां ही एक गोष्ट पटली की हिदु मंडळींनीं येथें राहिलें तर पाहिजेच. नाहीं तर त्यांच्यासारख्या आल्यागेऱ्या प्रवाशाला असें रुचकर जेवण मिळालें नसतें. कांहीं मंडळींनीं येथें राहिलें पाहिजे हें आपणास पटतें ही गोष्ट लालाजींनीं प्रांजलपणें कबूलहि केली.

हिंदी मंडळींसंबंधानें लोकमत कसे काय आहे म्हणून लालाजींनीं प्रश्न केला. तेव्हां गोविंदरावांनीं सांगितलें कीं “आपण हिंदी लोक इतके थोडे आहोंत कीं, आपल्याविषयीं त्यांचें मत कांहीच

नाहीं. आणि हिदुस्थान हा देश जगांत आहे अशी त्यांस आठवणच नाही असे म्हटले तरी चालेल.” लालाजीनां हें ऐकल्यानंतर “हें तरुण मंडळींनीं लक्षांत ठेवले पाहिजे” इत्यादि गोष्टी बोलून तरुण मंडळींनां उपदेश करण्याची हुक्मी आली. आणि ते पाहून गंगाधरपंत हसले व हें पाहून डॉक्टर सरंजामे देखील हंसले व पुढे लाला जींच्याकडे वळून म्हणाले कीं, “जास्त वय असण्यांत एक फायदा आहे. प्रत्येक पिढीनें आपला भार तरुण मंडळी पुढे करून त्यांच्यावर टाकावा आणि आपण मोकळे व्हावे. तरुण मंडळींचीं कर्तव्ये त्यांनां सांगावीं आणि आपण स्वतः गोष्ट आपल्या अंगाबाहेर टाकावी ही हिदुस्थानी परंपराच आहे.” डॉ. सरंजामे हें वाक्य स्मितयुक्त बोलले खरे पण हंसत हंसत जाऊन तोंडांत चपराक मारण्याची भावना त्यांच्या तोंडावर दिसत होती.

बाबासाहेब कामत यांनी ते बोलणे वाढेल म्हणून आपल्या भाषणाचा विषय बदलला. ते म्हणाले, “कायहो, पंजाबकडे तुम्हां मंडळीचे जे उपाध्याय सारस्वत बाह्य आहेत ते कसे काय रहातात? ते आमच्या सारखेच आहेत काय; त्यांच्यांत व आमच्यांत कांहीं साम्य आहे काय?” असे बोलून त्यांनीं विषय बदलला खरा, पण त्यांत असे झाले कीं, बारी आणि बनजाही म्हणून जे त्यांच्यांत भेद आहेत त्यांत एक भेद आपणांत दुसऱ्यापेक्षां मोठा कसा समजतो आणि हलक्या भेदाची मुलगी बराचसा हुंडा घेऊन ते कशी करतात, इत्यादि गोष्टींवर बोलणीं झालीं. बोलतां बोलतां पंजाबवर बोलणें निघाले; तेव्हां पंजाबला हिंदु नांव “पंचाबुदेश” असें आहे. खरे जुनें नांव तेच आहे इत्यादि गोष्टी गजपतराय बोलले, तेव्हां “असे नांव कोणत्या जुन्या ग्रंथांत आलें आहे?” म्हणून डॉ. सरंजाम्यांनीं प्रश्न केला; तेव्हां त्यावर “तुम्ही सर्व संस्कृत ग्रंथ वाचले

आहेत काय?” म्हणून गजपतरायांनीं उलट प्रश्न केला. तेव्हां डॉ. सरंजामे “माझ्या प्रश्नाचे हें उत्तर नाही” असें म्हणाले. बाबासाहेबांनी पुन्हां विषय बदलला, ते म्हणाले की, “पंजाबचे लोक उच असतात याचे कारण काय? तेथे उंच लोकांनीं येऊन वसाहत केली हे कारण आहे कीं, तेथल्या हवेमुळेच मनुष्य उंच बनतो.” या प्रश्नाचे लालाजींनीं कांही तरी उत्तर दिले; तेव्हां त्या उत्तरावर पुन्हां वाद उत्पन्न होऊं नये म्हणून त्यांनीं पुन्हा विचारले की, “काश्मीरला जाण्याचा रस्ता कसा आहे, तुम्हीं काश्मीरला गेला होता काय?” इत्यादि प्रश्न विचारून डॉ. सरंजाम्यांशीं पुन्हां भांडण उत्पन्न होऊं न देतां भोजनविधि पार पाडला.

भोजनोत्तर पुरुष मंडळी धूम्रपान करण्यासाठीं पारलरमध्ये जाऊन बसली व कांही वेळाने गजपतरायांनीं सर्व मंडळींचा निरोप घेतला, गजपतराय जेवून गेल्यानंतर थोड्या वेळाने डॉ. सरंजामेहि गेले. मात्र जातानां लीलेचा निरोप ध्यावयास ते विरसले नाहींत. पण हा निरोप घेण्याचा विधि घरांतल्या “पोर्च” वर पंधरा मिनिटे चालला होता. आणि त्यानंतर आनंदयुक्त मुद्रें लीला परत आली. रात्र बरीच झाली म्हणून गंगाधरपंत आणि रुक्मिणी यांनी तेथेच रात्र घालवावी आणि सकाळीं ब्रेकफास्ट घेऊन जावे म्हणून शांताबाईंनीं केलेली सूचना सर्वांनां पसंत पडली. गोविंदराव आणि गंगाधरपंत भोजनोत्तर पारलर मध्ये धूम्रपान करित गप्पा मारीत होते, आणि लीला, रुक्मिणी आणि शांताबाई या आंत होत्या. बायकाची जेवणखोलींत बोलणीं चालली होती आणि बोलणें सुरळीत चालण्यासाठीं शांताबाईंनीं खारवलेले भुईमुगाचे दाणे टेबलावर ठेवले होते. बायकांची पुरुषमंडळींवर टीका चालली होती. “डॉ. सरंजामे बोलतांनां बरेच गरम होतात नाहीं?” रुक्मिणी म्हणाली.

“हो, ही गोष्ट मी त्यांच्या कितीदां तरी लक्षांत आणून दिली पण त्यांच्यांत बदल होतच नाही!” लीला म्हणाली.

“ते वर्गीतल्या विद्यार्थ्यांवर असेच गरम होतात काय?” शांताबाईंनीं विचारले.

“नाहीं, ते वर्गीत कधीं रागावलेले दिसले नाहीत. उलट विद्यार्थ्यांत त्यांचा शांतपणाबद्दल फार लौकिक आहे.”

“त्यांच्या वादविवादांत गरम होण्याबद्दल मी ‘त्यांच्या’ तोडूनहि कधीं ऐकले नाही.” रुक्मिणी म्हणाली.

“डॉक्टर सरंजाम्यांच्या कांही रागावण्याच्या आख्यायिका कोलंब्रियांत प्रसिद्ध आहेत. केमिकल सोसायटीत एकदां ते आपल्या प्रयोगांवर निब्रध वार्चात होते, तेव्हां कोणी त्यांना वेडेवांकडे प्रश्न केले, तेव्हां ते गरम झाले आणि अमुक अमुक गोष्टीची मूलतत्त्वे समजणारा देखील असा प्रश्न करणार नाही असे ते म्हणाले. तेव्हां त्यांच्यांकडे सर्व मंडळी विस्मययुक्त मुद्रेने पाहू लागली आणि त्यांचा निब्रध संपल्यानंतर प्रो. स्पेर्टस् त्यांना म्हणाले “अरे, तूं विनाकारण आपल्याला शत्रु निर्माण करतोस! तुला जे सांगावयाचे ते तुला निराळ्या भाषेत सांगतां आले असते. मी जें सांगितले त्यासंबंधानें या प्रश्नाचा अभ्यास केलेल्या लोकांमध्ये मतभेद कधीच नव्हता असे तू सांगायचें होतेंस” असें ते म्हणाले.

“डॉ. सरंजाम यांचा स्वभाव सुधारण्याचे कार्य कोण्या बाईंवर पडेल कोण जाणे!” शांताबाई म्हणाल्या.

“बावांचा स्वभाव तूं कितपत सुधारलास!”

“तुझे बाबाहि चिडखोर होते. ऑफीसमध्ये कधीं कांहीं बिघडलें, आणि त्यांनीं मनांत योजिलेला फायदा कारकुनाच्या दुर्लक्षामुळें बिघडला, किंवा त्यानें कांहीं घोंटाळा करून नुकसान केलें

म्हणजे ते खूप संतापत असत. कधीं एका मनुष्याला लिहिलेले पत्र दुसऱ्याच्याच पाकिटांत जायचें, किंवा कधीं एक माल गिन्हाइकानें मागितला म्हणजे भलताच पाठवायचा; असें झाले म्हणजे तुझ्या बाबांनां असें होत असें की या कारकुनाला काय शिक्षा करूं. असें कांहीं झालें म्हणजे त्यांच्या मनांतली अस्वस्थता ऑफीसांतच रहात नसे. घरीं देखील त्यांनां सर्व प्रकारच्या चुका दिसत!”

“डॉ. सरंजामे वादांत सांपडले म्हणजेच इतके रागीट होतात काय?” रुक्मिणीनें विचारलें.

“मी त्यांचे अस पाहिले आहे कीं, जर कोणी शिष्टपणा दाखवायला लागला तर मात्र त्यांच्या विषयी त्यांचे मत वाईट होतें आणि मग त्यांचें बोलणे तेतपासायला लागतात दुसऱ्या कोणावर रागावत नाहीत” लीला म्हणाली.

“डॉ. सरंजामे याची तुम्ही इतकी कां हो कड घेत असतां?” रुक्मिणीनें विचारले.

शांताबाई हसू लागल्या.

प्रकरण २० वें

रघुनंदनाचें पत्र.

गजपतरायांनां दिलेल्या जेवणानंतर मि. कामत यांच्या घरांतील पुढची महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे रघुनंदनांच्या लग्नाची बातमी होय. लग्नाची बातमी देणारें पत्र लीलेस आले. ते पत्र पॅरिस येथून लिहिलेले होते. त्या पत्रांत त्यानें लिहिलें होतें की बाबा आणि आई यांस आवडेल की नाहीं कोण जाणें पण माझे मयूरीशीं लग्न एक ऑगस्टला झाले ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे लग्न रजिस्ट्रारनें लावलें आणि मि. गोळवलकर यांनीं नंतर स्वतः उपाध्याय बन्न हिंदु पद्धतीनेंहि लग्न लावले. लग्नानंतर दोन दिवसांनींच आम्ही इंग्लंड सोडले, काल पॅरिसला आलों आणि ४ दिवसांनीं

ब्रिडिसीहून हिंदुस्थानला निघण्यासाठी बोटिवर चढणार! मयूरी मला किती आवडत असे हें तुला ठाऊक असेलच, पण त्यावेळेस मी तिला आवडत होतों की नाही यासंबंधाने शंकाच होती. आज ती शंका दूर झाली आहे. आणि आज मयूरी मला पूर्वीच्यापेक्षा किती तरी पटीने प्रिय झाली आहे. दोन आयुष्ये एकत्र होत आहेत आणि आपल्याला आपल्या जन्मभर करावयाच्या कार्यक्रमांत अत्यंत प्रेमयुक्त सहकार्य करण्यास एक छी मिळावी याचा अनुभव ज्यास असेल त्यासच माझ्या आनंदाची कल्पना करतां येईल वगैरे नवपरिणीत तरुण लिहितो त्या प्रकारचा मजकूर पत्रांत होता. तसेच आमचे लग्न झाले तरी मी हिंदुस्थानांत रहावयास जात नाही. आज केवळ महिना दीड महिना बायकोबरोबर घालवितां यावा एवढ्याच उद्देशाने जात आहे. हिंदुस्थानांत मी पंधरावीस दिवस राहिन आणि आक्टोबरमध्ये परत येईन. मी आपल्या प्रोफेसरला पत्र लिहिलें आहे कीं, हिंदुस्थानला मी जात आहे आणि परत यावयास मला दहा पंधरा दिवस उशीर लागेल. म्हणजे आक्टोबरच्या पंधरा तारखेच्या सुमारास मी अमेरिकेस परत येईन. जर मला प्रोफेसरनीं परवानगी दिली तर आक्टोबर १५ पर्यंत हिंदुस्थानांत राहून नोव्हेंबर १५ पर्यंत परत येईन. मला हिंदुस्थान पहावयाचेंच होते आणि आतां तेथें जाण्याला कांहीं तरी निश्चित हेतु उत्पन्न झाला आहे. मी परत येतांना एकटाच येईन असें वाटतें; कां कीं, मयूरीस एकदम अमेरिकेस येतां येणार नाही. मयूरी फार पैसेवाली आहे. तिची मालमत्ता दहापंधरा लाखांच्यावर असल्यामुळे आणि त्यांत स्थावर इस्टेट बरीच मोठी असल्यामुळे तिला एकदम येता येणार नाही. इस्टेट विकायची झाली तरी एकदम विकतां येत नाही. त्यामुळे ती हिंदुस्थानातच कांहीं दिवस राहिल. तिची प्राकटीसहि चांगली जमली

आहे. ती एकदम आपलें आडनांव टाकून देणार नाही. मिसस रायतुरकर—कामन असें आडनांव ती कांहीं दिवस लावणार आहे. आणि पुढे हळूच रायतुरकर हें आडनांव गाळणार आहे....इ.

रघुनंदनाचे पत्र आलें त्याबरोबर मयूरीचेंहि पत्र आलें. त्या पत्रांत मयूरीने लीलेस लवकर लग्न करून घेण्यास उपदेश केला होता. वैवाहिक स्थितीमुळे जरी स्वातंत्र्य कमी होतें तरी त्या स्थितींत जी मजा आहे ती कौमार्त्याच्या स्वातंत्र्यांत नाही. निरनिराळ्या तरुणांबरोबर 'क्लर्टिंग' तरी किती दिवस करावयाचे! ज्या प्रेमाच्या भाषणांत खरेपणा नाही तें भाषण आतां अगदीं मिळमिळित वाटतें. जे तरुण दिसतात त्यांत जो आवडेल तो खटपट करून आपलासा कायमचा करून घेण्यांतच खरी मजा आहे इत्यादि गोष्टी एखादी पुरंधी ज्याप्रमाणे बालिकेस उपदेश करते त्याप्रमाणे मोठ्या आढ्यतेच्या भाषेत मयूरीने लिहिल्या होत्या.

रघुनंदनाच्या लग्नाच्या बातमीचा निरनिराळ्या मंडळींवर निरनिराळा परिणाम झाला. मि. कामत यांस खरोखर आनंद झाला. मिसस कामत यांस फारसे बरें वाटलें नाही, पण फारसें वाईटहि वाटले नाही. त्यांना लग्न होईपर्यंत तें होईल काय अशी भीति वाटत होती पण लग्न झाल्यानंतर त्याचें फारसें दुःख वाटले नाही. त्या म्हणाल्या जातीची कल्पना त्या पोराला काय, आणि त्यांत दोष तरी त्याला काय द्यायचा! मयूरी शांताबाईना आवडत नव्हती असें नाही पण आपल्या मुलाचें सारस्वत जातींत लग्न व्हावें ही जी त्यांची इच्छा होती ती व्यर्थ झाली एवढेंच त्यांना वाटले. मि. कामत म्हणाले कीं, "लग्न झाल्यावर सुनेचा मुका ध्यावा लागेल. तर मला एवढेंच पाहिले पाहिजे कीं जिचा मुका ध्यावयास मला वाईट वाटणार नाही अशी बायको रघूला पाहिजे एवढेंच मी पाहणार. मयूरीचा मुका ध्यायल

झाडी बिलकुल हरकत नाही.” गोविंदराव असे गोलव्यावर शांताबाई रागावल्या व “तुम्ही असलीं वाचत बोलणीं काय बोलतां ! हे तुम्हांला शोभत नाही !” म्हणून नवऱ्यास शहाणपणा शिकवावयास आगल्या. तसेंच सुनेचा मुकाध्यायची अमेरिकन रीतच घाणेरडी आहे असेहि बोद्धे लागल्या. तेव्हा गोविंदराव म्हणाले कीं, लीलेने एखादा सरंजाम्यांसारखा देखणा जांबई घरी आणला म्हणजे त्याचा मुका घेतील तो ! त्यावेळेस अमेरिकन रीत चांगली ठरेल कीं वाईट ठरेल ?”

त्या दिवशी लीलेस जरी आनंद झाला तरी तिला थोडेसे वाईटच वाटत होतें. रघुनंदन आणि ती एकमेकांशी अत्यंत मोकळेपणाने वागत होती. रघुनंदनची तिला नेहेमी संगत असल्यामुळे लग्न करण्याचें देखील तिला महत्त्व वाटत नव्हते. आपल्यापाशीं गप्पा मारायला व दोघे मिळून तिसऱ्याची टवाळी करायला योग्य सहकारी या नात्याने ती त्याच्याकडे पहात होती. तेव्हां आपले विश्वासस्थान मयूरीने हिरावून नेलें असे तिला वाटले. आतां मयूरी देखील जेव्हां परत येईल तेव्हां तीच रघुनंदनास घेऊन बसेल व मी जर त्याच्यापाशीं बोलत बसलें तर ते देखील तिला खपायचे नाही, इत्यादि कल्पना तिच्या मनात आल्या. माझे कांहीं तरी मयूरी घेऊन गेली असे तिला वाटलें. व मयूरीविषयी आतां आपण तक्रार तरी कोणापाशी करावी असा विचार करताच तिला तिच्या विष्णूची म्हणजे डां. सरंजाम्यांची आठवण झाली. अलीकडे तिचे असें होत असे कीं, बाबासाहेब कामासाठीं ऑफिसांत, रघू घरीं नाही, आई घरकामांत, सुंदर शाळेंत आणि ती मात्र एकटी. असें झाल्यामुळें रोज संध्याकाळी ती विष्णूची वाट मोठ्या आतुरतेने पहात असे. रोज कांहीं घडल्यास सांगायचें तरी कोणाला, तर विष्णूला. कां कीं, बाबा पुष्कळदां रात्रीचे क्लवांत जात असत. आपण कांहीं वाचलें व त्यावर चर्चा

करावीशी वाटली तर ती आईबापांपाशी थोडकीच करणार ! तेव्हां ती करायची म्हणजे विष्णूपाशीं आणि विष्णूच्या वाचनासंबंधाने तर तिला फारच आदर होता.

निल्याप्रमाणें आज संध्याकाळीं विष्णूपंत आले, तेव्हां दोघेहि पोर्चेवर बसलीं. लीला थोडा वेळ बोलली नाही. तेव्हां विष्णूपंतांनीं आज मुग्ध कां म्हणून प्रश्न केला. तेव्हां ती म्हणाली “रघूचे मयूरीशीं लग्न झाले हें तुम्हाला ठाऊक आहे काय ?”

विष्णूपंत म्हणाले “आजच मला पॅरिसहून चित्राचे पोस्टकार्ड आलें. मि. रघुनंदन व मिसेस कामत जूनिअर अशी सही होती आणि मिसेस कामतच्या पुढें कौसांत मत्तमयूरी रायतुरकर असे लिहिले होते. तेव्हां यांचे लग्न केव्हां झालें म्हणून मी तुला विचारणारच होतों पण आज तू उल्लसित दिसत नाहीस. कां? हें लग्न तुला पसंत पडले नाही काय ?”

“हें लग्न पसंत पडले नाही असें नाही, पण रघुनंदनने लग्न केले हेंच मला बरे वाटत नाहीं”

“म्हणजे काय? रघूने लग्नाशिवायच रहावें !”

“असें कांहीं नाही—पण”

“तर मग ?”

“पण मी आतां एकटी झाले असे मला वाटायला लागलें. मयूरी आतां रघूला घेऊन बसेल आणि तो माझ्या वांट्यास मुळीच यावयाचा नाही !”

“तर मग तूं एकटी राहूं नको, दुकटी हो.”

“आणि तें कसे व्हावयाचे ?”

“मी आतांच तुला विचारतो, माझ्याशीं लग्न करतेस का म्हणून—आपण लग्न करूं म्हणजे तुला एकलकोडेपणा कधीं वाटायचा नाही म्हणून मी खबरदारी घेतो. सांग पाहूं ! माझ्याशीं लग्न करतेस का ?”

“लीलेनें उत्तर दिलें नाही. ती एकदम आपल्या विष्णूच्या बाहुपाशांत निमग्न झाली !”

“ तर मग बाबांना केव्हा विचारणार? ”

“ आजच विचारते, घरांत आई नाही काय? ”

“ आहे. ”

“ मग तिलाच सागतो. खरोखर बाबांना विचारायचें आहे काय? त्यांना खरोखर नुसतें कळवायचें ! ”

“ नुसतें कळविणें म्हणजे फारच “ आज-तागाईतपणा ” होत नाही काय ? ”

“ बाबांनीं नाही म्हटले तर तं लग्नाचा विचार राहिले करण्यास तयार आहेस काय ? ”

“ मुळींच नाही ! ”

“ तर मग विचारण्याचा खोटा विधि तरी कशासाठी ? ”

“ तर मग काय करायचे ? ”

“ तुझ्या आईला आतांच कळविता की तू होय ” म्हणालीस. ”

“ चला तर मग ! ”

मग दोघेहि आंत गेलीं. शांताबाईस विष्णु-पंतांनीं सांगितलें की, “ मी लीलेस विचारलें आणि ती होय म्हणाली. ”

शांताबाईला अत्यंत आनंद झाला, व त्यांनीं लीलेचें चुंबन घेतलें व त्याबरोबर विष्णुपंतांचेहि चुंबन घेतलें तेव्हां लीला आईला म्हणाली “ तू आतां बाबांना काय म्हणशील. विष्णुपंत अजून तुझे जांबई झाले नाहीत ! ”

“ आपला वाड्निश्चय तर झाला. वाड्निश्चय आजच होईल ही माझी कल्पना नव्हती. माझ्या-पार्शी आतां आंगठी नाही. पण माझ्यापार्शी सिगार आहे तिचा कागरी कंबरपट्टा तुला आंगठी म्हणून देतो. हिच्याची आंगठी आणली म्हणजे मी तो परत घेईन ! ”

प्रकरण २१ वें.

गजपतरायांचें सार्वजनिक स्वागत.

त्या दिवशीं जेवणास जी हिंदुस्थानी मंडळी एकत्र झाली होती ती अनेक प्रकारची होती. डॉ. मैत्र नांवाचे एक कलकत्याचे प्रोफेसर आपल्या शोधांची अमेरिकन लोकांस ओळख करून देण्यास आले होते; ते त्या जेवणाला होते. डॉ. नाग नांवाचे एक बंगाली गृहस्थ यूरोपीयन स्त्रीशीं विवाह करून बोस्टनला स्थाईक झाले होते तेहि तेथेच होते. एक हिंदी राजपुत्र शिक्षणासाठी अमेरिकेत आला होता तो व त्याबरोबर आलेले त्याचे कांहीं अनुचर तेथें आले होते, खिस्ती मिशननें हिंदुस्थानांतून अभ्यासासाठी आणलेल्या कांहीं खिस्ती मुलीहि तेथें होत्या. व कोलंबिया मधले विद्यार्थी हे तर घरचेच. त्यांची सख्या सर्वांत जास्त होती. त्याशिवाय मि. विलकाक्स सारखी कांहीं अमेरिकन मंडळी देखील त्या भोजनास जमली होती. प्रो. शकरराव गोगटे गैरहजर होते. त्यांस त्यांच्या कंपनीच्या कामासाठी महिनाभर हिंड रहावे लागलें असल्याकारणानें त्यांची व गजपतरायांची भेट झाली नव्हती. तथापि प्रो. गोगटेचा स्वागतपर संदेश त्या जेवणाच्या प्रसंगी वाचला गेला. प्रो. गोगटे यांचे आप्त डॉ. सरंजामे हे हजर होते, व त्यामुळे तेथील मंडळींना, प्रो. गोगटे यांचे प्रतिनिधि येथें आहेत त्याअर्थी आजचे जेवण तेथील सर्व प्रकारच्या हिंदुस्थानी मंडळीचे झालें आहे असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नव्हता; कां की, डॉ. सरंजामे हे प्रो. गोगटे यांचे आप्तच होते एवढेच नाही तर त्यांना त्यांच्या मतांचे दरीक समजत असत. पुष्कळ लोक अशी चर्चा करित की, डॉ. सरंजामे हेच प्रो. गोगटे यांच्या मतांचे उत्पादक जरी नसले तरी व्यवस्थितपणें व सयुक्तिकपणें मांडणी करणारे आहेत. डॉ. सरंजामे या वेळेस बरोबर मिस कामत हिला घेऊन आले

होते. मि. कामत हेहि कांही कारणामुळे गैरहजर होते.

लाल गजपतराय हिंदुस्थान देशाचे प्रसिद्ध पुरुष म्हणून हिंदुस्थानांत त्यांची ख्याति होती, आणि त्यामुळेच अमेरिकेतील हिंदुस्थानी मंडळीत त्यांच्याविषयीं आदरभाव होता. गजपतरायहि आपल्या मोठ्या अधिकाराची जाणीव ठेवून तरुण विद्यार्थ्यांपाशीं वागत होते, आणि आज त्यांच्याबरोबर जेवण्याच्या निमित्ताने त्यांचा खास उपदेश ऐकण्यासाठीं कांहीं मंडळी जमली होती. जेवतांना अर्थांत गजपतराय यांनींच मुख्य संभाषण करावे आणि इतरांनी त्या संभाषणास पूरक असेल तेवढेच बोलवे हा संभाषणक्रम स्वाभाविक होता. जेवणाचे स्वरूप खाजगी जेवणासारखें होतें. यजमानकी करण्यासाठी टोस्ट मास्टर कोणीच नव्हता. गजपतराय यांनी, इतकी मंडळी आज जेवणास जमली ही गोष्ट त्या मंडळीच्या लाल गजपतराय या व्यक्तीवर वैयक्तिक प्रेमाची द्योतक नसून जे कार्य त्यांनीं म्हणजे सुशिक्षित हिंदी लोकमताने अंगावर घेतले आहे त्या कार्यावरील प्रेमाची द्योतक आहे वगैरे सांगितले आणि अमेरिकन जनतेत अनुकूल लोकमत तयार करून अमेरिकेतील हिंदी मंडळीला त्या कार्याला कशी मदत करतां येईल हेहि सांगितले. हे सर्व अर्धे-मुर्धे सभेत बोलण्याच्या आवाजांत तर अर्धेमुर्धे खासगी बोलण्याच्या आवाजांत त्यांनीं सांगितलें. नंतर पुढे त्यांचें बोलणें अगदीं खासगीसारखें होऊं लागलें. लाल गजपतराय आधल्या दिवशीं सध्याकाळीं एका प्रसिद्ध व्यापाऱ्याकडे जेवावयास गेले होते, आणि तेथे त्यांचा जो सत्कार झाला त्यावरून तेथील अमेरिकन मंडळी हिंदुस्थानाविषयीं कशी सहानुभूति बाळगतात, त्यांना हिंदुस्थानविषयीं माहिती तरी किती आहे, याविषयीं तेथील हिंदी मंडळीशीं तें आश्चर्ययुक्त शब्दांनीं बोलत होते. ते बोलणे कांही नवख्य

मंडळीनीं केवळ सत्य म्हणून ग्रहण केलें तर कांही मंडळीनीं तें म्हणणे ऐकून नवख्या मंडळीवर अमेरिकन लोक आपला उठाव कसा करतात अशा भावनेमुळे उत्पन्न झालेले स्मित तोंडावर दाखविले, तर कित्येकांनी, गजपतरायांनी या प्रकारची कल्पना घेऊन हिंदुस्थानांत जाऊं नये असे आपआपसांत उद्गार काढले. या प्रकारचे उद्गार काढणारांत डॉ. सरंजामे प्रमुख होते. व त्यामुळे सरंजामे व गजपतराय यांचा थोडासा मनोरंजक संवाद झाला.

“ मी काल मि. रोझनवाम यांच्याकडे गेलों तेव्हां हिंदुस्थानाविषयी अमेरिकन लोकांना किती कळकळ आहे हे दृष्टीस पडले. ”

“ मी अमेरिकन लोकांच्या कळकळीविषयीं बराच साशंक असतो, तथापि आपला अनुभव हिंदुस्थानाला अनुकूल आहे हे ऐकून मला फार आनंद होतो. ” डॉ. सरंजामे यांनीं प्रत्युत्तर दिले.

“ अमेरिकन लोकांनां इंग्रज लोकांनीं हिंदुस्थानावर राज्य करावे हें मुळीच आवडत नाही. त्यांच्या सहानुभूतीचा आपण फायदा घेतला पाहिजे. ”

“ अवश्य घेतला पाहिजे, पण त्यांच्या सहानुभूतीचे स्वरूप आम्हांस कळलें पाहिजे आणि त्यांच्या सहानुभूतीचा फायदा कसा घेतां येईल यासंबंधानेहि आपली कांही कल्पना असेल तर तीहि आम्हाला कळवावी. प्रत्येक अनुकूल परिस्थितीचा फायदा घेण्यास येथील हिंदुस्थानी मंडळी अगदी टपलेली आहेत. ”

“ मला अगोदर असे दिसून आलें कीं, अमेरिकन लोकांस हिंदुस्थानाविषयीं माहिती किती तरी आहे! पुष्कळ प्रसंगीं इतकी माहिती मला देखील नाही म्हणून मला त्याची लाज वाटायला लागली. ”

“अशी कोणती माहिती, कीं जी त्यांना आहे व तुम्हाला नाही?”

“मिसू रोझनबाम मला अनेक गोष्टीविषयी विचारू लागली. तुम्ही कालिदास वाचला आहे काय? वेदांतलीं सूक्ते ही जोरदार कविता आहे काय? द्रविडियन पद्धतीचे वास्तुशिल्प तुम्हांस आवडते काय? मोनिस्ट पद्धतीची विचारपद्धति हिंदूंच्या धार्मिक विचारांत वाढत आहे काय? इत्यादि प्रश्न तिने विचारले.”

“आणि त्या प्रश्नांवरून तुम्हांला असे वाटू लागलें कीं अमेरिकन मुलींना सुद्धा हिंदुस्थानची किती तरी माहिती आहे?”

“अर्थात असें वाटलेंच! आणि त्या बरोबर असेंहि वाटले कीं, ज्या देशांतल्या मुली आपणांसंबंधानें इतकी माहिती मिळविण्याची तसदी घेतात त्या मुलींना आपल्या देशाविषयी जिज्ञासा, आदर किंवा त्नेहभाव हीं असलींच पाहिजेत.”

हे ऐकून लीला एकदम हंसू लागली. तिचीं बोटें दाबून तिला हंसू नको म्हणून डॉ. सरंजामे यांनीं सुचविलें व पुढें ते बोलले.

“गजपतराय, मी आपल्यापेक्षां लहान आहे. आपण जास्त अनुभवाचे गृहस्थ आहांत. तथापि मला असें वाटतें कीं, या अमेरिकन लोकांचे अंतःकरण मी अधिक जाणतो आणि तुम्हांस मी एवढेच सांगतो कीं रोझनबाम मंडळींनीं तुम्हांला बनविलें!”

“आणि तें कसें?”

“पहा, आजच्या सकाळच्या पत्रांत तुम्हीं त्यांच्याकडे जेवावयास गेला होता त्याचें वर्णन आहे. पत्र १२ वाजतां छापयाला गेलें आणि तुम्हीं ११ वाजेपर्यंत त्यांच्याकडे होतां. पत्रामध्यें तुम्हीं, हिंदुस्थानामध्ये इंप्रज लोक हिंदुस्थानी मंडळींस कसे वागवितात याच्यासंबंधानें बोललां त्याचें संक्षेपानें वर्णन आहे, यावरून तुम्हांस काय वाटतें?”

“मला एवढेच वाटतें कीं हिंदुस्थानाचीं दुःखे जगाच्या नजरेस आणण्यांत मि. रोझनबाम यांनीं तत्परता दाखविली.”

“आणि ती सर्व हिंदुस्थानच्या प्रेमासाठींच दाखविली असेहि वाटते काय?”

“तुम्हीं मराठे लोक म्हणजे फारच साशंक, दुसऱ्याच्या चांगल्या हेतूविषयीं शंका घेणारे! मला तुमच्या पुण्याचा स्फिरिट ठाऊक आहे. कोणी काहीं चांगले काम करायला लागला म्हणजे तुम्हीं त्याच्याविषयी साशंकबुद्धि दाखविलीच!”

“गजपतराय, मी महाराष्ट्रीय आहे, पण मी पुण्यास फारसा गेलोहि नाहीं.”

“तर मग हा साशकपणा तुमच्या रक्तांत आहे. नाहीं तर आईच्या दुधांतहि असेल!”

“गजपतराय, तुम्ही प्राणिशास्त्रज्ञ किंवा मानसशास्त्रज्ञ नाही. आणि त्यामुळे रक्तांत किंवा दुधांत सदबुद्धि, दुर्बुद्धि यांसारखे गुण बीजरूपानें असतात किंवा नाहीं यासंबंधाने तुमचे विचार परीक्षणामाठीं घेण्याचे कारण नाही व तीं शास्त्रे मीहि इतक्या मर्यादेपर्यंत अभ्यासली नाहीत, तेव्हां संशयबुद्धीसारखे गुण रक्तांत असतात असे मलाहि अधिकारपूर्वक सांगतां येत नाही. तथापि मी तुम्हांला एवढें सांगू शकतों कीं, तुमच्या दृष्टीस पडलेली माझी ही साशंकबुद्धि जगाचा व्यवहार पाहून आणि त्या व्यवहारांतील स्वाभाविक आर्थिक हेतु दृष्टीस पडून वाढली. अमेरिकन परिस्थितीची आणि तींत वाढलेल्या मानवी हेतूंची मला माहिती नसती तर तुमचे जे समज झाले तेच माझेहि झाले असते खरे.”

“तर मग तुमच्या अमेरिकन शास्त्राप्रमाणें तुम्हाला यांत काय दिसलें हे तरी दृष्टीस पडूं द्या. तुम्हीं पाहिजे तर असे सांगा कीं, मि. रोझनबाम यांना हिंदुस्थानाबद्दल जिज्ञासा नाही, माहिती नाही व कळकळहि नाही.”

भली मरगड्याची फजीती झाली म्हणून पंजाबी व बंगाली विद्यार्थी हंसू लागले.

“मला काय वाटलें तें मी सरळ सांगतों. मि. रोझनबामचा तुम्हाला जेवावयाला बोलवण्याचा प्रधान हेतु एक प्रसिद्ध गृहस्थ त्यांच्याकडे जेवावयाला गेला एवढ्याच गोष्टीची प्रमिद्धि करावी हा होता. त्या हेतूचें प्राधान्य असल्याशिवाय तुम्हीं अकरा वाजेपर्यंत जें बोललां तें रात्री बारा वाजण्याच्या अगोदर वर्तमानपत्राच्या हपीसांत पोचलें नसते आणि वर्तमानपत्रांत साधारणपणें दहा वाजेपर्यंतच मजकूर पुरा करून ठेवतात, तर तुमच्या जेवणासंबंधाने व तुमच्या सभाषणासंबंधाने मजकूर रात्री वेळेवर येईल असें अभिवचन रोझनबामकडून “मार्निंग टयाटलरला” अगोदरच गेले असलें पाहिजे.

“आणि इतकें करण्यांत रोझनबामचा हेतु काय ?”

“हेतू अनेक असतील; रोझनबाम हा गोमांस आणि चरबी यांच्या व्यापारांतून आलेला, आपण श्रीमंत झालो पण महत्त्वाच्या वर्गांत मोडत नाही, म्हणून त्यास भावना असली पाहिजे व थोडेंसें दुःखहि होत असले पाहिजे व यासाठी तो सामाजिक प्रसिद्धीसाठी हापापला आहे. आपल्याकडे पुष्कळ मोठे लोक येतात हें त्यास जाहीर करायचें असतें. आपलें नांव वर्तमानपत्रांतून वारंवार यावें म्हणून वर्तमानपत्राच्या कंपन्यांचे शेअर यानें विकत घेतले आणि त्यांच्याकडे कोणत्या शास्त्रज्ञाचा किंवा विद्वानाचा सत्कार झाला इत्यादि वर्णनाचे लेख वर्तमानपत्रांत वारंवार येतात. या आठवड्यांत कोणाला बोलवावें याविषयी विचार ज्यावेळेस चाडू असेल त्यावेळेस आमंत्रणास योग्य अशा व्यक्तींची यादी चाडू वर्तमानपत्रें पाहून त्यांच्या सोशल सेक्रेटरींनी तयार करून दिली असेल. तीत तुमचेंहि नांव असेल तेव्हां वैचित्र्यासाठी म्हणून तुम्हांस आमंत्रण

केलें असेल. तें हिंदुस्थानच्या प्रेमासाठीच असावें असे मला वाटत नाही.”

“पण माझ्या पुस्तकासंबंधाने त्याला माहिती होती. आणि त्या पुस्तकाचा उल्लेख येथील पत्रांतहि आलेला नव्हता !”

“तुम्हांस बोलवावयाचें टरल्यानंतर तुमच्यासंबंधी माहिती स्पेशल सेक्रेटरींनी तयार करून रोझनबामपुढें ठेवली असेल.”

“पण या प्रकारच्या सोप्या स्पष्टीकरणाच्या स्वीकारास एक अडचण येते.”

“ती कोणती ?”

“मी ज्यावेळेस गेलो त्यावेळेस खुद्द मि. रोझनबाम घरीं नव्हतेच. मिस रोझनबामच डोंईगरूममध्ये होत्या, आणि माझे प्रथम बोलणें मिस रोझनबामशीं झाले आणि त्यांच्या बोलण्यावरून त्यांना हिंदुस्थानची माहिती किती आहे हें मला कळलें, इतकी माहिती-त्यांतली पुष्कळ मलाहि अपरिचित-त्यांना हिंदुस्थानविषयी सहानुभूति-असल्याशिवाय कशी झाली ?”

“लाला गजपतराय, तुमचा हा प्रश्न ऐकून सामान्य सुशिक्षित अमेरिकन मुलीस हंसू आल्याशिवाय राहणार नाही. सत्काराच्या कल्पना इकडे जशा वाढल्या आहेत तसें सत्कार करण्यांत कौशल्याहि वाढले आहे. प्रत्येक सुशिक्षित आणि त्यांतल्या त्यांत “सोसायटी” मधली तरुणी सभाषणकुशल असावी लागते, कोणत्याहि प्रकारचा मनुष्य येवो, त्याला परिचित असें वातावरण उत्पन्न करण्यासाठी त्याला ज्यांत गम्य असेल अशाच गोष्टी काढावयाच्या. कोणी नेमिस्ट असेल तर त्याला केमिस्ट्रीसंबंधाने बोलण्याची संधि देण्यासाठी भाषण उकरून काढावयाचे, कोणी कायदेपंडित आला, तर कायदासंबंधाच्या कांहीं विषयांवर चर्चा करावयाची. या सर्व गोष्टी सामान्य “होस्टेस”च्या परिचयाच्या आहेत. इंग्लंडांतील

कोणी लॉर्ड येवो, त्याच्या आत्तासंबंधाची चौक-
शीहि, त्यांची नावे घेऊन मिस्र रोजमबामसारख्या
मुली त्यांच्यापाशां करतील, कोणी बालकन
आला तर बालकन भांडणासबधी बोलतील. काय
बोलावयाचे याची तयारी दुपारी करतील व सध्या-
काळी जे बोलणे बोलावयाचे ते बोलतील आणि
दुसऱ्या दिवशी ते विसरून जातात!”

त्यानंतर लालाजीनी सभापणविषय दुसराच
काढला. सुशिक्षित हिंदूंनी हिंदुस्थानांत परत जावे
किंवा अमेरिकेतच रहावे हा प्रश्न त्यांनी पुढे घेतला.
हा वादविवाद जेव्हा सुरू झाला तेव्हा लॉर्डने
डॉ. सरजामे याची बोट घट्ट टावली. हा प्रश्न
थोडाबहुत मुख्य भांडणाचा हांता. का की, या
दोहोमध्ये जी गोष्ट श्रेयस्कर ठरणार ती गोष्ट कर
णारे अधिक चांगले ठरणार, आणि हिंदुस्थानांत
परत न जाता अमेरिकेत राहणे ही गोष्ट जर वाईट
ठरली तर “सेटलर्स असोसिएशन”चे सर्व सभा-
सद म्हणजे अश्रेयस्कर मार्ग आचरणाराची टोळी
ठरणार!

डॉ. सरजामे म्हणाले “हा अत्यंत वादाचा
प्रश्न आहे. यावर आमच्यांत तीव्र मतभेद आहे.
तर आपण हा प्रश्न येथे चर्चेला घेऊ नये अशी
मी आपणांस सूचना करतो.”

“जर या प्रश्नावर तीव्र मतभेद आहे तर
मला तो समजलाच पाहिजे. या प्रश्नावर माझे
आतांचे मत येथे सुशिक्षितांनी कायमचा निवास
करण्याविरुद्ध आहे. तथापि दुसऱ्या वाजूला सत्य
नेसेल असे म्हणण्यास मी प्रवृत्त होणार नाहीं.
येथेच राहणारी मंडळी अमेरिकन समाजांत मिस-
लून जाणार, म्हणजे ती आपल्या देशाला पारखी
होणार; तर येथे कायमचा निवास करण्याचे
ध्येय येथील तरुणांनी ठेवू नये असे माझे मत
आहे. येथे तुम्हांस राष्ट्ररूपाने अस्तित्व राहणार
नाहीं. यासाठी येथेच कायमचा निवास करण्याची
कल्पना श्रेयस्कर नाही असे मी समजतो.”

आशुतोष चौधरी मध्येच म्हणाला “या
विषयावर आमचा आणि डॉ. सरजामे यांचा
वादविवाद नेहमी चालतो.”

“डॉ. सरजामे, तुमची विचारमालिका लाला-
जींच्या कानावर येऊ द्या; ते त्याची चांगली तपा-
सणी करतील.” दुसरा एक विद्यार्थी म्हणाला.

“मी तपासणी करण्याच्या दृष्टीने विचारीत
नाही. मला दुसरी वाजू समजावी हीच माझी
इच्छा आहे.” लालाजी बदले.

“आम्ही जे हिंदुस्थानांत परत जात नाहीं व
अमेरिकेतच निवास करून रहातो, त्यांचा आयु-
ष्यक्रम व्यर्थ आहे, त्या आयुष्यक्रमामध्येयरूपता
नाही. अग्रे कसे म्हणाले आम्ही आपली उपजी-
विका येथे करतोच आहो ना आणि ती उप-
जीविका हिंदुस्थानमध्ये होत असते तिच्या-
पेक्षा किती तरी पटीने अधिक चांगल्या तऱ्हेने
आम्ही करीत आहो! प्रत्येकाने आपली सांपत्तिक
स्थिति सुधारावी हेच ध्येय साधारणपणे कुटुंबा-
पुढे असते. येथे येणारे जर्मन, रशियन, पोलिश,
डच, स्कॅंडिनेव्हियन हे सर्व प्रकारचे लोक
आपल्या स्वतःच्या आर्थिक उन्नतीकडे व आपल्या-
पेक्षां आपल्या मुलाला कौटुंबिक स्थिति चांगली
याची एवढेच पहात आहेत. तर मग आम्ही जर
आमच्याच वैयक्तिक हिताकडे पाहू लागलों तर
तुम्ही आम्हांस वाईट का समजतां?”

“ध्येयच निवास करू इच्छिणाऱ्या व आपले
सांपत्तिक दृष्ट्या बरे व्हावे म्हणून प्रयत्न कर-
णाऱ्या भारतीयांस मी तरी निदान येथे कायम
वसती करू इच्छिणाऱ्या डयानिश किंवा पोलिश
लोकांपेक्षा कमी समजत नाही. पण माझ्या बोल-
ण्याचा उद्देश तुमच्या लक्षांत आला नाही.
एखादा हिंदु ख्रिस्ती झाला म्हणजे तो ज्याप्रमाणे
आपल्या जातीला किंवा समाजाला पारखावोतो
त्याप्रमाणेच मनुष्य अन्य देशी जाऊन त्या
समाजाचा नागरिक बनल्याने होतो आणि या

तत्कावर यूरोपातील, किंवा एशियांतील लोकांनी अमेरिकेचे नागरिक व्हावे हे मला आवडत नाही. आता अमेरिकेन हिंदुस्थानातून आलेल्याना नागरिकत्व देणें त्वाचे नागरिके आहे त्याजची हिंदूनी येथे नागरिक होण्याचा प्रश्नच मिटण्या जाई. व जरी त्वाचा एक अधिकार येथे कमी झाला आहे तरी मला एक दृष्टीने आनंदच होतो. अमेरिकेन राष्ट्राने हिंदूना त्यांना त्वाच्या म्हणजे त्यान रानेही जाण्याची आज्ञाच द्यायला. हिंदू स्थिती साध्या तरी त्यांना तो रानेही म्हणून शृंगरीयान नानाज बरोबरीने त्यांना नाहीं याच इच्छे मला त्याच कारणांमुळे आनंद होतो. पण त्याबरोबर मी देखि सांगतो की जरी स्कॅडिनेव्हियन प्रोफेसरा सांगितो एकरूप झाले तरी त्यांनी दोष देणार नाही पण हिंदुस्थानी नडकी जर त्या देशाची एकरूप झाली तर मी त्याच दोष देईन."

"आणि तें काय?"

"स्कॅडिनेव्हियन जर येथे राहून एकरूप झाले तर तो केवळ तैल्यगी ब्राह्मण कुटुंब महा-राष्ट्रीय झाले एवढ्या पुराचाच फरक आहे. ते आपला धर्म नोडित नाहीत."

"आणि धर्म धर्म म्हणून तरी तुम्ही काय समजता? ईश्वरविषयक मत त्वाच्या धर्म वदलण्यात प्रत्येकाचा अधिकार नाही काय? धर्म हा कोणी केवळ आणि तो कोणासाठी आहे? धर्म हा माणसांसाठीच माणसांनी केवळ आहेना? जो कपडा अनुपयुक्त आहे तो टाकून देऊन नवीन कपडा धारण करण्यांत ज्याप्रमाणे काही दोष नाही त्याप्रमाणेच धर्माची गोष्ट आहे. जो धर्म उपयुक्त पडेल तो घ्यावा आणि जो अनुप-युक्त होईल तो टाकून द्यावा."

"हे! मी माझ्याचाने हे शब्द ऐकवत नाहीत! तुम्ही धर्मगुरू, दुर्बुद्ध, गतिभ्रष्ट आणि अर्थद्वेषन झालां आहां. कपड्यासारखेच धर्मास लेखणे हे बरोबर नाही. उपमा देणें ही लटपट आहे."

गजपतरायांचे हे बोलणे ऐकून वीलेने डॉ. सरजामे यांच्याकडे पाहून जरा स्मित केले.

"तुम्हांला माझे बोलणे ऐकून नसेल पण त्यावरून ते चुकीचे होत नाही." डॉ. सरजामे म्हणाले.

वीलेचे स्मित पाहून थोडे ताळ्यावर येऊन गजपतराया म्हणाले "मी कोणत्या कडक भाषा वापरली याबद्दल तुम्हांला भाकीत सांगतो, पण माझे म्हणणे एवढेच की ज्या जगाताने जाण्याने फायदा होईल त्या जगाताने जाण्याची राणी ताराच त्वाचे तत्त्वच बरोबर नाही. सांगतां तुम्ही जगात त्याच म्हणण्याची तयारी देण्याचा सार्वजनिक आहे."

"स्वार्थत्याग बरोबर नाही तर त्या ज्याच्या हितासाठी करावयाचा तो जगून जाण्या पाहिजेना? तुम्ही म्हणाले तो तो पुढे जाणून होईल. पण व्यक्तीचा आयुष्य एकच आहे. पश्चात ठेवा. समाज जागृत होण्यासाठी व्यक्ती म्हणाने भरून जाण्याकडेच तर होणार नाहीना?"

"विदुस्थान आता जागे होत आहे; जात-हितासाठीच कर्तव्यतत्पर होत आहे; तुम्ही त्यास मदत करू पाहिजे."

"जे मोठे कार्य विदुस्थान जगावर घेईल त्याला मदत करणाऱ्यांचे काम आम्ही अग्र्य करू."

"तुम्ही मग तुम्ही स्वराज्यसंपादनसाठी काँग्रेसने जो प्रयत्न करणवित्या आहे त्यास मदत का करिते नाही?"

"काँग्रेस जर गरीब प्रयत्न करित असेल तर आम्ही तसे मदत करू, परंतु जी प्रत्येक गोष्ट तुम्ही कराल तिची 'री' आम्ही आढावी असे नाही. स्वराज्यसंपादनसाठी जायते काय प्रयत्न करित आहे; व त्यास आम्ही मदत कोणत्या फेला पाहिजे तें त्यांना."

"विदुस्थानात जर तुम्ही म्हणाले जगून जाण्या प्रयत्न कराल आणि या प्रयत्नात तुम्ही सर-कारची काही मदत मागिते, तर आम्ही

सेटलर्स असोसिएशनची मंडळी व्यक्तिशः किंवा शक्य झाल्यास संस्थेच्या मार्फत मदत करण्यास कमी करणार नाही. सध्या अमेरिकेने लीग ऑफ नेशन्सच्या बाहेर पडावे म्हणून मत होऊं लागलें आहे. अमेरिका जर लीग ऑफ नेशन्सच्या बाहेर पडावयाची राहिली, आणि हिंदुस्थानासंबंधाने तुम्हाला लीग ऑफ नेशन्सच्या पुढे काही ठराव मांडावयाचा झाला तर आम्ही त्यासंबंधाने येथील सरकारने तुमच्या योजनेस मदत करावी म्हणून अवश्य प्रयत्न करूं. त्यासाठी वॉशिंगटनला जाऊन फॉरिन सेक्रेटरीची व खुद्द प्रेसिडेंटची गांठ ध्यावयाचे प्रो. गोगटे व मी अंगावर घेतो. तुम्ही हिंदुस्थानांत जा, राज्यव्यवस्थेची जबाबदारी पत्करण्यासाठी एक संघ तयार करा, व त्या संघावर हिंदी जनतेचा इतका विश्वास उत्पन्न करा की, हिंदी जनतेस असे वाटले पाहिजे की, हिंदुस्थान-सरकारच्या नोकरशाहीच्या हाती जी राज्यव्यवस्था आहे ती त्यांच्या हातची जाऊन प्रस्तुत संघाच्या हाती आली तर चांगले होईल इतका त्याविषयी विश्वास उत्पन्न करा. त्या संघांत वाटेल तर इकडची देखील माणसे घ्या. डॉमिनियन स्टेटस मागावयाचे आहे तर त्यासाठी आपली बरीच मंडळी लष्करी शिक्षणासाठी जातील अशी व्यवस्था करा, त्या मंडळीनां एकदम राजाचे कमिशन मिळाले नाही तरी व्हाईसरायचे कमिशन मिळेल असे करा. ज्याप्रमाणे सिव्हिलसर्व्हिसमध्ये जागा मिळाली नाही तर निदान प्राविन्सिअलमध्ये मिळते म्हणून सामान्य शिक्षणासाठी लोक जातात त्या-प्रमाणेच लष्करी शिक्षणासाठी या देशांत अनेक लोक येऊं थ -”

“तुम्ही आज एकदम मोठा कार्यक्रम सांगतां! आजच्या आमच्या असलेल्या तयारीत तुम्ही सह-कारिता करूं इच्छीत नाहीं काय?”

“तुम्ही आमच्याकडून काय अपेक्षितां?”

“आम्ही हें अपेक्षितो कीं, आम्ही हिंदुस्था-

नांत म्हणजे काँग्रेसमध्ये ज्याप्रमाणें योजना करूं किंवा ठराव करूं त्याप्रमाणे तुम्ही येथे करावे. तुम्ही देशाचे येथील प्रतिनिधि आहांत !”

“म्हणजे तुमचे म्हणणे मुख्यतः असें आहेसं दिसते कीं, विचार करून ठरवायचे तुम्ही; आणि तुम्ही ठरविलेले पार पाडायचे आम्ही !”

“होय, माझी समजूत जवळ जवळ तशीच आहे. ”

“येथेंच मतभेद उत्पन्न होतो !”

“कां बरे?”

“मला असे वाटते की आम्ही योजना करावी आणि तुम्ही त्या योजनेप्रमाणे चालावे.”

“हे मुळींच शक्य नाही. ”

“तर मग केवळ तुमची ‘री’ ओढणें येथेहि शक्य नाही. ”

“मला वाटते की, तुम्ही योजना करावी आणि आम्ही तीप्रमाणे करावे असले अत्यंत धाडसाचे मत तुम्ही मला मुद्दाम चिडविण्यासाठी बोलत आहांत. तुमचा हेतु असा आहे काय कीं. मी रागवावें आणि कांहीं तरी बोलायला लागवें? डॉक्टर सरंजामे, तुम्ही चुकत आहांत. मी वकिली आज तीस वर्षे करीत आहे. ”

“मी चिडविण्यासाठी बोलत नाहीं. मी हे सर्व मनापासून बोललो. ”

“तर मग तुमच्या अपेक्षाच अतिशयोक्तीच्या आहेत. ”

“मला असे वाटत नाहीं. हिंदुस्थानच्या लोकांची आज अशी भावना झाली आहे कीं, परदेशीं गेलेले आणि विशेषें करून इंग्लंड, अमेरिका यांसारख्या ठिकाणीं गेलेले जे भारतीय आहेत ते केवळ हिंदुस्थानी लोकांचे प्रतिनिधि आणि हिंदुस्थानी पुढाऱ्यांच्या अपेक्षांचे पूरक व्हावेत. त्यांच्या ज्या राजकीय आकांक्षा व वेत असतील त्यांचेच अमेरिकेंत आलेल्यांनीं पूरक व्हावे. जणूं काय परदेशी गेलेल्यांनां आपलें भवितव्य स्वतंत्रपणें

ठरविण्याचा अधिकारच नाही व देशाचे भवि-
 त्व्य ठरविण्यास त्याहून नाही! तुम्हीं अमुक
 करतां पण त्याचा हिंदुस्थानास काय उपयोगे?
 या तऱ्हेची भावना हिंदुस्थानांतील पुढाऱ्यांच्या
 खाजगी पत्रांत व्यक्त होते, व तीच भावना अमे-
 रिकेस आलेले हिंदुस्थानांतील पुढारी वारवार
 आमच्यापुढे मांडतात, व येथें आलेल्या लोकांच्या
 प्रगतिमार्गांत बुद्धिभेद करून विघ्न आणतात. जेव्हां
 कांहीं हिंदी मंडळी अमेरिकेची नागरिक झाली
 तेव्हां हिंदुस्थानी मंडळीनीं परदेशीं जाऊन तेथल्या
 जनतेचे नागरिक होणे हा मालागमनी प्रकार आहे
 असे तुम्ही बोलू लागला. परदेशीं गेलेल्यांचे कर्तव्य
 तुमच्या मते एकच, आणि तें हें कीं, परत येऊन
 देशाच्या औद्योगिक राजकीय विकासास मदत
 करणे. माझे हरदयाळशीं भांडण याचमुळे होत होतें.
 हरदयाळ येथच्या लोकास असे सांगे कीं हिंदुस्थानांत
 राज्यक्रांति करणे हेच येथील लोकांचे कर्तव्य
 आहे. दुसरे कांहीं नाही. जो पैसा तुम्हाला मिळेल
 तो राज्यक्रांतीकडे लावा. आमच्या मते हा प्रयत्न व्यर्थ
 होता. राज्यक्रांति हिंदुस्थानांत लढाईच्या वेळेस
 देखील होणार नाही. व जोपर्यंत ब्रिटिश आर-
 मार भरभक्कम आहे तोपर्यंत अमेरिकेत खरेदी
 केलेला दारूगोळा पोचणारच नाही. आणि मी
 साकामेतोच्या गदर परिषदेत जे युद्धांत पडण्याचें
 नाकारलें तें एवढ्याच साठी की माझ्यामते हें कार्य
 मुळींच यशस्वी होणार नाही. आणि जो प्रयत्न
 बीज धरून रोपटे दिसू लागल्याबरोबरच कापला
 जाणार त्या बंडाच्या प्रयत्नांत आपण पडूं नये व
 इतरांस तिकडे जाण्यास उत्तेजनहि देऊं नये असे
 मी ठरविले. इकडून प्रयत्नानें पाठविलेला दारू-
 गोळा व्यांकांकला अडकून पडलाच की नाही?"

“हरदयाळाचे प्रयत्न मला सर्व प्रकारे समत
 नाहीत पण जो प्रयत्न फसणार तो करायला
 लागूच नये असेहि माझे मत नाही. कां कीं,
 प्रयत्न कोणता यशस्वी होईल हें नेहमी कधींच

अगोदर सांगतां येत नाही. जर देशाला स्वतंत्र
 करण्याचा प्रयत्न फसणार आहे तर तुम्हीं तरी
 लष्करी शिक्षण कशासाठी घेतलें, आणि क्याप्ट-
 नच्या हुद्द्यापर्यंत चढण्याची यातायात कां केली?"

“माझा शिक्षण घेण्यांत कांहीं निश्चित हेतु
 नव्हता, तथापि लष्करी शिक्षणामुळें मला या
 प्रश्नाचा लष्करी दृष्टीनें जो विचार करतां आला
 त्याचा फायदा मी स्वतःला व इतरांनां करून देऊं
 नये काय?"

“मी तुम्हांस लष्करी शिक्षण घेण्याबद्दल
 किंबहुना लोकांस तुम्हीं बंडापासून परावृत्त केले
 त्याबद्दल दोष देत नाही. मी अयशस्वी होईल
 असा प्रयत्न करूं नये या तऱ्हाला आक्षेप घेतों.”

“जो प्रयत्न फसणार तो करूं नये असे
 सर्वसामान्य विधान मी केले नाही. माझे म्हणणे
 प्रकृत राज्यांतीच्या विषयासंबंधानें आहे.”

“तुम्हीं लोकांस परावृत्त केले याबद्दल जरी
 तुम्हांस मी दोष देत नाहीं तरी राज्यक्रांतीसाठीं
 आपल्या मंडळीकडून झालेला हा प्रयत्न केवळ
 व्यर्थ झाला असे म्हणण्यास मी तयार नाहीं.
 जेव्हां युद्धाचा किंवा हिंदुस्थानचा इतिहास लिहि-
 ण्याची वेळ येईल तेव्हां या साम्राज्यावरील संक-
 टाच्या काळात देखील हिंदुस्थान स्वस्थ बसला
 नाहीं त्याने स्वातंत्र्यासाठीं थोडेसे हातपाय हल-
 विले असे यानें सिद्ध केले आणि हिंदुस्थानचा
 काळीमा दूर केला असें मी म्हणें.”

“मला हे कळत नाहीं कीं, तुम्हीं राष्ट्रविकास
 कसा करूं पहातां? तुम्हाला हिंदुस्थानांत ब्रिटिश
 अमलाखाली स्वराज्य पाहिजे कीं, हिंदुस्थान हें
 स्वतंत्र राष्ट्र करावयाचें आहे?"

“मी सध्यां एवढेच सांगतां कीं, आम्हांस
 साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य याच्या पलीकडचें कांहीं
 दिसत नाहीं, पण जर कोणी देश स्वतंत्र कर-
 ण्याची खटपट केली तर तीहि वाईट हाईलसें
 वाटत नाहीं.”

“पण या दोन्ही गोष्टी परस्परविरोधी नाहीत काय ?”

“मुळीच नाहीत.”

“त्या फया काय ? जर तुम्ही स्वतंत्र होऊ इच्छीत असला तर ब्रिटिशांना तुमच्यावरील अमल करडा केल्या पाहिजे, आणि साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य व उगाच रक्तपात वाढू नये हेच हिंदुस्थानच्या राष्ट्राचे ध्येय असेल तर आपला जमल करडा राखण्याचे त्यांना कारण नाही !”

“माझे स्वतःचे मत असे आहे की रक्तपाताचा किंवा ब्रिटिश सत्ता झुगारून देण्याचा जितका प्रयत्न होईल तितका आम्हाला, अंतर्गत सुधारणा करा, नाही तर वडे तरुण वडाकडे प्रवृत्त होतात असे सांगण्याचा मार्ग मोकळा होईल.”

“म्हणजे तुम्हांला राज्यक्रांतीचा प्रयत्न व्हाय यास पाहिजे आहे, पण तो दुसऱ्या कोर्णा तरी करावयास पाहिजे आणि तो एवढ्याचसाठी की त्या प्रयत्नाकडे वाट दाखवून तुम्ही दोन पैसे मिळवावेत, किंवा तुम्हाला महत्त्व यात !”

“तुम्ही आमचे हेतू अत्यंत वाईट दाखविता ! दोन पैसे मिळविण्याचा आमचा हेतू नाही, अतस्थ सुधारणेचा आहे.”

“आणि या दोहोत विशेष भेद आंहेरो मला वाटत नाही. तुम्ही अतस्थ सुधारणा कोणत्या मागता की कायदेमंडळांत आणखी माणस शिरावीत आणि सिव्हिलसर्व्हिसच्या नोकऱ्या देशी लोकांना अधिक खुल्या व्हाव्यात, आणि या मागणीला जोर येण्यासाठी इतर लोकांनी लक्षावधि रुपये खर्च करावेत, बड करावे आणि फाशी जावे.”

डॉ. सरजाम्झांकडे बरीच मंडळां ससिमन पाहू लागली. लाला गजपतराय यांच्या तोडावर देखील आपण जरा वाईट पकडीत पकडलो गेलो आहोत अशी भावना दिसली. पण ते पुन्हां म्हणाले,

“मग सिव्हिलसर्व्हिसमध्ये आपल्या लोकांचा प्रवेश व्हावा यासाठी स्वतःपट हे देशासाठी काम नव्हेय काय ?”

“देशांतल्या फारच थोड्या वर्गासाठी हे काम आहे ज्या इंग्रजीतल्या थोड्या लोकांना नोकऱ्या जास्त पाहिजे आहेत त्यांचा हा कसळ आपण वर्गाविषयी खात्रीचा प्रश्न आहे आणि हा तुम्हाला खर्च जनतेची फायवपृक्त करणारे पुढारी राष्ट्राचे म्हणता. सामान्य जनतेस शि त्पण थोड्यावे म्हणून तुम्ही चळवळ कितपत जोरान चाली—असा. कोणत्याही दृष्टीने तुमच्याकडे पाहिले तरी तुमच्या अपेक्षा इतक्या भिन्नार आहेत की, त्यांच्यासाठी कोणत्याही मनुष्याने रक्तपात एक थोडाही खर्च करण अयोग्य होईल. तुम्ही काय म्हणता की, अतिंत चांगल्या जागा काही लोकांना मिळाल्या व कौन्सिळांत जाण्याची काही लोकांची होस मागावा. या प्रकारच्या सुधारणा सरकारला कराव्यात. माग पाडणारांनी सरकारला बुजगावणे दाखवाव तला काही तरी सापडावे एवढ्याच दृष्टीने तुम्ही अयोग्यतेत सुरू झालेल्या क्रान्तिकारक चळवळीकडे पहाता आणि तिचे अभिनदन करता, यथा एवढ्याच फायद्यासाठी येथील हजारो लोकांनी आपली हाती नव्हती ती संपत्ति खर्च केली आणि हजारो तरुणांनी आपल्या माना फासात घातल्या या सर्व क्रिया चांगल्या झाल्या असे म्हणता; आणि याचा चांगला परिणाम काय म्हणता, तर काही लोकांना मोठ्या नोकऱ्या मिळतील व कौन्सिळांत जमावयास सांप्रदेल ! गजपतराय, तुमची कल्पनाशक्तीच नष्ट झाली आहे काय ?”

हे आवेशाचे शब्द ऐकून हा सभ्यतेचा अतिक्रम झाल्या या भावनेने बरीच मंडळां सरजाम्झांकडे पाहू लागली. इतकात लाला म्हणाली, “मि. गजपतराय सरजाम्झांच्या वाक्यांना जर काही कठोर शब्द निघाले तर त्यांच्यासंबंधाने तुम्ही

वाईट मत करून घेऊं नका. त्यांच्या मनांत आपल्याविषयी योग्य आदरभाव नाही असे मुळीच नाही. डॉ. सरजामे यांस त्यांचे न्यूर्योर्केचे मित्र चांगलेच ओळखतात. ते आता पुष्कळ सुधारले. ते ज्यास सत्पक्ष समजतात त्याच्या समर्थनासाठीं वादविवाद करतांनां पूर्वीं ते फारच आवेशयुक्त संभाषण करीत.”

“ डॉ. सरजामे यांच्या बोलण्याचा मला राम त्रिलकुल येत नाही. मला माझे तारुण्य आठवते. मी आपल्या तारुण्यांत पुष्कळच कडक भाषा वापरली आहे. आमच्यासारखी मडळी तरुण असनांनां त्यांनीं जुन्या पुढाऱ्यांना जी विशेषणे लावली त्यांच्या पुढे डॉ. सरजाम्याचे म्हणणे काहीच नाही ! ”

“ मला तुम्हां वकीली आणि राजकारण ही एकत्र करणाऱ्या मडळीचे अतःकरण ठाऊक नाही असे नाही. या बाबतीत पुण्यांतली राजकारणी मंडळी, कलकत्याची मंडळी आणि पंजाबची मंडळी एकच नमुन्याची आहेत. राज्यक्रांति करावयाचीच झाली तर तीस मदत करावयाची नाही. आपल्या पैशाला व्याज काय सुटलें म्हणून तुम्ही हिशोब पहात बसणार. राजकारणी मंडळीकडून इंग्रजांचे खून झाले म्हणजे तुम्हांस अतःकरणांतून आल्हाद होणार आणि वर्तमानपत्रांतून तुम्ही खुनाचा तिटकारा दाखविणार, एवढेंच नव्हे तर तो खून करणाऱ्या मनुष्यास, आपल्या कृत्याने काहीं लोकांस तरी आनंद झाला, व त्यामुळें देशाचा कांहीं तरी फायदा झाला इतकें समाधानहि मिळूं नये अशी खटपट करणार; तुम्ही त्याला कावर्ड उर्फ, नपुंसक म्हणणार. त्याला देशाचे शत्रू म्हणणार, त्याच्या सद्देतविषयी संशय घेणार, जणू काय त्याने खून करून दोन पैसेच मिळविण्याचा प्रयत्न केला आहे! लालाजी, सांगा पाहूं अशा प्रकारच्या लेखांनी तुम्ही आपली लेखणी विटाळविशी आहे किंवा नाही ? ”

“ पण तुम्ही या देशाचे नागरिक होण्यांत फायदा तो काय ? ”

“ या देशाचे नागरिक होण्यानें हिदुस्थान-संबंधाने येथील लोकमतास जागृत करून येथील सरकारास परराष्ट्रीय राजकारणांत सल्ला देण्यास आम्हांस कायदेशीर अधिकार उत्पन्न होतो—हा राष्ट्रदृष्टीने फायदा आहे. आणि शिवाय ज्या देशांत आम्ही रहातो त्या देशांत इतर लोकांच्या बरोबरीने अधिकार मिळविणें हे आमचे कर्तव्य आहे. येथे राहिले कीं नाही हे आम्हास आमच्या वैयक्तिक हिताच्या दृष्टीने ठरविलें पाहिजे. ”

“ तुम्ही वैयक्तिक हिताच्या गोष्टी कां करतां ? देशभक्तीची जरूर नाही काय ? देशभक्ति हा विषय मोजमापाचा नाही; हा अंतःकरणाचा आहे. केवळ फायदा कशाने होईल याकडे दृष्टि ठेवून प्रेम करणे हे जितकें कौटुंबिक व्यवहारांत गर्ह्य आहे तितकेंच देशभक्तीने प्रेरित होऊन कार्य करण्या-एवजी फायदातोटयाचा हिशोब करून कार्य-प्रवृत्त होणें गर्ह्य आहे. आपल्या मुलाला वाढवून त्याच्यासाठीं खर्च करणे किती फायद्याचे होईल हे जर आईवाप पहात बसले व त्यामुळें पितृप्रेमास व मातृप्रेमास जर नियम उत्पन्न झाले तर जग अधिक सुखी होईल काय ? जें कार्य प्रेमांमुळें व्हावयाचे त्याला तुमचे अर्थशास्त्रीय नियम नको आहेत. स्वातंत्र्यप्रेम ही गोष्ट तशीच आहे. त्यासहि स्वातंत्र्यानें फायदा जास्त होईल किंवा तोटा होईल इत्यादि तसें लक्षणारा अधम होय. येथील निग्रोनां जे खावयास व अंगावर घासण्यास मिळतें तें एशियांतल्या काय पण यूरोपांतल्या राष्ट्रातील लोकांसहि मिळत नसेल. आणि त्यावरून आर्थिक दृष्ट्या हे निग्रोचें दास्य इराणांतील जनतेच्या स्वतंत्र स्थितीपेक्षा अधिक सुखकारक आहे असें म्हणण्यास तुम्ही तयार व्हाल काय ? ”

हे व्याख्यान देतांनां विजययुक्त मुद्देनें गजपतराय सर्व लोकांकडे पहात होते.

“भक्ति व प्रेम यांसारख्या भावना ज्या मनुष्याच्या मनांत आहेत, त्या भावनांचे व्यवहारांत प्रयोजन आहे म्हणूनच आहेत. त्यांची आवश्यकता कधी कोणी नाकारली आहे? वैयक्तिक हिताची भावना मनुष्यांत असते, तिच्याप्रमाणे प्रत्येकाचे आचरण होतें, आणि तुम्हीं तर ती भावना असमर्थनीय समजतां याबद्दलच मला मौज वाटते. तसेच प्रेम आणि भक्ति या भावनांच्या मुळाशीं आत्महिताची जाणीवच आहे. तर आत्महिताच्या गोष्टींची तपासणी प्रेमभावास निरूपयोगी करण्यासाठीं खास नाहीं तर प्रेम भावनेस जास्त कार्यकारी बनविण्यासाठीं आहे.”

“पण तुम्हीं आपल्या मुख्य मुद्द्यापासून दूर पळतां, अमेरिकेंत आयुष्य घालविणें किंवा येथे नागरिक होणें या विषयावर आपण बोलत होतो.”

“विषय सोडून दूर कोण पळतो? वैयक्तिक हित व देशभक्ति यांच्या इष्टानिष्ठतेवर विषयांतर मी केलें नाहीं !”

“येथे आपली वस्ती कां झाली पाहिजे ! आपल्या लोकानीं येथे काय कुटुंबासह यावे ?”

“अवश्य, अगदीं अवश्य !”

“आणि तें कां !”

“आम्हांला कोणतीहि विद्या पूर्णपणे हस्तगत करण्यास अनेक वर्षे येथे राहिले पाहिजे. येथे आम्हीं अनेक वर्षे रहाणार तर आम्हांला लग्नहि येथेंच करण्याची सोय झाली पाहिजे, नाहीं तर आम्हांला इतर राष्ट्रांच्या मुलीबरोबर लग्न करावीं लागणार !”

“मग काय आपल्या मुलींनां हि येथें आणायार्चें !”

“अवश्य आणायार्चें ! त्या आल्या म्हणजे त्यांनां येथील हिंदी मंडळींतून नवरे मिळतील. दहावीस हजार रुपये हुंडा खर्च करण्याच्या ऐवजीं जर एक हजार रुपये खर्च करून मुली येथें पाठविल्या तर त्यांनां महिन्या दोन महिन्यांतच

मागणी येईल. आणि येथील मंडळींनां देखील या देशांत वर्षानुवर्षे राहण्यास हरकत नाही असे वाटेल. मंडळी दहा बारा वर्षे शिकून अनुभव घेऊन हिंदुस्थानांत आली तरच त्यांच्या हातीं भांडवल विश्वासतां येईल.”

“येथे तुम्हांस ब्रह्मचर्यवृत्तीने रहातां येणार नाहीं काय ? विद्यार्थी म्हणजे ब्रह्मचारी असला पाहिजे !”

“याविषयी देखील तुमचे आमचे विचार भिन्न आहेत. पण गजपतराय, आपले बरेचसे सुशिक्षित विद्यार्थी येथून व इंग्लंडहून उपदंश किंवा प्रेमह यांसारखे विकार सपादून जात नाहीत काय ? व ते विकार आपल्या उच्च वर्गांत शिरूं लागले नाहीत काय ?”

“याविषयी मला निश्चित माहिती नाही, पण असें होत असणें शक्य आहे !”

“हिंदुस्थानची संस्कृति वाढण्यासाठीं आपल्या देशांत खटपट पाहिजे आहे. जर आपल्या स्त्रियाहि विदेशी शिक्षणाच्या आणि भावनांच्या बनल्या तर देशी संस्कृतीची जोपासना कशी होणार ? आपण विदेशी बनत चाललों आहों. पण आपला स्त्रीवर्ग आपणांस देशी ठेवात आहे. तर आपल्या सुशिक्षित गृहांतून पूर्ण विदेशी व्यवहार सुरू होईल आणि तो तसा व्हावा हें मला बिलकुल पसंत नाहीं.”

“स्त्रियांस पाश्चात्य शिक्षण मिळालें म्हणजे त्यांचा हिंदुस्थानीपणा कमी होईलसे वाटत नाही.”

“पण मला हिंदुस्थानास पाश्चात्य वळण लागवें हेंच इष्ट वाटत नाहीं. आपली संस्कृति बदलतां कामा नये; तिचा विकास झाला पाहिजे.”

“कोणत्याहि संकृतीचा विकास होण्यास परकीयांशीं संबंध अनुपयोगी आहे काय ? मला असें वाटतें कीं संकृतीस चालना परकीयांशीं संबंध आला तरच मिळते. भारतीय संस्कृतीची जोपासना

चांगल्या तऱ्हेनें हिंदुस्थानांत होणें शक्य नाहीं, असें आता माझे मत झालें आहे.”

“हिंदुस्थानांत शास्त्र व कला यांची जोपासना होणार नाहीं तर हिंदुस्थानास इतर राष्ट्रांच्या बरोबरीनें यावयाची शक्यताच नाही काय ?”

“शक्यता नाहीं असें मी म्हणूं शकत नाहीं. पण भारतीय भवितव्य उज्वल करण्यासाठीं जो प्रयत्न करावयाचा त्याचें पहिलें कार्यस्थान हिंदुस्थान हें खास नाहीं.”

“आणि असें तरी तुम्हीं कां म्हणतां ?”

“कां म्हणतां! तुम्ही असे बोलतां कीं जणू काय तुम्ही हिंदुस्थान पाहिलेंच नाहीं, आणि एखादा अमेरिकन हिंदुस्थानच्या प्राचीन संस्कृतीचे काव्य वाचून ज्याप्रमाणे बोलेल त्याप्रमाणेच तुम्ही बोलत आहां. वस्तुस्थितीची माहिती असून खोटे अज्ञान तुम्हीं पांघरीत आहां अशी मला शंका येते.”

“हिंदुस्थानास स्वातंत्र्य नाहीं म्हणून आज हिंदुस्थान सर्व प्रकारे वाईट झाला आहे. ते स्वातंत्र्य असते म्हणजे संस्कृतीची जोपासना करण्यास साधन झालें नसतें काय ? आणि हिंदुस्थानी संस्कृति ही जगाच्या बरोबरीची करतां येणार नाही काय ?”

“स्वातंत्र्य हें एक प्रगतीचें साधन आहे ही गोष्ट नाकबूल करतां येणार नाहीं. पण स्वातंत्र्य हें एवढेंच प्रगतीस पुरेसे नाहीं. गोरे लोक अमेरिकेस येण्यापूर्वी यथील आमच्या तांबड्या बंधूस स्वातंत्र्य होतेंच पण संस्कृतीची जोपासना त्यांच्याकडून फारशी झाली नाहीं. एखाद्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा नाश हा दोन राष्ट्रांच्या संस्कृतीच्या पायऱ्यांचा दर्शक आहे. राष्ट्र सुसटित असतां संस्कृतीच्या अप्रगतीमुळे स्वातंत्र्य नष्ट झालें तें स्वातंत्र्य संस्कृतीचा विकास न होतां, आणि पूर्वीची सुसंघटित स्थिति नसतां पुन्हां प्राप्त होईल ही आकांक्षा ठेवणें म्हणजे राजकीय गोष्टींचें अज्ञान

व्यक्त करणें आहे. देशांत आज संस्कृति वाढावयाची नाहीं. शास्त्राच्या उत्तेजनासाठीं सरकार पैसा खर्च करणार नाहीं, देशी लोकांच्या मार्फत शास्त्रास उत्तेजन मिळेलसे वाटत नाहीं. यासाठीं शास्त्रवर्धनासाठीं ज्यास धडपडावयाचे आहे, त्यानें हिंदुस्थानांत निवास करावयाचा नाहीं हेच व्रत स्वीकारलें पाहिजे.”

“शास्त्रवर्धनाचे हें दोंग मला देशाभिमानाचें वाटत नसून देशविषयक कर्तव्य चुकविणाऱ्या व्यक्तीचें, आपला आगुष्यक्रम उच्च तत्वांवर आपण चालवीत आहोत, स्वार्थासाठीं चालवीत नाहीं. अशा प्रकारची संपादणी करण्यासाठीं चालविलेले दोंग आहे असे वाटतें. मी स्पष्ट बोलतों मला माफ करा!”

“आपल्याला माफी करण्यासाठीं अगोदर राग आला पाहिजे, आणि जो मनुष्य शास्त्रज्ञ नाही त्यानें आपलें आमच्याविषयीं एखादें मत ठरविले आणि तें आमच्याविरुद्ध असले तर त्याबद्दल राग कसा येणार? तुम्ही व्यवहारांत पडलेले राजकीय चळवळे नसून इतिहासशास्त्राचे आणि राजनीतीचे तत्त्ववेत्ते आहांत आणि अर्वाचीन जगद्विकास पूर्ण जाणणारे आहांत अशी आमची खात्री असती तर तुमचें मत आमच्या विरुद्ध झाले म्हणून आम्हांस वाईट वाटले असते, व कदाचित तुमचे मत आमच्याविषयी बदलावें म्हणून प्रयत्नहि केला असता. पण खरें सांगाऱ्याचें म्हटलें म्हणजे तसा प्रयत्न करावा असें हि वाटत नाहीं.”

हे उद्गार अत्यंत शांतपणानें आणि स्मितयुक्त मुद्रेने उद्गारले, एवढेच नव्हे तर ते उद्गारतांना आपण हिंदुस्थानांतील एका पुढ्यापाशीं आणि आपल्यापेक्षां उच्च अशा मनुष्याशीं बोलत आहोत अशा भावनेनें काढले नसून निराळ्याच भावनेने शांतता धरून उच्चारले. एखाद्या

खेड्यांतला वृद्ध मनुष्य शहरांतल्या तरुण मनुष्यास त्याच्या दोष देतो त्या वेळेस आपल्यास अवश्य काय हे या खेडवळाच्या लक्षांत काय येणार असे नागरिक तरुणांस वाटते? तथापि आपल्या गांवच्या वृद्ध गृहस्थाशी सन्मानाने वागावे या भावनेने कधी कधी तरुण मंडळी जे आत्मसंयमन दाखवितात त्याच वृत्तीने प्रेरित होऊन डॉ. सरजामे ते असे बोलले दिसले.

“तुम्ही मुद्दाम एक निराळा पक्ष म्हणून आपले म्हणणे पुढे मांडीत असाल तर तुमच्या बोलण्यांत कांहीं सत्य आहे म्हणून कबूल करायला मी तयार आहे पण हिंदुस्थानांत तुम्हाला काही करतांच येणार नाही असे जे मांडनां ते मला खरोखरच पटत नाही तुमच्यासारख्या बुद्धिमान रसायनशास्त्रज्ञाने हिंदुस्थानात येऊन येथील उद्योगवृद्धि अंगावर घेतली पाहिजे.”

“तेथे पैसा चांगला मिळेल काय?”

“कदाचित् नाही मिळणार पण तेथील उद्योग-पध्याचा विकास करणे हे देशकार्य आहे. आणि यासाठी ते अगावर घेतलेच पाहिजे.”

“आम्हां तरुण पुशिक्षितांस त्यांचीं कर्तव्ये उच्चासनावरून सांगावयाचीं, त्यांत तरुणांसंबंधाने मोठमोठ्या अपेक्षा व्यक्त करावयाच्या, आणि आपण मात्र केवळ वकीलीसारख्या धंद्यांत गडून जावयाचे, आणि सरकारी जागेची अपेक्षा करावयाची, तरुण मंडळी जर तुमचा सल्ला ऐकून कांही योजना करूं लागली तर त्यांच्या योजनांनां कांहीं एक मदत करावयाची नाही, साहस करण्यास तरुणांस भर द्यावयाची, आणि त्या साहसांत आपण भिसळावयाचे नाही, आपली कातडी बचावण्यांत तत्पर रहावयाचें या तऱ्हेचे पुढारी आम्हांस परिचित आहेत आणि यामुळें पुढ्यांच्या परोपदेशे पांडित्याकडे लक्ष देण्याइतके आम्ही वेडे नाहीं.”

“डॉ. सरजामे, मी वकीली पत्कारिली पण मी आपल्यासारखा रसायनशास्त्रज्ञ असतों तर मी खरोखरच आपले कार्यक्षेत्र हिंदुस्थान केले असतें. तुमचें आतांचे बोलणें पुढ्यांच्या योग्यतेसंबंधानें झालें. आम्ही अनेक वाईट गोष्टी करित असूं. आपल्यापुढे जो प्रश्न आहे तो तुम्ही वाईट कीं आम्हीं वाईट या विषयीचा नाही. अमुक गोष्ट वाईट की चांगली हा आहे. यासाठी जरी आम्ही तुम्हांस म्हटले की स्वार्थाकडे लक्ष देऊन अमेरिकेत राहू नका तर आम्ही स्वतः स्वार्थी आहों हे उत्तर योग्य नाही, गजपतराय स्वतः लबाड मनुष्य आहे असे जरी तुम्ही तंतोतंत सिद्ध केले तरी अमेरिकेत न राहतां देशांत जाऊन काम करण्याच्या क्रियेचें उच्चत्व खोडलें जात नाही, किंवा अमेरिकेत राहून अमेरिकन समाजांत अंतर्भूत होणे गैर आहे हे खोडले जात नाही.”

गजपतरायांच्या बोलण्यांत कांहीं सत्यांश असला पाहिजे अशी शका डॉ. सरजामे यांस येऊ लागली. पण डॉक्टर सरजामे यांस वादांत हरावयाचें नव्हते. ते म्हणाले “येथे रहावे किंवा हिंदुस्थानांत जावें याविषयी वादविवाद संपायचा नाही. इंडियन सेटलर्स असोसिएशनचा मी सेक्रेटरी आहे. प्रो. गोगटे अध्यक्ष आहेत यासाठी त्यांच्या सल्ल्याशिवाय मी बोलूं इच्छित नाही. या विषयावर कांही मी बोललो तर तें संस्थेचे बालणें म्हणून समजले जाईल आणि यासाठी जे मला बालवयाचे ते खरे खुरे संस्थेचेच बोलणे होऊं द्या. यासारख्या काठेण पण महत्त्वाच्या प्रश्नावर जर आपणांस आमचे म्हणणें हवें असेल तर तें संस्थेकडून संस्थामुखानें म्हणजे आफिशिअली व्हावे म्हणजे त्यांत वैयक्तिक कारणांस फांटा दिला जाईल. उदाहरणार्थ कोलंबियामध्ये मला नोकरी आहे म्हणून मी येथे रहाण्याची तरफदारी करतो, ही नोकरी गेली तर मी येथे रहाण्याची तरफदारी करणार नाहीं, असा माझ्याविरुद्ध

वैयक्तिक आक्षेप येईल. आणि यासाठी मला जे कांहीं बोलवायचे ते संस्थामुखानेंच बोलें.”

“मी एवढेंच म्हणतां कीं शास्त्रवर्धन देखील मनुष्य कल्याणासाठी आहे. मनुष्यकल्याण हें जर ध्येय आहे तर तुम्ही सांगा बरे की तुम्ही आपल्या जवळच्या लोकांचे कल्याण इच्छितां कीं दूरच्यांचे इच्छितां? अनेक अडचणी सोसून हिंदुस्थानांतील उद्योग जगविणे त्यांचा विकास करणें ही गोष्ट देशकल्याणाची नाही काय? तसेच तेथील राजकारणामध्ये पडून देशांत लोकमताचा दाब सरकारवर पडावा यासाठी प्रयत्न अनवश्य म्हणतां काय?”

“ “ देशकल्याण ” “ देशकल्याण ” या शब्दांचा आतां मला अगदीं वीट येऊं लागला आहे देशकल्याणाविषयीच्या हिंदुस्थानी मंडळींतल्या कल्पना घेऊन आम्ही तपामू लागलो म्हणजे आम्हांस हंसू येऊ लागते. स्वदेशाभिमानी मंडळी म्हणजे काय तर सरकारला अधिक ओरडून जे शिब्या देतात ते लोक आणि त्यांच्या ओरडण्यांत आम्ही आपला आवाज मिसळला म्हणजे तुम्ही टाळ्या वाजविणार, हिंदु मंडळींच्या हातीं म्युनिसिपालिटीचा कारभार आला असतां काय परिणाम होतो ते पाहून मला तर असे वाटूं लागलें आहे कीं नालायख मंडळींच्या हातीं राज्यकारभार असण्यापेक्षां तो इंद्रजांच्या हातीं असलेलाच बरा. इंद्रजानी तुम्हांस फटके मारावे आणि आपल्या मनांत असेल तसे करावयास भाग पडावे यांतच लोकांचे कल्याण आहे. हिंदुस्थानाची उन्नति व्हावयास पाहिजे असेल तर हिंदी लोकांच्या हाती पन्नास वर्षेपर्यंत कांहीं एक ठेवूं नये.”

“डॉ. सरंजामे तुम्ही जणू काय आमचा सूड घेण्यासाठी आमच्या मतांपेक्षा भिन्न मते प्रतिपादन करीत आहांत. तुमच्याशी या प्रश्ना-

संबंधानें वादविवाद करण्यापेक्षां तुमचे सन्मान्य. अध्यक्ष प्रो. शंकरराव गोगटे यांच्याशीच वादविवाद करणें मी अधिक पसत करतो.”

हा संवाद मौजेने ऐकत असलेले डॉ. मैत्र म्हणाले आपण अगदी योग्य बोलला गजपतराय. आपण प्रो. गोगटे यांच्याशीच वादविवाद करावा.

डॉ. सरंजामे यांस आपला वादांत पराभव झाला असें लोकांस वाटले असले पाहिजे अशी अंधुक कल्पना मनांत आली.

थोड्या वेळानें काफ़ीपान पुन्हां झाले. आतां झाले आतां वेळ पुष्कळ झाला आतां घरीं जावे अशी डॉ. मैत्र यांनीं सूचना केली तेव्हां सर्व मंडळी जाण्यास उठली. जातां जातां लीलेने गजपतराय यांशी बोलण्याची संधि साधली आणि विचारलें की “ हिंदू मुलींनीं येथे येऊं नये असें म्हणतां तर माझ्या आईच्या किंवा इतर येथील हिंदू तरुण मुलींच्या वर्तनांत आपणांस वावगें तें काय दिसले.”

लाला गजपतराय यांस एकदम धक्का दिल्यासारखे झाले ते म्हणाले “ माझ्या कल्पना यासंबंधानें निश्चित नाहींत. तुमच्या आईसंबंधाने तर मला फारच आदर आहे.”

घरी परत जातांना लीला डॉ. सरंजामे यास म्हणाली कीं हिंदुस्थानांत जाऊन कार्य करावे या गोष्टीचें मला महत्त्व मुळींच कमी वाटत नाहीं. मिशनरी जाऊन कार्य करतात ना, त्यांच्यापेक्षां आपल्या हिंदी मंडळींमध्ये कर्तव्यभावना कमी असावी काय. तिकडे फायदा कदाचित् कमी मिळेल.

“ तिकडे जाण्याचे महत्त्व नाहीं असे माझे म्हणणें नाहीं. उच्च शास्त्रीय शोध तेथे होणार नाहीं, देशविकासासाठी किंवा उद्योगविकासासाठी लागणारा पैसा तेथे मिळणार नाहीं.”

“ तर मग तेवढेच सांगावयाचे होते पण तेवढ्यासाठी इतका गरम वाद कशाला पाहजे होता. ”

“ मी वादविवादांत चांगली मांडणी केली नाही काय? ”

“काहीं वेळ चांगली मांडणी केलीस. अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी सांगितल्यास. पण प्रतिपक्षाच्या बोलण्यांत कांहीं सत्य असेल याची जाणीव दाखविली नाहीस त्यामुळे शेवटी शेवटी तुझे म्हणणे पक्षांभासारखे वाटावयास लागले.”

प्रकरण २२ वें.

लग्नानंतर.

लग्न झाल्यामुळे एखाद्या लहान मुलाला नवीन खेळणे मिळाले म्हणजे जसा आनंद होतो तसा आनंद रघुनंदनाला झाला होता. मयूरी देखणी त्याप्रमाणेच चांगली सशक्तहि होती आणि त्यामुळे रघुनंदनाचे आवेशपूर्ण प्रेमसाधन तिला त्रासदायक झाले नाही. रघुनंदनाच्या प्रियाराधनांत कमरेला विळखा घालून बायकोला डोक्यावर घेणे वगैरे कसरतीचे प्रकार असत. लग्न झाल्यानंतर कांहीं दिवस पॅरीसमधील एका हॉटेलमध्ये नवराबायको रहात होती त्या हॉटेलांतील खोलीच्या बाहेर त्यांपैकी कोणी मुळीच पडली नाहीत. जेवण खोलीतच ध्यावयाचे; इतर सर्व विधी त्या खोलीच्या आंनद्या बाजूस असलेल्या क्लबेटमध्ये करावयाचे असे कांहीं दिवस त्यांनी घालविले. मोठमोठ्या हॉटेलांत प्रत्येक खोलीला एक क्लबेट जोडलेले असते. व त्यांतच फलशचा पायखाना, शावरबाथ व टबबाथ यांची सोय असते. असली खोली जोडण्यास रहावयास किती तरी पसंत. एकटें एकटेच स्नान करीत असले म्हणजे पाठ धुण्याची नेहेमी पंचाईत पडते तसली पंचाईत दंपतीस पडत नाही आणि खोलीतच स्नानगृह असले म्हणजे अनेक

गोष्टी सोप्या होतात रघुनंदन स्नानाला जाऊ लागला तेव्हां त्याला स्नानाला मदत करण्यास मयूरी तयार झाली. ती म्हणाली कीं तुला स्नान घालायला मी येते, मला घोडा धुवायची संवय आहेच. पूर्वी मी घोडयावर बसून फिरायला जात असे तेव्हां पुष्कळां मौजेने मी घोडयाला आंघोळ स्वतः घातली आहेच. रघुनंदन म्हणाला तूं मला काय घोडा समजतेस तुला थप्पड पाहिजे काय ?

हे बोलणे चालले होते, तेव्हां मयूरी पलंगावर बसली होती आणि पलंगा शेजारीच रघू सेफ्टीरेशरने हजामत करीत होता. तेव्हां मयूरी सहज पलंगावर उभी राहिली व रघूच्या कमरेवर एकदम स्वार झाली आणि घोडयास हांकण्याचा अविभाव करूं लागली. रघुनंदनास हजामत अर्धीच टाकून देऊन मयूरीचा समाचार घ्यावा लागला. प्रथम मयूरीच्या इच्छेप्रमाणे रघुनंदन घोडेपणा कवूल करून खोलींत इकडे तिकडे हिडू लागला तेव्हा घोडयाने लोकर हिडावे म्हणून मयूरीच थपडा मारूं लागली. तेव्हां रघुनंदन म्हणाला फार शहाणपणा करूं नको घोडा बेफाम होईल आणि चटकन खोलीबाहेर जाईल. मयूरी म्हणाली “जाईना” मयूरीच्या अंगावर त्या वेळेस कपडे फारच अपुरे होते, तेव्हां तो म्हणाला “तुला लोकांनीं असे उघडे पहायला मनाला हरकत वाटत नाही काय?” ती म्हणाली “तुझीच इच्छा असली तर माझी हरकत मुळीच नाही.” तेव्हां रघुनंदन म्हणाला कीं “तूं अगदी निर्लज्ज आहेस आणि फाजील आहेस.” मयूरी म्हणाली “मुळीच नाही. बायकोचे शरीर किती उघडे असावे व किती झाकलेले असावे हें नवऱ्याच्या इच्छेप्रमाणे ठरते. बायकोचे शरीर वाजवीपेक्षा जास्त दृष्टीस पडले तर ते नुकसान कोणाचे नवऱ्याचे कीं बायकोचे. मला या स्थितींत लोकांनीं पहायला तुझी हरकत नसली तर माझी कोठून असणार!”

रघुनंदन म्हणाला की "अलीकडच्या पोरी फाजील झाल्या असे मी अमेरिकेंतच ऐकत होतो, पण मला असे वाटले नव्हते की हिंदुस्थानच्या मुली देखील चावट होत चालल्या असतील. काय तुमची फायद्या तोट्याची कल्पना. त्या कल्पनेत लौजिक आहे हे मात्र कबूल केलें पाहिजे. उतरआतां, तं देखील फार हलकी नाहीस."

हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर उतरल्यापासून रघुनंदन कामत हा सर्व गोष्टी मोठ्या कौतुकानें पहात होता. त्याचा हिंदुस्थानांतला निवास फार थोड्या दिवसांचा असल्यामुळे त्यास या थोडक्या दिवसांत काय करूं आणि काय नाही असे ज्ञाने होते. त्याच्या अंगांत अगोदरच हसलिंगची संवय आणि त्यांत आपला निवास थोडेच दिवस आहे तर जें काय पहावयाचे ते थोड्या दिवसांत सर्व कांहीं पहाण्याची अवश्यकता व त्यामुळे त्याची घाई विशेष वृद्धिंगत झाली होती. त्याच्यापुढे प्रश्न हा होता की बायकोबरोबर मुंबईतच बागडत रहावे आणि नवपरिणीत जोडप्याला जी मजा करायची ती करावी, किंवा इकडे तिकडे हिडावे. इकडे तिकडे हिडायचें म्हणजे बायकोबरोबर मुंबईत मजा करायची धंधि जाते, आणि मुंबईतच रहावे तर हिंदुस्थान पहावयाचे रहाते. बायकोचें म्हणणे होते की जे थोडे दिवस हिंदुस्थानांत आहेत ते सर्व देश बघण्यांत घालवूं नये आपण घर करून कुटुंबी मंडळींप्रमाणे एकत्र रहावयाचें तें कसे साध्य होणार. आपण लग्न केल्यानंतर नवऱ्याला कसें खूप करूं यासंबंधानें मनांत अनेक चित्रें मयूरीने रंगविलीं होती. व आपण आपल्या नवऱ्याबरोबर मोटारीत हिडत असतां मोटार अगदीं हळु हळु चालवावी आणि लोकांनी आपल्याकडे पहात रहावे अशी तिची फारच तीव्र इच्छा होती. तसेच आपल्या अनेक ओळखीच्या मैत्रिणींना आपला उंच, मजबूत शरीराचा आणि उत्साहपूर्ण आणि हिंदुस्थानी मंडळींत

असलेल्या चापल्यापेक्षां अत्यंत निराळें चापल्य असलेला नवरा दाखवावा आणि त्यांना आपल्या-विषयीं मत्सर उत्पन्न होईल तो पाहून आपण कृतार्थ व्हावें ही इच्छा होती.

इंग्लंडमध्ये असतां रघुनंदन जरी बराचसा वेळ मयूरीपाशी घालवी तरी त्याची दृष्टि केवळ तरुण पोरीबरोबर मजा मारावी एवढीच नव्हती. तो जिकडे तिकडे जात असे पण तो कधीं एकटा जावयाचा नाही तो मयूरीबरोबर जाई, त्यामुळे व नेहेमीच्या वृत्तींत अगदीं अल्लडपणा दाखवी, तरी त्याच्या आयुष्यक्रमांत गंभीर वृत्तीचे कांहीं एक नव्हतें असे नाही. उलट तो तेथील किंवा अमेरिकेंतील अनेक हिंदूपेक्षां हिंदुस्थानच्या सामाजिक व राजकीय प्रश्नावर अधिक माहिती असलेला व अधिक विचार करणारा होता. त्याच्या आयुष्याचे गांभीर्य त्याच्या उल्लसित वृत्तीखालीं लपत असे, तथापि हुशार अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्याची प्रासिद्धि होती ती विशेषकरून कोलंबियांतील सामाजिक राजकीय आणि आर्थिक विषयांच्या अभ्यासकांतच होती. त्याचे खरे स्वरूप डॉ. सरंजामे यांस ठाऊक होतें, पण तितकें त्याच्या बापालाहि ठाऊक होतें कीं नाहीं कोण जाणें. घरांत असतां त्याचा वेळ खेळाडूपणांत जाई; व त्याचे वाचन तो कोलंबियायुनिव्हर्सिटीच्या लायब्ररींत करी. वाचनाचीं कांहीं टिपणें तो घरीं आणीत असे एवढेंच. घरीं लोकांवर टीका करणे, धर्ममानपत्रांतून आलेल्या गोष्टींवर चर्चा करणे, लग्नें, घटस्फोट इत्यादि गोष्टींमध्ये जे विचित्र प्रकार ऐकूं येतील त्यांच्यावर निळ्या पेन्सिलीच्या खुणा करून त्या आईस दाखविणे, इत्यादि प्रकारांमुळे त्याच्या आयुष्याला किंवा आयुष्यविषयक विचाराला गंभीर स्वरूप असेल असें त्याच्या बापाला समजणार तरी कसे ? जेव्हां तो आपल्या बापाचाच द्राव्हलिंग सेल्समन बनला, आणि बऱ्याच हिंदुस्थानी मालाला मागणी मिळवून घ्यानें पैसे मिळविले तेव्हा

त्या पोरामध्ये कांही पाणी आहे ही गोष्ट बापाच्या नजरेस आली. जेव्हां विशेष शक्ति वापरण्याचे प्रयोजन नसे तेव्हां ती दाखवावी कां? लोकांमध्ये आपण हुशार आहोत अशी कीर्ति झाली तरी तिने काय मिळणार आहे. त्या कीर्तीने दोन पैसे तर कवीच मिळणार नाहीत; तर आपली विद्वत्ता आपल्या प्रोफेसराच्या नजरेस पडली म्हणजे पुरे, इतरांच्या दृष्टीस आपण खेळाडू आहोत हे ठाऊक असले म्हणजे झाले. इतर लोकांचा उपयोग काय तर आपण धंदा करीत असलों म्हणजे मालाचे प्राहक ते लोक होतात म्हणून. दररोज भेटणाऱ्या सामान्य मनुष्यांचा आपणास उपयोग काय तर पत्ते खेळण्यास, किंवा टेनिस खेळण्यास दुसरी माणसे लागतात म्हणून. यासाठी लोकांमध्ये आपली खेळाडू म्हणून प्रसिद्धि झालेली पुरे. अशी त्याची मनोरचना बनली होती.

लंडन येथे असतां त्याला लागणारी बरीचशी अवलोकने त्याने मत्तमयूरीबरोबर फिरत फिरत असता केली. पण त्याचे अवलोकन चालले आहे हे पुष्कळांच्या लक्षांत आलेहि नसेल. हिदुस्थानास निघण्यासाठी जेव्हां त्यांनी यूरोपचा किनारा सोडला तेव्हां त्याचे हिदुस्थानातील कार्यक्रमासंबंधाने विचार सुरू झाले त्याला असे वाटले की हिदुस्थानांत आपल्याला अनेक स्थळे पहावयाचीच आहेत आणि आपल्याला बायकोबरोबर हि राहावयाचेच आहे. लग्न करायचे ते काय बायकोपामून दूर रहाण्यासाठी? अर्थात् नव्हे. त्याने त्यासंबंधी असा विचार केला की सात आठ दिवस मुंबईस रहावे. मयूरीची नवरा घेऊन मिरवायची हौस थोडीबहुत त्या वेळांत पुरी होईल. आणि त्याच्यानंतर आपण जसे चौहोंकडे फिरायला जाऊ इच्छितो तर मयूरीलाहि बरोबर रहायला काय हरकत आहे. मयूरीची प्राकटिस जर या मधल्या काळाने दुखावली गेली नाही तर आणगी काही वेळ जर तिने प्रवास केला तर

आणखी कितीशी दुखावेल. मयूरीने ता प्रश्न सुरू झाला असतां असे उत्तर दिले की मी जी प्राकटिस करणार ती आपण कामांत गुंतले असवे या हेतूनेच करते. जर आपण एकत्र प्रवासाचाच विचार ठरविला तर त्या योजनेस माझी फारसी हरकत नाही. त् एकटयानेच प्रवास करावास याला माझी खरी हरकत आहे. अमेरिकेंतल्या हिदुस्थानविषयी प्रेम बाळगणाऱ्या मंडळीनी हिदुस्थानासाठी काय करावे यावर रघूस विचार करावयाचा होता आणि त्यासाठी हिदुस्थानांत अवलोकने करावयाची होती. ती सामान्य “ग्लोब ट्राटर”पेक्षां निरनिराळ्या प्रकारची होती. त्याला अगोदर हिदुस्थानांतले अनेक लोक गोरेपणाच्या कसोटीने पहावयाचे होते. त्याला असे वाटे की जर अमेरिकेंतील हिदी लोकांना हिदुस्थानी लोकाची वसाहत वाढविण्याचा निश्चयात्मक प्रयत्न करावयाचा असला तर हिंदूमध्ये जास्त गोऱ्या जाती कोणच्या आहेत हे पहावे, आणि ज्या अधिक जाती गोऱ्या असतील त्यांसच अमेरिकेंत वसाहत करण्यास उत्तेजन द्यावे. तसेच सांपत्तिक स्थिति सुधारल्यामुळे स्त्रियांचा काळा वर्ण जाऊन त्यांच्यासाठी गोरेपणायेण्याचा कितपत संभव आहे हे पहावयाचे होते. कां की जर हिदुस्थानातील जास्त गोऱ्या जातीच अमेरिकेंत जाऊ लागल्या तर अमेरिकेंत लोकांना त्यांच्याविषयी आपलेपणा अधिक वाटेल. तसेच हिदुस्थानातील सर्व व्यवहार लहान प्रमाणावर कसे होतात त्याचे प्रत्यक्ष चित् पहावयाचे होते, त्यांपैकी बऱ्याच गोष्टी प्रत्यक्ष मुंबईतच त्याला दिसल्या. जुन्या तऱ्हेने चाललेले धोबी काम, चुना मळणे, घाण्यावर तेल काढणे, रंगान्याने कपडे रंगवणे, हातामागावरील कामे यांसारख्या गोष्टी त्याने पाहिल्या पण त्याबरोबरच यूरोपियन पद्धतीप्रमाणे चाललेले कारखानेदेखील पाहिले आणि ते कितपत फायदेशीर चालले आहेत हे

पाहून जे काहीं निर्णय काढावयाचे ते काढले; मजुरांची स्थिति पाहिली आणि त्यांची स्थिति इतकी वाईट कां असावी या संवधाचा विचारहि तेथील गिरण्यातील उत्पादनाच्या आंकड्याकडे पाहून केला.

रघूस आणखी एका गोष्टीवर विचार करावयाचा होता, आणि ती म्हटली म्हणजे अमेरिका हिंदूच्या कोणत्या शिक्षणास उपयोगी पडेल. यासाठी प्रथम त्याने अमेरिकन शिक्षणाने जो वर्ग तयार होतो त्यास कार्यक्षेत्र काय आहे, हे ठराविण्यासाठी अवलोकने केली. सरकारी नोकरीकडे लक्ष ठेवून जो शिक्षण घेणार असेल तो अमेरिकेत शिकावयास न येता ग्रेटब्रिटनमध्ये शिकावयास जाणार? का की हिंदुस्थान सरकारच्या परिचयाचे चलनी नाणे म्हणजे इंग्लंडचे शिक्षण होय. ज्यास नागरिकत्वाच्या उच्च कल्पना वाढवून सरकारयंत्र सुधारावयाचे आहे त्यास सरकारी यंत्राबोहोरच राहिले पाहिजे. लोकसत्ता अधिक जागृत असेलेल्या अमेरिकेत राहून शिकून आणि आपल्या अधिक विकासासलेल्या कल्पनाचा सरकारवर परिणाम घडवीत राहिले पाहिजे या दृष्टीनेच अमेरिकन शिक्षणाचा सार्वजनिक आयुध्यास उपयोग होणार, तथापि वैयक्तिक आयुध्यास शिक्षण उपयोगी पडणारे म्हणजे पैसे मिळविण्यास समर्थ करणारे शिक्षण होय. सामान्यतः काही पैसे घेऊन आणणाऱ्या आणि काही पैसे अमेरिकेतच मिळविण्याची खटपट करण्यास तयार असेलेल्या विद्यार्थ्यांनीच अमेरिकेस यावे असे त्याचें मत झाले. तसली मंडळी म्हणजे ज्यांना अमेरिकेत काम करावे लागतें असली मंडळी. त्याच मंडळीस मेहनत करण्याची संवय राहिल आणि तीच मंडळी औद्योगिक आणि कृषिविषयक गोष्टींकडे लक्ष देऊं शकेल. तीच मंडळी सामान्य उद्योग घेऊन अधिक शास्त्रीय पद्धतीने आणि मोठ्या प्रमाणावर करतील.

रघूने आपल्या बायकोबरोबर हिंदुस्थानांतल्या अनेक ठिकाणी प्रवास केल्यानंतर तो मुंबईस काहीं दिवस होता. त्यावेळेस एक समाजसेवक होऊ इच्छिणारा तरुण मनुष्य त्याच्याकडे आला. तो मुंबईतील एका नायकिणीचा मुलगा होता. या तरुणास रघूस भेटण्याची इच्छा झाली याचे कारण रघू हा समाजशास्त्राचा अभ्यासक आहे इ. मजकूर वर्तमान पत्रांतून त्याने वाचला होता. या मनुष्याने रघूस भेटावयास यावे हे मयूरीस आवडलें नाही. आणि त्याचे भेट मागण्यासाठी जेव्हां पत्र आलें तेव्हां त्याच्या कुलाचा पूर्ववृत्तांत मयूरीने त्यास सांगितला देखील. तेव्हां रघू तिला म्हणाला की, त्याला तर अवश्य भेटले पाहिजे. जर तो आपल्याकडे आला नसता तर त्याला आपण जाऊन भेटावयास पाहिजे होते, कां की जो सामाजिक स्थितीविषयी असंतुष्ट आहे तोच समाजाच्या प्रगतीस कारण होतो. तो तरुण मनुष्य आला व त्याने रघूला असा प्रश्न केला की जी नायकिणीची संतति आपला वशपरंपरेचा धंदा सोडून देऊं इच्छील तीस कार्यक्षेत्र काय?

रघूने प्रश्न केला, “परपरागत धंदा कां सोडतात?”

“त्या धंधाची लोकांत वाईट प्रसिद्धि आहे म्हणून !”

“गाणे आणि नृत्य या गोष्टीच वाईट आहेत काय ?”

“मुळीच नाहीत.”

“तर मग त्यांकडे दुर्लक्ष कां करावयाचे, लोकांत जर त्याविषयी वाईट मत असेल तर ते चांगले करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.”

“तो कसा करावयाचा ?”

गाणेबजावणे हा धंदा करणाऱ्या ज्या स्त्रिया आहेत त्यांची असोसिएशन करा. ती असोसिएशन रजिस्टर करा, आणि त्या असोसिएशनमध्ये ज्या गाण्याबद्दल प्रसिद्ध नाहीत, ज्या केवळ

वेश्या आहेत, त्यांना येऊं देऊं नका. पुढें ज्या स्त्रिया गाण्याबजावण्याचा धंदा करतील त्यास तोच धंदा लग्न लावून करण्याबद्दल उत्तेजन द्या. आणि ज्या कॉलेजमधील शिक्षण घेऊन मुली तुमच्यांत तयार होऊं लागल्या आहेत त्यांना देखील हाच धंदा करण्यास उत्तेजन द्या, आणि याप्रमाणे आपली प्रतिष्ठा वाढवून घ्या ”

“तरी देखील लोक त्यांची निंदा करतील !”

“ तर मग एकदां असें करा कोणत्या तरी सोशल कान्फरन्सची वाट पहा, त्या वेळेस एखादा चंदावरकर अध्यक्ष होईल, आणि लग्नामुंजीत नायकिणी बोलवूं नयेत म्हणून ठराव पास होईल असा ठराव पास झाला म्हणजे, तो ठराव प्रपोझ व सेकंड करणाऱ्या लोकांवर व सभाध्यक्षावर प्रामाणिक धंदाची बदनामी करण्याचा प्रयत्न म्हणून कोर्टांत खटला करा; आणि त्यांना दाखवा कीं जर कांहीं सुईणी व दाया यांच्या वर्तनामुळे धंद्यास कमीपणा येत नाही किंवा त्या धंद्यावर बहिष्कार घालावा असे कोणी बोलत नाही तर गाण्याबजावण्याच्या धंद्यावर उपजीविका वाईट कशी होते. कोर्टापुढे खेचवें पंचवीस तीस हजार रुपये ड्यामेजेस मागावेत आणि तो खटला जिंका किंवा न जिंका तो वर्ष दीड वर्ष चालवून त्यांना इतकें हैराण करा कीं पुन्हां त्यांची जीभ तसल्या विषयावर बोलण्यास प्रवृत्त होऊं नये. ”

“ पण आमचें सामाजिक भवितव्य काय ”

तुम्हांस येथें भवितव्य चांगले नसले तर तुम्हीं अमेरिकेम येऊन निवास करा. तेथील हिंदी मंडळीनें आतां केवळ वैयक्तिक गुणांभडे व शिक्षणाकडे-सच लक्ष देण्याचें ठरविले आहे. त्यांच्याशीं एकदम तुमचे लग्न व्यवहार होतील असें नाहीं पण कांहीं तरी होतील आणि तुम्हांस आपणास समाजावेगळे आहोंत असें कधीं भासणार नाहीं

जातीकडे किंवा कुलाच्याचकडे पहावयाचें नाहीं हे ध्येय इडियन सेटलर्स असोसिएशनने निश्चित केले आहे. त्या संस्थेच्या मताचा व त्यांतील व्यक्तीच्या आयुष्याचा परिणाम हिंदुस्थानावर होईलच.

प्रकरण २३ वे.

परार्गदा व तत्त्वज्ञान.

सेटलर्स असोसिएशनने आपले स्वतंत्र हितसंबंध काय आहेत आणि केवळ हिंदी राजकारणाची एक शाखा म्हणून आपल्या संस्थेस स्वरूप देण्यासाठीं काय अडचणी आहेत याचे सविस्तर विधान करण्याचे कबूल केले होते, आणि त्या संस्थेसाठीं तें विधान प्रो. गोगटे यांनी तयार केले हेच विधान पुढे “फिलासफी ऑफ दी एमिग्रे” म्हणून हिंदी मंडळींत सर्व परिचित झाले हें विधान वाचून दाखवावे कोठे असा प्रश्न उपस्थित झाला. सेटलर्स असोसिएशनने स्वतः यजमान होऊन जुन्या संस्थेस आमंत्रण द्यावे किंवा त्या संस्थेनें जुन्या संस्थेचे पाहुणे म्हणून यावे याची वाटाघाट होऊन आणि चिड्या टाकल्या जाऊन सेटलर्स असोसिएशनने पाहुणे व्हावे असे ठरले. वाल्डार्फ अस्टोरिया हॉटेल्च्या अनेक सभागृहांपैकी एका सभागृहांत एका राती भोजनोत्तर बैठक झाली. त्या वेळेस न्यूयॉर्कमधील बहुतेक प्रमुख हिंदुस्थानां मंडळी जमली होती, त्यांत कित्येक रसायनशास्त्री, कित्येक व्यापारी आणि कित्येक युनिव्हर्सिटीया व कॉलेजे यांतील अध्यापक, व एकदोन वर्तमानपत्रकार्यांकडे लेखक म्हणून नोकरी करणारे, कांहीं मोठमोठल्या कार्पोरेशन-कडे नोकऱ्या करीत असलेले, कांहीं विमा कंपन्यांचे आंकडेशास्त्री आणि कांहीं धर्मोपदेशक स्वामी इतक्या विविध प्रकारची हिंदुस्थानी मंडळी होती व हिंदुस्थानचे कित्येक अमेरिकन स्नेही

देखील त्या प्रसंगास आले होते. डॉक्टर सरं-
जामे याच्याकडे जमलेल्या मंडळींमध्ये एकमे-
कांची ओळख करून देण्याचे काम होते. लाला
गजपतराय आपला पंजाबी फ्याशनचा पटका
बांधून आपले फुगीर गाल आपली उंच शरीर-
यष्टि शोभवीत होते. भोजनाच्या वेळेस गोविंद-
राव कामत यांच्याकडे टोस्ट मास्टरचे काम
आले होते. जेवण झाल्यानंतर गोविंदराव कामत
हे तर दोन्ही संस्थांचे उपाध्यक्ष आणि त्यामुळे
भोजनाध्यक्षाचे काम करण्यास ते खरोखरच
लायख होते. त्यानी भोजन बरेचसे आटपून
जेव्हां फळे व कॉफी पुढे आली तेव्हां ताठ उभे
राहून आणि विनोदयुक्त भाषण करून सेटलर्स
असोसिएशनला टोस्ट प्रपोज करेला. त्यावेळेस
मि. कामत म्हणाले, हिदुस्थान हा तत्त्ववेत्त्याचा
देश म्हणून वेदकालापासून प्रसिद्ध आहे. हिदु-
स्थानी मंडळींचा जो वर्ग देशाबाहेर गेला तो तर
अधिक विचारक्षम होतो. असल्या बाहेर देशी
गेलेल्या हिदी लोकांच्या संस्थेने आपल्या आयुष्य-
क्रमाचे स्पष्टीकरण करणारे विधान आज प्रसिद्ध
करण्याचे योजिले आहे. तर जगाच्या सामाजिक
तत्त्वज्ञानामध्ये आज मोठी भर पडणार आहे.
येणेप्रमाणे ब्रोडन सेटलर्स असोसिएशनचे तत्त्व-
वेत्ते अध्यक्ष, प्रो. गोगटे यास आपल्या संस्थेच्या
व्यवहारनीतीचे विधान करण्यास विनंती केली.
तेव्हां प्रो. गोगटे यांनी आपले विधान वाचून
दाखविण्यास सुरवात केली.

“येथे कायम वस्ती करून रहाणाऱ्या लोकांची
संस्था निराळी निघाली याबद्दल जुन्या संस्थेस
वैषम्य वाटण्याचे कारण नाही. आम्ही या संस्थेचे
सभासद दुसऱ्या संस्थेचेहि सभासद आहेत पण
आम्हांस आमच्या स्वतंत्र स्थानिक हितसंबंधाची
जाणीव आहे, व ती आपणांस आम्ही स्पष्ट
केली पाहिजे. जे आम्ही येथे रहात आहोत
त्यांना या भूमिंत इतर सर्व व्यवहार कर-

णाऱ्यांच्या बरोबरीने हक्क पाहिजेत. प्रत्येक सुशि-
क्षिताने अमेरिकेंत रहाण्यापेक्षा हिदुस्थानातच
परत जावे किंवा काय हा प्रश्न अलहिदा आहे,
जे आम्ही येथे रहातो, किंवा ज्या आम्हांस येथे
रहावे लागते त्या आम्हांस येथे नागरिकांचे हक्क
मिळविणे, अमेरिकेतील अत्यंत शिष्ट अशा
वर्गात आमचा अंतर्भाव होणे यासाठी कराव्या
लागणाऱ्या खटपटींकडे आम्हांस लक्ष दिले
पाहिजे. प्रथमतः हे लक्षात ठेवले पाहिजे की
काही हिंदी मंडळी येथेच कायम रहाण्याच्या
उद्देशाने आली आहे, तर काहींचा येथे जन्मच
झाला आहे. याशिवाय असे झाले आहे की पुष्कळ
हिंदीमंडळीपार्शी त्यांचे शिक्षण संपल्यानंतर
हिदुस्थानांत जाण्यापुरते भाड्याचे पैसेहि नव्हते,
व त्यामुळे त्यांना येथेच काम धंदा अगर नोकरी
करावी लागली, आणि काहींची लगेहि येथेच
झाली आहेत. यांचा आमच्या संस्थेत अंतर्भाव
झाला आहे. याशिवाय हेहि लक्षांत ठेवले पाहिजे
की, काही मंडळींना ब्रिटिश साम्राज्यांत परत जाणे
धोक्याचे असल्यामुळे येथेच स्थाईक होणे अवश्य
झाले आहे. या अनेक कारणांमुळे येथेच कायम
राहू इच्छिणारा वर्ग तयार झाला आहे. हिदुस्था-
नाला परत न जातां जो वर्ग अमेरिकेंतच रहातो
त्या वर्गास आपल्या देशाशी निमकहराम इत्यादि
विशेषणे देणे सोपे आहे. पण हे लक्षांत ठेवा
की याच वर्गांत ज्या लोकांनी हिदुस्थानांत राज्य-
क्रांति करण्यासाठी गदर चळवळ उभारली ती
मंडळी होती आणि ती मंडळी देशावर प्रेम
करणारी होती, त्या मंडळींना “ देशाचे
शत्रू ” इत्यादि विशेषणे आपले इंग्रजी राज्यावर
प्रेम व्यक्त करण्यासाठी किंवा इंग्रज अधिकाऱ्यांची
कृपा संपादन करण्यासाठी ज्या हिदी पुढाऱ्यांनी
लावली आहेत त्या पुढाऱ्यांच्या शब्दांस आम्ही
महत्त्व देत नाही; एवढेच नव्हे तर कोणीहि
स्वतंत्र वृत्तीचा मनुष्य देणार नाही. प्रयत्न केला

आणि तो फसला ही गोष्ट खरी पण त्यावरून ही मंडळी “देशाचे शत्रु” होते. इत्यादि विशेषणे लावणे, म्हणजे नामदर्पणाची कमाल होय.”

इतक्यांत गजपतराय बोलले की त्या मंडळीनां “देशाचे शत्रु” मीं कधींच म्हटले नाही. मी त्यांस “अविचारी” म्हणालो एवढेच.

“देशाचे शत्रु” हे शब्द ज्या काँग्रेसची वकीलात करण्यासाठी तुम्ही येथे आला आहांत त्या काँग्रेसच्या तुमच्याइतक्याच प्रसिद्ध पुढाऱ्यांनीं लावल्याचे आपणांस माहीत आहेत काय?”

“होय.”

“आणि असे असून त्या तऱ्हेच्या अन्याय्य विशेषणांचा निषेध करण्याचे धैर्य तुम्हांस झाले नाही ही गोष्ट तुम्ही नाकारतां काय ?”

गजपतराय यांनी उत्तर दिलें नाही. प्रो. गोगटे यांनीं “विधान” पुढें वाचण्यास सुरवात केली.

“कांहीं असो, एवढे निश्चित आहे कीं येथे काय-मची वस्ती करणारा हिंदुस्थानी वर्ग निश्चितपणे स्थापन झाला आहे. या वर्गापुढें केवळ पैसे मिळविण्याचें आणि अमेरिकन नागरिकांच्या समूहांत विलीन होण्याचे ध्येय आहे काय ? याविषयीं हें कबूल केले पाहिजे कीं, येथील कांहीं वर्गामध्ये वैयक्तिक हितापलीकडे लक्ष न देणारा वर्ग आहे. पण तसा वर्ग येथें आलेल्या प्रत्येक राष्ट्राच्या लोकांत आहे, आणि त्यांच्याशीं जर तुलना केली तर आपल्या मायदेशाची आठवण ठेवणारा वर्ग येथील हिंदी लोकांत इतर राष्ट्रांच्या लोकांपेक्षां जास्तच आहे. वैयक्तिक हिताकडेसच लक्ष देण्याची प्रवृत्ति कांहीं मंडळींत दिसून आली असेल तथापि आपल्या भारतविषयक कर्तव्यांविषयीं जागृति ठेवणारा वर्ग स्थानिक हिंदी मंडळींत इतका आहे कीं तो येथील एक-दर हिंदी जनतेवर आपलें वजन ठेवू शकेल. आपलें आयुष्य येथेंच सर्व जाणार हेंच भवितव्य

ज्यांस दिसत आहे त्या मंडळींमध्ये भारतविषयक दृष्टि नष्ट झाली नाही, तर आपल्या विदेशीं निवासांमुळे आपणांस हिंदुस्थानची सेवा अधिक चांगल्या तऱ्हेनें करतां येईल अशी त्यांची कल्पना आहे; आणि या वर्गाच्याच कल्पना मी आपल्या-पुढें मांडीत आहे. या कल्पनांस सामुच्चायिक नांव काय द्यावें म्हणून मी विचारांत होतो, पण ती माझी अडचण लाला गजपतराय यांनीं सोडविली. आमचे कांहा विचार लालाजींच्या दृष्टीस पडले त्यांनी त्यांस “परागंदा आयडियाज” म्हणजे देशोधडी लागलेल्यांचे विचार असें नांव दिले आहे. या नांवाचा आपण मोठ्या आनंदानें स्तंकार करूं.

आमच्या मते येथे असलेल्या समाजाकडून जें मुख्य कार्य होईल तें हें कीं भारतीयांच्या राष्ट्रीकरणसाठीं प्रारंभ म्हणून जी केंद्रवर्ती जात तयार व्हावयाची ती जात तयार करण्याचे होय.

देशासाठीं उच्च संस्कृतीची वाहक अशी एक मोठी उघडया तोडाची जात तयार व्हावयास पाहिजे. त्या जातीत अर्थात् वाटेत त्या कर्तृत्ववान् लोकांचा प्रवेश झाला पाहिजे. असे झाले तरच तिला उघडया तोडाचे म्हणतां येईल. तिला वर्ग शब्द न वापरतां जात शब्द मी वापरतो याचे मुख्य कारण असे कीं, एका जातीच्या निरनिराळ्या मंडळींमध्ये जी एकत्वाची भावना असत ती या कर्तृत्ववान् वर्गांत उत्पन्न व्हावी. असला वर्ग म्हणजे राष्ट्रीय उच्च वर्ग होय. एखाद्या राष्ट्राच्या उच्च वर्गाच्याठायीं त्या देशांतली विद्या, शौर्य, आणि द्रव्य यांचें एकीकरण झाले असते आणि म्हणूनच तो वर्ग उच्चत्वाला पोचतो. हिंदुस्थानामध्ये राष्ट्रीय उच्च-वर्गाची अत्यंत आवश्यकता आहे. पण तसला उच्च वर्ग हिंदुस्थानांत तयार होईल असे वाटत नाही ज्या वर्गाशीं देशांतिल सर्व वर्गांचे लोक लग्न व्यवहार करूं इच्छितील असा तो उच्च

वर्ग बनला पाहिजे, आणि तो वर्ग सहानुभूतीने सर्व देशांशी संबद्ध असला पाहिजे. असला वर्ग तयार होणे म्हणजे खऱ्या राष्ट्रीयत्वाला प्रारंभ झाला असे म्हणावे, हिंदुस्थानामध्ये हा राष्ट्रीय उच्च वर्ग तयार होणे अशक्य आहे कां की सर्व हिंदुस्थान एका ठिकाणी केंद्रीभूत होतच नाही. हिंदुस्थान जर एका शहरी किंवा लहानशा भागांत केंद्रीभूत झाले असते तर असला वर्ग निर्माण होणे शक्य होते. तथापि, तेवढ्यानेच कार्य भागत नाही. जो मनुष्य प्रगतीच्या रस्त्यावर जाऊं इच्छील त्याची तंगडी खेचणारे लोक अगदी त्यांसभोवतालीं नकोत. मागासलेल्या विचारांच्या स्वजनाशीं एकसारखा संपर्क असतां आणि प्रत्येक व्यक्ति आपल्या गांवढळ आणि जातीच्या विचाराने गराडली गेली आहे, अशा स्थितीत तिच्या हातून स्वतंत्रपणे आचरण शक्यच नाही. महाराष्ट्रांत भांडारकर, चंदावरकर हे जातीभेद नको म्हणून सात मजल्यावरून ओरडत होते. परंतु त्यांच्या हातून जन्मांत त्यांच्या मुलांच्या लग्नव्यवहारांत पोट-जातींपर्यंत जाण्याचीहि सुधारणा झाली नाही. याच्यावरून चंदावरकर, भांडारकर लुच्चे आहेत असा निष्कर्ष कित्येक लोक काढीत असतील. मी तसा काढणार नाही. ते ज्या परिस्थितीत आहेत त्या परिस्थितीमध्ये त्यांच्या हातून यांपेक्षां जास्त क्रिया करणे अशक्य होते. ते हिंदुस्थानांत आहेत आणि त्यांची हिंदुस्थानीय परिस्थिति त्यांना इतकी विकट भासली की, ते आजपर्यंत आपण दुसऱ्या जातीच्या पंक्तीला जेवण्याची बहादुरी केली एवढ्या गोष्टीबद्दलच गर्व बाळगीत आहेत आणि असल्या बाष्कळ गोष्टी सांगत सांगतच ते मरतील. आणि येथे तसेच लंडन येथे वस्ती करणारा हिंदुस्थानी खानसमा देखील इंग्रज मुलींशीं लग्न करतो. म्हणजे जातीच्या कल्पनेच्या विरुद्ध वागण्याचे

धैर्य दाखवितो. आणि येथे असलेला कोणताहि मनुष्य वाटेल त्याच्या हातचें खातो. तर या खानसमादींचे “ मॉरल करेज ” भांडारकर, चंदावरकरांपेक्षां उच्च धरात्रयाचे काय ? अर्थात नाही तर अर्थात जातीभेदाच्या बंधांपामून अलिप्त राहून राष्ट्रस्वरूपी निराळी जात बनविण्याची क्रिया हिंदुस्थानमध्ये न होतां लंडन, न्यूयॉर्कमध्येच होईल. म्हणजे परागंदा झालेल्या लोकांकडूनच होईल अशी आमची अपेक्षा आहे.

“येथील भारतीयांचा समाज आज लहान आहे आणि जो आहे तो बऱ्याच गरीब लोकांचा बनला आहे. येथे आलेल्या बऱ्याच मंडळींपाशीं आले त्या वेळेस १०० रुपये देखील जवळ नव्हते. तर अशी मंडळी हिंदुस्थानी लोकांचा उच्च वर्ग होईल काय ? या वर्गाकडे हिंदुस्थानी लोक आदरपूर्वक पहातील काय ? हा प्रश्न आहे. माझे असे मत झाले आहे की, आम्हीं आजचे परागंदा झालेले गरीब लोक भावी हिंदुस्थानचा उच्च वर्ग होणारच आहोत. संस्कृतीच्या विकासावर मनुष्यसमूहास मोठेपण येते आणि संस्कृतीचा विकास शास्त्रविकासावर, शिक्षणावर, उत्पादनशक्तीवर व रहाणीच्या उच्चतेवर अवलंबून असतो. हिंदुस्थानामध्ये शाखाचा विकास फारसा हांणे शक्य नाही. कांकीं शास्त्रविकास हा भोवतालच्या औद्योगिक परिस्थितींशीं संयुक्त असतो. भोवताली जर उद्योग धंद्याची वाढ होऊन शास्त्रीय ज्ञानाच्या माणसांची गरज उत्पन्न झाली, तरच राष्ट्रांत शास्त्रविकास होणार. आज हिंदुस्थानांत सर्व व्यवहार वाढत जाण्यास शास्त्रीय ज्ञानांच्या माणसांची, मोठमोठीं कार्ये करण्यास लागणारी उरकशक्ती असलेल्या माणसांची तशीच मोठ्या भांडवलाची उणीव आहे. शास्त्रीय ज्ञानाची, उरकशक्तीची व भांडवलाची माणसें हीं ज्या देशांत जवळ जवळ असतील किंवा वारंवार सहजगत्या भेटतील त्या ठिकाणीं मोठमोठ्या

योजना तयार होणार. अर्थात त्या योजना हिंदुस्थानांत तयार होणार नाहीत. म्हणजे हिंदुस्थानाच्या विकासासाठी लागणाऱ्या योजना लंडन येथेच होतात, हे आपणांस अनेक रेल्वे कंपन्यांच्या उदाहरणावरून स्पष्ट समजणार आहे. यासाठी बराच काळपर्यंत हिंदुस्थानच्या विकासाचे कार्य दूरस्थांकडून होणार हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. हे लक्षात ठेविले असता या विकासाक्रमांत आज जो केवळ परकेच लोक भाग घेत आहेत, त्याच्याऐवजी आपणच तो भाग हळू हळू घेत जाणे अवश्य आहे. या गोष्टीचे महत्त्व हिंदुस्थानांतील लोकांनी आपल्या डोळ्यांसमोर ठेवावयास नको काय ? हिंदुस्थानाच्या विकासाच्या अत्यंत मोठमोठ्या योजना जशा लंडन येथे होऊ शकतील तशाच न्यूयॉर्क येथे होऊ शकतील. तर हिंदुस्थानाबाहेर राहणाऱ्या लोकांना हिंदुस्थानीय विकासाच्या दृष्टीने अधिक महत्त्वाचा कार्यक्रम हाती घेण्याजोगा आहे. विदेशी गेलेल्या लोकांचे काम केवळ हिंदुस्थानीय वकीलांच्या किंवा मध्यम वर्गाच्या विचाराची री ओढणे हे खास नव्हे. या गोष्टीची जाणीव आम्हांला आहे, पण ती जाणीव हिंदुस्थानांतील राजकीय चळवळ्यांनी देखील करून घेतली पाहिजे.

जो उच्च वर्ग असतो त्याची रहाणी उच्च प्रकारची असली पाहिजे व तो इतर वर्गापेक्षा सुशिक्षित असला पाहिजे अशी इतरांची अपेक्षा असते ही अपेक्षा येथे असलेल्या हिंदुस्थानीय मंडळींसंबंधाने सहजच पुरी होईल येथील मजुरांचे खाणेंपिणे व पोषाख इत्यादि रहाणी ही हिंदुस्थानांतील मध्यम वर्गामध्ये व्यापार्यांचा व डॉक्टरांचा जो उच्चतर वर्ग आहे त्या वर्गाच्या राहाणीपेक्षा अधिक चांगली आहे हे तुम्ही दरोज पाहतां. शिक्षणाविषयी म्हणाल तर येथील अगदी सामान्य मुलगी देखील हायस्कूलचे शिक्षण पुर करते.

आणि या न्यूयॉर्क सस्थानांत तर १९१६ सालापासून १८ व्या वर्षापर्यंत शिक्षणाची साक्ति झाली आहे. आणि हे शिक्षण त्यांना स्वभाषेतूनच मिळणार. आणि हे शिक्षण मिळत असतां व शास्त्रीय साधनांचे वैपुल्य असतां, येथील शिक्षण अनेकांगी असल्याने येथील नागरिक अत्यंत कार्यक्षम होणार. हिंदुस्थानांतल्या कॉलेजांतून बाहेर पडणाऱ्या मनुष्यापेक्षां येथील न्हावी किंवा रस्तेझाडू अधिक सुशिक्षित असणार; तर या ठिकाणी राहणारा भारतीयंचा वर्ग सरसकट शिक्षणदृष्ट्या हिंदुस्थानांतील पुढ्यांच्यांन्यांच्या तोडीचा वनेल ही अपेक्षा चुकीची होईल काय ? त्याप्रमाणेच येथील शास्त्रसेवक वर्ग भारतीय विद्वानांपेक्षां कितली तरी उच्च प्रकारचा तयार होईल.

समाजाचा उच्च वर्ग जसा विद्या, शौर्य आणि द्रव्य यांही युक्त असला पाहिजे तसाच तो खुळ्या कल्पनांपसून दूर असला पाहिजे. जातिविषयक दुरभिमान, कुलविषयक दुरभिमान हा उच्च वर्गास सकुचित स्वरूप आणू पहातो. या उच्च वर्गाने अमुक मनुष्य दासीपुत्र आहे, अमुक मनुष्य वेद्याकुलांत जन्मला आहे इत्यादि कल्पना मनांत आणतां कामा नयेत. सर्व देशांतल्या सर्व प्रकारच्या समाजांत या अधर्मसंततीविषयी जुगुप्सा असणे पण हिंदुस्थानांत ती तर फारच तीव्रत्वाला पोचली आहे; हिंदुस्थानांत या जुगुप्तेचे परिणाम केवळ अकरमाशांच्या जातीला लघुत्व आणण्यावरच थांबले नाहीत तर ते परिणाम फार दूरवर पोचले आहेत. त्या प्रकारच्या मुलांचे संगोपन करण्यास ज्यांना मुले नाहीत असा वर्गहि तयार होणार नाही.

ज्या मुलांचे आईबाप वारले आहेत अशीं मुले दत्तक ध्यावधाचीं झाली तर हिंदु धर्मशास्त्राचा खून झाला म्हणून देशांतले इयजांच्या पुस्तकांतून

हिंदू धर्मशास्त्र पढलेले वकील ओरडू लागतील; आणि तेथील न्यायाधीश तसलें दत्तविधान ब्रकायदेशीर ठरवितात; सामान्य पोरक्या मुलांबद्दल देशास जर इतकी काळजी, तर अधर्मसंततीची काळजी कोण करतो? अधर्मसंततीची काळजी तर कोणी घेणारच नाही पण त्या संततीची काळजी खिस्ती मंडळींनी घेतली तर आम्हांस वाईटच वाटते. आपला समाज जातीच्या कल्पनांनी इतकी नियमित की आहे अधर्मसंततीचा कोणत्याहि समाजांत प्रवेश होत नाही. दर शहर जननामध्ये तीनपामून बारापर्यंत अधर्मसंततीचे प्रमाण असते तर ज्या समाजांत यांची सोय नाही तो समाज बालहत्या करणारा होय. हिंदुस्थानसारख्या देशांत जर ही अधर्मसंततीचीं मुलें गोळा करून त्यांचे रक्षण पद्धतशीर झाले तर तीं मुले एक मोठा स्वतंत्र बलवान जात होईल; आज तीं मुले खिस्ती व मुसुलमान समाजात शिरत आहेत. या सर्व गोष्टींना प्रतिकार हिंदु करीत नाहीत याचें कारण ते जगाब्राह्मेचे अमानुष आचरणाचे लोक आहेत अशांतला भाग नाही. ज्या जातीचे तोड उघडे आहे अशी जातच हिंदूत नाही. आणि त्यामुळे जे कोणत्याच जातीचे नाहीत त्यांना ज्या वर्गांत शिरतां येईल असा वर्गच नाही आणि या वर्गाची जोपासना हिंदुस्थानच्या हवेत शक्यच नाही. यासाठीं मी असे सुचवितो की या उघड्या तोडाच्या राष्ट्रीय जातीने अधर्मसंततीची घाण न बाळगतां त्या प्रकारच्या समाजांतिल योग्य व्यक्तींचा समावेश आपल्यामध्ये निर्भयपणे करून घेतला पाहिजे. प्रत्येक ब्राह्मणाने हे लक्षांत ठेवावे कीं मोठमोठे ऋषीदेखील अधर्म व्यवहारानें उत्पन्न झालेले आहेत. येथें हिंदी रक्ताची राष्ट्ररूपी उघड्या तोडाची जात निर्माण करावयाची, तिचें गुणकर्मावरच उच्चत्व राखावयाचें, आणि तींत वाटेल त्या जातीसच केवळ नव्हे तर अधर्म सततीसहि

उघडपणें स्थान द्यावयाचे ही क्रिया हिंदुस्थानांत शक्य आहे काय?

शेतकरी आपल्या बियांचीं रोपें करण्यासाठी ते बीं कांही विशिष्ट परिस्थितीत आणि विशिष्ट तयार केलेल्या जमीनींत उगवितो आणि रोप तयार झालें म्हणजे आपल्या नेहेमींच्या जमीनींत नेऊन लावतो, ही ज्याप्रमाणें शेत तयार करण्याची पद्धत आहे तीच सामाजिक व्यवहारांत लावावी लागते. हिंदुस्थानाला उच्च स्थितींत आणण्याचे जे मोठे कार्य आहे ते कार्य करणारे कर्तृत्ववान लोक आजच्या हिंदुस्थानच्या परिस्थितींत उत्पन्न होणारे नाहीत. वारांची “नर्सरी” आज इंग्रजांपुढे त्यांचे फटकें खाऊन नमणाऱ्या लोकांनीं व्यापलेल्या देशांत तयार व्हावयाची नाही. पूर्वी राज्यक्रांति झाली असतां राज्याचा हक्कदार अल्पवयी राजा ज्याप्रमाणे ते राज्य सोडून अन्य राज्यांत जाऊन रहातो त्याप्रमाणेच ही देखील गोष्ट आहे. ज्या देशातील वातावरण आज पूर्णपणे दूषित झाले आहे त्या देशांत देशास उच्चत्वाला नेणारी माणसे मुळींच तयार होणार नाहीत. दौर्बल्य, व दडपशाही, यांच्या योगाने श्रेष्ठ गुणांचा विकास कधींच व्हावयाचा नाही. हिंदुस्थानाचें राज्य गेलें आणि त्यास संस्कृतीच्या दृष्टीने जी हलकी पदवी प्राप्त झाली तिचें कारण संस्कृतीच्या विकासासाठीं ज्या विविध प्रकारच्या व्यक्तीं लागतात त्या व्यक्तींच्या वाढीला लागणारे व्यक्तीस्वातंत्र्य हिंदुस्थानांत नष्ट झालें आहे, आणि आज जरी तेथील समाज स्वतंत्र बुद्धीच्या मनुष्याला शिक्षा करण्याच्या दृष्टीने बलहीन झाला आहे तरी स्वतंत्र बुद्धीच्या मनुष्याची वाढ होऊ नये अशा तऱ्हेचे वातावरण गेले नाही. त्या प्रकारच्या मनुष्याचा अधिक अनुकूल भूमीत विकास होईल तर तो हिंदुस्थानाचें कार्य अधिक करील. अधिक सुशिक्षित आणि अधिक कार्यक्षम आणि स्वयंशासक अशा समाजांत हिंदुस्थानी मंडळी राहिल्याशिवाय हिंदुस्थानाचीं

वैगुण्ये तरी कशीं समजणार. ज्याप्रमाणे इंग्लंड किंवा अमेरिका येथे शिक्षण घेतलेला विद्यार्थी हिंदुस्थानांत गेल्यावर तेथील इतर लोकांपेक्षा अधिक कार्यक्षम होतो, त्याप्रमाणे येथेच वाढलेला भारतीय समाज हिंदुस्थानांतील सुशिक्षित समाजापेक्षा अधिक कार्यक्षम होईल.

या आमच्या नवीन समाजांत स्त्रीपुरुषांचा परस्परव्यवहार एकमेकांशी अधिक मोकळेपणाने व्हावा आणि त्यामुळे जो एकमेकांचा परिचय चांगला होईल त्या परिचयाच्या पायावर विवाह वेदी बांधली जावी याची आवश्यकता आहे. जातीबाहेर विवाह मुद्दाम आईबापांनी करावे हे कधीच शक्य होणार नाही; आणि त्यांनी त्या भानगडीत पडतां कामा नये. त्यांचा अधिकार मुलांच्या लग्नांच्या बाबतीत “दस्टी”चा आहे. तुम्हाला स्वतःचे पैसे विहिरीत टाकता येतील. पण तुम्ही जर अज्ञानाचे पालक असला तर तुम्हांस अज्ञानाचे पैसे ठरावीक शास्त्रार्थाप्रमाणेच वापरले पाहिजेत. तोच नियम लग्नांत लागू आहे. जर तुम्हांस अज्ञानाचे लग्न करून द्यावयाचे आहे तर ते जातीबाहेर लावून देण्याचा विचारहि करणे योग्य होणार नाही. तुम्हांस स्वतःचे लग्न करावयाचे असलें तर तें तुम्ही जातीबाहेर लावा. आज तुम्हांस हिंदुस्थानांत परिचयमूलक व प्रेममूलक विवाह जुळविण्यास अडचण पडणार. तसले विवाह सुरू झाल्याशिवाय जातिभेद कधी जाणार नाही हिंदुस्थानांत जर तरुण मुली आणि मुलगे बरोबर फिरावयास गेली तर भोवतालच्या व्यक्ती त्यांवर इतकी टीका करतील की तें त्यांस नको नकोमे होणार; आणि त्यांत जर मुलगी एका जातीची आणि मुलगा दुसऱ्या जातीचा असें असेल तर विचारावयासच नको या बाबतीत येथे स्वातंत्र्य असणार म्हणून राष्ट्रस्वरूपी जात अमेरिकेतच संवर्धित झाली पाहिजे आणि त्या केद्रवर्ती जातीनें हिंदुस्थानांतील सर्व जातींशी

व्यवहार ठेवून आपल्याच आचारांचा प्रचार केला पाहिजे.”

इतक्यांत एका कोंपण्यांतला एक महाराष्ट्रीय विद्यार्थी उठून उभा राहिला व म्हणाला “आमच्या पुण्यास फर्ग्युसन कॉलेजा शेजारच्या कालव्याच्या बाजूच्या रस्त्याला अनेक प्रीति विवाह जुळविण्याचे श्रेय मिळाले आहे.”

“तर मग त्या कालव्याचे मी अभिनंदन करतो—तथापि हेहि सांगितले पाहिजे की माझ्या बोलण्याला जर कांहीं स्थानिक अपवाद निघाले तर तेवढ्याने माझे मुख्य विधान पालटूं शकत नाही. प्रीतिविवाह अनुनयाच्या संधीशिवाय उत्पन्न होणे शक्य नाही, आणि अनुनयाची संधि हिंदुस्थानांत तरुणांस किंवा तरुणींस आज किंवा येत्या दहावीस वर्षांत निर्वेध मिळेल असें वाटत नाही.

“आमच्यापुढे एक विशिष्ट अर्थशास्त्रीय ध्येय आहे आणि ते ध्येय आमच्या समाजाचें स्वरूप ठरवील. जुन्या जगांतील घेरे आम्हांस येथे जोपासावयाची नाहीत. जुन्या देशांतल्या जमीनीवर ज्यांची सत्ता असते, आणि त्या जमीनीवर ज्यांना काम करावें लागते त्यांत मालक, कूळ, अशा तऱ्हेचे संबन्ध उत्पन्न होतात. काम करण्याचे महत्त्व सर्वांस समजलेले नसते, त्यामुळे प्रत्येक बलवान आणि सुशिक्षित व्यक्तीची अशी समजूत होते कीं, मला जे काय मिळवावयाचे ते काम न करतां मिळावे, मी असे कांही तरी सपादावे की ज्यामुळे माझ्या मुलाला तरी गुलामासारखें काम करावे लागूं नये आणि यासाठीं प्रत्येक मनुष्य उत्पन्नावर राहूं इच्छितो किंवा अशा कामासाठी धडपडतो कीं जें काम दुसऱ्या मजल्यावर बसून “स्वच्छ काम” म्हणून करतां येईल. किंवा कांहीं अदृश्य शक्तीच्या पाठिंब्याने ते काम करतां येईल. यामुळे शासक वर्गांत जाण्यासाठीं प्रत्येकाची धडपड असते आणि उपाध्याय वर्गाचें

अस्तित्व शक्य होतें. उपाध्याय वर्ग म्हणजे जें कांहीं अदृश्य असेल त्यासंबंधाने कांही तरी थापा-धापी करून उपजीविका करणारा वर्ग. धर्म बदलतो म्हणजे एक उपाध्याय वर्ग जाऊन दुसरा उपाध्याय वर्ग येतो, किंवा दोन तऱ्हेच्या उपाध्याय वर्गांची आपल्याभोवती माणसें ठेवण्यांत चुरस उत्पन्न होते. तसें होऊं लागले म्हणजे लोक दोन सस्कृती झगडत आहेत असे बोलू लागतात. जणू काय कुराणाचें पुस्तक उठून बायबलच्या किंवा वेदांच्या पुस्तकांशींच लढायला लागले. जुन्या देशांतले राजकारण म्हणजे काय तर जास्त आळशीपणानें, किंवा कमी मेहनतीनें जो आयुष्यक्रम चालवितां येतो त्यासाठी निरनिराळ्या वर्गांची धडपड. आमच्या या नवीन होणाऱ्या राष्ट्रजातींत आज प्रत्येक व्यक्ति शिक्षणाच्या किंवा परिश्रमाच्या जोरावरच सुख वस्तु होत आहेत. परिश्रम करण्याचे पावित्र्य येथील मनुष्यांच्या मनावर इतके ठसले आहे की तितकें उद्योगवृद्धीच्या मोठमोठ्या वाता मारणाऱ्या पुढाऱ्यांच्या मनावर ठसले नसेल. आमच्या हिंदुस्थानीय समाजांतील विद्वान सशोधक सदस्य रघुनंदन कामत यांचे असे मत आहे की “परिश्रमाचे पावित्र्य” हे तत्त्व जुन्या जगांतील लोकांस आज समजणेच अशक्य आहे. परिश्रम करण्यास काटक असें ज्याचे शरीर आहे आणि तें त्या शरीरवर्धनास अनुकूल असा आहार करून बनले आहे, ते आणि जे लोक अर्वाचीन तऱ्हेने शास्त्रीय शिक्षण घेऊन उद्योगधंधांत पडणार तेच हिंदुस्थानाच्या भूमीवर येऊन उत्पादन करू लागले तरच हिंदुस्थानी समाज जिवंत राहील.

“मी यापेक्षां जास्त सांगूं इच्छित नाही आम्हीं जिवंत आहो एवढेच सांगतो. जिवंत लोक अधिकाधिक विचार करून आपल्या सांघिक आयुष्याचें नियमन करतील.”

वरील सर्व विधान ऐकून लाला गजपतगय म्हणाले कीं “येथील हिंदी मंडळींचे देशहित साधनेसाठी कार्य केवळ दुय्यम स्वरूपाचे नसून तुम्हांस देशाच्या राष्ट्रीकरणसंबंधाने महत्त्वाचे कार्य करतां येईल एवढी जाणीव मला आपल्या विधानानें उत्पन्न होते, तथापि हिंदुस्थानच्या भवितव्यनियमनासंबंधाने महत्त्वाचे कार्य तेथे नाही हे म्हणणे आम्हांस पटत नाही. हिंदुस्थानचा जनसमूह मोठा आहे त्यावर सर्व सत्ताधारी सरकारहि फारसा परिणाम घडवूं शकत नाही तर तुमच्या सारखा देशाभिमानी परंतु अल्प आणि अल्पशक्तीचा समुच्चय काय कार्य करू शकेल हा आम्हांला प्रश्नच वाटतो. हिंदुस्थानासंबंधानें मुख्य कार्य हिंदुस्थानांतच व्हावयाचे, तर त्यांतील मुख्य कार्यभाग तेथल्याच लोकांच्या हातून पार पडणार आणि बाहेरच्यांचे प्रयत्न जे काय व्हावयाचे ते पूरक होणार, हें स्वाभाविक वाटते. हिंदी जनतेची जागृति होऊन ती जनता कार्यकर्ती व्हावी त्या जनतेस स्वराज्य मिळावे आणि ते त्यांस चालवितां यावे यासाठी मुख्य प्रयत्नांचें स्थान हिंदुस्थान न होतां अमेरिका होईल हे आम्हीं जरी ग्रहण केले तरी पचावयास जडच जाईल.”

“आपण बोललां तें अगदीं खरे आहे. आमचे कार्य केवळ पूरक असेच होईल. सर्व भारतीय जनता ही भावी हिंदुस्थानांत कार्यकर्ती करावयाची आहे, आणि ती जेव्हां कार्यकर्ती होईल तेव्हांच आपला देश सुधारलेल्या देशांच्या बरोबरीला येईल. आम्हीं जे काय पुरविणार तें प्रगतीसाठी जीं कार्ये करावीं लागणार त्यांचें नेतृत्व होय. खरे कर्ते करविने हिंदुस्थानांतील लोकच आहेत.”

लाला गजपतराय म्हणाले तुमच्या संस्थेच्या पाठीमागे असलेली विचारपद्धति मला बरीचशी मान्य होण्यासारखी आहे. व तुमच्या विचारामध्ये

नवीन आलेल्या लोकांकडून व्यत्यय होऊं नये म्हणून तुम्हीं पांच वर्षे रहिवासी झाल्याशिवाय तुमचें सदस्य होऊं न देण्याचा जो नियम केला आहे त्याचेंहि महत्त्व मी ओळखतो, तथापि माझी सहानुभूति दाखविण्यासाठीं जर कोणत्या तरी नियमाप्रमाणे आपल्या सस्थेशीं संबध जोडण्यांत आला तर मला त्याबद्दल अभिमान वाटेल.

तर मग हिदुस्थानांतील सहानुभूति बाळगणाऱ्या व्यक्तींचे एक सदर नवीन उघडून त्यांत आपले नांव घाळूं. आपणांस मत मात्र असणार नाही.

व्होटची मला मुळांच जरूरी नाही मी तुमच्या मतांचा हिदुस्थानभर प्रचार मोठ्या आवेशाने करीन अशी आपण खात्री बाळगावी.

प्रकरण २४ वे.

लीला व विष्णुपंत.

मि. कामत यांना आपल्या आयुष्यक्रमाचा शेवटचा भाग चांगल्या तऱ्हेने जाईल अशी आशा वाटूं लागली. लीला कोणातरी अमेरिकन तरुणाबरोबर लग्न करील कीं काय अशी शांताबाईंस जी धास्ती वाटत होती, ती त्यांची धास्ती नाहीशी झाली एवढेच नव्हे तर जांबई चांगला मिळाल्यामुळे आनंद झाला. मि. कामत हे तर जांबयावर पूर्वीपासूनच खूष होते. आणि त्यांना नेहमी काळजी वाटे ती ही कीं, हीं दोघेजण बरोबर फिरावयास इतकीं वर्षे जात आहेत पण त्यांचे जुळत कसें नाही. मध्ये लीला गंगाधरावर प्रेम करीत आहे असें त्यांस समजलें होतें तेव्हां त्यांस फारसें दुःख झाले नाही. गंगाधरावर प्रेम करण्याच्या निमित्तानें तरी हृदयाला प्रेमसंस्कार झाला म्हणजे तो अनेक उच्च भावना जागृत करील. बरे गंगाधराची बायको जर हिदुस्थानांतच वारली तर गंगाधरावर प्रेम करणें फलद्रूपहि होईल. गंगाधर हुशार

आहे सद्वर्तनी आहे; इंग्रजांचे राज्य हिंदुस्थानावर आहे याबद्दल दुःख करणारा, आणि बडाचे जे कट होतात त्यांशीं संबध ठेवणारा आहे. पण मनुष्य काय तेवढ्याने वाईट झाला, इत्यादि गोष्टी त्यांच्या मनांत येत असत पण ते बोलत मात्र नसत. पण रुक्मिणी जेव्हां आली तेव्हां आतां पुढे काय होणार हे ते पहात होते. रुक्मिणीच्या आगमनाचे पर्यवसान लीलेकडून सरंजाभ्याच्या स्वीकारांत झाले हें पाहून त्यांस आनंद झाला. जांबई गरीब आहे, हिंदुस्थानी आहे, चांगल्या प्रवृत्तीचा आहे, हिदुस्थानी लोकांचा अभिमान धरून सार्वजनिक कार्य करणारा आहे, यापेक्षां जांबई आपली कसा पाहिजे असें ते प्रो. गोगट्यांना बोलले. पैसेवाला जांबई पाहण्यांत विशेष मतलब नाही, मनुष्य निर्व्यसनी असेल आणि पराक्रमी असेल तर तो पैसा मिळवील. आमचें दोघांचे लग्न झाले त्या वेळेस मजजवळ पैसा कोठे होता. सासरा श्रीमंत होता, आणि त्यांनीं मुलगी देतांना माझ्या पैशाकडे कोठे पाहिले होतें, तर आम्ही तरी कां पहावे असे ते म्हणाले.

लीलेचे डॉ. सरजाम्यांशीं लग्न लावा गजपतराय अमेरिका सोडून गेल्यानंतर लौकरच झालें. लग्न अगोदरच व्हावयाचे, पण लीला रघुनंदनाची वाट पहात होती. रघुनंदनाने जसे लग्न घरीं न कळवतां लावलें तसें लीलेस करावें लागलें नाही, याबद्दल लीला रघुनंदनापाशीं जरा तोऱ्यानें बोलली. तेव्हां रघुनंदन म्हणाला कीं, “ चोरून लग्न लावण्यांत जी मजा आहे ती तुला काय ठाऊक ? नवीन लग्न झालेल्यांबरोबर घरांतली इतर मडळी नसलेली बरी. बरे तुमचा हनीमून माझ्या हनीमूनपेक्षां अधिक सुखकर होईल अशी व्यवस्था मला केली पाहिजे. मी या बाबतींत तज्ज्ञ झालों आहे. वधूवरांस आपल्या एका मित्राच्या घरीं शेतावर रहाण्यास रघुनें पाठविलें. तो डिसेंबर महिना होता.

हिम सपाटून पडले होते. व स्लेज गाडीने बर्फावरून हिडण्यात खरी मजा होती. कांकी गाडीत दोनच माणसांना जागा, थंडीचा काळ, त्यामुळे गरम फरचे कपडे वगैरे घालून जरी फिरावे लागे तरी ते फिरणे न्यूर्योर्कसारख्या गजबजलेल्या वस्तीत रहाणारास विशेष मजेचें होई. रघुनंदनाचें नुकतेच जरी लग्न झालें होते तरी तो म्हणे की “ हनीमून उपभोगावयाचे दोन प्रकार आहेत, नवरा बायकोची शरीरप्रकृति धणधाकट असेल, तर अनेक गोष्टी बरोबर एकत्र पहाण्याचें ध्येयच उपयोगी नाही. आपल्या खोलीबाहेर जें पडावयाचें ते स्वच्छ हवेसाठीच पडावें दुसऱ्या कशासाठीहि पडूं नये. कपडे चांगले करण्याचीहि अवश्यकता नसावी, यासाठी शहर टाळावें.

“नाटके पहाण्याचा, किंवा यूरोपांतील किंवा हिंदुस्थानांतील दीर्घकालपरिचित दृश्ये पहाण्याचा काल निराळा आहे. हनीमूनचा मधुकाल या असल्या बाबतीत खर्च करतां कामा नये. तुम्ही दोघेजणांनीं अनेक देखावे आतांपर्यंत पाहिलेच आहेत. अनेक मौजांच्या ठिकाणीं एकत्र गेला आहांत. तुम्ही जें आतां लग्न लावतां ते एकत्र देखावे पहाण्यासाठीं नसून एकमेकांनां एकमेक हवे आहांत म्हणून; तर तुम्हां एकमेकांचे लक्ष एकमेकांवर केंद्रभूत झालें पाहिजे. आणि तुमच्या मधलें जें अंतर होतें तें अजीबाद नष्ट झालें पाहिजे. तुमच्यांतलें तें अंतर नष्ट होण्याची क्रिया तुम्ही सृष्टिदेवतेचीं दोन पिढे म्हणून एकमेकांशींच बागडाल तेव्हांच होणार आहे. यासाठीं ज्या ठिकाणीं अनेक मौजा आहेत आणि ज्या तुमचें लक्ष ओढतील तीं ठिकाणे तुम्ही टाळलीं पाहिजेत. आमच्या लग्नानंतर आम्ही दोघेजण पारिसमध्ये आपेरा पहावयास गेलों पण ते पैसे फुकट गेले. आपेरा पहात असतां अनेक वेळां हा आपेरा पहाण्यापेक्षां आपण दोघे एकमेकांच्या

संगतीत रात्र घालविली असती तर किती तरी बरे झालें असते असे वाटे, आणि अर्थात त्यामुळे नाटकाकडे लक्ष नव्हतें, आणि तरी देखील पैसे पुष्कळ खर्च करून तिकिटें घेतलीं होती तेव्हां तें नाटक सोडून हॉटेलमध्ये गेलों नाहीं. पारिससारख्या हॉटेलंतील जेवण्यासाठीं डाइनिंग हॉलमध्ये अनेक व्यक्ती जमत, आणि त्या हॉलमध्ये जाण्यानें देखील कधी कधी पंचाईन उत्पन्न होई. एखादी सुंदर पोरगी दिसली म्हणजे तिळा डोळे भरून पहाण्याची संवय मला आहे हें तर तुला ठाऊकच आहे. पण ही माझी सौंदर्यविषयक रसिकता मंयूरीच्या रागास कारण झाली माझ्या शेजारच्या टेबलाशीं एखादी सुस्वरूप तरुणी बसली आणि तिच्या सौंदर्याची तारीफ मी मयूरीपाशीं करूं लागलों म्हणजे मयूरी रागावे आणि तुला दुसऱ्या मुलीच्या सौंदर्याशीं काय करावयाचें आहे असें म्हणे. जणूं काय माझे लग्न झालें म्हणून मी दुसऱ्या स्त्रिया सुंदर आहेत कीं नाहीत या गोष्टीवर आपलें मतच वनवितां कामा नये ? ”

“पण माझे मत देखील मयूरीसारखेच आहे.”

“तूहि जर मयूरीसारखीच वेडी असलीस तर एकलकोडेपणांतच तुम्हाला हनीमून काढला पाहिजे. पण एकलकोडेपणांत सामान आणण्याचा आणि स्वयंपाक करण्याचा त्रास पडतो. तो त्रास हनीमूनच्या गोड दिवसांत नसावा म्हणून मी शेतावर राहावयास जाण्याची सूचना करतो. ”

“पण शेतकऱ्याला एखादी देखणी मुलगी नाहीना.—नाहीं तर विष्णु तिच्या सौंदर्याची तारीफ माझ्यापाशीं करावयाचा. ”

“मग केली तर काय बिघडलें. ”

“तू माझ्या प्रश्नाचा जाबाब देत नाहीस”

“तुझ्या प्रश्नाचा जाबाब धावयाचा काय म्हणजे दोन प्रश्नांचें उत्तर धावयाचें, शेतकऱ्याला मुलगी आहे काय? आणि ती सुंदर आहे काय? या दोन्ही प्रश्नांनीं मी होकारार्थी उत्तर देतो.”

“ तर मग शेतकऱ्याकडे नको जायला. ”

“ कां बरें, ती तेथेच आहे, आणि अविवाहित आहे हें तुला कोणी सांगितलें ? ”

“ येणेंप्रमाणें चर्चा झाली, आणि शेवटीं डॉ. आणि मिसेस सरंजामे यांनीं हनीमूनचे दिवस शेतावरच घालीविले. अमेरिकेंत शेतकरी मंडळी फार चांगल्या तऱ्हेने रहातात. दूध व अंडी फळे यांची चगळ तेथें असते आणि हे जेवण व राहणे याबद्दल फार माफक दर घेऊन “ पैसे देणारे पाहुणे ” स्वीकारतात. त्यांनांही शहरांतल्या मंडळींचा सहवास हवा असतो, व शहरांतल्या मंडळींनां शेतावरील स्वास्थ्य हवे असते. यामुळें हा प्रसंग जुळून येतो. हनीमूनचे दोनतीन आठवडे आटपल्यानंतर डॉ. आणि मिसेस सरंजामे न्यूयॉर्कला आले व कांही दिवस डॉ. सरंजामे यांनी

असारे खलु संसारे सार श्चुरमंदिरम्

या जुन्या सूत्राची सत्यता तपासून हे सूत्र अक्षरशः खरें आहे म्हणून सांगितले. जेवणांत नवीन प्रकारचे पदार्थ दररोज करून जांवयाला खुष करण्यांत शांताबाईंनी बरीच दक्षता दाखविली असली पाहिजे.

लीलेला हिंदुस्थान पहाण्याची इच्छा होती. डॉ. सरंजामे यांनां देखील एक फेरी मारून यावयास हवें होते. पण डॉ. सरंजामे हे कोलंबिया युनिव्हर्सिटींत नोकर असल्यामुळें तो योग एकाएकीं आला नाही. त्यांनां एप्रिलपर्यंत थांबावे लागलें. तथापि ते दोन तीन महिने हीं नव परिणीत वधुवरें स्वतंत्र रहात होतीं. लीला घरांतून गेल्यामुळें मि. आणि मिसेस कामत यांस चुकल्यासारखे थोडेसें वाटले पण फार वाटले नाहीं. दुपारी टेलीफोनवरून मायलेकींच्या गप्पा होत, आणि पुष्कळदां घरचा स्वैपाक करावयाचा चुकवून लीला नवऱ्यास माहेरीच जेवणास नेई. कधीं कधीं दुपारी तिकडे बसावयास जाई ती संध्याकाळीं नवरा घरीं येण्याच्या वेळीं परत येई.

लीला नवऱ्याची स्तुति तर पुष्कळच करीत असे पण नवऱ्याविरुद्ध कागाळ्याहि करी. त्या कागाळ्यां मध्ये नवरा फार खार्चिक आहे, मला नको असतां विनाकारण पैसे खर्चून माझ्यासाठीं जिन्नसा घेऊन येतो, या प्रकारच्या असत तर कधीं कधीं मला सकाळची झोंप लागली तर न उठवितां स्वतः ब्रेकफस्टची तयारी करून ब्रेकफस्ट आमच्या निजण्याच्या खोलींत आणतो, जणू काय मी आळशी आहे आणि आपणच मोठें मेहनत करणारे आहोंत असे दाखवितो, या प्रकारच्या असत. या प्रेमाच्या कागाळ्या ऐकून आईस मोठे समाधान होई.

एप्रिलमध्ये हिंदुस्थानांत जाण्याचा योग आला. युनिव्हर्सिटीने डॉ. सरंजाम्यांची सुटका १ एप्रिल ला केली आणि १९ आक्टोबरपर्यंत आलास तरी हरकत नाही म्हणून सरंजाम्यांस अनुज्ञा दिली. मुवईस मिस्टर आणि मिसेस सरंजामे आली ती डॉ. मत्तमयूरीकडे उतरली हें सांगावयास नकोच.

लीला आणि डॉ. सरंजामे हीं दोघेजण हिंदुस्थानांत देश पहाण्यास आलीं होतीं त्या वेळेस तिच्या कांहीं काके मामे बहिणीची व भावांची ओळख झाली आणि सरंजामे यांचे दूरचे आस होते त्यांची ओळख झाली. पण तिला हिंदुस्थानांत फार दिवस रहातां आलें नाहीं. नवऱ्याला सुट्टी थोडेच दिवस होती त्यामुळे हिंदुस्थानांत दोघांचे सहा आठवडेच गेले. त्या सहा आठवड्यांत घाई घाईनें सर्व देश त्यांनीं पाहिला. लीलेनें ताजमहाल, हिमालयपर्वत, अजंठा केव्हज, मधुरा येथील मीनाक्षीचे देऊळ, महाराष्ट्रांतले सिंहगड वगैरे एक दोन किल्ले, पुण्याचा शनवारवाडा इत्यादि स्थाने पाहिलीं. फार घाई घाईनें सर्व प्रवास करावयाचा असल्यामुळें लीलेस आपल्या आत्तांनां भेटण्यास आणि त्यांच्याशीं ओळखी करण्यास एक आठवडयापेक्षां जास्त वेळ मिळाला

नाहीं. त्यामुळे तुम्ही पक्के अमेरिकन ग्लोबट्राट आहांत इत्यादि विशेषणें तिला मिळालीं. सर-जाम्यांना काहीं कोंकणस्थ “मित्रांनीं” कायरे शेणवी मुलगी कशाला केलीस वगैरे प्रश्न विचारलेच आणि त्याचीं त्यानीं निरनिराळ्या ठिकाणीं निर-निराळीं उत्तरे दिलीं. एक ठिकाणीं म्हणाले, अरे माझ्यासारख्याचें लग्नच व्हायचें कठीण, “शेणवी मुलगी कशाला केलीस” असें मला विचारण्या-पेक्षां कधींभातावर वाढलेला एक भटाचा मुलगा तूं कसा पसंत केलास असे माझ्या बायकोला विचारशील तर त्यांत काहीं अर्थ आहे. दुसऱ्या एका मित्राला सांगितलें कीं माझा आहार रूढ ब्राह्मणी आहारापेक्षां जास्त व्यापक असतो म्हणून मला शेणव्यांची मुलगी करणेच जास्त योग्य होतें. सोवळ्या ब्राह्मणाची मुलगी माझ्या संस-गीनें दूषित मी कां करावी? तिसऱ्या एका कोंकणस्थ ब्राह्मणांच्या उच्चतेचे आणि सारस्वत ब्राह्मणांच्या कर्मापणाचे गीत गाणाऱ्याला तो म्हणाला, मी शेणव्याच्या मुलीशीं लग्न लावूं नये हें तुझें म्हणणे अगदीं बरोबर आहे. आपण आपल्यापेक्षां उच्च जातीची मुलगी कधीं करूं नये! अर्थात् तो स्नेही चिडला आणि म्हणाला कायरे शेणवी लोक कोंकणस्थ ब्राह्मणांपेक्षां उच्च आहेत काय? अर्थात् आहेत ते तर सगळ्यांत जुने ब्राह्मण आहेत सारस्वत उत्तरेकडचे आणि त्यांतल्या त्यांत अगदीं पश्चिमेकडचे, म्हणजे सर्व ब्राह्मणांचे पूर्वज, कोंकणस्थ ब्राह्मणांचे तर ब्राह्म-ण्यच संशयास्पद आहे ना, आपणांस कोणी ईजि-प्शन म्हणतो, तर कोणी व्हायकिंग म्हणतो, अरे आपलें ब्राह्मण्यच जर काहीं लोकांच्या दृष्टीने इतकें संशयास्पद तर सारस्वत ब्राह्मणांसारख्या अत्यंत उच्च जातीनें आपणांस बरोबरीचे लेखून आपल्याशीं लग्न लावण्यास सुरवात केली तर आपण त्यांचे आभार मानावयास नकोत काय? आपण खरेखुरे ब्राह्मण आहोंत असे जरी समजलों

तरी सारस्वत ब्राह्मण तर सर्वच ब्राह्मणांची माय-जात आहे. तर मायजातीनें तिच्यांतून निगा-लेल्या इतर पोट जातींस परत घेतलें असेंच होईल. अर्थात् या मित्रानें तर डॉ. सरजामे शेण-व्याच्या मुलीशीं लग्न करून आतां आपली जातच शेणव्यांपेक्षां हलकी आहे म्हणून ते म्हणतात, असें लोकांस सांगून डॉ. सरजामे किती विघडले आहेत हे आपल्या ब्राह्मणी चाळी-तल्या मडळींनां सांगण्यास सुरवात केली.

डॉ. आणि मिसेस सरजामे हीं दोघेजण मुब-ईस असतां बहुतेक सर्व दिवस मयूरीचींच पाहुणे म्हणून रहात होती. मयूरीची देखील सरजामे यांचे अनेक ब्राह्मण आस आणि मित्र यांच्याशीं ओळख झाली. मयूरीनें दोघांस एक सार्वजनिक जेवण दिले. जे ब्राह्मण स्नेही सरजाम्यांनां ‘शेणव्या’च्या मुलीशीं लग्न लावलें म्हणून दोष देत होते ते देखील जेवणाला आले होते. कां की, त्यांस हा भोजन प्रसंग बड्या मंडळींत ओळख होण्याचा प्रसंग वाटला असावा.

डॉ. आणि मिसेस सरजामे यांनीं आपल्या प्रवासांत असतांना एक दोन दिवस लाहोर येथेहि काढले. तेव्हां त्यांस असे दिसून आलें कीं स्वतंत्रतेचे गोड गीत गाणारे लाळा गजपत-राय यांनीं आपल्या बायकोस आणि सुनेस जवळ जवळ अगदी पडद्यांत ठेवले आहे.

लीला व सरजामे अमेरिकेंत परत गेलीं तेव्हां त्यांच्या मनांत हिंदुस्थानाविषयीं प्रेम होतें पण येथे राहूं नये हीच भावना वागत होती. तथापि अमे-रिकेंत आपलें गृह समजणारा हिंदुस्थानचा मृत्यु-लोक ही आपली कर्मभूमि समजणारा वर्ग अमेरि-केत तयार झाला पाहिजे ही भावना त्यांस उत्पन्न झाली होती. लीला म्हणाली कीं असा संयोजक वर्ग निर्माण झाल्याशिवाय आपल्या अमेरिकेंत वस्ती करण्याचे समर्थन होत नाहीं; सरजाम्यांनां

लीलेच्या मनांत ही भावना जागृत झाल्यामुळे जो आनंद झाला त्याची खरी कल्पना डॉ. गोगटे, किंवा गंगाधरपंत यांनाच येईल. गोगटे म्हणाले परगंडा वसाहतीने हिंदुस्थानांत उड्यातारी खेपा केल्या पाहिजेत.

मयूरी ल्यावेलेस आपली मालमत्ता विक्रीत होती. ती लीलेस म्हणाली कदाचित मी तुमच्या बरोबरच अमेरिकेत येईन. पण तसे तिळा करतां आले नाही. तरी ती पुढे अमेरिकेस वर्ष संपण्यापूर्वीच गेली पण तेथे देखील ती सासऱ्याकडे पाहुणीच होती. तिच्या आणि रूच्यां स्वतंत्र संसारास ल्या-बेल्स सुरवातच झाली नाही. इस्टेट आज विकावी, उद्यां विकावी अशा तऱ्हेने तिने कांहीं विकली पण बरीच विकावयाची राहिली त्यामुळे तिळा हिंदुस्थानांत परत जाणे भाग होतें. त्याप्रमाणे ती गेली. पण पुढे भाव उतरला म्हणून विकली नाही त्यामुळे तिचा सध्यांचा आयुष्यक्रम तरी वर्षा-तून सात आठ महिने हिंदुस्थानांत तर कांहीं महिने अमेरिकेत असाच आहे. रघुनंदन आणि मत्तमयूरीच्या आयुष्यक्रमास संयुक्तता व स्थिरता कशी व केव्हां येतील ती येवोत.

प्रकरण २५ वें.

रघुनंदनाचे स्थित्यंतर.

१९२० नोव्हेंबरच्या महिन्यांत रघुनंदन अमेरिकेत दाखल झाला. मयूरीला या वेळेस तो बरोबर घेऊन आला नाही याचे कारण मयूरीला आपला पुष्कळ असलेला व्याप आवरण्यांतच कांहीं वेळ घालविणे अवश्य होतें रघूला अमेरिकेला जाणे अवश्य होतें, आणि त्यास अमेरिकेस परत जाऊ देणे हें मयूरीच्या जिवावर आले होतें. लग्नासाठी उत्सुक असलेली व नंतर लग्न झालेली स्त्री; त्यांत भर तारुण्याचा तिचा तो काल आणि त्यांतल्या यांत स्वातंत्र्यामुळे स्त्रीप्रमास जे स्वयंप्रेरणेचे आणि

त्यामुळे जास्त आवेशाचे निराले स्वरूप येते त्या तऱ्हेच्या प्रेमानें रसरसलेली. तिळा रघुनंदनाचे जाणे फारच अप्रिय झालें. तथापि त्याला जाऊ देण्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. कांकीं नवरा नालायख निघूं नये व नालायख निघूं नये यासाठीं कामास नेहेमीं जुंपलेला असला पाहिजे ही दूर-दृष्टि देखील तिच्याठायीं होती. वडीलपणाची भावना तिच्या मनांत नेहेमीं जागृत असे, आणि यूरोपीअन कहाण्यांतल्या यक्षिणीप्रमाणे नवऱ्याचे हित पहाण्यासाठी त्याच्या अहर्निश सान्निध्यांत आपण असावे असें तीस वाटत होतें तिच्या मनांत नवऱ्याचे अनेक तऱ्हेने लाड करावयाचे होते पण त्याला फारशी सवड झाली नाही. रघुनंदन जेव्हां जायाला निघाला तेव्हां तिने त्याला प्रमिलेची गोष्ट सांगितली, आणि बहुवाहन मोठा होईपर्यंत प्रमिलेची आणि अर्जुनाची भेट झाली नाही तसे आपल्या बाबर्तांत न होवो म्हणून सांगितले; तथापि ती पुन्हां म्हणाली कीं मी तरी हे कसे होऊं देईन. आजकालच्या दिवसांत प्रवास सोपा झाला आहे मध्ये वर्ष सहा महिने अमेरिकेला येऊन रहाणे कठीण नाही. तथापि जर मला माझी इस्टेट किफायतवार विकतां आली तर मी देखील विकून तिकडेच येईन. सध्या इस्टेटांचे भाव वाढत आहेत. कदाचित मी सर्व इस्टेट विकून एक दिवसांत मोकळी होईन. सध्यांच्या भावाप्रमाणे इस्टेटांची किंमत आज जवळ जवळ पन्नास लक्ष होईल. तरी जर किफायतवार विकतां आली तर मला तरी येथें राहून काय करायचे आहे.

रघुनंदन अमेरिकेस जाण्यासाठी जेव्हां मुंबईच्या बोटीवर चढला तेव्हां त्याच्या मनाची स्थिति काय बरें झाली असेल? त्याला बोटीवर चढल्यानंतर पुन्हा एकाकित्त्व प्राप्त झालें. आणि बोट जेव्हां किनारा सोडून समुद्रांत दूर गेली पण आरुमाल फडकविणारी मत्तमयूरीची मूर्ति

भट्टशय झाली तेव्हां त्यास क्षणभर आपण एका दीर्घ व्रमांतून जागे झाल्यासारखे झाले. आपण ज्या एका अप्सरेबरोबर अनेक क्रीडा केल्या, अनेक अपरिचित देखावे पाहिले, सृष्टिदेवतेचे अनेक वेलास पाहिले, त्याप्रमाणे मनुष्य प्राण्याची आर्थिक दृष्ट्या अत्यंत दुर्गति पाहिली, ती सहचरी आतां अदृश्य झाली आहे, ती पुन्हां कधी भेटेल काय ? असाहि विचार मनांत आल्याशिवाय राहिला नाही. जीवर आपण अत्यंत प्रेम करीत हातों तिला सोडून आपणांस न्यूर्योर्कला परत एकटें येण्याचा प्रसंग उपस्थित झाला. त्याचा विवाहित काल जरी थोडाच होता तरी अनुनयाचा काल बराच मोठा असल्यामुळे तो आपली अविवाहित स्थिती फार लवकर विसरला. त्यास विवाहित स्थिती ही स्वाभाविक व स्त्रीविरहित स्थिती ही कशीशीच वाटू लागली. व आतां आपणांस एकट्या पुरुषासारखे आयुष्य घालवावे लागणार ! म्हणून दुःख वाटू लागले. आपली इच्छा व नावड या गोष्टीकडे मयूरी जी अत्यंत सूक्ष्मपणानें लक्ष देत होती त्याप्रमाणे आपल्या आवडी नावडीकडे कोण लक्ष देणार ? इत्यादि गोष्टी त्याच्या मनांत आल्याशिवाय राहिल्या नाहीत. एडन, सुएझ, जिनाआ इत्यादि ठिकाणांहून त्याचीं पत्ने मयूरीस गेलीं. बोटीवर मयूरी एक दिवसाआड बिनतारी संदेश पाठवीतच होती. मयूरीला काय, त्यांत पांच सात रुपये खर्च झाले तर त्याची विशाद नाही. पण रघुनंदनास दर बंदरांतून तार करणे देखील जड जाई. तथापि प्रत्येक ठिकाणाहून तारा करण्याचे अभिवचन मयूरीने घेतले होते, त्याप्रमाणे त्यास तारा कराव्या लागल्या. त्यानें मयूरीस जितक्या तारा केल्या तितक्या आपल्या वडिलांस देखील केल्या नाहीत. आपण मयूरीस बातमी वारंवार कळवितों तितकी वडिलांस देखील कळवीत नाही या एका गोष्टीवरून आपल्या आयुष्याचे कसे परिवर्तन झाले आहे हें त्याला कळल्याशिवाय राहिले नाही. मयूरीनें त्यास पुष्क-

ळच सूचना केल्या होत्या. त्यांमध्ये काहीं तर बऱ्याच खर्चाच्या होत्या. मयूरीस दर तीन महिन्यांनीं नवीन काढलेला फोटोग्राफ पाहिजे होता, आणि दर तीन महिन्यांनीं रघुनंदनाने आपली वैद्यकीय तपासणी करून घेऊन रिपोर्ट पाठवावा इत्यादि गोष्टीसंबंधाने मयूरीनें नवऱ्यास बजावले होते, तसेंच नवऱ्याने सिगारेट्स फारशा ओढूं नये म्हणून रोज सिगारेट्स किती ओढल्या याची डायरी ठेवीत जा, इत्यादि गोष्टीसंबंधाने बजावले होते.

रघुनंदनास आपली स्त्रीविरहित स्थिती जरी कशीशीच वाटत होती तरी त्यास आपल्या अमेरिकन आयुष्यक्रमाशी पुन्हां संघटित होण्यास फारसे जड गेले नाही. तथापि आपण आपल्या बायकोच्या तोलाच्या मानाने आपणांस रहातां येईल इतके पैसे मिळविले पाहिजेत अशी आकांक्षा मुंबईम असतांनाच उत्पन्न झाली होती. तीमुळे रघुनंदनाच्या मनांतील स्वास्थ्य एक तऱ्हेनें गेले. तो आपल्या आयुष्याकडे निराळ्या दृष्टीनें पाहू लागला. त्यास आपण डॉ. सॅरंजामे यांच्यासारखे युनिव्हर्सिटी-प्रोफेसर लायनीला लागून अडकून पडावयाचे नाही तर जें आपण अर्थशास्त्र शिकलो तें स्वतःच्या फायद्याचें करून घेण्यासाठी खटपट केली पाहिजे इत्यादि गोष्टी त्याच्या मनांत येऊ लागल्या. आपल्या आयुष्याला आतां आपण निराळें वळण लावले पाहिजे. तें कसे लावावयाचें तें विचारपूर्वक ठरविलें पाहिजे असें त्यास वाटू लागले. त्याला कोलंबियांत फेलोशिप होती, व पीएच्. डी. चा अभ्यासक्रमहि त्यानें चाळू ठेवला होता. तो अभ्यासक्रम पुरा करीपर्यंत म्हणजे वर्षभर आपणांस विचार करावयास सवड आहे. पुढें प्रोफेसरची लाईन निश्चितपणें सोडली पाहिजे इत्यादि विचार मनांत चाळू झाले. लीलेचें लग्न वगैरे झाल्यानंतर त्यास त्यासंबंधाने बराच विचार करतां आला. त्यानें पुष्कळ पैसे मिळविणाऱ्यांची

चरित्रें सूक्ष्म तऱ्हेने पाहिलीं आणि पीएच्. डी. झाल्यानंतर युनिव्हर्सिटीशी संबंध सोडून एका मोठ्या व्यापारी कंपनीत अनुभवासाठी नोकरी धरली. तेथील अनुभवाचा परिणाम अजून दिसावयाचाच आहे.

प्रकरण २६ वें.

उपसंहार.

आयुष्यक्रमाच्या खऱ्या वृत्तांताची निदर्शक गोष्ट ज्याला लिहावयाची आहे ज्याला कथेचा प्रारंभ किंवा शेवट या गोष्टी केवळ स्वेच्छेच्या आहेत. समाजाचा आयुष्यक्रम हा कधी संपतो असे नाही. जो एकाचा मृत्यू तोच दुसऱ्याच्या आयुष्यक्रमाचा आरंभ, हा वैयक्तिक विवर्त समाजाच्या आयुष्यात चालूच आहे आणि कादंबरीकारांच्या संविधानकाचा आवडता शेवट जो विवाह तो तर संसाररूपी नाटकाचा आरंभ आहे. या प्रकारची परिस्थिति असल्यामुळे कादंबरीकारांचे कथनस्वातंत्र्य खरोखर अमर्यादित आहे. कृत्रिम संविधानकांचे घोंगडे गळ्यांत अडकावून घेऊन कादंबरीकार ते स्वातंत्र्य विनाकारण गमावून बसतो. जेव्हा चालू असलेला आयुष्यक्रम मनोरंजक करण्याचे कौशल्य कथालेखकास नसते, तेव्हा तो कृत्रिम संविधानक तयार करून कथा मनोरंजक करून पहातो. त्याला प्रत्येक कथेस नायक नायिका जोडावी लागते. नायक नायिकांच्या ठायीं अद्भुत गुण कल्पावे लागतात, आणि नायिका नायकाचे अद्भुत गुण लक्षांत घेऊन त्यास वरते असे दाखवावे लागते. आणि वस्तुस्थितीचा विपर्यास करावा लागतो. खरोखर पहातां विवाहाच्या पूर्वीचे जे तारुण्य असते त्या तारुण्यांत नजरेस भरेल, किंवा कथाकारांस कथा समजावितां येईल अशी कर्तव्यगारी चवावयास तरुणास अवकाश कोठे असतो पण

कादंबरीकारांना खोडच अशी पडली असते कीं कादंबरीत कोणी एक नायक करावयाचा त्यास काहीं विशेष गुण दाखवावयाचे आणि नंतर त्याचे आपण कल्पिलेल्या नायकेशी लग्न लावावयाचे. जनन, शिक्षण, उपजीविकासंपादन, महत्वाकांक्षाजागृति, विवाह, उपजीविकेचे कार्य करीत असतां अनेक व्यक्तींशी येणारा संबंध यांच्या योगाने आयुष्यक्रम इतका गढला आहे कीं त्यांतील मनोरंजकता सूक्ष्मदृष्टीने अवलोकन करणाऱ्यास सहज दृष्टीस पडेल; तथापि केवळ तेवढ्यावर भिस्त न ठेवतां कादंबरीकार कृत्रिम कथानक तयार करतो. त्या कथानकास निश्चित प्रारंभ असतो, त्यांत कारस्थान असते त्या कारस्थानामुळे नायक नायिकेच्या परस्परप्रेमांत अंतर उत्पन्न होते. ते कारस्थान उघडकीस येते, त्या कारस्थानाच्या उघडकीमुळे नायक आणि नायिका यांच्यांत पुन्हां दिलजमाई होते. प्रेमांत अंतर उत्पन्न करण्यासाठी एकादा “दुष्टबुद्धि” उत्पन्न करावा लागतो. व येणेप्रमाणे कथानकाची कृत्रिम कादंबरी म्हणजे जगाचे किंवा समाजाचे चित्र म्हणून म्हाणावयाचे पण केवळ मनोरंजकतेसाठी जगांत दिसत नाहीत इतकीं खोल कारस्थाने उभारावयाचीं असा प्रघातच पडला आहे. वाचकवर्ग किंवा टांकाकार वर्ग देखील या प्रकारच्या खोट्या समाजचित्रांस इतका सोकावलेला असतो कीं “कारस्थान” किंवा अद्भुत गुणांनी भरलेले नायक व तसल्याच नायिका ज्यांत नसतील ती कादंबरी अपूर्ण वाटू लागते. जगांतील साध्या आयुष्यक्रमाची मनोरंजकता ज्या कथालेखकास शोधून काढतां येत नाहीं अशा लेखकाची कादंबरीच ध्येयरूप धरून इतर कादंबऱ्या त्या दृष्टीने तो तपासू लागतो. कथेचा कथापणा कारस्थानामुळे उत्पन्न होत नसून अनेक माणसें एकत्र मिळून जो व्यवहार होतो त्यामुळे उत्पन्न होतो ही गोष्ट जरी लक्षांत

ठंबले तरी असत्य जगाचें वर्णन करण्याची अव-
श्यकता कादंबरीकारांस कधीच भासणार नाहीं.

लीला, रघुनंदन, मयूरी, सरंजामे, गोगटे,
कामत, गजपतराय, गंगाधर, रुक्मिणी यांचा
एकमेकांशी संबंध आला त्यांचा वियोग झाला
तरी सर्वांचा आयुष्यक्रम चाळूच आहे.

यथा काष्ठं च काष्ठं समेयातां महोदधौ
समेत्य च व्यपेयातां तद्वत् भूतसमागमः

हें विधान आयुष्यास किती बरें लागू पडतें.
गोगटे सरंजामे यांचा संबंध इंदिराबाईमुळें जडला,
त्यांचा कामत घराण्याशी संबंध लीलेशीं लग्न
झाल्यामुळें जडला, आणि कामत घराण्याचा
संबंध डॉ. मत्तमयूरीशीं जडला. गंगाधरपंतांची
प्रसगानुसार लीला आणि मत्तमयूरी यांच्याशी
ओळख झाली यामुळें जो कथाभाग उत्पन्न झाला
त्याचें वर्णन आतांपर्यंत आलेंच आहे.

थोडक्यांत सांगावयाचे म्हटल्यास इ. स.
१९१० पासून १९२० च्या अंतापर्यंतचा अमेरिकें-
तील एका अत्यंत लहान सामाजिक विभा-
गाचा आयुष्यक्रम या कथानकांत आला
आहे. आणि त्यांतल्यात्यांत मुख्य कथाभाग
१९२० सालचा आहे. बाबासाहेब कामत यांच्या
आयुष्यक्रमांत एवढाच भाग कायतो मनोरंजक
होता आणि दुसरा नव्हता असें थोडेंच म्हणतां
येईल. प्रथमतः हा हिंदुस्थानचा मनुष्य असून या
ऑफिसांत महत्त्व पावला म्हणून पीटर हार्वेच्या

ऑफिसांतील इतर मंडळींनीं त्याचें उच्चाटण
करण्याचा जो प्रयत्न केला तो वर्णन केला तर
मनोरंजक होणार नाही काय ? त्याचप्रमाणें
लीला व विष्णुपंत यांचें लग्न झाल्यानंतर त्यांनां
आपण न्यूर्योर्कमध्ये कोणी तरी महत्त्वाच्या
व्यक्ती आहेत म्हणून आज पांच वर्षे त्यांनीं जी
धडपड चालविली तिचा वृत्तांत जगांत पुढें येऊं
पहाणाऱ्या व्यक्तींस जसा बोधप्रद होईल तसाच
सामान्य वाचकांस मनोरंजकहि होईल. डॉ.
रघुनंदन कामत यांनीं खासगी नोकरी सोडल्या-
नंतर न्यूर्योर्कच्या चेबर आफ कामर्समध्ये नोकरी
पत्करून अमेरिकन व्यापाऱ्यांचें व योजकांचें लक्ष
हिंदुस्थानाशीं व्यापार वाढावा व अमेरिकन भांडवल,
अमेरिकन पद्धतीचे कारखाने हिंदुस्थानांत निघावे
म्हणून जी खटपट केली, आणि त्याबरोबर अमे-
रिकन कान्सल म्हणून आपलीच नेमणूक मुंब-
ईस व्हावी म्हणून धडपड केली ती मनोरंजक
होणार नाही काय ? त्याचप्रमाणें प्रो. गोगटे
यांनीं सेटलर्स असोसिएशनच्या तर्फेनें हिंदुस्थानी
लोकांस अमेरिकेंत चांगले दिवस यावे म्हणून
जी खटपट केली ती येथें जर दिली तर तिच्या अव-
गमनाने हिंदुस्थानच्या बऱ्याच वाचकांस आनंद
होणार नाही काय ? या प्रत्येकाच्या व्यवहारक्रमांत
अनेक स्त्रीपुरुषांशीं संबंध उत्पन्न होऊन वर्णन कर-
ण्याजोगीं स्थलें उत्पन्न झालीं आहेत. पण तीं
सर्व येथें कशीं द्यावयाचीं ? कथासूत्र येथेंच संप-
विलें तर काय बिघडलें ?

समाप्त.

